

Національна академія наук України
Інститут української мови

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут філології

Посольство Греції в Україні

Комісія зі слов'янського словотворення
при Міжнародному комітеті славістів

У ПОШУКАХ ГАРМОНІЇ МОВИ

**До 80-ліття від дня народження
члена-кореспондента Національної академії наук
України, доктора філологічних наук, професора
НІНИ ФЕДОРІВНИ КЛИМЕНКО**

Видавничий дім Дмитра Бураго
Київ 2020

УДК 81-22:81'24

У-11

Надруковано за ухвалою вченої ради
Інституту української мови НАН України
(протокол № 11 від 4 грудня 2019 р.)

Рецензенти: доктор філологічних наук, професор **З.О. Валюх**
доктор філологічних наук **Т.А. Коць**

Видання здійснено
за фінансової підтримки
Посольства Греції в Україні

У-11 У ПОШУКАХ ГАРМОНІЇ МОВИ. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко / Упоряд. Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, А.О. Савенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. – 448 с.

ISBN 978-966-02-9122-5

Цим томом мовознавці України, Білорусі, Греції, Польщі, Сербії, Словаччини та Словенії вшановують світлу пам'ять видатного українського вченого – члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко з нагоди 80-ліття від дня її народження.

Розмаїта проблематика статей тому висвітлює широкий спектр наукових зацікавлень і пошуків Ювілярки, її здобутки в різних галузях сучасного мовознавства: в україністиці і славістиці загалом, елліністиці, загальному, зіставно-типологічному та контрастивному мовознавстві, перекладознавстві, структурній і комп'ютерній лінгвістиці. Пошук гармонії у мові, який невтомно й успішно впродовж багатьох років здійснювала Н.Ф. Клименко, надихає її учнів та однодумців, озброює їх цікавими ідеями і прийомами аналізу.

Для науковців, викладачів, студентів, учителів і всіх, хто цікавиться проблемами гуманітаристики, зокрема тенденціями розвитку сучасних мов світу та збереженням їхньої самобутності.

УДК 81-22:81'24

ISBN 978-966-02-9122-5

© Інститут української мови НАН України, 2020
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020
© Посольство Греції в Україні, 2020
© Комісія зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, 2020
© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020

ЗМІСТ

Незгасне світло мудрості та доброти	7
---	---

ЕЛЛІНІСТИКА. КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ. ГЕРМАНІСТИКА

Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Άννα (Θεσσαλονίκη, Ελλάδα).

Τα μετονοματικά επίθετα της νέας ελληνικής και η διδακτική τους.....	10
--	----

Головач Уляна В., Тимо Тарас М. (Львів, Україна).

Інтерпретаційне поле діатези *passivum* в богословській гносеології

Григорія з Назіанзу	20
---------------------------	----

Καζάκης Ιωάννης Ν., Χαιρόπουλος Παύλος (Θεσσαλονίκη, Ελλάδα).

Επιστήμες του ανθρώπου, δεξιότητες και η ερμηνευτική

του Η.-G. Gadamer	30
-------------------------	----

Любченко Тетяна В. (Київ, Україна). Перфект у новогрецькій мові 51

Переписьотчикова Світлана Є. (Київ, Україна). Стираючи кордони

часу: Екфразис у романі Реї Галанакі «Апогей смиренності»	58
---	----

Пономарів Олександр Д. (Київ, Україна). Правописне засвоєння

грецизмів в українській мові (на прикладі особових імен).....	67
---	----

Савенко Андрій О. (Київ, Україна). К. Кавафіс та поетика сумніву..... 72

Скибицька Надія В. (Київ, Україна). Модальна семантика

часових та способових форм дієслова в середньоанглійській мові	81
--	----

СЛАВІСТИКА

Banasiak Jakub (Warszawa, Polska). Procesy kondensacji treści na

przykładzie formalizacji argumentu przyczynowego	90
--	----

Waszakowa Krystyna (Warszawa, Polska). Charakterystyczne zjawiska w słowotwórstwie polszczyzny przełomu XX i XXI w. związane z tendencją do internacjonalizacji.....	97
Драгићевић Радна М. (Београд, Србија). О просветитељским двојезичним речницима као посебном типу српске лексикографије у XVIII и XIX веку	108
Kleszczowa Krystyna (Katowice, Polska). Zjawiska burzące porządek systemu słowotwórczego	116
Kowalski Paweł (Warszawa, Polska). Derywacja semantyczna i neosemantyzacja (słów kilka o różnych aspektach derywacji semantycznej)	124
Лукашанец Аляксандр А. (Мінск, Беларусь). Славянскія мовы ў XXI стагоддзі: сацыялінгвістычныя аспекты развіцця і функцыянавання.....	130
Pastuch Magdalena (Katowice, Polska). Czy wyrażenia funkcyjne budują pojęcia? Między semantyką a pragmatyką jednostek wyrażających zgodę i/lub aprobatę.....	138
Stramljič Breznik Irena (Maribor, Slovenija). Funkcijska raznolikost obrazila -ec v tvorjenkah iz besedja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja.....	150
Харитончик Зинаида А. (Минск, Беларусь). Синонимия определительных конструкций в русском и английском языках	159
Janočková Nicol, Hašanová Jana (Bratislava, Slovensko). Číslovky v slovníku súčasného slovenského jazyka	168

УКРАЇНІСТИКА

Вербич Святослав О. (Київ, Україна). Українська ономастична термінологія: проблеми нормалізації та кодифікації.....	180
Вознюк Юлія О. (Київ, Україна). Науковий текст як джерело семантичної деривації.....	189
Гірняк Світлана П. (Дрогобич, Україна). Соціолект галицької інтелігенції та загальноукраїнська мова кінця XIX – першої половини XX ст.	198
Гнатюк Лідія П. (Київ, Україна). З історії граматичних варіантів світа / світу.....	211

Городенська Катерина Г. (Київ, Україна). Формально-граматична та семантико-синтаксична типологія розділових складносурядних речень української мови	218
Грещук Василь В. (Івано-Франківськ, Україна). Комплексні словотвірні одиниці у текстотворенні	226
Дарчук Наталія П. (Київ, Україна). Дерево залежностей як параметр авторського стилю	232
Дідун Лілія І. (Київ, Україна). Фразеологізми на позначення людини в творах Григора Тютюнника	250
Жуйкова Маргарита В. (Луцьк, Україна). Дієслівна омонімія: лінгвальні та екстралінгвальні аспекти.....	257
Карпіловська Євгенія А. (Київ, Україна). Комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови: підсумки та перспективи	264
Кислюк Лариса П. (Київ, Україна). Нові тенденції у творенні складних іменників за працями Ніни Федорівни Клименко	274
Козирєва Зінаїда Г. (Київ, Україна). Юстапозити в публіцистиці Євгена Сверстюка	282
Колібаба Лариса М. (Київ, Україна). Реактуалізовані префіксально-суфіксальні моделі дієслів у системі української літературної мови і сучасній мовній практиці	297
Колоїз Жанна В. (Кривий Ріг, Україна). Парадокс як лінгвістичний феномен (на матеріалі афористичних висловлень).....	308
Кочерга Ольга Д. (Київ, Україна). Термінотворення та терміновжиток на перетині мовних і фахових проблем.....	315
Мовчун Лариса В. (Київ, Україна). Іншомовні вкраплення і макаронізми в римовій позиції: визначення та класифікація	320
Романюк Юлія В. (Київ, Україна). Пояснювальний граматичний словник українських дієслів: принципи укладання та перспективи використання	327
Самойлова Ірина А. (Київ, Україна). Складні слова з основою <i>само-</i> ..	335
Скаб Марія В. (Чернівці, Україна). «Стійкий олов'яний солдатик»	344
Сніжко Наталія В. (Київ, Україна). Гармонія українського світосприймання та лексикографування	346
Соколова Світлана О. (Київ, Україна). Вплив середовища на мовну поведінку білінгва	356

Старко Василь Ф. (Львів, Україна). Розв'язання	
комп'ютернолінгвістичних завдань засобами гурту r2u.....	367
Таран Алла А. (Черкаси, Україна). Динаміка семантичної структури	
слова як спосіб оновлення лексикону.....	374
Тищенко Оксана М. (Київ, Україна). Дві зауваги про добір первинних	
джерел до текстової бази лексикографа	381
Федурко Марія Ю. (Дрогобич, Україна). Морфонологічна	
проблематика в лінгвістиці сьогодення (90-і роки ХХ – ХХІ ст.)	390
Фурса Валентина М. (Київ, Україна). Ієрархія керованих форм	
дієслів переміщення в українській літературній мові	398
Цимбалюк-Скопненко Тетяна В. (Київ, Україна). Незамкнені	
структури фразеологічних одиниць як об'єкт фразеографічного опису	408
 Друковані праці Н.Ф. Клименко. Хронологічний показник.....	 415

Незгасне світло мудрості та доброти

Автори цього тому – учні і колеги Ніни Федорівни Клименко, люди, які з нею працювали, товаришували, спілкувалися, радилися, консультувалися. Усі ми на власному досвіді відчули її підтримку, в складні хвилини життя дістали від неї мудру пораду й настанову, підказку, як підійти до невідомої проблеми чи здолати, здавалось би, нездоланну перешкоду, пізнали світло справжньої доброти й мудрості, яке нас осявало за життя Ніни Федорівни і не згасло з її відходом у позасвіти. Цією книгою ми вшановуємо світлу пам'ять видатного вченого, педагога, організатора науки та освіти, палкого патріота й справжнього громадянина, яскравої творчої особистості, напрочуд цікавого співрозмовника й незламного оборонця Істини, Добра і Моралі в професії й повсякденні, дорогої для нас людини з нагоди 80-ліття від дня її народження. Своїми працями ми підтверджуємо, що справа, якій Ніна Федорівна вірно й плідно служила все своє життя, має продовження в її учнях та однодумцях в Україні та поза нею.

Ніна Федорівна Клименко привертала до себе людей з дуже різними науковими зацікавленнями й уподобаннями, різною вдачею, життєвим і науковим досвідом завдяки рисі, яку вона успадкувала від своїх незабутніх учителів – Андрія Олександровича Білецького і Тетяни Миколаївни Чернишової, і яка їй була до серця: учити, не повчаючи, уміти вислухати людину, збагнути її шукання й помисли, допомогти знайти вірне рішення ненав'язливо, а підбадьорливо, де настановою, а де й жартом, іронією, яскравим прикладом. Такі ситуації може пригадати кожен з авторів цього тому, і ця мудра делікатність у спілкуванні з людьми горнула до Ніни Федорівни не менше, ніж її високий інтелект, енциклопедична ерудиція й неймовірна інтуїція дослідника.

Розмаїття тем і мов статей цього тому, його широка географія – свідчення розмаїття наукових пошуків Ніни Федорівни і її ставлення до життя в науковому співтоваристві. Вона не була кабінетним ученим, відстороненим від бур і вихорів повсякденного життя. Її завжди цікавило, чим і як живуть наукове й освітянське середовища в Україні й за кордоном, нові ідеї, підходи, методи дослідження мови, загалом усе нове, цікаве, самобутнє в гуманітаристиці й житті суспільства. Вона любила дискусію і завжди її прагнула, сприймаючи професійне

вдумливе обговорення, суперечку як поштовх до дальших роздумів і пошуків, до випрацювання переконливіших аргументів на захист своєї позиції. Тому й раділа завжди можливості послухати колег по мовознавчому цеху не лише в Україні, а й за її межами. Упродовж багатьох років вона плідно працювала в Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, підтримувала тісні професійні контакти з колегами в університетах Греції. І ми раді, що світлу пам'ять Ніни Федорівни Клименко з українськими мовознавцями в цьому томі вшановують своїми працями колеги з Білорусі, Греції, Польщі, Сербії, Словаччини, Словенії. Для нас це свідчення того привабливого образу науки, освіти, мови, культури України, який уособлювала для зарубіжних колег Ніна Федорівна.

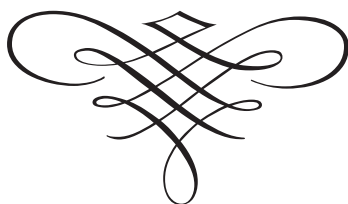
Уже понад рік Ніни Федорівни Клименко немає з нами фізично, але вона продовжує жити в своїх працях, учнях, однодумцях і друзях, у нашій вдячній пам'яті. Доказ цього – пропонована книга.

Автори висловлюють щиру подяку рецензентам тому – доктору філологічних наук, професору Зої Орестівні Валюх і доктору філологічних наук, старшому науковому співробітникові Тетяні Анатоліївні Коць за підтримку цього видання, а також аспірантці відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України Юлії Олександрівні Вознюк за допомогу в його підготовці до друку.

Щира подяка Посольству Греції в Україні за фінансову підтримку видання тому на пошану світлої пам'яті члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко.

**ЕЛЛІНІСТИКА.
КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ.
ГЕРМАНІСТИКА**

Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη

(Θεσσαλονίκη, Ελλάδα)

Τα μετονοματικά επίθετα της νέας ελληνικής και η διδακτική τους

Το άρθρο παρουσιάζει στο πλαίσιο της ονομασιοκεντρικής προσέγγισης τη μελέτη ενός υποσυνόλου επιθέτων που δηλώνουν τη χρόνο και/ή χώρο και παράγονται στη νέα ελληνική γλώσσα με τα επίθημα -ιν(ός), -ιάτικ(ος) και -ίσι(ος). Το καθένα απ' αυτά τα επιθήματα έχει διαφορετικό χρηστικό επίπεδο και σημασία. Τέλος προτείνεται η στρατηγική του μορφολογικού τεμαχισμού για την επιτυχή διδασκαλία των κατασκευασμένων λέξεων (παράγωγων και σύνθετων).

Λέξεις-κλειδιά: επίθετα χρόνου, επίθετα τόπου, επίθετα προέλευσης, επιθήματα, στρατηγική μορφολογικού τεμαχισμού, [+/-λόγιο], ονομασιοκεντρική προσέγγιση.

1. Εισαγωγή

Στην εργασία αυτή θα εξετάσουμε¹ ένα υποσύνολο των επιθέτων που παράγονται με επίθημα/παραγωγική κατάληξη που εφαρμόζεται επάνω σε μια βάση που ανήκει στη γραμματική κατηγορία του ουσιαστικού, όπως λ.χ. *βράδυ* → *βραδινός*, *καλοκαίρι* → *καλοκαιριάτικος*, *βουνό* → *βουνίσιος*.

Πρώτα θα αναφερθούμε στις έννοιες μετονοματικός και νόρμα, στο χαρακτηριστικό [+/-λόγιο], στη σημασιοκεντρική και ονομασιοκεντρική προσέγγιση, στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τα επίθετα με τα οποία η νέα ελληνική (ΝΕ) εκφράζει τον χώρο ή/και τον χρόνο. Στο τρίτο μέρος θα ασχοληθούμε με τη διδακτική των παράγωγων επιθέτων εστιάζοντας στη στρατηγική του μορφολογικού τεμαχισμού.

Μετονοματικό παράγωγο είναι η λέξη στην οποία ένα επίθημα εφαρμόζεται επάνω σε μια βάση που ανήκει στη γραμματική κατηγορία του ουσιαστικού, π.χ. *πέτρινος*, όπου το επίθημα -ιν(ος)² εφαρμόζεται επάνω στη βάση *πέτρ(α)*. Αν η βάση ήταν ρήμα,

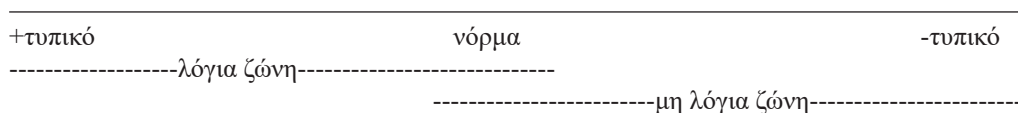
¹ Με βάση το θεωρητικό πλαίσιο της Κατασκευαστικής Μορφολογίας της Corbin (1987, 1991), το οποίο δεν θα παρουσιάσουμε εδώ λόγω έλλειψης χώρου (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1992).

² Στην παρένθεση περιλαμβάνεται το κλιτικό μόρφημα.

θα επρόκειτο για μεταρρηματικό παράγωγο, λ.χ. *γραπτός*, όπου το επίθημα *-τός* εφαρμόζεται επάνω στη βάση *γράφ(ω)*.

Η ΝΕ, όπως και κάθε γλώσσα, αλλά σε διαφορετικό βαθμό, διαθέτει ποικιλία χρηστικών επιπέδων (registers), που χρησιμοποιούν οι ομιλητές ανάλογα με τις περιστάσεις επικοινωνίας. Τα επίπεδα αυτά δεν διακρίνονται μεταξύ τους με απόλυτα σαφή όρια, αλλά διατάσσονται σε ένα συνεχές στο κέντρο του οποίου τοποθετείται η ζώνη της νόρμας, δηλ. οι μη σημαδεμένοι, οι ουδέτεροι τύποι της γλώσσας, το *[+/-λόγιο]*, εκατέρωθεν της οποίας απλώνεται η *[+λόγια]* και η *[-λόγια]* ζώνη, οι οποίες επικαλύπτονται στη ζώνη της νόρμας. Σχεδιαγραμματικά το αναπαριστάνουμε ως εξής [9]:

Σχήμα 1: ευρυζωνικό συνεχές λογιότητας

Στη ζώνη της νόρμας ανήκει ο καθημερινός λόγος, στη λόγια ζώνη ο τυπικός, επίσημος λόγος και στη μη λόγια ζώνη ο λόγος που χρησιμοποιείται σε μη τυπικές περιστάσεις επικοινωνίας.

Τέλος, η ονομασιοκεντρική προσέγγιση έχει ως αφετηρία την έννοια και καταλήγει στο γλωσσικό σημείο και το σημαινόμενό του, ενώ η σημασιοκεντρική έχει αντίθετη φορά [11· 18]. Στη λεξικογραφία λ.χ. τα ερμηνευτικά λεξικά ακολουθούν τη σημασιοκεντρική προσέγγιση, ενώ τα λεξικά όπως του Βοσταντζόγλου [12] ακολουθούν την ονομασιοκεντρική προσέγγιση. Ωστόσο ο συνδυασμός των δύο προσφέρει αφενός ενδελεχή ανάλυση για το κάθε επίθημα αφετέρου πλουσιότερα συμπεράσματα για το γλωσσικό σύστημα μέσω της σύγκρισης οντοτήτων που μοιράζονται ένα βασικό χαρακτηριστικό [βλ. και 7]. Για τον λόγο αυτό στην εργασία αυτή επιλέξαμε να ασχοληθούμε μόνο με επίθετα που δηλώνουν χώρο ή/και χρόνο.

2. Το σύστημα παραγωγής

Η νέα ελληνική διαθέτει ευρύ σύστημα παραγωγής λέξεων, δηλ. διαθέτει μεγάλο αριθμό επιθημάτων και προθημάτων/αχώριστων μορίων, τα οποία κατασκευάζουν άλλες λέξεις με την εφαρμογή τους σε μια βάση που είναι ουσιαστικό, επίθετο, ρήμα ή επίρρημα. Από αυτό το ευρύ σύστημα θα εξετάσουμε τρία επιθήματα που κατασκευάζουν μετονοματικά επίθετα. Ειδικότερα θα εξετάσουμε στο (2.1) το επίθημα *-ιν(ός)*, στο (2.2) το επίθημα *-ιάτικ(ος)*, και στο (2.3) το επίθημα *-ίσι(ος)*, που κατασκευάζουν επίθετα χώρου ή/και χρόνου. Το υλικό αντλήθηκε κυρίως από το ΑΛΝΕ [4] και το ΣΕΚ [16].

2.1 Το επίθημα *-ινός*

Το επίθημα *-ινός* εφαρμόζεται σε βάση ουσιαστικό³ που δηλώνει χώρο (γήινο τοπίο, τοπωνύμιο, σύστημα δείξης στο «εδώ» του ομιλητή),⁴ π.χ. *θάλασσα, όρος*,⁵ *Αλεξάνδρεια, κοντά*, ή χρόνο (ονόματα εποχών, εορτών, τμήματα του ημερονυκτίου, σύστημα δείξης στο «τώρα» του ομιλητή), π.χ. *πρωί, βράδυ, καλοκαίρι, φθινόπωρο, απόγευμα, Πασχαλιά, τώρα*, και επιλέγει από τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά του ουσιαστικού-βάση εκείνα που σχετίζονται με την αναφορική, περιγραφική σημασία του, που είναι δηλ. απαλλαγμένη από πραγματιστικές σκέψεις και πρωτοτυπικές ή στερεοτυπικές αντιλήψεις, π.χ. *βραδινό φόρεμα* 'φόρεμα που φοριέται το βράδυ'. Για τον λόγο αυτό τα επίθετα με το επίθημα *-ιν(ός)* τα συναντούμε σε επιστημονικά λεξιλόγια και αντικειμενικές περιγραφές, λ.χ. *μεσημβρινός, βορινός, ορεινός, πεδινός, βυζαντινός, χοιρινός*, στο λεξιλόγιο της εκκλησίας, λ.χ. *ορθρινός, εσπερινός, πασχαλινός, τυρινός*, καθώς και στο σύστημα δείξης (στο «εδώ» και «τώρα» του ομιλητή), π.χ. *κοντινός, μπροστινός, αντικρινός – τωρινός, σημερινός, χτεσινός, φετινός, περσινός*. Συνεπώς το επίθημα *-ιν(ός)* στη ΝΕ κατασκευάζει επίθετα που απλώς τοποθετούν στον χώρο ή στον χρόνο (χωροθετούν ή χρονοθετούν) [βλ. και 3].

2.2 Το επίθημα *-ιάτικ(ος)*

Το επίθημα *-ιάτικ(ος)* εφαρμόζεται σε βάση ουσιαστικό που δηλώνει μόνο χρόνο και συνδέεται με την καθημερινότητα του ανθρώπου και με βιωματικές καταστάσεις, π.χ. *βράδυ, μεσημέρι, καλοκαίρι, άνοιξη, Δευτέρα, Πρωτομαγιά, Πρωταπριλιά, Πρωτοχρονιά, Χριστούγεννα, Αποκριά*. Επίσης βάση μπορεί να είναι μια υπερλεξική μονάδα, π.χ. *Καθαρή Δευτέρα* [βλ. και 2].

2.3 Το επίθημα *-ίσι(ος)*

Το επίθημα *-ίσι(ος)* κατασκευάζει επίθετα⁶ από βάση ουσιαστικό⁷ που αναφέρονται σε τόπο (γεωγραφικοί όροι, ανθρώπινη κατασκευή σταθερή σε κάποιο τόπο, πλεούμενο),⁸ π.χ. *βουνίσιος, καμπίσιος, λιμνίσιος, ποταμίσιος, χωραφίσιος, σπιτίσιος, караβίσιος*, και προέρχεται από το λατινικό *-ēnsis*⁹ το οποίο επίσης κατασκευάζει

³ Αν το *-ινός* εφαρμοστεί σε τοπωνύμιο, λ.χ. *Πάτρα*, κατασκευάζεται το επίθετο *πατρινός* λ.χ. *πατρινό καρναβάλι*, το οποίο στη συνέχεια με τη διαδικασία της μετατροπής (conversion) μετατρέπεται σε ουσιαστικό που δηλώνει τον κάτοικο, λ.χ. *ο Πατρινός*. Επίσης βάση μπορεί να είναι μια υπολεξική μονάδα, π.χ. *έαρ*-, ή και ένα τοπικό ή χρονικό επίρρημα, π.χ. *κοντά, μακριά, πλάι, μπροστά, πίσω – σήμερα, χτες, πάντοτε, τώρα, πέρσι, φέτος*.

⁴ Σε μικρό ποσοστό ως βάση εμφανίζονται ουσιαστικά που αναφέρονται σε ζώα, π.χ. *αγελαδινός, γαϊδουρινός, βοδινός, χοιρινός*, όπου ανιχνεύεται σχέση προέλευσης ανάμεσα στο ουσιαστικό-βάση και στο προσδιοριζόμενο ουσιαστικό π.χ. *βοδινό κρέας* «κρέας από βόδι», η οποία θα μπορούσε να αναχθεί στην τοπική σχέση.

⁵ *Ορε-ινός*.

⁶ Τα οποία ουσιαστικοποιούνται με τη διαδικασία της μετατροπής, π.χ. *κάμπος* → *καμπίσιος* → *ο καμπίσιος*.

⁷ Η βάση μπορεί επίσης να έχει τη μορφή υπερλεξικής μονάδας, π.χ. *παλιός καιρός* → *παλιοκαιρίσιος*.

⁸ Το επίθημα *-ίσι(ος)* συνδέεται γενικότερα με την έννοια της προέλευσης και αποτελεί ίχνος της διαχρονίας, αφού το επίθημα της λατινικής *-ēnsis* από το οποίο προέρχεται το *-ίσι(ος)* συνδέεται με τη έννοια της προέλευσης, λ.χ. *βουβαλίσιο (βούτυρο), βαρελίσια (μπίρα), πηγαδίσιο (νερό), θυμαρίσιο (μέλι), καλαμποκίσιο (αλεύρι)*.

⁹ Το επίθημα στη λατινική αποκτά επίσης τη διευρυμένη μορφή *-iensis*, αφετηρία της οποίας προφανώς ήταν η μετατόπιση των ορίων των μορφημάτων (επανανάληψη) σε περιπτώσεις όπου αρχικά βάση ήταν

μετονοματικά επίθετα που αναφέρονται σε τόπο, π.χ. *castrensis* «του στρατοπέδου», *atheniensis* < *Athenae* «Αθήνα». Τα επίθετα σε *-ίσι(ος)* συνδέονται με την καθημερινότητα του ανθρώπου, με την παράμετρο της ταυτότητάς του¹⁰ που συνδέεται με τον τόπο καταγωγής και σταθερής διαμονής του, με τη διατροφή του, με τον τρόπο ζωής του όπως είναι λ.χ. τα πανηγύρια, με τις πολιτισμικές σχέσεις γενικότερα καθώς και με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις του [15, σ. 30]. Τα επίθετα αυτά μπορούν να αναπτύξουν και μεταφορική σημασία, π.χ. *στρουθοκαμηλίσια συμπεριφορά*, *φιδίσιο κορμί*, *αετίσια μάτια*, *αλεπουδίσια πονηριά*, *μουλαρίσιο πείσμα*, *σκυλίσια ζωή*, *παλληκαρίσια λόγια*, *γεροντίσια φωνή*.

Σε αντίθεση με τα *-ιν(ός)* και *-ιάτικ(ος)* το επίθημα *-ίσιος* εμφανίζεται με περιορισμένη διαθεσιμότητα, δηλ. δυνατότητα να κατασκευάζει νεολογισμούς [13, σ. 177].¹¹ Για το λόγο αυτό το επίθημα *-ίσι(ος)* απουσιάζει από πολλές Γραμματικές της ΝΕ. Η πρόταση αυτή επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα του ΣΕΚ: Από το ηλεκτρονικό σώμα κειμένων 4.000.000 λέξεων, βρέθηκαν μόνο 649 λέξεις¹² σε *-ήσιος/-ίσιος*,¹³ από τις οποίες μόνον 151 είναι παράγωγες με το επίθημα *-ίσι(ος)*, που ανήκουν μόνο σε 32 λήμματα [βλ. και 5].

Πίνακας 1. Η διαθεσιμότητα των επιθημάτων *-ιν(ός)*, *-ιάτικ(ος)*, *-ίσι(ος)*

	Διαθέσιμο
<i>-ιν(ός)</i>	+
<i>-ιάτικ(ος)</i>	+
<i>-ίσι(ος)</i>	-

2.4 Σύγκριση των επιθημάτων

Αν γίνει χρήση της διάκρισης ανάμεσα σε κατηγορίες εμπειρογνομώνων και σε λαϊκές κατηγορίες ή κατηγορίες της καθημερινής πρακτικής [19, σ. 72], θα διαπιστώσουμε ότι τα επίθετα που κατασκευάζονται με το *-ιν(ός)* ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, ενώ τα επίθετα που κατασκευάζονται με τα *-ιάτικ(ος)* και *-ίσι(ος)* ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία. Έτσι, επειδή διαφέρουν ως προς το είδος της χρονικής σημασίας το *-ιν(ός)* από το *-ιάτικ(ος)* και ως προς το είδος της τοπικής σημασίας το *-ιν(ός)* από το *-ίσι(ος)*,

ουσιαστικά με χαρακτήρα *-i*, π.χ. *eretriensis* < *Eretria*, *macedoniensis* < *Macedonia*, *romaniensis* < *Romania*.

¹⁰ [Βλ. 10].

¹¹ Εξάλλου πολλές λέξεις παράγωγες με το επίθημα αυτό υποχωρούν στη χρήση μπροστά σε λέξεις παράγωγες με άλλα επιθήματα που ανήκουν στο ίδιο σημασιολογικό πεδίο, π.χ. *αγγελίσιος-αγγελικός*, *αγελαδίσιος-αγελαδινός*, *αυγουστίσιος-αυγουστιάτικος*, *γαϊδουρίσιος-γαϊδουρινός*, *γεναρίσιος-γεναριάτικος*, *γιδίσιος-γιδίνος*, *κριθαρίσιος-κριθαρένιος*.

¹² Έναντι 5.406 με το *-ιν(ός)*.

¹³ Ορισμένοι καταγράφουν το επίθημα αυτό ως *-ήσιος*, εμείς όμως ακολουθούμε την πρόταση του Μ. Τριανταφυλλίδη [20] που επιλέγει τη γραφή *-ίσιος*, επειδή είναι δάνειο.

δεν είναι δυνατό να είναι συνώνυμα αφενός τα *βραδιάτικος* και *βραδινός*, λ.χ. στα *βραδιάτικη επίσκεψη* (όπου υπονοείται η ενόχληση αυτού που υφίσταται την επίσκεψη) και *βραδινό δελτίο ειδήσεων*, και αφετέρου τα *αγελαδινός* και *αγελαδίσιος* λ.χ. στα *αγελαδινό γάλα* και *αγελαδίσιο βλέμμα*. Συνεπώς διαφορετικά επιθήματα συνδεόμενα με την ίδια βάση επιλέγουν διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτήν. Για τον ίδιο λόγο το επίθημα *-ιν(ός)* τοποθετείται στη [+λόγια] ζώνη, ενώ τα *-ιάτικ(ος)* και *-ίσι(ος)* στη [-λόγια] ζώνη,¹⁴ με αποτέλεσμα να διαφέρουν και ως προς το είδος κείμενου στο οποίο απαντούν, λ.χ. μόνο το *-ιν(ός)* απαντά σε επιστημονικά κείμενα και σε τυπικό λόγο, π.χ. *μεσημβρινός, βορινός, ορεινός, πεδινός, βυζαντινός, χοιρινός*, ή στον εκκλησιαστικό λόγο, π.χ. *ορθρινός, εσπερινός, πασχαλινός, κρεατινός, τυρινός*. Αντίθετα τα επίθετα με το *-ιάτικ(ος)*, επειδή χρονοθετούν με τρόπο υποκειμενικό και βιωματικό, απαντούν σε κείμενα λογοτεχνικά,¹⁵ λαογραφικά, προφορικού λόγου. Παρόμοια τα επίθετα με το *-ίσι(ος)*, επειδή χωροθετούν με τρόπο υποκειμενικό και βιωματικό, απαντούν σε κείμενα λογοτεχνικά, λαογραφικά, προφορικού λόγου. Έτσι θα πούμε *ανοιξιιάτικος καιρός* αλλά *εαρινή ισημερία, θερινός κινηματογράφος* και όχι **καλοκαιριάτικος κινηματογράφος, θερινές* αλλά και *καλοκαιρινές διακοπές* και όχι **θεριάτικες διακοπές*.

Πίνακας 2: Τα επιθήματα στο συνεχές της λογιότητας

[+λόγιο]	[+/-λόγιο]	[-λόγιο]
<i>-ιν(ός)</i>	<i>-ιν(ός)</i> <i>-ιάτικ(ος)</i> <i>-ίσι(ος)</i>	<i>-ιάτικ(ος)</i> <i>-ίσι(ος)</i>

Έτσι τα τρία επιθήματα με σημασιολογικά κριτήρια κατανέμονται ως εξής:

Πίνακας 3: Σημασιολογική κατανομή των επιθημάτων

	βιωματικός	αντικειμενικός
χώρος	<i>-ίσι(ος)</i>	<i>-ιν(ός)</i>
χρόνος	<i>-ιάτικ(ος)</i>	

3. Διδασκαλία των παράγωγων μετονοματικών επιθέτων

3.1 Εισαγωγικά

Η λεπτομερής ανάλυση του ρόλου των επιθημάτων στη ΝΕ συμβάλλει στην ενδελεχή περιγραφή και ερμηνεία και άλλων θεμάτων της Γλωσσολογίας όπως η νεολογία,

¹⁴ Με επικαλυπτική κατανομή στη ζώνη της νόρμας.

¹⁵ [Βλ. και 17, σ. 255].

ο δανεισμός, η συνωνυμία, η γραμματικότητα. Μόνον έτσι μπορούμε να ελπίζουμε όχι μόνο σε βελτίωση των βιβλίων Γραμματικής και των λεξικών της ΝΕ αλλά και στην αποτελεσματικότερη διδασκαλία της ΝΕ ως μητρικής, ως δεύτερης και ως ξένης γλώσσας καθώς και στην αρτιότερη μετάφραση ΝΕ κειμένων.

Ωστόσο, λόγω έλλειψης χώρου θα επικεντρωθώ στη συνέχεια στις στρατηγικές, που η διεθνής βιβλιογραφία θεωρεί ως την αποτελεσματικότερη μέθοδο στη διδακτική. Οι στρατηγικές διδασκαλίας γλωσσικών φαινομένων αποτελούν ιδιαίτερες εμπρόθετες ενέργειες με βάση τις οποίες ο διδάσκων επιδιώκει να μεθοδεύσει τη μάθηση. Η διδασκαλία με στρατηγικές θεωρείται μια μαθητοκεντρική προσέγγιση, στόχος της οποίας είναι να διδάξει με σαφήνεια το πώς, πότε και γιατί οι στρατηγικές μπορούν να εφαρμοστούν, ώστε οι μαθητές να διευκολυνθούν στις προσπάθειές τους να διεκπεραιώσουν τις δραστηριότητες που τους έχουν ανατεθεί και να βελτιώσουν την επίδοσή τους. Παράλληλα, σκοπός μιας τέτοιου είδους διδασκαλίας είναι να βοηθήσει τους μαθητές να έχουν επίγνωση του τρόπου με τον οποίο μαθαίνουν πιο αποτελεσματικά. Τέλος, η διδασκαλία με στρατηγικές άνω από όλα στοχεύει να καταστήσει τους μαθητές υπεύθυνους των μαθησιακών τους πράξεων και αυτόνομους, προκειμένου να ελέγχουν, να αυτορυθμίζουν, να αυτοαξιολογούν τη μάθησή τους αυξάνοντας ταυτόχρονα την αυτοπεποίθησή τους στη χρήση της γλώσσας εντός και, κυρίως, εκτός της σχολικής αίθουσας.

Οι στρατηγικές διδασκαλίας είναι πολλών ειδών και ανταποκρίνονται τόσο στην κατανόηση και παραγωγή προφορικού όσο και γραπτού λόγου. Π.χ. ειδικά για τη διδασκαλία του λεξιλογίου προτείνω να δίνεται έμφαση στις εξής τρεις στρατηγικές: α) στην αξιοποίηση των συμφραζομένων για την κατανόηση του μηνύματος, β) στη χρήση πηγών και ειδικότερα βιβλίων αναφοράς όπως τα λεξικά και γ) στον μορφολογικό τεμαχισμό. Εδώ λόγω έλλειψης χώρου θα εστιάσω στην τελευταία στρατηγική, αφενός γιατί ενισχύει αποτελεσματικά την κατανόηση και παραγωγή στο λεξιλόγιο και αφετέρου γιατί είναι φτωχή η σχετική βιβλιογραφία ακόμη και σε διεθνές επίπεδο. Για τη στρατηγική του μορφολογικού τεμαχισμού, δηλ. την κατάτμηση μιας παράγωγης ή σύνθετης λέξης στα σημασιολογικά ενεργά συστατικά της, κρίνω αναγκαία τη ρητή διδασκαλία της.

3.2 Στρατηγική του μορφολογικού τεμαχισμού

Ως στρατηγική μορφολογικού τεμαχισμού ορίζουμε την ανάλυση μιας λέξης με εσωτερική δομή στα συστατικά της, προκειμένου να εξαγάγουμε τη συνολική σημασία της σε μεγάλο βαθμό συνθετικά από τη σημασία των επιμέρους συστατικών της και τις μεταξύ τους σχέσεις, με στόχο την αποτελεσματικότερη διδασκαλία και εκμάθηση. Η στρατηγική αυτή εφαρμόζεται τόσο σε λέξεις της καθημερινής γλώσσας όσο και σε επιστημονικούς όρους. Αν και η στρατηγική του μορφολογικού τεμαχισμού εφαρμόζεται περιστασιακά και μη συστηματικά κατά τη διδασκαλία της ελληνικής ως μητρικής γλώσσας, όπως συνάγεται από τα νέα βιβλία της Γλώσσας του Δημοτικού και του Γυμνασίου, η αξιοποίησή της έχει ήδη προταθεί ως στρατηγική διδασκαλίας του λεξιλογίου σε αλλοδαπούς μαθητές στο πλαίσιο της διδασκαλίας μιας γλώσσας ως δεύτερης/ξένης. Η στρατηγική αυτή συμβάλλει στο:

(α) να καταστούν σημασιολογικά διαφανείς οι παράγωγες και σύνθετες λέξεις, ακόμη κι αν είναι άγνωστες, δηλ. πρόκειται για διαδικασία κατά την οποία ο μαθητής ανακαλύπτει τη λέξη χωρίς τη βοήθεια κάποιου τρίτου,

(β) να γίνει κατανοητή η πολύπλοκη διαδικασία της παραγωγής λέξεων και

(γ) να αιτιολογηθεί και να ερμηνευτεί η ορθογραφία των λέξεων, γιατί η ορθή και συνεπής μορφολογική ανάλυση οδηγεί στη σωστή ορθογραφική επιλογή. Κατά συνέπεια, αν αυξήσουμε στους μαθητές τον βαθμό επίγνωσης της μορφολογικής δομής, θα βελτιωθεί και η επίδοσή τους στην ορθογραφία.

Βέβαια, ο εκπαιδευτικός, για να διδάξει τον μορφολογικό τεμαχισμό στους μαθητές, ο οποίος δεν έχει καμία σχέση με τον συλλαβικό τεμαχισμό (συλλαβισμό), θα πρέπει να γνωρίζει τις επιστημονικές αρχές που τον διέπουν. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει ο εκπαιδευτικός α) να ενημερωθεί σχετικά και β) να προκρίνει τη δραστηριοκεντρική συμμετοχή των μαθητών.

Προκειμένου να είναι πιο αποτελεσματική η διδασκαλία της στρατηγικής του μορφολογικού τεμαχισμού, προτείνω η στρατηγική να εφαρμόζεται μετά την έκθεση των μαθητών σε κείμενα (προφορικά και γραπτά) που διαθέτουν μεγάλη συγκέντρωση του προθέματος/επιθέματος στην εκμάθηση του οποίου στοχεύουμε. Στη συνέχεια, ο μαθητής καλείται να εστιάσει τόσο στη μορφή όσο και στη σημασία του υπό διδασκαλία στοιχείου, γιατί είναι γνωστό ότι η ανάλυση των μορφολογικών και σημασιολογικών όψεων μιας λέξης συμβάλλει στη μακροπρόθεσμη διατήρησή της στη μνήμη. Ειδικά για τη σημασία θα εφαρμοστεί η στρατηγική «μάντεμα από τα συμφραζόμενα», που χρησιμοποιείται στη διδακτική, προκειμένου ο μαθητής να αποκομίσει οφέλη όσον αφορά τη σημασία των λέξεων. Συστήνεται ο μαθητής να εστιάσει την προσοχή του στη λέξη, στη σημασία των συμφραζομένων, να μαντεύει το μέρος του λόγου, να μαντεύει την ανάλυση της λέξης στα μορφήματά της και να ανατρέχει στο λεξικό για να επαληθεύσει αν μάντεψε σωστά. Η γνώση κυρίως των προθημάτων και επιθημάτων, επειδή είναι σε πεπερασμένο αριθμό, αλλά και των λεξικών μορφημάτων έχει διπλή αξία, αφού μας βοηθά να κατανοήσουμε βαθύτερα τη σημασία λέξεων που ήδη γνωρίζουμε, αλλά και να μαντέψουμε τη σημασία άγνωστων λέξεων. Τέλος θα ακολουθήσει ο μορφολογικός τεμαχισμός, ο οποίος θα συμβάλει στην παγίωση των σημασιών μέσω της μορφολογικής ανάλυσης και θα εφοδιάσει τους μαθητές με κανόνες ευρέως εφαρμόσιμους.

Η αναγνώριση των προθημάτων, επιθημάτων και λεξικών μορφημάτων έχει αφετηρία τη μορφή, αλλά στηρίζεται στη σημασία. Έτσι μια λέξη που λήγει σε *-ισμός*, όπως *ορισμός* και *ανθρωπισμός* μπορεί να αντιστοιχεί σε δύο διαφορετικές δομές: μετονοματικά παράγωγα *ανθρωπ-ισμός* (< human-isme), *ρουχ-ισμός*, *αλκοολ-ισμός*, *κυβ-ισμός*, *μαρξ-ισμός*, *ελλην-ισμός*, αλλά μεταρηματικά παράγωγα *ορισ-μός*, *σημαιοστολισ-μός*, *χωρισ-μός*, *αφανισ-μός*. Συνεπώς, παρά την ταυτότητα της μορφής (*-ισμός*) πρόκειται για δύο διαφορετικά επιθήματα, *-μός* και *-ισμός*. Παρόμοια και τα παράγωγα σε *-ιστής*: τα μετονοματικά κατασκευάζονται με το επίθημα *-ιστής*, λ.χ. *μαρξ-ιστής*, *ελλην-ιστής*, *σλαβ-ιστής*, *ποδοσφαιρ-ιστής*, *επικοντ-ιστής*, *βαδ-ιστής*, και τα μεταρηματικά με το επίθημα *-της*, π.χ. *τραγουδισ-τής*, *τροχισ-τής*. Ανάλογη περίπτωση και τα παράγωγα σε *-ωμα*: τα μεταρηματικά κατασκευάζονται με το επίθημα *-μα*, π.χ. *βίδω-μα*, *διόρθω-μα*, *κάρφω-μα*, *όργω-μα*, *μπάλω-μα*, *τελείω-μα*, *ένω-μα*, *μέλω-μα*, *γιαούρτω-μα*,

ξεχείλω-μα, πλάκω-μα, και τα μετονοματικά με το επίθημα -ωμα, π.χ. αδέν-ωμα, τεράτ-ωμα, κονδύλ-ωμα, λίπ-ωμα, λέμφ-ωμα, μελάν-ωμα, τρίχ-ωμα, φύλλ-ωμα, γονιδί-ωμα. Επίσης με βάση τη σημασία τεμαχίζω ως εξής: παιδ-άκι, τραπεζ-άκι αλλά βαμβάκ-ι, σοκάκ-ι - αυγουστ-ιάτικος, ανοιξ-ιάτικος, βραδ-ιάτικος, μεσημερ-ιάτικος, αλλά χωριάτ-ικος, μυκονιάτ-ικος, μπαγιάτ-ικος, που κατασκευάζονται πάνω στα χωριάτης, μυκονιάτης, μπαγιάτης αντίστοιχα. Το ίδιο και το αρκτικό υπερ- μπορεί να υποκρύπτει τρία είδη τεμαχισμού: α) υπ-έρυθρος, υπ-εργολάβος, β) υπέρ-λευκος, υπερ-αστικός, υπερ-πηδός, υπερ-αγαπός, γ) υπερ-ο-ειδής «που μοιάζει με ύπερο». Για τον λόγο αυτό λέμε ένα βροντερό «όχι» στον τυφλό τεμαχισμό, δηλ. στον τεμαχισμό που δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψη τη σημασία.

Επιπρόσθετα, πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στη θέση του τόνου, ο οποίος διαφοροποιεί τα στοιχεία μεταξύ τους ως προς τη μορφή αλλά και ως προς τη σημασία, π.χ. η ΝΕ διαθέτει το επίθημα -ινός, που κατασκευάζει επίθετα χώρου και χρόνου, λ.χ. πατρ-ινός, θαλασσ-ινός, βραδ-ινός, καλοκαιρ-ινός, και το επίθημα -ινος, που κατασκευάζει επίθετα υλικού, λ.χ. ατσάλ-ινος, αέρ-ινος, κρυστάλλ-ινος, πύρ-ινος, μολύβδ-ινος. Παρόμοια, η ΝΕ διαθέτει το επίθημα -ίστικος, που κατασκευάζει μετονοματικά επίθετα που συνδέονται με κοινωνικά στερεότυπα, λ.χ. αγορ-ίστικος, θεατρ-ιν-ίστικος, δασκαλ-ίστικος, αλλά και το επίθημα -τικός που κατασκευάζει μεταρρηματικά επίθετα, π.χ. ανακουφισ-τικός, αηδ-ιασ-τικός. Τέλος, όσον αφορά τα σύνθετα, πιο εύκολα αναλύονται σύνθετα που απαρτίζονται από λεξικά μορφήματα που απαντούν ελεύθερα, π.χ. ποντικ-ο-παγίδα, παρά σύνθετα που απαρτίζονται από δεσμευμένα λεξικά μορφήματα, π.χ. πατρ-ο-κτόνος, ριν-ο-ρραγία [βλ. και 8].

4. Επίλογος

Παρουσιάζοντας ως δείγμα την ανάλυση των τριών μετονοματικών επιθημάτων -ιν(ός), -ιάτικ(ος) και -ίσι(ος) που επιλέξαμε με την ονομασιοκεντρική προσέγγιση, αφού και τα τρία κατασκευάζουν επίθετα χώρου ή/και χρόνου, προτείνουμε ο εκπαιδευτικός να διδάσκει ρητά τη στρατηγική του μορφολογικού τεμαχισμού, η οποία βελτιώνει τις επιδόσεις των μαθητών τόσο όσον αφορά τις λέξεις όσο και τους όρους¹⁶ με εσωτερική δομή στη ΝΕ γλώσσα (κατανόηση και παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου και ορθογραφία), γιατί είναι γνωστό ότι οι μαθητές που εφαρμόζουν κατάλληλες στρατηγικές κατά τη διαδικασία εκμάθησης μιας γλώσσας γίνονται αυτόνομοι μαθητές και ικανοί χρήστες της γλώσσας που μαθαίνουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. 1992. «Η νεοελληνική παραγωγή κατά το μοντέλο της D. Corbin», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 13, Θεσσαλονίκη, σ. 505-526.
2. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. 1993. «Μια πρώτη προσέγγιση του επιθήματος -ιάτικ(ος)». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 14, Θεσσαλονίκη, σ. 238-257.
3. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. 1999. «Το επίθημα -ιν(ός) στη νέα ελληνική». Α. Μόζερ (επιμ.) *Ελληνική Γλωσσολογία '97 – Πρακτικά του Γ' διεθνούς γλωσσολογικού συνεδρίου για την ελληνική γλώσσα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελληνικά Γράμματα, σ. 315-323.

¹⁶ Για προχωρημένα επίπεδα γλωσσομάθειας.

4. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. 2002. *Αντίστροφο Λεξικό της Νέας Ελληνικής*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/reverse/index.html.
5. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. 2009. «Το μόρφημα -ίσι(ος) στη νέα ελληνική». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 29, Θεσσαλονίκη, σ. 58-73.
6. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. 2015. «Επιθηματοποίηση και η έκφραση του χώρου και του χρόνου στη Νέα Ελληνική». Κ. Fragkopolou, F. Kalamida, T. Kardamas, K. Kordouli, M. Marinis, Ch. Panagiotou & N. Vassalou (eds.). *Theoretical and Applied Linguistics*, Proceedings of PICGL3, 1-27, (<https://picgl3.wordpress.com/>)
7. Anastassiadis-Symeonidis A. 2016. «Suffixation and the expression of time and space in Modern Greek». *Lingue e Linguaggio* XV.1, 57-82.
8. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. 2019. «Η διευρυμένη μορφή της προσέγγισης της Ολοκληρωμένης Μάθησης Περιεχομένου και Γλώσσας» *Φιλολόγος* 174-175, Αφιέρωμα στην προσέγγιση CLIL, σ. 27-45.
9. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. & Φλιάτουρας Α. 2019. «Το λόγιο επίπεδο της σύγχρονης Νέας Ελληνικής: Συγχρονικές και διαχρονικές τάσεις». Α. Φλιάτουρας & Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (εκδ.) *Από τον οίκο στο σπίτι και τάμπλιν... Το λόγιο επίπεδο στη σύγχρονη νέα ελληνική: Θεωρία, ιστορία, εφαρμογή*, Αθήνα, Πατάκης, σ. 15-56.
10. Αρχάκης Α. & Τσάκωνα Β. 2011. *Ταυτότητες, αφηγήσεις και γλωσσική εκπαίδευση*, Αθήνα, Πατάκης.
11. Baldinger K. 1964. «Sémasiologie et onomasiologie». *Revue de linguistique romane* 28, σ. 249-272.
12. Βοσταντζόγλου Θ. 1962². *Αντιλεξικόν ή Ονομαστικόν της νεοελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Πατρίς.
13. Corbin D. 1987. *Morphologie dérivationnelle et structuration du lexique*. Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires de Lille 1991².
14. Corbin D. 1991. "Introduction - La formation des mots : structures et interprétations". *Lexique* 10, σ. 7-30.
15. Geeraerts D. 1985. "Les données stéréotypiques, prototypiques et encyclopédiques dans les dictionnaires". *Cahiers de Lexicologie* 46/1, σ. 27-43.
16. Γούτσος Δ. 2003. «Σώμα Ελληνικών Κειμένων: Σχεδιασμός και υλοποίηση» (ΣΕΚ). *Πρακτικά του 6^{ου} διεθνούς συνεδρίου ελληνικής γλωσσολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 18-21 Σεπτεμβρίου 2003*, Ρέθυμνο, σ. 930-939 και CD-ROM.
17. Σαββίδου Π. 2010. «Το επίθημα -ιάτικ(ος) στη Νέα Ελληνική: Ανάλυση με τη χρήση ηλεκτρονικών σωμάτων κειμένων». *Πρακτικά 5^{ης} Συνάντησης Εργασίας Μεταπτυχιακών Φοιτητών του Τμήματος Φιλολογίας*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
18. Štekauer P. 1998. *An Onomasiological Theory of English Word-Formation*. Amsterdam, John Benjamins.
19. Taylor J.R. 1989. *Linguistic Categorization-Prototypes in Linguistic Theory*. Νέα Υόρκη, Oxford University Press.
20. Τριανταφυλλίδης, Μ. 1941. *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής) (ΝΓΔ)* (1941). Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών 1978².

Anna Anastasiadis-Symeonidis

The denominative adjectives of Modern Greek language: a teaching proposal

We analyze three denominal suffixes (-ιν(ός), -ιάτικ(ος) and -ισι(ος)) of Modern Greek chosen by onomasiological approach, as all the above suffixes construct adjectives of space and/or time. However, every suffix has different register and meaning from the others. Finally, we propose the strategy of morphological segmentation for successful teaching of constructed words (derivatives and compounds).

Keywords: *adjectives of space, adjectives of time, adjectives of origin, suffixes, strategy of morphological segmentation, onomasiological approach.*

УДК 811.14'366.573'02:27-2''03''] :81'25

Уляна В. Головач, Тарас М. Тимо

(Львів, Україна)

Інтерпретаційне поле діатези *passivum* в богословській гносеології Григорія з Назіанзу

---

*Предметом дослідження обрано граматичну категорію дієслівної діатези *passivum*, в якій можна простежити різні інтерпретаційні моделі щодо специфікації складних відношень суб'єкта і об'єкта дії. У статті ми розглянули історичне становлення терміна «діатеза», який у грецьких, а згодом і римських граматиків ніколи не набував однозначного технічного значення і сьогодні залишається одним із найдискусійніших питань у мовознавстві. У статті проаналізовано семантичні значення дієслівних форм пасивного стану в богословському гносеологічному дискурсі ранньої Церкви.*

Ключові слова: діатеза як граматична категорія дієслова, інтерпретаційне поле граматики, дієслівні форми пасивного стану, ἐνέργεια (дія), πάθος (зазнавання дії).

Загальноновизнаний і незаперечний факт, що переклад філософських і богословських текстів античності і середньовіччя з класичних мов, і зокрема з давньогрецької, на будь-яку сучасну мову завжди є випробуванням високого рівня складності. Йдеться не лише про труднощі, пов'язані з проблемами відтворення специфіки технічних термінів, які народилися в лоні давньогрецької мовної стихії. Навіть у найскладніших випадках перекладачі врешті знаходять для термінів традиційні українські аналоги, творять неологізми чи експериментальні лексичні винаходи або надають нового значення старому слову. Однак класична грецька мова, «рідна» мова філософії, має унікальні і неповторні ресурси філософування також на рівні граматичних структур і категорій, у яких при глибшому входженні в їхню семантику і морфологію можна зауважити мовно-світоглядну унікальність і приховану множинність смислів. Що остання теза не є перебільшенням, знає з «вистражданого» досвіду кожний, хто будь-коли завдавав собі труда «ретранслювати» рідною мовою класичні тексти чи збережені фрагменти античних

грецьких філософів або середньовічних візантійських богословів. Автори цієї статті здобували такий досвід, перекладаючи українською мовою «П'ять Слів про богослов'я»¹ Григорія з Назіанзу, якого Халкидонський собор (451 р.) наділив титулом «Богослов», що відтоді й закріпився за його іменем [13, с. 468].

Предметом мовознавчої розвідки ми обрали лише одну граматичну категорію грецького дієслова, а саме діатезу *passivum*, в якій можна простежити різні інтерпретаційні моделі щодо специфікації складних відношень суб'єкта і об'єкта дії, між якими перекладач неодмінно має зробити вибір. Саме в такій ситуації переходу від однієї мови до іншої з'являється на рівні праксису розуміння множинності смислів грецької діатези *passivum*.

Грецька мова широко використовує різні властивості дієслівних форм пасивного стану. Однак пасивний стан не завжди є оберненням активного стану і лише зрідка описує «зазнавання дії», як ми можемо пересвідчитися на прикладі біблійних цитат, в яких людська постава щодо Божого промислу спасіння описується дієслівними формами пасивного стану. *Οἱ δὲ ἀποδεξάμενοι τὸν λόγον αὐτοῦ ἐβαπτίσθησαν* (aoristus indicativi passivi) (Дії 2:41) – **ті, які прийняли його слово, прийняли хрещення** (досл.: **були охрещені; охрестилися**). У світлі сотеріологічної антропології людина не є такою сильною, щоб, покладаючись тільки на себе, самотійно пройти дорогу до спасіння, але людська особа не є також пасивним об'єктом спасенного Божого плану: людину покликано до участі в Божому Промислі, кожний має свободу вибору, щоб «дозволити себе спасти» або «щоб дати себе погубити»: *ὅτι Χριστοῦ εὐωδία ἐσμὲν τῷ θεῷ ἐν τοῖς σωζομένοις* (participium praesentis passivi) *καὶ ἐν τοῖς ἀπολλυμένοις* (participium praesentis passivi) (2 Кор. 2:15), **бо ми для Бога – пахощі Христові серед тих, що спасаються, і серед тих, що гинуть** (досл.: **серед тих, що дозволяють себе спасти, і серед тих, що дають себе погубити**). Апостол Павло повчає римлян: *μὴ νικᾷ* (imperativus praesentis passivi) *ὕπὸ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ νίκα ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακόν* (Рим. 12:21) – **не дозволяй, щоб зло тебе перемогло, але перемагай зло добром**.

У кожному конкретному випадку інтуїція підказує, якого значення надати дієслівній формі пасивного стану. Потреба надати цій інтуїції теоретичного обґрунтування і стала стимулом для цієї мовознавчої розвідки. Тож, виходячи з граматичної зацікавленості діатезою *passivum*, розглянемо семантичні функції цієї дієслівної категорії на основі лінгвістичних критеріїв, тобто виходячи з мовної опозиції. «В природі мовних фактів, оскільки вони знаки, – реалізовувати свою семантику в опозиціях» [1, с. 190].

Опозиція активного і пасивного стану дієслова нав'язується мовцям від самого початку як фундаментальна властивість мислення. Чи не першим, хто зробив розрізнення дієслів за ознакою дії і зазнавання дії (ποιεῖν і πάσχειν) був Аристотель [7, с. 18, 166а]. Однак Аристотель визначив опозицію станів дієслова з філософсько-риторичної, а не з граматичної перспективи. Вперше в граматичному

¹ Титул «П'ять слів про богослов'я» – це модерна академічна назва, яку мають п'ять гомілій Григорія (27–31 згідно з загальноприйнятою нумерацією). *П'ять слів* є особливим прикладом фундаментального доктринального «трактату», який можна розбирати на цитати для богословських сум і підручників догматики.

розумінні термін «стан» (грец. διάθεσις) зустрічаємо в підручнику александрійського філолога Діонісія Тракійця. Є три стани (διαθέσεις): дія (ἐνέργεια), зазнавання дії (πάθος), середина (μεσότης) [8, с. 169]². Діонісій не дає визначення стану, однак із наведених прикладів для ілюстрації різних станів (для ἐνέργεια подає приклад τύπτω, б'ю; для πάθος – τύπτομαι, я зазнаю ударів; для μεσότης – διέρφω, я втратив розум; ἐποίησάμην, я створив собі) можна зробити висновок, що він брав до уваги як лексичне значення дієслів, так і їхню морфологічну форму [8, с. 169]. Дуже схожу класифікацію станів дієслова зустрічаємо також в іншого александрійського філолога II ст. н. е. Аполлонія Дискола. Він виділяє 1) διάθεσις ἐνεργητική (діючий стан), що вказував на активну поставу суб'єкта, як виконавця дії; 2) διάθεσις παθητική (пасивний стан), що показував суб'єкта дії таким, що не виконує дії, але залишається суб'єктом в її зазнаванні; 3) διάθεσις μέση (середній стан), в якому він вбачав змішання значень активного і пасивного станів [6, с. 226]. Так термін διάθεσις входить до вжитку в грецькій граматичній науці на означення положення суб'єкта стосовно дії. Термін διάθεσις вказує на відношення суб'єкта до дії, на прийняття певної постави щодо виконання дії чи її зазнавання [пор. 15, с. 469].

Грецькому терміну διάθεσις римські граматисти знайшли кілька латинських відповідників. Беручи до уваги радше лексичне, ніж граматичне значення дієслова, Донат [11, с. 419] і Присциан [10, с. 412, 414, 548] вживали термін *significatio* – що означає «ознака», «значення», а також *genus*. Варрон вживав для окреслення дієслів активного стану терміни «*verba faciendi*», а для дієслів пасивного стану – термін «*verba patiendi*» [14, 74], Харисій уживав терміни «*verba activa*» і «*verba passiva*»³ [9, с. 165–167]. Серед українських дослідників латинської граматичної термінології станів дієслова варто згадати студію С. І. Семенюка [4, с. 44–49].

Діатезу, завжди в поєднанні з ознакою особи дієвця і числа (залежно від того – суб'єкт один чи їх якась множина), виражає дієслівна флексія. «У дієслівній флексії неминуче поєднуються відразу три показники, кожний з яких по-своєму визначає суб'єкта стосовно дії, а їх поєднання визначає те, що можна було б назвати позиційним полем суб'єкта. Саме в цьому проявляється своєрідність індоєвропейського дієслова: в ньому міститься вказівка тільки на зв'язок з суб'єктом, але не з об'єктом дії. Дієслово не містить показника, який би уточнював ціль (чи об'єкт) процесу» [1, с. 185]. Діатеза позначає положення суб'єкта стосовно процесу, тобто форма дієслівної флексії описує суб'єкт. В активному стані дієслова означають процес, який виходить із суб'єкта і розгортається назовні. В середньому стані, який представляє діатезу, що її визначаємо як опозицію до першої, дієслово вказує на процес, який розгортається в суб'єкті. Суб'єкт виступає внутрішнім щодо процесу: θύει, він здійснює жертвоприношення (для когось іншого, як жрець) і θύεται, він приносить жертву (для себе самого, як жертводавець);

² Тут і далі, коли в бібліографії робимо посилання на електронний ресурс, послідовно вказуємо електронну нумерацію сторінок джерела.

³ Термін *activa* утворений від *participium perfecti passivi* дієслова *ago, agere, egi, actum* – діяти; термін *passiva* утворений від *participium perfecti passivi* дієслова *pator, pati, passus sum* – зазнавати, терпіти, страждати.

νόμους τιθέναι, встановлювати закони і νόμους τιθέσθαι, встановлювати закони, прикладаючи їх і до себе. Наводимо приклади, які використовує для ілюстрації семантики медіального стану грецького дієслова Еміль Бенвеніст [1, с. 186, 189]. З допомогою цієї опозиції можна виражати найтонші відтінки. У грецькому поетичному мовленні, а тоді у філософській, історичній чи риторичній прозі, грецькі автори дуже інтенсивно використовують медіальні форми для відтворення семантичних нюансів думки. Звичну для нас опозицію активного і пасивного станів можна представити як опозицію дії, яку виконують, і дії, якої суб'єкт зазнає.

На перший погляд протиставлення *activum* – *passivum* виглядає цілком очевидним і зрозумілим. Різниця між *ἐπεισεν*, він переконав, і *ἐπεισθη*, досл.: він був переконаний, ніби не потребує додаткових коментарів. Однак якщо йдеться про флексію, то морфологічна структура грецького дієслова пасивного стану використовує медіальні закінчення (первинні -μαι, -σαι, -ται, -μέθα, σθε, -νται, або вторинні -μην -σο, -το, μέθα, -σθε, -ντο) і лише в аористі має окрему флексійну парадигму. Однак і тут морфологічний аналіз показує, що це дивна парадигма, бо поза формантом пасивного аориста -θη- використовує флексії активного стану: -v, -ς, -□, -μεν, -τε, -σαν.

Сучасне історичне мовознавство стверджує що в ранній фазі розвитку індоєвропейських мов взагалі не було флексії пасивного стану, натомість була флексія медіального стану, який творив природну опозицію до діатези *activum*. Багато сучасних європейських мов не мають флексії пасивного стану і використовують аналітичні форми, наприклад, в українській мові «я є переконаний». Пасивний стан розглядають як морфологічний новотвір, який правдоподібно виник, зокрема в грецькій мові класичного періоду, під впливом тодішніх філософських поглядів – космологічних і антропологічних. Особливої уваги заслуговує те, що александрійські філологи назвали обидва граматичні стани дієслова – *activum* і *passivum* – назвами актуалізації чину: *διάθεσις ἐνεργητική* вказує що суб'єкт, який є граматичним підметом, виконує дію; *διάθεσις παθητική* – що суб'єкт, який є граматичним підметом, дії не виконує, однак залишається суб'єктом дії як такий, що дії зазнає. Таке розуміння станів розкриває назва, що її античні граматики надали самій дієслівній категорії. *Διάθεσις* первісно означає «положення» стосовно чогось (у цьому випадку стосовно дії), «відношення» до чогось, «наставлення», або «поставу» щодо чогось, а тоді «стан». Припускаємо, що грецькі філософи і філологи, які творили граматичну термінологію, взяли за основу для окреслення категорії стану первісне значення слова *διάθεσις* – «положення» суб'єкта дієслова чи підмета речення до дії, означуваної через дієслівну форму пасивного стану. Тоді категорія діатези, згідно з античними граматиками, означає поставу підмета щодо виконання дії або щодо її зазнавання. А отже активний стан дієслова означає, що підмет бере на себе поставу виконання певної дії, а пасивний стан означає, що підмет бере на себе поставу зазнавання певної дії. Транспонуючи цю семантично-граматичну тезу на ґрунт етики, можемо сказати, що в обидвох постановах щодо дії, означеної дієсловом, підмет є автономним, тобто може приймати одну або іншу поставу свідомо і добровільно. Тож вибір тої чи іншої постави набуває етичної вартості.

Читач грецькомовного оригіналу інтуїтивно відбирає закладений в діатезі *passivum* смисл; перекладач має в кожному випадку зробити вибір і експліцитно відтворити смисл грецької дієслівної форми пасивного стану в перекладі. «П'ять Слів про богослов'я» Григорія Богослова чи не на кожній сторінці ставить перекладача перед таким вибором.

У своїх богословсько-полемічних промовах Григорій дає неперевершене в історії давньої Церкви вираження богословської доктрини, а також викладає гносеологічні основи богословського розуміння таких фундаментальних речей, як природа богопізнання та богослов'я і правильна постава богослова. У сфері богословської гносеології (вченні про богопізнання і богослов'я) Григорій, з одного боку, займає класичну «апофатичну»⁴ позицію, що сягає ще Платона, Філона, ранньохристиянських апологетів, Климента та Орігена, і знаходить найповніше вираження у т. зв. *Ареопагітівському корпусі*. Божа природа, внутрішнє життя Бога недосяжні ні для думки, ні для слова, ні для повного пізнання, ні для раціонального пояснення у чітких богословських конструкціях. Такий безкомпромісний апофатизм базується на біблійному вченні про радикальну *інакшість* Бога, а, з іншого боку, на ідеї людини, яка з перспективи біблійної антропології (а також грецької філософії, зокрема платонізму) є *змішаною природою* (τὸ κρῆμα) [12, 27:7], в якій *безсмертне було поєднано зі смертним* (τὸ ἀθάνατον τῷ θνητῷ *συνεκράθη*) [12, 28:22]. Божий образ ототожнений в людині з душею і умом, а смертність – з фізичним началом. Саме тілесністю, *зодягненістю у непроникну плоть* (τὸ παχὺ τοῦτο σαρκίον *περιβεβλημένοις*) [12, 28:12], Григорій частково пояснює нашу нездатність пізнати Бога і духовну реальність. З іншого боку, людина не створена для такої ізоляції від Бога, її призначення – *пізнати Бога так, як ми Ним пізнані* (1 Кор 13:12) [12, 28:17]. Доки діяльність людини автор розглядає лише як розкриття властивостей, іманентних її природі, доти особовий характер людини залишається ніби прихованим. Коли (як в наведених щойно прикладах) йдеться про те, що присуджено людині за законом і замислом природи, пасивне висловлювання є оберненням активного і описує чисте «зазнавання дії». Такий пасив є упривілейованою формою всіх філософів, бо він дозволяє еліпсис агента, коли агент дії невизначений, невідомий, чи навпаки – занадто очевидний [3, с. 190].

З іншого боку, апофатизм і наполягання на обмеженості людського пізнання Бога і в Григорія, і в інших патристичних авторів ранньої Церкви, має на меті не принизити розум, а ствердити першість духовного досвіду: все, що відбувається в Церкві (літургія, духовне життя кожного її члена, богословські рефлексії, аскетичні подвиги, навчання богослов'ю інших), відбувається тому, що *Отець благоволить, Син співдіє, а Дух надихає, ὥστε τὸν δὲ εὐδοκεῖν, τὸν δὲ συνεργεῖν, τὸ δὲ ἐμπνεῖν* [12, 28:1]. Людина може увійти в живий екзистенційний діалог з Богом для того, щоб пізнати те, що Він їй забажає об'явити, якщо вона **свідомо прийме певну поставу, налаштує себе на те**, щоб Боже Одкровення почути, якщо дозволить вірі виносити себе на вершини богопізнання.

⁴ У первинному етимологічному значенні ἀπόφασις — «відмова від судження», «заперечення».

У цьому контексті Григорій розвиває вчення про чотири умови богословствування, використовуючи поширену в античній риторичній схемі: *хто, коли, з ким, і в яких межах*, [τίς], ὅτε, καὶ οἷς, καὶ ἐφ' ὅσον може вдаватися до розмов про Божество [пор. 12, 27:3; 28:1]. Ті, хто хоче досліджувати богослов'я, і тим більше ті, хто хоче бути його учителем, мають ставитися до нього як до святині і таїнства: *Про таїнственне слід говорити таїнственно, і свято – про святе* [12, 27:5].

Насамперед, для того, щоб приступити до істинного богопізнання і богослов'я, людина мусить докорінно змінити свою поставу з егоцентричної на теоцентричну: помістити у центрі процесу пізнання не себе, не свої розумові здібності, вченість, логіку, красномовство, а Бога і Його добровільне самоодкровення людині. Григорій пояснює:

Коли ми покинемо віру і покладемося передусім на силу розуму, і своїми дошукуваннями підважимо вірогідність Духа⁵, то відтак і розум наш не встоїть перед величчю предмета (досл.: розум наш буде переможений величчю предмета) – зазнає повної поразки (адже й рухає ним слабосиле знаряддя, яким є наша думка / спосіб нашого думання). Адже саме віра надає повноти нашому розумінню [12, 29:21].

ὅταν γὰρ τὸ τοῦ λόγου δυνατὸν προβαλλόμεθα, τὸ πιστεύειν ἀφέντες, καὶ τὸ τοῦ πνεύματος ἀξιόπιστον ταῖς ζητήσεσι λύσωμεν, εἴτα ἡττηθῇ⁶ τοῦ μεγέθους τῶν πραγμάτων ὁ λόγος – ἡττηθήσεται δὲ πάντως, ἀπὸ ἀσθενοῦς ὀργάνου τῆς ἡμετέρας διανοίας ὁρμώμενος. ἢ γὰρ πίστις τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου πλήρωσις.

Іншими словами, без внутрішнього переконання, яке має вплив на формування індивідуальної постави людини, неможливо торкнутися Неосяжного: де закінчується пізнавальна спроможність розуму, в гру вступає віра. Коли йдеться не про те, з чим людина пов'язана природною силою, ужиті автором дієслівні форми пасивного стану актуалізують зовсім інші властивості: вказують на підкреслену активність підмета, який не виконує дії, але виступає виразно активним суб'єктом її зазнавання.

У Святому Письмі інколи натрапляємо на алегорії поганських країн, що глибоко погрузили в ідолослужінні, чаклунстві і різноманітних пороках. Григорій запозичує ці алегорії для означення чужого і ворожого для християн способу мислення і богословствування: *Роздумуючи про Бога, залишаймося в межах, нам відведених; не даймо заманити себе в Єгипет чи затягнути в землю асирійців* [12, 27:5], *εἴσω τῶν ἡμετέρων ὅρων φιλοσοφῶμεν, καὶ μὴ εἰς Αἴγυπτον ἐκφερόμεθα, μηδὲ εἰς Ἀσσυρίους κατασφράζομεθα.*

Щоб правдиво пізнавати Бога, істинний богослов має очиститися, відмовитися від гордині і підготувати себе до цього читанням Святого Письма. Щоб навчати богослов'я інших, потрібна і відповідно приготовлена до цього аудиторія: не співаймо *пісню Господню у землі чужій* (LXX: Пс. 136:4), тобто непосвяченому вухові *не співаймо*.

⁵ Тобто поставимо під сумнів правдивість тих свідчень Писання і церковного вчення, які не вкладаються в нашу звичну логіку.

⁶ ἡττάω – *перемагати*; pass. ἡττάομαι – 1) *уступати*; 2) *зазнавати поразки*; 3) *програвати*.

Річ у тім, що ми маємо тут справу з цілком іншою, ніж наша, культурою, в якій церковні, а навіть богословсько-догматичні питання, викликали великий інтерес і були предметом не менш запальних дискусій, ніж нинішні дискусії з політичних чи економічних питань. Богословські дискусії в Константинополі стали предметом всезагального обговорення, через що їх було спрофановано. Колоритний уривок з наріканням на цю проблему зустрічаємо у Григорія Нисського: *З'явилось багато таких, хто не робить нічого іншого, як тільки сперечається і прислухається до нових учень, що з'явилися вчора чи трохи раніше на устах ремісників, які так собі запросто беруться „богословствувати”. А за ними і слуги, і раби, і ті, що уникають домашньої роботи, з поважним виглядом просторікують про речі, які поза межами розуміння <...> Де тільки не зустрінеш їх у місті <...> Серед продавців одягу, міняйл грошей, м'ясників. Коли ти чекаєш на решту, вони богословствують про „Рожденного” і „Нерожденного”. Коли запитуси про ціну хліба, у відповідь чуєш: „Отець – більший, а Син підпорядкований Йому”. Коли питаєш, чи готова лазня, вони відповідають, що Син отримав своє буття із несущого... [5, с. 110].*

Григорій пояснює: *Як далеко можемо заходити у цій справі, залежить від того, скільки нам вдалося зрозуміти* (досл.: *скільки нам вдалося вмістити*) *або наскільки нас можуть зрозуміти* (досл.: *наскільки нас можуть вмістити*) *[наші співрозмовники]* [12, 28:1], *ὁσόν ἐχωρήσαμεν, ἢ χωροῦμεθα*. А це, з іншого боку, залежить від того, *наскільки ми дали Писанню сформувані нас самих та й інших сформували* за зразком Писання 12, 28:1], *τῇ γραφῇ τυπωθέντες τε καὶ τυπώσαντες*⁷. Бо одне – зрозуміти буквальный смисл Писання, і цього ще не достатньо для сходження на Гору, а зовсім інше – збагнути сокровенний смисл, доступний лише для тих, хто приготував себе очищенням для того, щоб його осягнути.

Що ж сталося зі мною, друзі? – звертаюся до тих, які разом зі мною є свідками таїнства, і спраглими істини. Я біг з думкою, що осягну Бога, і так зійшов на гору і, пройшовши крізь хмару, звільнився від матерії і всього матеріального, і проник у середину, і, наскільки можливо, звернувся у себе [12, 28:3].

Τί τοῦτο ἔπαθον, ὧ φίλοι καὶ μύσται καὶ τῆς ἀληθείας συνεργασταί; ἔτρεχον μὲν ὡς θεὸν καταληψόμενος, καὶ οὕτως ἀνῆλθον ἐπὶ τὸ ὄρος, καὶ τὴν νεφέλην διέσχον, εἶσω γενόμενος ἀπὸ τῆς ὕλης καὶ τῶν ὑλικῶν, καὶ εἰς ἐμαυτὸν ὡς οἶόν τε συστραφεῖς.

Григорій свідомо вживає термін з лексику язичницьких втаємничень, де *μύσται* («місти») – це ті учасники містерій, які пройшли попереднє посвячення і готуються до остаточного споглядання таїнства. *Містів* можна порівняти до тих, хто вже вийшов із печери (метафора Платона), однак може споглядати небо вночі, а не вдень; може дивитися на зоряне світло і місяць, але ще не може споглядати самого сонця. В оригіналі вислів Григорія дещо дивний, однак ми намагалися перекласти його максимально точно. У цьому вислові автор навмисне

⁷ Маємо тут ілюстрацію улюбленої риторичної фігури античної прози: смислову антитезу автор підсилює поєднанням граматично антонімічних дієслівних пар (дієслівні форми активного стану творять опозицію дієслівним формам пасивного стану). Внаслідок цього виникає гомойотелевтон, що підсилює афористичність вислову, розраховану, вочевидь, на те, щоб слухачі добре сприймали фразу на слух і легко запам'ятовували висловлене.

конструює парадокс, який відображає містичну реальність зустрічі з Богом. З одного боку, Григорій використовує звичайні «просторові» образи – сходження на гору і проходження крізь хмару. Водночас, щоб у когось не склалося враження, що йдеться просто про фізичне переміщення, Григорій вдається до виразних «інтравертних» образів: пройшовши крізь хмару, він опиняється *поза* матерією і матеріальним, *звертається у себе* (*συστραφείς*) та *проникає* (*διέσχον*) *у середину*. «У середину» чого? – хмари, себе самого чи «природи речей»? Тут ці три виміри накладаються: темна густа хмара символізує обважнілість і притемненість фізичного буття, видимої реальності; входження у себе – це відмова від недосконалих фізичних образів, непридатних для пізнання духовних реалій, і *шлях* до пізнання істини.

Християнський підхід до богопізнання глибоко парадоксальний. Святе Письмо свідчить, що, з одного боку – *Бога ніхто ніколи не бачив* (Йо 1:18); а, з іншого боку, – що Єдинородний Син дав своїм учням досвід безпосереднього богоспілкування (Йо 14:9; 1 Йо 1:1–3).

У текстах Григорія виражені обидва полюси цього парадоксу – радикальна непізнаванність Бога і, водночас, Його відкритість до розумних сотворінь. *Чим є Бог за природою і сутністю – ніхто з людей ніколи не знайшов відповіді і не знайде* [12, 28:17].

Якщо хтось навіть і пізнав Бога (або про нього свідчать, що він Його пізнав), то пізнав лише настільки, що іншому, який не отримав такого ж просвітлення, він видається причасником більшого світла [12, 28:17], *εἴ τις ἔγνω θεόν, ἢ ἔγνωκέναί μεμαρτύρηται, τοσοῦτον ἔγνω, ὅσον ἄλλον μὴ τὸ ἴσον ἐλλαμφθέντος φανῆναι φωτοειδέστερος*.

«Отримання» означає «прийняття» через поставлення себе в певну позицію до Божого дару. Будь-яка відповідь словесного (розумного) єства передбачає інтенціональність, тобто направленість свідомості на предмет. Григорій постійно підкреслює, що богопізнання – це дар, а не плід світської вченості, логічних умовиводів чи словесної аргументації. Однак людина має свободу волі прийняти цей дар чи відкинути його.

Внаслідок здійсненого мовознавчого дослідження приходимо до висновку, що інтенсивне застосування дієслівних форм пасивного стану в гносеологічних розділах «П'ятьох Слів про богослов'я» Григорія Богослова є граматичним засобом для увиразнення онтологічного статусу людини та її особливого місця в ієрархії буття. Для людської особи свобода волі є настільки ж суттєвою, як здатність до пізнання. «Свобода без перебільшення є одним із найбільших людських привілеїв» [2, с. 276]. Поза свободою немає дару богопізнання і дару судження. Коли ап. Павло говорить: «Духовний про все судить» (1 Кор. 2:15.), він розуміє передусім таку поставу людини, яка відкривається на дію в ній Духа. Згідно з поглядами античних теоретиків граматики, діатеза *passivum* вказує на приховану активність граматичного підмета. Без цієї активності підмета, який має взяти на себе поставу зазнавання дії, чи, іншими словами, має погодитися на позицію пацієнса, особа не досвідчить на собі впливу зовнішньої дії, навіть якщо суб'єктом виконання цієї дії є Бог. Бог наділив людину розумом і свободою, привілеями, які роблять

людину здатною на пізнавальну участь в об'єктивному Логосі буття і здатною давати відповідь на цінність. Такі чинності особового пацієнса, які пов'язані з актом волі, розуму чи психічними реакціями, краще прочитуються в дієслівних формах пасивного стану. Схоже навіть на те, що формування постави *passivum* є для людини важливішим завданням, ніж формування постави *activum*. Людина підлягає постійно і послідовно впливам навколишнього фізичного світу, людей і речей, а також впливам свого тіла і душі, але передусім вже саме її існування чи духовне відновлення залежать від дії Бога. Бог підтримує людину в існуванні, освячує її і спасає, однак в тих своїх діях шанує дану людині свободу. Не освячує і не спасає під примусом. Від людини залежить чи прийме вона діяння Бога на собі, як і якою мірою ці діяння прийме. Не людина себе спасає – ця дія належить Богові, але від людини залежить, чи вона дозволить себе спасти. Отож прихована активність пацієнса, на яку вказує в граматиці діатеза *passivum*, має для людини найбільшу вартість, бо є відповіддю на діяння Бога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Активный и средний залог в глаголе // Э. Бенвенист. Общая лингвистика: пер. з франц. Ю. Караулова / за ред. Ю. Степанова. – Москва: Издательство «Прогресс», 1974. – С. 184 – 191.
2. Гільдебранд Д. фон. Етика: пер. з англ. О. Городиської. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2002. – 445 с.
3. Есперсен О. Философия грамматики: пер. з англ. Б. А. Ильиша / за ред. Б. А. Ильиша. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
4. Семенюк С. І. Термінологія станів дієслова у творі Прісціана «Institutiones Grammaticae» // Іноземна філологія. – 1967. – Вип. 13. – С. 44 – 49.
5. Lee A. D. Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook. – London – New York: Routledge, 2000. – 328 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

6. Apollonii Alexandrini De constructione orationis libri quattuor [Електронний ресурс] / ed. by I. Bekker. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1910. Режим доступу: <https://archive.org/details/apolloniialexan00bekkgoog/page/n264>
7. Aristoteles. De sophisticis elenchis / ed. by E. S. Forster. – Cambridge: Harvard University Press, 1955. – P. 10 – 156.
8. Dionisius Thrax. Περὶ ῥήματος (§13) // Dionisii Thracis Ars grammatica [Електронний ресурс] / ed. By G. Uhlig. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1883. P. 46 – 53. Режим доступу: <https://archive.org/details/dionysiithracis01merxgoog/page/n7>
9. Grammatici Latini [Електронний ресурс] / ed. by H. Keil. – T. 1. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1857. – 610 с. Режим доступу: <https://archive.org/details/grammaticilatini01keil/page/n7>
10. Grammatici Latini [Електронний ресурс] / ed. by H. Keil. – T. 2. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1855. – 669 с. Режим доступу: <https://archive.org/details/grammaticilatin01hagagoog/page/n3>
11. Grammatici Latini [Електронний ресурс] / ed. by H. Keil. – T. 4. – Lipsiae: B. G. Teubneri, 1864. – 613 с. Режим доступу: <https://archive.org/details/grammaticilatini04keil/page/3>

12. Grégoire de Nazianze. Discours 27-31 / ed. by P. Gallay. Paris: Les éditions du cerf, 1978. – 382 p.
13. Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio / ed. by J. D. Mansi. Parisiis, 1903. – т. 7. – 698 p.
14. Varronis De lingua Latina [Електронний ресурс] / ed. by L. Spengel.— Berolini, 1885. – 391 с. Режим доступу: <https://archive.org/details/mterentivarroni00varrgoog/page/n6>

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ДЖЕРЕЛА

15. Pagani L. Diathesis // Encyclopoedia of Ancient Greek Language and Linguistics / ed. by G. K. Giannakis. – T. 1. Leiden – Boston: Brill, 2014. – С. 468-471.

Holovatch Ulyana, Tymo Taras

The Interpretative Field of diathesis passivum in the theological gnoseology by Gregory of Nazianzen

The subject of the article is the grammatical category of the diathesis passivum in which different interpretative models regarding the specification of complicated relations between the subject and the object can be traced. The historical evolution of the term diathesis, which has never been unequivocally technical for Greek and later Roman grammarians, is examined. It remains one of the most controversial terms in linguistics today. The semantics of the passive voice in the theological and gnoseological discourse of the early Church has been analyzed.

Keywords: *diathesis as a grammatical category of verb, interpretative field of grammar, passive voice, ἐνέργεια (an action), πάθος (condition caused by an action).*

Ιωάννης Ν. Καζάζης, Πάυλος Χαιρόπουλος

(Θεσσαλονίκη, Ελλάδα)

Επιστήμες του ανθρώπου, δεξιότητες και η ερμηνευτική του H.-G. Gadamer

---

Σύνοψη επιχειρηματολογίας

Το Πρόβλημα Πολλοί υποστηρίζουν σήμερα ότι το σχολείο οφείλει να καλλιεργεί δεξιότητες, ικανότητες (skills, competences), αντί να παρέχει απλώς βιβλιακές γνώσεις που οι μαθητές απομνημονεύουν και κατά λέξη αποδίδουν. Η συνύφανση των δεξιοτήτων με τις θετικές επιστήμες (sciences) στα αντίστοιχα μαθήματα σχολείου δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο πρόβλημα, ούτε και η εκπόνηση διδακτικών προτάσεων ή σεναρίων, για τους καθηγητές, και projects για τους μαθητές : το πέρασμα από τη θεωρία στις «ασκήσεις», ή τις εφαρμογές της (επί χάρτου ή στην πράξη) δεν παρουσιάζει μεθοδολογικά προβλήματα: ακολουθείται η επαγωγική μέθοδος (induction). Αντίθετα, η εισαγωγή των δεξιοτήτων στις επιστήμες του ανθρώπου (human sciences, disciplines) – εγχείρημα κρίσιμο και για την εκπαίδευση, όπου οι επιστήμες αυτές καταλαμβάνουν πάνω από το 50% του σχολικού χρόνου – θεωρήθηκε ανέκαθεν προβληματική. Και τούτο διότι, ενώ, στις θετικές επιστήμες, που ασχολούνται με τα επαναλαμβανόμενα στη φύση φαινόμενα, εγγύηση αποτελεσματικότητας προσφέρει η ακολουθούμενη διαδρομή: από τη θεωρητική κατασκευή, στην πειραματική δοκιμή της, και στην επαλήθευση ή την απόρριψή της δια συγκεκριμένων εφαρμογών, αντίθετα στις επιστήμες του ανθρώπου – που ασχολούνται με τα μοναδικά και μη επαναλαμβανόμενα φαινόμενα—, τέτοια εγγύηση απουσιάζει, εφόσον η θεωρία και η πράξη δεν διακρίνονται απ' αλλήλων τόσο ριζικά όσο στις επιστήμες. Ή μάλλον: ούτε «θεωρία» στερούμενη διαψευσιμότητας μπορεί να δομηθεί εδώ, ούτε «εφαρμογές» της στην «πράξη». Ενώ στις επιστήμες η μέθοδος για τη δόμηση και την αποδόμηση της θεωρίας είναι η επαγωγή, αντίθετα, στις ανθρωπιστικές επιστήμες, κυριαρχεί – πέραν της παράγωγής (η οποία συνάγει από μια επιλεγμένη ερμηνεία περαιτέρω προτάσεις για το αντικείμενο ή το κείμενό της)— ένα άλλο είδος επαγωγής «ψυχολογικού τύπου», αυτό που ο εισηγητής του ο Hermann Helmholtz ονόμασε “artistic-instinctive”.

Για τα φυσικά φαινόμενα προτείνονται και δοκιμάζονται εξηγήσεις, που ολοένα βελτιώνονται, ενώ για τα πνευματικά φαινόμενα προτείνονται και συζητούνται ερμηνείες (δηλαδή απόπειρες κατανόησής των και προσδιορισμού του νοήματός τους για τον άνθρωπο). Οι εξηγήσεις ολοένα βελτιώνονται, τα απτά αποτελέσματά τους πολλαπλασιάζονται, και μέσω αυτών ο άνθρωπος

καθίσταται κυρίαρχος της φύσης και κύριος των πόρων της · ενώ οι ερμηνείες μπορεί να πολλαπλασιάζονται αλλά, αντίθετα με τις θετικές επιστήμες, δεν αθροίζονται για να καταλήξουν σε μια γραμμική «πρόοδο»: η ερμηνευτική πολυγλωσσία είναι ο κανόνας, και σπάνια εξαίρεση αποτελεί μια συμφωνία με μετρήσιμα (και ακόμη λιγότερο: οικονομικά αξιοποιήσιμα) αποτελέσματα. Και όχι μόνον αυτό: καθώς η δύναμη της ερμηνείας ανάγεται στο υποκείμενο και επιστρέφει σ' αυτό, ενώ η δύναμη της εξήγησης κατευθύνεται προς το έξω από τον άνθρωπο αντικείμενο, προέκυψε αρνητικό αξιολογικό περιεχόμενο για τον όρο «υποκειμενικός», και θετικό για τον όρο «αντικειμενικός». Έτσι αποτυπώνεται – ιδίως κατά τη βιομηχανική και την τεχνολογική εποχή περίοδο— η ισχύουσα κοινωνική υπερτίμηση για το δεύτερο επίθετο, και υποτίμηση για το πρώτο.

Η προτεινόμενη Λύση Η διχοτομία αυτή καλά κρατεί από την εποχή που την εισηγήθηκε στον περίφημο λόγο του ο επιφανής φυσιολόγος Hermann von Helmholtz (1862) και την επεξεργάστηκε ο W. Dilthey, και το χάσμα μοιάζει αγεφύρωτο. Η αξιολογότερη σύγχρονη προσπάθεια υπέρβασης του απόλυτου χαρακτήρα της διαίρεσης αυτής οφείλεται στον Hans-Georg Gadamer (1900-2002). Για το θέμα μας, που είναι η σχέση δεξιοτήτων και επιστημών του ανθρώπου, θα επιστρατεύσουμε τη δική του περί ερμηνείας στις επιστήμες του πνεύματος θεωρία: σύμφωνα με αυτήν, στις πνευματικές επιστήμες η όποια «**θεωρία**» όχι μόνον δεν χτίζεται ερήμην της όποιας «**εφαρμογής**», αλλά ίσα ίσα η αφηρημένη «θεωρία» (μια *working hypothesis*) χτίζεται σταδιακά μέσα από τις διαδοχικές συγκεκριμένες *ε φ α ρ μ ο γ έ ς* της. Η θεωρητική κατασκευή του Gadamer θα παρουσιαστεί με την αναλυτικότητα που της αξίζει, και στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τη δική μας σύνθεση της θεωρίας αυτής με τη θεωρία περί δεξιοτήτων. Και τούτο διότι ο δημιουργικός συνδυασμός των δύο μπορεί, πιστεύουμε, να οδηγήσει σε ουσιαστική αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος ειδικά στις ανθρωπιστικές επιστήμες, που μπορεί πλέον να αποκτήσουν και αυτές ένα μέτρο αντικειμενικότητας (και ένα μέτρο αντικειμενικής αξιολόγησης) ανάλογο προς εκείνο των θετικών σπουδών. Μια τέτοια συνθετική λύση θα μπορούσε και τα ίδια τα ανθρωπιστικά μαθήματα να τα αναβαθμίσει και το κοινωνικό τους κύρος ουσιαστικά να εξυψώσει.

Πιο συγκεκριμένα: η ΔΙΚΗ ΜΑΣ ΘΕΣΗ είναι ότι: αν, **εφαρμόζοντας** κανείς τη διαθέσιμη ΓΝΩΣΗ (ένα νόμο της γραμματικής, όπως και έναν νόμο της φυσικής, σε μια ειδική περίπτωση), άλλο δεν κάνει από το να την μεταποιεί σε ΔΕΞΙΟΤΗΤΑ (οριζόμενη εδώ ως δυνατότητα μεταποίησης της καθαρής Γνώσης σε *problem solving* δραστηριότητα), τότε γίνεται φανερό ότι η έννοια της δεξιότητας καθίσταται όρος για τη στερεότητα ενός Προγράμματος Σπουδών στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, από την πρωτοβάθμια ως την τριτοβάθμια εκπαίδευση, που παράγει ενεργά και παραγωγικά άτομα.

– Η αξία μάλιστα της δεξιότητας αυξάνει τόσο περισσότερο όσο την τοποθετούμε στο σημείο εκείνο ακριβώς όπου οι επιστήμες του ανθρώπου συναντώνται με την **ψηφιακότητα** – σήμερα που όλες σχεδόν οι συγκεκριμένες εφαρμογές είναι αδιανόητες εκτός ψηφιακής μορφής. Η χρήση της ψηφιακότητας, αντίθετα προς τη γνώμη των μη ειδικών, δεν είναι καταδικασμένη να είναι εργαλειακή, ούτε εξαντλείται στην όντως ασύλληπτη *computing power* που προσφέρει για τον χειρισμό των μαθηματοποιημένων δεδομένων όλων των επιστημών. Από τα αναμφισβήτητα ουσιαστικά πλεονεκτήματά της, ειδικά για τις επιστήμες του ανθρώπου, θα ξεχωρίζα δύο: (α) επιτρέπει για όλα τα φαινόμενα προσομοιώσεις (δια των οποίων και οι πλέον αφηρημένες έννοιες, οπτικοποιούμενες, γίνονται κατανοητές, κάποτε μάλιστα καταλήγουν και σε μεταφορές-κλειδιά μεγάλης εξηγητικής αξίας για την ερευνητική και την εκπαιδευτική διαδικασία), και (β) επιτρέπει τη δυνατότητα ολιστικής (και δή πολυμεσικής) αντί της μεριδιακής προσέγγισης προς το μελετώμενο αντικείμενο. Έτσι, λ.χ., ένα χωρίο ενός δραματικού έργου ερμηνεύεται, με τον λόγο, την εικόνα, και τη μουσική, πολύ πληρέστερα απ' ό,τι με μόνον το απλό κείμενο. Γιατί, σε τελευταία ανάλυση, η δύναμη των ανθρωπιστικών σπουδών έγκειται ακριβώς στην ολιστική ματιά – αντίθετα προς

την υπερεξειδίκευση που είναι βασική προϋπόθεση προόδου για τις επιστήμες. Και μόνον αυτή μπορεί να δώσει μια συνθετική λύση στο πρόβλημα που μας απασχολεί.

Ισχυριζόμαστε, επιπλέον, ότι επαναλαμβανόμενη αυτή η πορεία που ακολουθεί το γνωστικό υποκείμενο από τη ΓΝΩΣΗ προς τη ΔΕΞΙΟΤΗΤΑ παγιώνει την ερευνητική ηδονή και γεννά την αγάπη προς το γνωστικό αντικείμενο, και είναι ικανή να γεφυρώσει την απόσταση που χωρίζει τη θεσμοποιημένη Εκπαίδευση από το νόημα της αληθινής Παιδείας – αν η τελευταία οριστεί ως η αριστοτελική όρεξη του ειδέναι – μιας γνώσης «καθάρᾳ θεωρητικῆς και απαλλαγμένης από σκοπιμότητες». Για να κλείσει έτσι ένας αγαθός κύκλος Knowledge- Skills- Attitude.

Τέλος, η σύλληψη αυτή της δεξιοτήτας αναλύεται στη μισή δωδεκάδα των επιμέρους λεγόμενων «δεξιοτήτων του 21^{ου} αιώνα», περίπου όπως τις κωδικοποιεί και το Πρόγραμμα *Partners in Learning* της Microsoft. Η άσκηση των μαθητών σ' αυτές, σε ένα μεταρρυθμισμένο σχολικό περιβάλλον, θα δημιουργήσει τα νέα υποκείμενα της εκπαίδευσης, εκείνον τον διδάσκοντα και εκείνον τον διδασκόμενο που θα μπορούν να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες και τις προκλήσεις του αιώνα. Γι' αυτό και περιγράφονται και συστήνονται στις Οδηγίες της Ε.Ε. και έχουν υιοθετηθεί και από το ελληνικό Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας ως οδηγητικές γραμμές για την εφεξής σύνταξη των Προγραμμάτων Σπουδών για την ουσιαστική ανανέωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Με αυτές τις προϋποθέσεις, μπορούν πράγματι οι δεξιότητες να καταστούν κοινό συναλλακτικό νόμισμα για τη σημερινή εκπαίδευση, μια εκπαίδευση ανοιχτή και αποτελεσματική.

A. Gadamer και Ερμηνευτική

Με την ερμηνευτική του φιλοσοφία, ο Hans-Georg Gadamer επιχειρεί, μεταξύ άλλων, να θεμελιώσει πάνω σε νέα βάση τόσο τις επιστήμες του ανθρώπου (όπου ανήκει και η φιλολογία εν γένει και η κλασική φιλολογία ειδικότερα), όσο και το είδος της γνώσης που αυτές παρέχουν. Ένα από τα κίνητρα για το εγχείρημά του αυτό είναι η διαρκής πίεση και κριτική που δέχονται στην ύστερη νεωτερικότητα οι εν λόγω επιστήμες από την πλευρά των φυσικών επιστημών, οι οποίες με τις ευεργετικές τεχνικές εφαρμογές τους έχουν γίνει ευρέως αποδεκτές στην κοινωνία, σε αντίθεση με τις επιστήμες του ανθρώπου. Πράγματι, η ίδια η νομιμότητα των τελευταίων αμφισβητείται τελευταία όλο και περισσότερο, εξαιτίας της εξώφθαλμης – κατά την τρέχουσα αντίληψη–αναντιστοιχίας μεταξύ των πόρων που η κοινωνία επενδύει σε αυτές και των ισχνών, σε σύγκριση με τις φυσικές επιστήμες, αποτελεσμάτων που λαμβάνει. Είναι ακριβώς σε αντιπαράθεση προς τέτοιες τάσεις, που η ερμηνευτική φιλοσοφία του Gadamer προβάλλει την *ιδιόμορφα πρακτική διάσταση της γνώσης* που παρέχουν οι ανθρωπιστικές επιστήμες ως ερμηνευτικές επιστήμες, στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί την αξία τους.

Ερμηνευτική Ι: Νόημα και Κατανόηση

Η κεντρική έννοια της ερμηνευτικής εγγένει είναι, ως γνωστόν, η **κατανόηση**. Έχει επικρατήσει από την εποχή του Wilhelm Dilthey (1833-1911) η κλασική διάκριση μεταξύ της **εξήγησης** των φυσικών φαινομένων, που προτείνουν οι «περιγραφικές» φυσικές επιστήμες, και της κατανόησης των πνευματικών φαινομένων, την οποία προτείνουν οι «ερμηνευτικές» επιστήμες του ανθρώπου. Για «κατανόηση» κάνουμε λόγο, μόνον όταν έχουμε να κάνουμε με ό, τι – κατάσταση, αντικείμενο, ή κείμενο – «έχει

νόημα», που πρέπει να συλληφθεί. Πέρα όμως από την αναφορά της στο νόημα, η κατανόηση χαρακτηρίζεται και από τη δική της προοπτική ή τον δικό της τρόπο, να προσεγγίζει τα πράγματα: γιατί η κατανόηση δεν ‘καταγράφει’ απλώς τα πράγματα και τις εξωτερικές ιδιότητές τους, για να τα ταξινομήσει, να τα συνδέσει αιτιωδώς με άλλα και να τα υπαγάγει σε νόμους που «εξηγούν», όπως συνήθως λέγεται, την κίνηση και την συμπεριφορά τους – νόμους που επιτρέπουν στη συνέχεια τον υπολογισμό, την πρόβλεψη και την εκμετάλλευσή τους. Δηλαδή η δική της δεν είναι μια εξωτερική, αντικειμενική και αντικειμενοποιητική περιγραφή των πραγμάτων, όπως συμβαίνει στις μαθηματικοποιημένες επιστήμες της φύσης. Οι τελευταίες αυτές έχουν να κάνουν με *όντα φυσικά*, τα οποία, επειδή αυτά καθαυτά, στερούνται νοήματος, δεν επιδέχονται κατανόηση, αλλά μόνον εξήγηση – μια προσέγγιση εξωτερική και «αντικειμενική». Το ουσιώδες χαρακτηριστικό της κατανόησης είναι ότι προσεγγίζει τα πράγματα εκ των ένδον, από μια προοπτική εσωτερική.

Το «υλικό» της κατανόησης είναι πρωτίστως η *κοινωνική και πολιτιστική πραγματικότητα στην ιστορικότητά της*, προϊόν της ατομικής και συλλογικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Η δε κατανόηση αφορά στη σύλληψη της πραγματικότητας αυτής, ως έκφρασης της υποκείμενης εσωτερικής αρχής που συγκροτεί την κοινωνία και τον πολιτισμό, τον «βίόκοσμο» του ανθρώπου. (‘Βίόκοσμος του ανθρώπου’ αποκαλούμε τα κάθε λογής μορφώματα-φορείς νοήματος, όπως είναι, π.χ., τα γραπτά κείμενα ή γενικότερα τα παντοειδή σημειολογικά συστήματα (θεσμούς, αξίες, έργα τέχνης, παραδόσεις), που απαρτίζουν την ολότητα μιας νοηματικής συνάφειας, η οποία μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί τόσο στα μέρη όσο και το σύνολό της.) Τέτοιο «υλικό» είναι αδύνατο να περιγραφεί χωρίς αναφορά στην προοπτική ή την οπτική γωνία υπό την οποία αυτό κατανοείται και ερμηνεύεται από τον άνθρωπο – δηλαδή χωρίς αναφορά στο νόημά του.

Μολονότι η «κατανόηση» και η «εξήγηση», και τα αντίστοιχα πεδία αναφοράς τους, ιστορία/πολιτισμός από τη μια, και φύση από την άλλη, διακρίνονται συνήθως πολύ αυστηρά το ένα από το άλλο, άρχισαν τα τελευταία χρόνια τα όρια αυτά να αμφισβητούνται από την πλευρά των φυσικών επιστημών, όπου π.χ. ανήκουν οι επιστήμες του εγκεφάλου ή η βιολογία με τους διάφορους κλάδους της, οι οποίες διατείνονται ότι μπορούν αυτές να εξηγήσουν και φαινόμενα όπως η συνείδηση, η ελευθερία της βούλησης, ο πολιτισμός, κ.τ.ό. Σ’ αυτό το πλαίσιο ανήκει και η ορμώμενη από τις φυσικές επιστήμες «νατουραλιστική ερμηνευτική». Η εν λόγω σχολή διατείνεται ότι και ο άνθρωπος, ως μέρος της φύσης, υπόκειται αποκλειστικά και μόνο σε φυσικούς νόμους, αρνούμενη έτσι τη μεθοδολογική αυτονομία των ανθρωπιστικών επιστημών. Τόσο οι φυσικές όσο και οι ανθρωπιστικές επιστήμες ή επιστήμες του πνεύματος υπόκεινται κατά τους θιασώτες της νατουραλιστικής ερμηνευτικής στους ίδιους νόμους – στους νόμους των φυσικών επιστημών.

Το νόημα, όμως, για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως, δεν παραπέμπει απλώς στις κατανοητικές και νοηματοδοτικές δραστηριότητες του ανθρώπου, είτε ως δημιουργού είτε ως αποδέκτη του νοήματος. Το κυριότερο είναι ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπάρξει *ως άνθρωπος*, παρά μόνο στο μέτρο που διαθέτει μian *ab initio* κατανόηση του κόσμου και του εαυτού του, η οποία δεν πηγάζει από τον ίδιο ατομικά, αλλά είναι ιστορικά και παραδοσιακά δεδομένη, και καθορίζει, *ανεπίγνωστα*, τον τρόπο που

αυτός προσεγγίζει τα εγκόσμια, τα πράγματα, τους άλλους ανθρώπους και τον ίδιο του τον εαυτό. **Ο άνθρωπος είναι ένα ον υπαρξιακά συναρτημένο με το νόημα**, κι αυτό ισχύει, όσο κι αν κανείς έχει πάντα τη δυνατότητα να απορρίψει ως ένα σημείο την παραδεδομένη κατανόηση και να σχηματίσει, *με επίγνωση τώρα*, έναν νέο ορίζοντα νοήματος, να αναπροσανατολιστεί, να κατανοήσει και να βιώσει με διαφορετικό τρόπο τον κόσμο και τον εαυτό του. Αυτή η ακατάλυτη εσωτερική σχέση της ανθρώπινης ύπαρξης και ζωής με το νόημα και με την κατανόησή (: την ερμηνεία) του, η οποία επιβεβαιώνεται και από την ακατάπαυστη αναζήτηση του «νοήματος της ζωής», οδήγησε τον γνωστό канаδό φιλόσοφο Charles Taylor να χαρακτηρίσει τον άνθρωπο ως *self-interpreting animal* – παραλλάσσοντας τον γνωστό αριστοτελικό ορισμό: *άνθρωπος ζῶον λόγον ἔχον*.¹

Ερμηνευτική II: η πρακτική φύση της ερμηνευτικής του Gadamer

Με την τόσο έντονη ανάδειξη για πρώτη φορά της *πρακτικής διάστασης* της κατανόησης και της κατανοητικής γνώσης, έθεσε σε κίνηση ο γερμανός στοχαστής Hans-Georg Gadamer, όπως έχει λεχθεί, μιαν «επανάσταση» ή μιαν «αλλαγή παραδείγματος» στην ερμηνευτική φιλοσοφία.² Κεντρική για τον πρακτικό χαρακτήρα της ερμηνευτικής του έννοια είναι η έννοια της «εφαρμογής». «Πράξη» και «εφαρμογή» δεν πρέπει να εννοηθούν εδώ σε συνάρτηση με τις συνήθειες νεωτερικές αντιλήψεις περί «θεωρίας» και «θεωρητικής επιστήμης», αφενός, και «εφαρμοσμένης επιστήμης» αφετέρου – πρακτική που επικράτησε μετά την καθιέρωση των εμπειρικών επιστημών τον 17ο αιώνα, και συμπαρέσυρε σε αναπροσδιορισμό και την ίδια την **έννοια της γνώσης**. *Εκτοτε, πραγματική, δηλαδή αληθής, βέβαιη και αντικειμενική θεωρείται εκείνη μόνον η γνώση που προκύπτει από την εφαρμογή των μαθηματικών στην εμπειρία*. Η μαθηματική θεωρία (ή: και η θεωρία ενγένει) νοείται εδώ ως μια σειρά από προτάσεις με λογική συνοχή, μια διανοητική κατασκευή, η οποία μπορεί να διατυπωθεί πριν και ανεξάρτητα από οποιαδήποτε πράξη ή εμπειρία, να εφαρμοστεί εκ των υστέρων πάνω στα δεδομένα της και να επαληθευθεί ή να διαψευστεί. (Σε περίπτωση διάψευσης, η θεωρία ή αναδιατυπώνεται ή εγκαταλείπεται ολοσχερώς, για να αντικατασταθεί από κάποιαν άλλη που εξηγεί καλύτερα τα δεδομένα.) Όσο για την καθημερινή, εξωεπιστημονική πράξη και τη γνώση την ενσωματωμένη στην καθημερινή γλώσσα ή στην παράδοση, αυτές συλλήβδην υποβαθμίζονται στο status της ανυπόστατης προκατάληψης ή και δεισδαιμονίας, και, με την πρόοδο της φυσικομαθηματικής επιστήμης, είτε συμμορφώνονται προς τις απαιτήσεις της, είτε εξορίζονται ολοκληρωτικά από το σημασιολογικό πεδίο της «γνώσης».

Τόσο ολοκληρωτική ήταν η επιτυχία της εφαρμοσμένης επιστημονικής γνώσης, που οδήγησε βαθμιαία, με τον θρίαμβο της βιομηχανικής επανάστασης, στον αναπροσανατολισμό ακόμη και των επιστημών του ανθρώπου προς το γνωσιακό ιδεώδες των φυσικομαθηματικών επιστημών. Ως και η ιστορικο-φιλολογική *ερμηνευτική του ιστορισμού* (των Schleiermacher και Dilthey, μ.ά.), δηλαδή του δεσπόζοντος κινήματος κατά τον

¹ Charles Taylor, „Self-interpretating animals“, στο: *Philosophical Papers, Vol. 1, Human Agency and Language*, Cambridge 1985, 45-76.

² Jean Grondin: *Einführung zu Gadamer*, Tübingen 2000, 160.

19ο αιώνα, υιοθέτησε κατά τον Gadamer το ιδεώδες της γνώσης και στην ιδεαλιστική και στη θετικιστική του εκδοχή. Τα δύο αυτά – κατά τα άλλα τόσο ριζικά διαφορετικά μεταξύ τους – ρεύματα συνέπεσαν στην αντίληψη ότι μπορούσαν να απομονώσουν τα **ιστορικά πράγματα και τους παρατηρητές τους** από τη ροή της ιστορίας και να φτάσουν σε μια γνώση τους «αντικειμενική» και καθαρά «θεωρητική», ήτοι αποστασιοποιημένη από τα κάθε λογής πρακτικά και υποκειμενικά ενδιαφέροντα των μελετητών. Αλλά η εφαρμοσμένη φυσικομαθηματική επιστήμη δεν άφησε ανέπαφο κανένα μέρος του *βίόκοσμου του ανθρώπου*, με συνέπεια η ατομική και η συλλογική πράξη, η καθημερινή ζωή και η ερμηνεία και η γλώσσα της να καταλήξουν να επικαθορίζονται και να επικυριαρχούνται ολοένα και περισσότερο από τις ‘εξηγήσεις’ και το λεξιλόγιο των φυσικών επιστημών. Έτσι σήμερα, ο κόσμος, ακούοντας λέξεις όπως «πράξη» και «εφαρμογή», συνειρμικά και αυτόματα ερμηνεύει την πράξη ως εφαρμογή της μιας ή της άλλης *επιστημονικής* θεωρίας. Θεωρία δηλαδή και πράξη υπάρχουν η μια ξεχωριστά από την άλλη: η πρώτη ως το πρωταρχικό «λογικό» στοιχείο, το οποίο συνδέεται πρωτίστως με τη βέβαιη «γνώση», ενώ η δεύτερη, ως κάτι άλογο που «εκλογικεύεται» και αποκτά «γνωσιμότητα» μόνο μετά την επιτυχή εφαρμογή μιας θεωρίας επ’ αυτής. Με μία βολή μεγάλης στρατηγικής σημασίας, πέτυχε ο Gadamer δυο τρυγόνια: πρώτα να αποσυνδεθεί η «πράξη» της κατανόησης (η «εφαρμογή») από την ξυνωρίδα *θεωρητική επιστημονική γνώση και πρακτική εφαρμογή*, και, έπειτα, να επανασυνδεθεί η ‘εφαρμογή’ με το περιεχόμενο που είχε η έννοια αυτή στην παλαιότερη – προνεωτερική και παραμερισμένη – ερμηνευτική και φιλοσοφική παράδοση της Δύσης.

Πιο συγκεκριμένα, την έννοια της «εφαρμογής», *Subtilitas applicandi*, Applikation, Anwendung³, την δανείζεται ο γερμανός στοχαστής από την παραδοσιακή ερμηνευτική του Ευσεβισμού (Pietismus, δεύτερο μισό του 17ου αιώνα), η οποία κατά την ερμηνεία του κειμένου της Αγίας Γραφής διέκρινε τρία στοιχεία, ανεξάρτητα απ’ αλλήλων και συντελούμενα *και χρονικά* το ένα μετά το άλλο: *subtilitas i n t e l l i g e n d i* (λεπτότητα κατανόησης), *subtilitas e x p l i c a n d i* (λεπτότητα ερμηνείας ή εξήγησης), και *subtilitas a p p l i c a n d i* (λεπτότητα εφαρμογής). Από την τριάδα αυτήν, η τελευταία, η *subtilitas applicandi*, είναι εκείνη που προπάντων αγνοήθηκε από την κατοπινή επιστημολογική εξέλιξη και αποσιωπήθηκε ακόμη και από τον *ιστορισμό* του 19^{ου} αιώνα.

Επιστρέφοντας ο Gadamer στην ερμηνευτική του ευσεβισμού, φρόντισε να αναδείξει δύο προπάντων στοιχεία-της πραγματικά θεμελιώδους σημασίας: αφενός ότι η λεγόμενη ‘εφαρμογή’ δεν είναι χαρακτηριστικό της **‘κατανόησης’** *εξωτερικό*, αλλά εγγενές συστατικό της, και, αφετέρου, ότι η λεγόμενη ‘ερμηνευτική κατανοητική γνώση’ (ή : ‘πρακτική ερμηνευτική γνώση’) δεν είναι μια *τεχνική* ή μια *μέθοδος* (ένα σύνολο κανόνων, που μαθαίνεται για να εφαρμοστεί ‘ψυχρά’), παρά, θα μπορούσε να πει κανείς αριστοτελικά, μια *επιτελεστική έξις* (ένα *δύνασθαι* που αυτά διαθέτουν, μια εσωτερική δύναμη και ικανότητα, ή προδιάθεση), που βέβαια καλλιεργείται με την άσκηση. Αξίζει να τα δούμε προσεκτικότερα:

[1]

³ Βλ. για τα ακόλουθα Hans-Georg Gadamer: *Wahrheit und Methode, Gesammelte Werke*, τ. 1, Tübingen 1999, 312 κ.ε.

Η ‘εφαρμογή’ δεν είναι εξωτερικό χαρακτηριστικό της ‘κατανόησης’, αλλά εγγενές συστατικό της. Η έννοια της «εφαρμογής» εμφανίστηκε σε συνάρτηση προς τη θεολογία και τη νομική πρωτίστως, και, τουλάχιστον ως ένα σημείο, και προς την ιατρική: αυτές ήταν οι μόνες «επιστήμες» που αντιστάθηκαν στην κυρίαρχη επιστημολογική εξέλιξη, αρνούμενες να υιοθετήσουν τη φυσικομαθηματική αντίληψη ‘περί θεωρίας και εφαρμογής της στην πράξη’, και προτιμώντας να διαφυλάξουν τη δική τους, αρχαιότερη και πολύ διαφορετική, έννοια της ερμηνευτικής-γνώσης-και-«πρακτικής εφαρμογής». Εξού και ο ‘παραδειγματικός’ ρόλος που παίζουν οι ανωτέρω επιστήμες (*disciplinae*) στο πλαίσιο της γενικότερης φιλοσοφικής ερμηνευτικής του Gadamer. Γράφει για την πρακτική διάσταση στη νομική και τη θεολογία ο Gadamer:

«Ένας **νόμος** δεν επιδιώκει να κατανοηθεί (*Verstehen*) ιστορικά, αλλά οφείλει, ως ισχύον δίκαιο, να αποκτήσει συγκεκριμένο χαρακτήρα μέσω της ερμηνείας [ή: της ‘εξήγησης’, *Auslegung*]. Παρόμοια, ούτε το θρησκευτικό **κηρυγματικό κείμενο** επιδιώκει να εκληφθεί ως ένα απλό ιστορικό τεκμήριο, αλλά αξιώνει να κατανοηθεί με τέτοιον τρόπο, ώστε να δράσει σωτήρια. Τούτο συνεπάγεται σε αμφότερες τις περιπτώσεις ότι το κείμενο, είτε είναι νόμος είτε η επαγγελία της σωτηρίας, εάν πρόκειται να κατανοηθεί προσφυώς (δηλαδή με τρόπο ανταποκρινόμενο στην αξίωση που το ίδιο εγείρει), πρέπει να κατανοείται κάθε στιγμή, δηλαδή σε κάθε συγκεκριμένη κατάσταση, με τρόπο πάντοτε νέο και διαφορετικό. **Η κατανόηση είναι εδώ πάντα εφαρμογή** [*Verstehen ist hier immer schon Anwenden*]».⁴

Όπως φαίνεται από το παράδειγμα του νόμου σε μια δικαστική κρίση και ετυμολογία ή του εκκλησιαστικού κηρύγματος σε μια σύναξη πιστών, η ερμηνεία τέτοιων κειμένων συγκροτείται από τρεις διακριτές στιγμές, όπως ήδη προαναφέραμε:

-Την **κατανόηση** (*Verstehen, subtilitas intelligendi*) του νοήματος των σχετικών νομολογικών ή ιερών σωτηριολογικών κειμένων, η οποία πρέπει, ως *intelligere*, να εκληφθεί ως μια προφανώς προγλωσσική, καθαρά νοητική διεργασία,

-την **ερμηνεία** ή ‘εξήγηση’ (*Auslegung, subtilitas explicandi*), μέσω της οποίας η προγλωσσική κατανόηση αποκτά γλωσσικό, ρητό χαρακτήρα,

-και την **εφαρμογή** του σε μια συγκεκριμένη κατάσταση (*Anwendung, subtilitas applicandi*).

Σε αντίθεση όμως προς τον ευσεβισμό, όπου οι τρεις αυτές «στιγμές» της ερμηνείας του κειμένου αποτελούν διακριτά της στοιχεία και, λογικά και χρονικά, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, στο σχήμα του Gadamer είναι – όπως ήδη προδηλώσαμε – ευθύς εξαρχής συν-υφασμένα μεταξύ τους, σε μια διαδικασία ενιαία, σύγχρονη και αδιαίρετη: **η κατανόηση είναι, πάντα και ταυτόχρονα, ερμηνεία και εφαρμογή.** Η τελευταία μάλιστα, θα μπορούσε να πει κανείς, είναι για τον Gadamer και ο **τελικός σκοπός** της ερμηνείας, που διέπει και σημασιοδοτεί ευθύς εξαρχής την κατανόηση. Με τα δικά του λόγια:

«Η **εφαρμογή** δεν είναι μια μεθύτερη εφαρμογή κάποιου δεδομένου καθολικού [= γενικού, αφηρημένου], το οποίο κατανοείται αρχικά αυτό καθαυτό, σε μια συγκεκριμένη [καθέκαστον] περίπτωση, αλλά είναι η πραγματική κατανόηση του ίδιου του καθολικού, το οποίο είναι το δεδομένο για μας κείμενο. Η κατανόηση αποδεικνύεται

⁴ Hans-Georg Gadamer: *Wahrheit und Methode*, ό.π., σ. 314.

ως ένας τρόπος δράσης και πράξης και έχει επίγνωση του εαυτού της ως δράση και πράξη».⁵

Κατανόηση, επομένως, ενός κειμένου σημαίνει *ερμηνεία και συνάμα εφαρμογή ενός κειμένου*. Ειδικότερα, η κατανόηση, ως ερμηνεία και εφαρμογή ενός – προερχόμενου από το παρελθόν – κατά κανόνα – κειμένου, έγκειται στην κατανόηση του νοήματός του ως εφαρμογή του από τον εκάστοτε ερμηνευτή του πάνω στη σύγχρονή του κατάσταση, στη συγκεκριμένη εκάστοτε κατάσταση, στην οποία αυτός βρίσκεται. Το χαρακτηριστικότερο σχετικό παράδειγμα είναι η διαδικασία **μετάφρασης ενός κειμένου**, όπου ο μεταφραστής αποδίδει ένα κείμενο του παρελθόντος και το νόημά του *στη γλώσσα της δικής του εποχής, και μάλιστα όσο και όπως ο ίδιος κατέχει τη γλώσσα αυτή*.

‘Κατανοώ, επομένως, ένα κείμενο’ σημαίνει εφαρμόζω το κείμενο αυτό ταυτόχρονα στον ίδιο μου τον εαυτό, λέει ο Gadamer, παραλληλίζοντας την κατανόηση με την αριστοτελική *φρόνησιν*⁶: κατανόηση, δηλαδή, και ερμηνεία ενός κειμένου είναι εξ ορισμού και *αυτοκατανόηση* και αυθερμηνεία, εμβάθυνση και διεύρυνση της γνώσης του εαυτού μας. Η κατανόηση αυτή έχει τον χαρακτήρα μιας πρακτικής σχέσης του ερμηνεύοντος και κατανοούντος υποκειμένου προς τον εαυτό του, μιας πρακτικής εφαρμογής του νοήματος του κειμένου στον εαυτό του και στον βίο του.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητες και κάποιες πρόσθετες εξηγήσεις για την αριστοτελική έμπνευση του ερμηνευτικού αυτού σχήματος:

Ο ιστορικός χαρακτήρας της ερμηνείας Η κατανόηση έχει ουσιωδώς ιστορικό χαρακτήρα. Η ιστορικότητα αυτή αφορά τόσο το κατανοούμενο κείμενο, ως προϊόν της εποχής του, όσο και τη διαδικασία της κατανόησής του ως προϊόντος μεταγενέστερων εποχών. Κάθε ανάγνωσης ή ερμηνείας προηγούνται άλλες αναγνώσεις και άλλες ερμηνείες, οι οποίες επίσης καθορίζονται από την εποχή τους και αναδεικνύουν διαφορετικές πλευρές του κειμένου και επηρεάζουν ρητά ή υπόρρητα και την εκάστοτε σύγχρονη ανάγνωση και κατανόησή του. Από αυτή την άποψη οι παλαιότερες ερμηνείες και κατανοήσεις (πλην των καταφανώς παρανοήσεων) ενός π.χ. κειμένου ή ενός έργου τέχνης δεν εγκαταλείπονται (όπως οι απορριφθείσες *επιστημονικές* θεωρίες που αποδείχνονται ανεπιβεβαίωτες στην «πρακτική εφαρμογή» και στην εμπειρία)· όλες αυτές παραμένουν (εφόσον παραμένουν) σε ισχύ, επειδή αναδεικνύουν – ή ενδέχεται να αναδεικνύουν— άλλες πλευρές του διαφορετικές εφόσον κρίνονται ακόμη ενδιαφέρουσες.

Η ερμηνευτική εμπειρία. Η πρακτική-και-ιστορική διάσταση της ερμηνευτικής κατανοητικής γνώσης συνδέεται επίσης με ό,τι ο Gadamer αποκαλεί «ερμηνευτική εμπειρία»⁷ ως «ε μ π ε ρ ί α της κατανόησης» και «ε μ π ε ρ ί α του νοήματος». Μια τέτοια εμπειρία είναι εκείνη, η οποία δεν αφήνει τίποτα στην κατάσταση όπου βρισκόταν πριν από αυτήν, αλλά οδηγεί στη μεταβολή, στην εμβάθυνση και στον εμπλουτισμό της γνώσης και κατανόησης τόσο του ερμηνευόμενου αντικειμένου όσο και του ερμηνεύοντος υποκειμένου και της πράξης του. Η ερμηνευτική εμπειρία, περί της οποίας γίνεται λόγος εδώ, δεν είναι επομένως κάτι καθημερινό και συνηθισμένο, αλλά κάτι που συμβαίνει σπάνια και έχει τη δύναμη να μεταβάλλει την καθημερινότητα

⁵ Hans-Georg Gadamer: *Wahrheit und Methode*, ό.π., σ. 346.

⁶ Gadamer, ό.π., σ. 319 κ.ε.

⁷ Hans-Georg Gadamer: *Wahrheit und Methode*, ό.π., σ. 352 κ.ε.

και τη συνήθεια, την καθημερινή και πεπατημένη αντίληψη του εαυτού μας και του κόσμου. Μέσω αυτής την ακραίας και σπάνιας ερμηνευτικής εμπειρίας, κατανοεί κανείς και τα όρια του υποτυπώδους χαρακτήρα των συνηθισμένων ερμηνειών, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν εξασθενημένες μορφές άλλων εμπειριών πραγματικά ερμηνευτικών. Για να αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα: Μια θεμελιώδης και πρωταρχική ερμηνευτική εμπειρία και ταυτόχρονα «πρακτική εφαρμογή» είναι αυτή που συντελείται στην ουμανιστική «Αναγέννηση», αναφορικά με το σύνολο της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας, δια της οποίας επέρχεται ως γνωστόν η ανατροπή της μέχρι τότε ισχύουσας αντίληψης του ανθρώπου και του εαυτού του. Το ίδιο συμβαίνει αργότερα με τον Νεοουμανισμό (1780-1830), αλλά και με τις ερμηνείες της αρχαιότητας από επιφανείς μεμονωμένους μελετητές της (σαν τον Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) ή τον Νίτσε, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αλλά και με πλειάδα άλλων εξεχόντων φυσιογνωμιών, φιλολόγων, λογοτεχνών, εικαστικών καλλιτεχνών, ή και φυσικών επιστημόνων. Μπορεί όμως να συμβεί και στον καθένα από εμάς, κατά την ανάγνωση ή την παρακολούθηση μιας αρχαίας τραγωδίας, ή με την επαφή με ένα ιστοριογραφικό έργο ή ένα αρχαίο μνημείο.

Από τα προηγούμενα προκύπτει συνεπώς πως, στην πρακτική, ιστορική και γλωσσική της διάσταση, η ερμηνευτική γνώση δεν αφορά μόνον την ατομικότητα και την υποκειμενική συνείδηση του ερμηνευτή, αλλά την υπερβαίνει ευθύς εξαρχής και συνδέεται ουσιαστικά και με τον κόσμο – είναι ταυτόχρονα σύμπραξη και διάλογος με τον «Άλλο», με τους άλλους ανθρώπους. Η κατανόηση και η πρακτική εφαρμογή της έχουν, επομένως, και πολιτικό και ηθικό χαρακτήρα, και είναι σε τελευταία ανάλυση προσανατολισμένες προς το αγαθό: η ερμηνευτική *κατανοητική* γνώση-και-πράξη ποτέ δεν είναι ουδέτερη ηθικά και πολιτικά.

[2]

Το άλλο στοιχείο που απομόνωσε ο Gadamer στην ερμηνευτική του ευσεβισμού ήταν η σύλληψη της ‘πρακτικής ερμηνευτικής γνώσης’, ως μιας έξης υπόρρητης και πρακτικής-επιτελεστικής, ως ενός δύνασθαι, μιας δύναμης και ικανότητας, ή προδιάθεσης. Σημειώνει: «Και τα τρία στοιχεία [που συγκροτούν την κατανόηση] ονομάζονται *subtilitas*, δηλαδή δεν εννοούνται τόσο ως μέθοδοι που κατέχει κανείς, αλλά ως ένα *δύνασθαι* [Können, μια δύναμη και δυνατότητα ή ικανότητα] που απαιτεί μια ιδιαίτερη ‘λεπτότητα’ πνεύματος».⁸

Με αρνητική διατύπωση: η ερμηνευτική γνώση δεν απορρέει από τη μηχανιστική εφαρμογή μιας διατυπωμένης και γνωστής εκ των προτέρων μεθόδου. (Δηλαδή δεν έχουμε να κάνουμε, όπως στην φιλολογική-ιστορική ερμηνευτική του 19ου αιώνα, με μια προκατασκευασμένη θεωρητική, διανοητική γ ν ώ σ η , η οποία ελέγχεται και κατευθύνεται από ορισμένους μεθοδικούς κανόνες που σκοπό έχουν να αποκλείσουν κάθε υποκειμενική εμπλοκή και να εγγυηθούν την αλήθεια, την βεβαιότητα και την αντικειμενικότητά της.) Με θετική διατύπωση: η ερμηνευτική γνώση είναι απόρροια μιας πνευματικής λεπτότητας, μιας κριτικής και δια-κριτικής δύναμης και ικανότητας του πνεύματος, που συντελείται όχι μόνον στο πεδίο της φιλολογίας και της ιστορίας,

⁸ Gadamer ό.π., σ. 312 κ.ε.

αλλά και της ηθικής συνάμα και της τέχνης – όπως και στην ίδια τη ζωή. Αποτελεί μian αυτόνομη πηγή εμπειρίας και έλλογης γνώσης και αφορά «πράγματα», κείμενα, έργα τέχνης κ.τ.ό. που θίγουν, συγκινούν και αλλάζουν εμάς τους ίδιους – κοντολογίς, που έχουν νόημα και σημασία για εμάς και συνέπειες για τον τρόπο που βλέπουμε τον εαυτό μας και τον κόσμο. Η υπό συζήτηση γνώση και ο ιδιόμορφος λόγος της δεν αποκτάται εκτός και ερήμην της ερμηνευτικής πράξης και εμπειρίας, για να «εφαρμοστεί» σε αυτήν κατόπιν ως κάτι ξένο και εξωτερικό προς την ίδια στοιχείο, αλλά αναδύεται (όπως και η αριστοτελική φρόνηση ή η πλατωνική αρετή) μέσα από την ίδια την πράξη, η οποία διέπεται από έναν ενυπάρχοντα σε αυτήν ιδιόμορφο «λόγο», μian ιδιόμορφη «λογική». Ως έλλογη πρακτική γνώση και λόγος της ερμηνευτικής κατανοητικής πράξης, η κατανόηση δεν είναι – ή δεν είναι μόνο – ζήτημα κανόνων και λογικών μεθόδων, αλλά σχηματίζεται πρωτίστως μέσα από την «εμπειρία» και είναι εκείνη η πρακτική δύναμη και ικανότητα, ο «πρακτικός λόγος», που δηλώνεται με όρους όπως κριτική δύναμη, λεπτaiσθησία, τακτ, γούστο ή την αριστοτελική φρόνηση και η οποία μας επιτρέπει σε κάθε κατάσταση και στα διαρκώς μεταβαλλόμενα συμφραζόμενα της πραγματικότητας να διαγιγνώσκουμε ή να διαβλέπουμε και να πράττουμε το προσήκον. Και το αντίστοιχο συμβαίνει *mutatis mutandis* και με κείμενα ή άλλους φορείς νοήματος.

Να διευκρινιστεί επίσης, στο σημείο αυτό, ότι, λόγω της πρακτικής φύσης της ερμηνευτικής γνώσης, ο ερμηνευτικός πρακτικός λόγος – μια κριτική δύναμη, *subtilitas* και λεπτaiσθησία, τακτ, γούστο – δεν μπορεί να περιγραφεί με τις κατηγορίες της κυρίαρχης νεωτερικής έννοιας της γνώσης και της προσανατολισμένης προς αυτήν επιστημολογίας. Σύμφωνα με αυτή την τελευταία, για «γνώση» μπορεί να μιλά κανείς μόνον τότε, όταν πρόκειται για γνώση εμπειρικών δεδομένων (*knowing that*), η οποία μπορεί να δηλωθεί και να αποκτήσει ρητό χαρακτήρα (*explicit knowledge*), δηλαδή να αποτυπωθεί και να αντικειμενοποιηθεί σε προτάσεις (*propositional knowledge*), και έτσι να αποσυνδεθεί από τον φορέα της και να κοινοποιηθεί σε άλλους. Αυτό συμβαίνει με την καθαρά θεωρητική όπως και την καθαρά τεχνική γνώση, οι οποίες μπορούν να απομονωθούν τόσο από την εφαρμογή τους όσο και από τον ανθρώπινο φορέα τους, να κωδικοποιηθούν σε μια σειρά προτάσεων και να μεταδοθούν μέσω διδασχής σε άλλους.

Αντίθετα, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να συμβεί με την πρακτική ερμηνευτική γνώση, διότι είναι μια μη προτασιακή (*non propositional*), υπόρρητη πρακτική-επιτελεστική γνώση (*tacit, personal ή implicit knowledge, knowing how*), η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως έξη, δύναμη, ικανότητα ή προδιάθεση (*dispositional knowledge*).⁹ Ακριβώς εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών της, η ερμηνευτική γνώση δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τον φορέα της, να αποτυπωθεί πλήρως στην γλώσσα, να

⁹ Βλ. για τα παρακάτω Hans-Georg Gadamer: “*Praktisches Wissen*” (γράφτ. 1930), στο: *Griechische Philosophie I, Gesammelte Werke*, τ. 5, Tübingen 1999, σ. 230-248· του ιδ.: *Wahrheit und Methode*, ό.π., σ. 322-329· Gilbert Ryle: *The Concept of Mind*, Λονδίνο 2009 (1949), σ. 14 κ.ε.· Michael Polanyi: *The Tacit Dimension*, Λονδίνο 1966· του ιδ.: „Tacit Knowing: Its Bearing on Some Problems of Philosophy“, στο του ιδ.: *Knowing and Being*, Σικάγο 1969, σ. 159-180· του ιδ.: *Personal Knowledge. Towards a post-critical Philosophy*, Λονδίνο 1973· Wolfgang Wieland: *Platon und die Formen des Wissens*, Göttingen 1982, 224 κ.ε.· του ιδ.: Wieland, Wolfgang: *Aporien der praktischen Vernunft*, Φραγκφούρτη 1989

αντικειμενοποιηθεί εξολοκλήρου σε προτάσεις και να μεταδοθεί σε κάποιον άλλον όπως η θεωρητική και η τεχνική γνώση.

Το διδακτόν της κριτικής δύναμης Υπό το φως των κορυφαίων χαρακτηριστικών που απομονώνει και υπερτονίζει ο Gadamer στο ερμηνευτικό του μοντέλο, πρέπει να εξεταστεί κατά πόσον η ερμηνευτική κριτική δύναμη (μη δυνάμενη να περιγραφεί γλωσσικά ούτε να υποταχθεί και να ελεγχθεί πλήρως από θεωρητικές κατασκευές και μεθοδολογικούς κανόνες) *είναι δυνατόν να διδαχθεί και, εάν ναι, με ποιον τρόπο;* Διότι το ότι η ερμηνευτική γνώση δεν μπορεί να μεταδοθεί *με τον ίδιο τρόπο* που διδάσκεται η θεωρία και η τέχνη, δηλαδή ως τεχνολογία, ως εφαρμογή μεθοδολογικών κανόνων, δεν σημαίνει και ότι δε μπορεί με κανένα τρόπο να διδαχθεί και να μεταδοθεί σε άλλους. Η ερμηνευτική γνώση αποκτάται και διαπλάθεται, *όπως κάθε δύναμη και ικανότητα*, μόνο στην πράξη και μέσα από την εμπειρία και την πράξη, και μάλιστα μέσα από την προσωπική, την εξατομικευμένη πράξη και εμπειρία εντός ενός μεταβαλλόμενου πλαισίου. Η κατανοητική πρακτική γνώση είναι – θα μπορούσε να πει κανείς – μια προσωπική γνώση, συνδεδεμένη αδιάσπαστα με το πρώτο ενικό πρόσωπο. Ο φορέας της μπορεί να χαρακτηριστεί με την γνωστή πρόταση του Αριστοτέλη: *ὁ δὴ χαρίεις καὶ ἐλευθέριος οὕτως ἔξει, οἷον νόμος ὧν ἑαυτῷ* (Ηθ. Νικομ. 1128a3). Ένας τέτοιος άνθρωπος μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα για τους άλλους και να τους διδάξει, *και με την έννοια αυτή*, την κριτική δύναμη, τη φρόνηση και τη subtilitas. Μια τέτοια γνώση μπορεί επομένως να αποκτηθεί μόνο με μακρόχρονη προσωπική άσκηση, πράξη και εμπειρία και να μεταδοθεί μόνο με την επιτέλεση και το παράδειγμα, με την επίδειξη στην πράξη, και είναι οικειοποιήσιμη από τους μαθητές μόνον με αυτενέργεια, με τον δικό τους και μόνο κόπο και με την δική τους αποκλειστικά προσπάθεια. Οσοδήποτε αναλυτικά όμως και πιστά κι αν περιγράψει κανείς την υπόρρητη ερμηνευτική πρακτική γνώση με την γλώσσα, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να την μεταβάλει σε ρητή προτασιακή, θεωρητική γνώση και ως τέτοια να την μεταβιβάσει στους άλλους. Γιατί μπορεί η ρητή, προτασιακή, θεωρητική και η υπόρρητη, μη προτασιακή ερμηνευτική πρακτική γνώση να είναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους και όποιος έχει τη μία έχει κατά κανόνα και την άλλη. Δεν μπορεί ωστόσο να αναχθεί η μία στην άλλη. Αυτή η ανεξαρτησία και αυτονομία τους εγγυάται και την ανεξαρτησία και την αυτονομία των ανθρωπιστικών έναντι των φυσικών επιστημών. Έτσι π.χ. η «πρακτική εφαρμογή» των αποτελεσμάτων των φυσικών επιστημών στην διαρκώς μεταβαλλόμενη ανθρώπινη πραγματικότητα δεν μπορεί να κριθεί με θεωρητικά επιστημονικά κριτήρια, αλλά απαιτεί μια απόφαση που απαιτεί κριτική ερμηνευτική δύναμη και εμπειρία. Από αυτή την άποψη, ο πρακτικός ερμηνευτικός λόγος εμφανίζεται να είναι τουλάχιστον εξίσου σημαντικός, αν όχι σημαντικότερος και κρισιμότερος από την εφαρμοσμένη θεωρητική γνώση.

Η αριστοτελική φρόνησις Ο σταθερός προσανατολισμός της ερμηνευτικής του Gadamer προς το ηθικό-πολιτικό αγαθό πηγεί έχει τον νεωτερικό ανθρωπισμό: διόλου τυχαία ο γερμανός στοχαστής συζητά στην αρχή του έργου του *Αλήθεια και Μέθοδος* τις θεμελιώδεις έννοιες του Ουμανισμού: την *παιδεία* (Bildung), την *κοινή αίσθηση* (sensus communis), την *κριτική δύναμη* και το *γούστο* ή την *καλαισθησία* (Geschmack,

τακτ).¹⁰ Όλες αυτές οι έννοιες συγκεφαλαιώνονται, κατά κάποιον τρόπο, στην επίσης ουμανιστικής προέλευσης λέξη *subtilitas*, η οποία είναι, όπως είδαμε, ο κοινός παρονομαστής και στις τρεις στιγμές της ευσεβιστικής «κατανόησης»: *subtilitas intelligendi*, *subtilitas explicandi*, *subtilitas applicandi*. Κύρια όμως έμπνευση του Gadamer στάθηκε η αρχαιοελληνική κλασική φιλοσοφία και ειδικότερα η πλατωνική αρετή και η αριστοτελική *φρόνηση*, έννοιες που βρίσκονται στην αφετηρία της συνολικής φιλοσοφικής πορείας του Gadamer, ο οποίος υπήρξε, ως γνωστόν, και λαμπρός κλασικός φιλόλογος. Πράγματι, η ερμηνευτική πράξη της «εφαρμογής», όπου το «καθολικό» και το «καθ' έκαστον» συνδιαμορφώνονται και συνενεργοποιούνται, παρακολουθεί το **υπόδειγμα δυναμικής ερμηνευτικής διεργασίας** που εντοπίζει ο Gadamer στην αριστοτελική *φρόνησιν*.¹¹ Οι διευκρινήσεις που ακολουθούν είναι οι ελάχιστες απαραίτητες για την έννοια της φρόνησης:

Η φρόνηση αναφέρεται στην ανθρώπινη *πρᾶξιν* (: το *πράττειν*) και στο πεδίο της, που είναι *τὰ ἐνδεχόμενα ἄλλως ἔχειν* και *τὰ καθ' ἕκαστα*, τα οποία είναι προσιτά στην διεπόμενη από *νοῦν* και *λόγον* ανθρώπινη αισθητηριακή αντίληψη (*αἴσθησις*). Αντικείμενό της είναι ειδικότερα η εμπειρική, μεταβαλλόμενη και πολλαπλή πραγματικότητα της ανθρώπινης πράξης στο πλαίσιο της *πόλεως* και της *πολιτικῆς κοινωνίας*. Η ίδια είναι μια *διανοητική ἀρετή*. Ως «διανοητική» αρετή, είναι μια μορφή νοητικής και έλλογης γνώσης (*νοῦς – ὁρθὸς λόγος*), που προσδιορίζει, κατευθύνει και ελέγχει τις ηθικές αρετές, όπως π.χ. τη δικαιοσύνη ή την ανδρεία, οι οποίες στο μέτρο που είναι κοινά αποδεκτές στην κοινωνία έχουν καθολικό χαρακτήρα (*καθόλου*). Ως «αρετή», συνδέεται και η ίδια εσωτερικά με την *πρᾶξιν* και με το *πρακτὸν* (ως *εὐ-πραξίαν* και *πρακτὸν ἀγαθόν*).¹² Ό,τι κυρίως καθιστά την **αριστοτελική φρόνηση** μια ξεχωριστή

¹⁰ Hans-Georg Gadamer: *Wahrheit und Methode*, ὁ.π., σ. 15 κ.ε.

¹¹ Βλ. ὁ.π., σ. 317-329. Ο Gadamer χαρακτηρίζει την *φρόνησιν* ως τη «θεμελιώδη ερμηνευτική αρετή». Ήδη το 1923 – μετά την παρακολούθηση ενός σεμιναρίου του Heidegger για τα *Ηθικά Νικομάχεια*–, η *φρόνησις*, ως «η αρετή του 'πρακτικού λόγου', με τον οποίον ο Αριστοτέλης θεμελιώνει «ένα άλλο είδος γνώσης», απόκτησε για τον Gadamer «την αίγλη μιας λέξης μαγικής». Η αριστοτελική φρόνηση, κατά την ομολογία του, ήταν το έναυσμα για να αναδείξει σε κεντρικό φιλοσοφικό ζήτημα την «ερμηνευτική, τη θεωρία αυτή της εφαρμογής, δηλαδή της σύζευξης του καθολικού με το καθέκαστον». Πρβ. *Ηθικά Ευδήμεια* 1246b 35-36: [*φρόνησις*] *ἀρετή γάρ ἐστι καὶ οὐκ ἐπιστήμη, ἀλλὰ γένος ἄλλο γνώσεως*. [Hans-Georg Gadamer: „Selbstdarstellung Hans-Georg Gadamer (1973)“, στο: του ιδ.: *Hermeneutik: Wahrheit und Methode*. - 2. *Ergänzungen, Register (Gesammelte Werke* Bd. 2), Tübingen 1999, σ. 479-508, εδώ σ. 485· Hans-Georg Gadamer: “Probleme der praktischen Vernunft”, στο: του ιδ.: *Hermeneutik: Wahrheit und Methode*. - 2. *Ergänzungen, Register (Gesammelte Werke* Bd. 2), Tübingen 1999, σ. 319-329, εδώ σ. 328].

¹² Το τέλος, ο σκοπός της *εὐπραξίας* είναι το στοιχείο που κυρίως διαφοροποιεί την *φρόνησιν* από ένα άλλος είδος «πρακτικής», με μίαν ευρύτερη σημασία, γνώσης, το *ποιεῖν*, την *ποίησιν*. Η *ποίησις* είναι επίσης μια μορφή νοητικής και έλλογης γνώσης (ο ξυλουργός, π.χ., έχει γνώση της ιδέας και της έννοιας της κλίνης) που ασχολείται με *τὰ ἐνδεχόμενα ἄλλως ἔχειν* και *τὰ καθ' ἕκαστα*:· εδώ, ωστόσο, πρόκειται για μια «τεχνική» γνώση (*τέχνη*) που σκοπό έχει την κατασκευή ενός αντικειμένου, το οποίον άπαξ και κατασκευαστεί, αυτονομείται και υπάρχει ανεξάρτητα από τον «ποιητή», τον τεχνίτη και την «ποίησή» του. Ο σκοπός της *πράξεως*, αντίθετα, δεν βρίσκεται στο *τι*, σε ένα «αντικείμενο» εκτός αυτής, αλλά πρωτίστως και προπαντός στο *πώς* πράττει κανείς, δηλαδή στην ίδια την πράξη, και τελικά, επειδή το πράττειν είναι προσανατολισμένο στο *αγαθόν*, στην *εὐ-πραξία*, η οποία δεν μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από την πράξη, αλλά μόνον όσο αυτή παραμένει ενεργή. - Στο μέτρο που η *ποίησις* και η *τέχνη*, ως νοητική και έλλογη γνώση, υπάρχει ανεξάρτητα από το αντικείμενό της, φαίνεται να μοιάζει με τη νεωτερική «θεωρία». Υπάρχει ωστόσο μια θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των δύο: η αρχαία *ποίησις* και *τέχνη* ως

μορφή γνώσης, ένα *άλλο γένος γνώσεως*, είναι κατά τον Gadamer το ότι **εμπεριέχει ευθύς εξαρχής τη μετάβαση στην πράξη**. Η φρόνηση ως πρακτικός λόγος και ως πρακτική γνώση δεν υπάρχει αρχικά ως απλή «θεωρία», με την νεωτερική σημασία της λέξης, δηλαδή ως ένα *σύστημα προτάσεων διατυπωμένων ανεξάρτητα και πριν από την εμπειρία και την πράξη*, για να «εφαρμοστεί» κατόπιν και σ' αυτήν. Η μετάβαση και η «εφαρμογή» στην πράξη είναι ευθύς εξαρχής εγγεγραμμένη και εγγενής στην έννοια της *φρονήσεως*, όπως αυτή εισάγεται από τον Αριστοτέλη.¹³ Η **λειτουργία της φρόνησης** θα μπορούσε να περιγραφεί συνοπτικά ως εξής: πρώτον, μέσω του εσωτερικού λογισμού (*βουλεύσθαι*), *εξετάζει* κανείς και σταθμίζει μια συγκεκριμένη κατάσταση υπό το πρίσμα των πεποιθήσεων περί ορθού και δικαίου που είναι αποδεκτές τόσο από την πολιτική κοινωνία όσο και από τον ίδιο τον *πράττοντα* · δεύτερον, *διακρίνει* το *πρακτόν* και το *δέον* γενέσθαι, την πράξη δηλαδή που απαιτούν τα δεδομένα εδώ και τώρα (*καιρός*) · και – τρίτον – *επιβάλλει* στο επιθυμητικό (ή στη «βούληση», την *ὄρεξιν*) του εκάστοτε πράττοντος την επιλογή (*προαίρεσιν*) και την πραγματοποίησή της. Η *φρόνησις*, επομένως, αντίθετα με την *ἐπιστήμη*, δεν είναι γνώση *ἀποδεικτική* και «θεωρητική», αλλά *ἐπιτακτική* και *πρακτική* γνώση· ούτε διαπιστώνει απλώς κανείς, ως αμέτοχος παρατηρητής, μια κατάσταση πραγμάτων ως ένα αδιάφορο αντικείμενο, αλλά θίγεται και κινητοποιείται άμεσα από ό,τι γνωρίζει, διότι το αναγνωρίζει και το διαγιγνώσκει ευθύς εξαρχής ως «πρακτόν» και «δέον» – ως κάτι που ο πράττων μπορεί και οφείλει να επιτελέσει.

Στενότερα τυπολογικά, η φρόνηση δεν είναι τόσο γνώση του καθολικού (του *καθόλου*), το οποίο είναι κατά τον Αριστοτέλη αντικείμενο της *ἐπιστήμης*· δεν είναι όμως ούτε και μόνο γνώση του *καθ' ἑκάστον*, το οποίο είναι αντικείμενο της διεπόμενης από τον *νοῦν* αισθητηριακής αντίληψης, της *αἰσθήσεως*. Η *φρόνησις*, θα μπορούσε να πει κανείς, είναι η γνώση και η διαχείριση της σχέσης του καθ' ἑκάστον με το καθολικόν, στο πεδίο της ανθρώπινης πράξης. Η φρόνηση καλύπτει με άλλα λόγια – και μεταξύ άλλων – ό,τι στα γερμανικά εκφράζει ο όρος «κριτική δύναμη» (*Urteilkraft*), «ικανότητα της υπαγωγής του καθ' ἑκάστον στο καθολικόν».¹⁴

Να προσεχτεί ότι η *λογική* αυτή *δομή* δεν έχει τον χαρακτήρα της απλής υπαγωγής μιας ατομικής περίπτωσης σε έναν προϋπάρχοντα γενικό κανόνα και δεν μπορεί να περιγραφεί με την «εφαρμογή» των σχημάτων της συλλογιστικής «τεχνικής» που

«τεχνολογία» και «τεχνική» δεν αποσκοπεί στην υποταγή και εκμετάλλευση της φύσης, αλλά στη μίμηση και στην τελειοποίησή της.

¹³ Με την ανάπτυξη όμως της έννοιας της φρόνησης, ο σταγειρίτης φιλόσοφος δεν κάνει κατά τον Gadamer τίποτε άλλο, από το να αναδεικνύει ρητά ό,τι ανέκαθεν χαρακτηρίζει την αρχαία έννοια της γνώσης εν γένει Έτσι η αρχαία *θεωρία* δεν είναι το αντίθετο, αλλά η ύπατη μορφή της ανθρώπινης *πράξεως* και του ανθρώπινου βίου. Τη διάκρισή της αυτήν η αρχαία *θεωρία* την οφείλει στο εξέχον αντικείμενό της, τα σταθερά και αμετάβλητα όντα του φυσικού και του νοητού κόσμου και τις καθολικές αρχές τους, και σε τελευταία ανάλυση το αιώνιο *θεῖον ὄν*, το οποίο μπορεί, έστω και για λίγο, να θεάται και να απολαμβάνει. Η νεωτερική «θεωρία» είναι, αντίθετα, κάτι ριζικά διαφορετικό και δεν έχει καμιάν απολύτως σχέση με οποιαδήποτε είδος «θέασης»: Πρόκειται για ένα «καθαρό» από κάθε εμπειρία, λογικό και θεμελιωμένο σε μαθηματικές αρχές, *σύστημα προτάσεων* που ευθύς εξαρχής επιδιώκει, ως ένα ανεξάρτητο από την ίδια «εργαλείο», να «εφαρμοστεί» στη φύση όχι τόσο για να την «εξηγήσει», αλλά προπαντός, όπως λέει ο Καρτέσιος, για να κάνει τον άνθρωπο «κύριο και κάτοχό της».

¹⁴ Πρβ. Gadamer: *Wahrheit und Methode*, ό.π., σ. 27.

αναπτύσσει η «τυπική λογική». Ήδη το γεγονός ότι το συμπέρασμα του «πρακτικού συλλογισμού» –αν μπορεί κανείς να μιλήσει για κάτι τέτοιο στον Αριστοτέλη, ο οποίος κάνει λόγο μόνον για *συλλογισμούς τῶν πρακτῶν*– δεν είναι μια πρόταση, αλλά μια πράξη, υποδεικνύει πως εδώ έχουμε να κάνουμε με μια ριζικά διαφορετική διεργασία. **Η αριστοτελική φρόνηση εστιάζεται στο καθ'έκαστον**, διότι από αυτό, από την συγκεκριμένη κατάσταση και την πράξη που αυτή απαιτεί, αντλεί το περιεχόμενο του ο γενικός κανόνας. Η ηθική γνώση δεν εκκινεί από έναν καθολικό ηθικό κανόνα που υπάρχει πριν και ανεξάρτητα από το καθ'έκαστον, για να προβεί κατόπιν στην υπαγωγή και υποταγή της συγκεκριμένης κατάστασης και πράξης σε αυτόν. Έργο της φρόνησης είναι αντίθετα, σημειώνει ο Gadamer, «να διαβλέψει τι απαιτεί η συγκεκριμένη κατάσταση από την ίδια [τη φρόνηση]. Με άλλα λόγια, ο πράττων πρέπει να δει τη συγκεκριμένη κατάσταση υπό το φως εκείνου που απαιτείται γενικά από τον ίδιο».¹⁵ Κάθε εφαρμογή ενός γενικού ηθικού κανόνα σε μια συγκεκριμένη κατάσταση προσδιορίζει και συγκεκριμενοποιεί το σημασιολογικό του περιεχόμενο. Το περιεχόμενο και η ισχύς γενικών κανόνων στο πεδίο της φρόνησης και της ηθικής γνώσης δεν μπορεί, με άλλα λόγια, να υπάρξει χωρίς τη συγκεκριμένη περίπτωση, τη συγκεκριμένη πράξη και την επιτέλεσή της:

«Ό,τι ισχύει ως ορθό και δίκαιο, ό,τι αποδεχόμαστε ή απορρίπτουμε, όταν κρίνουμε τον εαυτό μας ή τους άλλους, ακολουθεί βέβαια τις γενικές μας αντιλήψεις περί αγαθού και δικαίου, ωστόσο τον ουσιαστικό του προσδιορισμό τον αποκτά μόνο στη συγκεκριμένη περίπτωση, η οποία δεν είναι η περίπτωση μιας εφαρμογής ενός καθολικού κανόνα, αλλά αντίθετα το ο υ σ ι ώ δ ε ς και αυτό που έχει σημασία· οι τυπικές μορφές των αρετών και η δομή της 'μεσότητας' που αναδεικνύει σ' αυτές ο Αριστοτέλης δεν αποτελούν παρά μόνον ένα αόριστο σχήμα γι' αυτό το ουσιώδες που είναι η συγκεκριμένη περίπτωση».¹⁶

Β. Δεξιότητες

«Αν κοιτάξουμε το σημερινό εκπαιδευτικό σύστημα και την κοινωνική μας πραγματικότητα, φόβος μας καταλαμβάνει και ανησυχία ενώπιον του βαθμού στον οποίον έχει επικρατήσει η επιβολή, η μάθηση και η άσκηση κανόνων. Μαθαίνει κανείς πώς να κάνει κάτι και πώς πρέπει να το κάνει, και αμέσως κατόπιν φαίνεται σαν να μπορεί κανείς να κάνει τα πάντα. Στην πραγματικότητα ωστόσο αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα το πώς μπορεί κανείς να προαγάγει και να καλλιεργήσει κριτική δύναμη και ικανότητα σε μια κοινωνία, της οποίας το επικοινωνιακό σύστημα, που στηρίζεται σε τεχνητές συμβολικές γλώσσες, τελειοποιείται ολοένα και περισσότερο».¹⁷

Η κατά Gadamer «κύρια αποστολή της ερμηνευτικής φιλοσοφίας» είναι να προσφέρει μια «νέα νομιμοποίηση της κριτικής δύναμης» και «να μας ανοίξει τα μάτια» για την αναγκαιότητά της, η οποία είναι απαραίτητη περισσότερο από ποτέ άλλοτε για

¹⁵ Gadamer: *Wahrheit und Methode*, ό.π., σ. 318.

¹⁶ Hans-Georg Gadamer: „Über die Möglichkeit einer philosophischen Ethik“, στο: του ιδ.: *Neuere Philosophie II. - 2. Probleme, Gestalten (Gesammelte Werke Bd. 4)*, Tübingen 1999, σ. 175-188, εδώ σ. 184.

¹⁷ Βλ. Hans-Georg Gadamer: „Europa und die Oikoumene“, στο: *Hermeneutik im Rückblick, Gesammelte Werke*, τ. 10, Tübingen 1999, σ. 278.

την έλλογη εφαρμογή των κανόνων που κυριαρχούν στον κόσμο μας και δεδομένου ότι δεν μπορεί να υπάρξει κανόνας για την εφαρμογή των κανόνων.¹⁸

Έτσι λοιπόν ο «λόγος» ο οποίος καθοδηγεί την εφαρμογή των κανόνων («έλλογη εφαρμογή των κανόνων») δεν είναι ο λόγος και η λογική της πριν από την πράξη και ερήμην αυτής διατυπωμένης και ακολούθως εφαρμοσμένης στην ίδια θεωρία, αλλά ο εγγενής στην πράξη λόγος, ο πρακτικός λόγος και η πρακτική γνώση που πηγάζει από την ίδια την πράξη, τον οποίον η ερμηνευτική απλώς αναδεικνύει και διατυπώνει ρητά ανατρέχοντας μεταξύ άλλων στην ιστορική παράδοση και τα κείμενά της.

*

Η έννοια που κυριαρχεί τις τελευταίες δεκαετίες στην εκπαιδευτική θεωρία, πράξη και πολιτική είναι η «δεξιότητα» (skill ή competence). Η έννοια ανήκει στις αμφιλεγόμενες, και αρκετοί αμφιβάλλουν αν υπάρχει μέχρι σήμερα κοινά αποδεκτός ορισμός της· αντ' αυτού συνήθως απαριθμούνται κατηγορίες δεξιοτήτων που ορισμένες φορές οδηγούν την χρήση της ad absurdum και έτσι την ακυρώνουν. Στην Ελβετία π.χ. λέγεται ότι μόνο για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση απαριθμούνται περισσότερες από 4000 δεξιότητες... Από την άλλη πλευρά, δεν έχουν ακόμη συμφωνήσει όλοι πώς μπορούν οι δεξιότητες να μεταδοθούν και να διδαχθούν. Παρόμοιες δυσκολίες δεν στάθηκαν ωστόσο εμπόδιο στην διάδοση και την εξαιρετική –με θετικό ή αρνητικό πρόσημο– δημοφιλία της έννοιας, πράγμα που συνδέεται με την χρήση της στο ερευνητικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα PISA. Ούτε εμπόδισαν την ανάπτυξη του αξιολογικού πειραματισμού που ενθαρρύνει τα τελευταία χρόνια το παγκόσμιο πρόγραμμα Partners in Learning της Microsoft, με πολύ σημαντικά αποτελέσματα. Στο πλαίσιό του προβάλλεται και ο μικρός κανόνας των λεγόμενων «δεξιοτήτων του 21^{ου} αιώνα», που περιλαμβάνει: τη «συνεργατικότητα» (Cooperation) αντί της αποκλειστικά ατομικής μάθησης, την «κατασκευή» της Γνώσης με τη μορφή ενός Project, αντί της πρόσληψης και της αναπαραγωγής της αυτούσιας από το έτοιμο βιβλίο (Knowledge Building & Critical Thinking), την παρουσίαση του Project (Presentation of the Project) · την καινοτόμο *χρήση* των Νέων Τεχνολογιών (cutting edge use of Technology for Learning) · και την έξυπνη μεταφορά των εφαρμογών της Γνώσης από τη σχολική αίθουσα στον πραγματικό κόσμο (Extended Learning Beyond the Classroom).

Υπ' αυτή την έννοια, γίνεται τώρα σαφέστερο ποιος είναι ο κοινός παρονομαστής των περισσότερων από τους τρέχοντες ορισμούς των δεξιοτήτων: η σύλληψή τους ως δυνατοτήτων, έξεων, προδιαθέσεων ή ικανοτήτων για πράξη (disposition): «έξεων» που γειννιάζουν προς την έννοια της ερμηνευτικής γνώσης και της κριτικής δύναμης που αναπτύχθηκε προηγουμένως. Ο κοινός αυτός παρονομαστής παραπέμπει σε έναν από τους σημαντικότερους προδρόμους της σημερινής θεωρίας των δεξιοτήτων, τον

¹⁸ Το πρόβλημα αναπτύσσεται συστηματικά από τον Καντ, βλ. I. Kant: *Kritik der reinen Vernunft* A 132/B 171 κ.ε., πρβ. του ιδ.: *Kritik der Urteilskraft*, Akademie Ausgabe Bd. V, Βερολίνο 1913 (ελλ. I. Kant: *Κριτική της κριτικής δύναμης*, εισαγ. – μετάφρ. – σχόλ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα 2002, 71). Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής πρβ. Friedrich D. E. Schleiermacher: *Hermeneutik und Kritik. Mit einem Anhang sprachphilosophischer Texte Schleiermachers*, επ. κ. εισαγ. Manfred Frank, Φραγκφούρτη 1977 (1838), 283: «Η εφαρμογή των κανόνων δεν γνωρίζει κανένα κανόνα».

γερμανό ψυχολόγο (και φιλόσοφο) William Stern (1871–1938). Ο Stern, ο οποίος μετά την άνοδο του ναζισμού στην εξουσία κατέφυγε στις ΗΠΑ, θεμελίωσε και τη θεωρία των τεστ ευφυίας και του δείκτη νοημοσύνης (IQ). Ο Stern, που, αντίθετα με πολλούς διαδόχους του, γνώριζε τα όρια αυτών των μεθόδων, εκκινεί από την έννοια του προσώπου. Το πρόσωπο, όπως γράφει,¹⁹ «απαρτίζει στη συνολική επιτέλεση της ζωής του μια ενότητα με νόημα». «Η ενυπάρχουσα σε αυτό σκοπιμότητα», συνεχίζει, «μας επιβάλλει να εντάσσουμε όλα τα μεμονωμένα φαινόμενα στην προσωπική-ιστορική συνάφεια, και να εντοπίζουμε σε αυτήν τη συνάφεια το δυνητικό υπόβαθρο –την προϋπόθεση, ετοιμότητα, τάση, κοντολογίς την “προδιάθεση” [έξη, disposition] για την εκδήλωση και ενεργοποίηση εκάστοτε παρόντων ψυχικών γεγονότων». Προδιαθέσεις σημαίνουν «τη μόνιμη ικανότητα και τάση του προσώπου, δοθείσης ευκαιρίας, να ενεργοποιεί και να επιτελεί στο εκάστοτε παρόν κατά έναν ορισμένο τρόπο» «παραστάσεις, συναισθήματα, πράξεις». Τόσο ο σχηματισμός αυτών των έξεων ή προδιαθέσεων όσο και ο βαθμός ενεργοποίησής τους εξαρτάται ωστόσο από το περιβάλλον (milieu) όπου αναπτύσσεται το πρόσωπο.

Σημαντικό είναι, στην παρούσα συνάφεια, το επιστημονικό και επιστημολογικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσονται οι προτάσεις αυτές. Σε διάλεξή του στις ΗΠΑ το 1909, με αφορμή την αναγόρευσή του, μαζί με τον Freud και τον Jung, σε επίτιμο διδάκτορα του Clark University της Μασσαχουσέττης, η οποία εκφωνήθηκε στα γερμανικά, αλλά σώθηκε μόνο σε αγγλική μετάφραση, γράφει ο Stern:

„Alongside the purely theoretical psychology of the laws and elements of the mental life, there is now springing up, as an independent science, an «Applied Psychology». Its purpose is to gather such information as will serve other sciences and especially the practical, cultural activities of Education, Law and Medicine. As «Psychognostics» it must provide a scientific basis for practical knowledge of, and judgment upon, human mental acts and qualities, and as «Psychotechnology» it must give assistance in the practical manipulation of human minds“.²⁰

Σ’ αυτό το πλαίσιο της «εφαρμοσμένης ψυχολογίας», της «ψυχοτεχνολογίας» και της –όπως την χαρακτηρίζει αλλού ο Stern– «ψυχομετρίας», κινούνται κατά κανόνα και οι σύγχρονες έρευνες περί δεξιοτήτων. Οι δεξιότητες όπως και άλλες σχετικές έννοιες είναι εδώ θεωρητικές κατασκευές που προσπαθούν πρωτίστως να καταστήσουν το «εσωτερικό», «ψυχικό» φαινόμενο που ονομάζουν «δεξιότητα» προσιτό στην εμπειρία και στην ποσοτικοποίηση, με απώτερο σκοπό να διατυπώσουν κανόνες με τους οποίους μπορούν να το μετρήσουν, να το ελέγξουν και να το βελτιώσουν με τρόπο που να εγγυάται μια επιτυχημένη πράξη.

Είναι βέβαια προφανές ότι μια τέτοια πρόσβαση στη «δεξιότητα» και την πράξη ακολουθεί την νεωτερική αντίληψη περί θεωρίας και πράξης, την μονομέρεια της οποίας επιχειρεί να τεκμηριώσει ο Gadamer με την ανάδειξη της κατανόησης ως εφαρμογής και ερμηνευτικής πράξης. Όταν, ωστόσο, κάνουμε εδώ λόγο για δεξιότητα καλλιεργήσιμη σε σχολικό περιβάλλον ως ετοιμότητα και δυνατότητα μεταποίησης της

¹⁹ Βλ. για τα επόμενα William Stern: *Allgemeine Psychologie auf personalistischer Grundlage*, Χάγη 1950, 111 κ.ε.

²⁰ William Stern: „Abstracts of lectures on the psychology of testimony and on the study of individuality“, στο: *American Journal of Psychology*, 21, 1910, 270-282, εδώ σ. 270.

γενικότερης γνώσης σε ειδικότερες εφαρμογές, του αφηρημένου σε συγκεκριμένο, εννοούμε π α ρ ά λ λ η λ α και πρωτίστως την καλλιέργεια της προαναφερθείσας έλλογης πρακτικής γνώσης και του λόγου της ερμηνευτικής κατανοητικής πράξης *όπως την περιγράφει ο Gadamer*, δηλαδή την κριτική δύναμη, τη φρόνηση τη λεπταισθησία ή αισθαντικότητα, το τακτ και τη διακριτικότητα ή το γούστο, με άλλα λόγια: την άσκηση και την καλλιέργεια της γνωστικής, ηθικής και αισθητικής πράξης, στην οποία συμπεριλαμβάνεται όμως και η επίγνωση των ορίων της, των πεπερασμένων δυνάμεων και της δυνατότητας αστοχίας και αποτυχίας του ανθρώπινου θεωρητικού και πρακτικού λόγου. Αυτό είναι άλλωστε μία από τις διδαχές που προσφέρει η ερμηνεία της παράδοσης, ή όπως λέει ο Ηράκλειτος σε μια προκαταβολική αντιπαράθεση με κάθε μελλοντική ψυχοτεχνολογία και ψυχομετρία: *ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει*.

Τέτοιες ακριβώς φρόνιμες φιλοδοξίες υπηρετούν και τα εκπαιδευτικά σενάρια που αναπτύσσονται στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, στον τομέα των αρμοδιοτήτων του, που είναι η ελληνική γλώσσα σε όλο το ιστορικό της βάθος. Πολύτιμη όμως είναι εδώ η χρήση των ψηφιακών μέσων –*με τον τρόπο που εκτέθηκε στη σύνοψη σ' αυτό το κείμενο*.

Ο περιορισμός των δυνατοτήτων ατομικής βιοτικής εμπειρίας σε ένα πολιτισμό που καθορίζεται από την κατανομή εργασίας και την τεχνολογία μπορεί να αντισταθμιστεί σε σημαντικό βαθμό με την επένδυση σε σχεδιασμό, μέσω των σύγχρονων ψηφιακών μέσων, σεναρίων και προσομοιώσεων, τα οποία μπορούν να συμβάλουν στην απόκτηση μιας ευρύτερης και πολυπλοκότερης πρακτικής ερμηνευτικής εμπειρίας σε παραστατικό και συμβολικό επίπεδο. Ο σχεδιασμός τέτοιων σεναρίων ενός βίοκοσμου του ανθρώπου που μεταμορφώνεται ριζικά από την τεχνολογία και την αλλαγή του αξιακού συστήματος είναι υπόθεση και –αν όχι πρωτίστως– των επιστημών του ανθρώπου, που αντικείμενο τους είναι το πρωταρχικό πεδίο της ανθρώπινης πράξης: η ιστορία.

Και κλείνουμε με τον Αριστοτέλη πάλι, γιατί στο δικό του σύστημα ο υπόρρητος ή ρητός και θεσμοθετημένος *έθισμός (παιδεία)* στην παραδεδομένη φρόνηση έχει τον χαρακτήρα μιας «εφαρμοσμένης», πρακτικής γνώσης. Στην περίπτωση του ρητού και θεσμοθετημένου εθισμού της *παιδείας*, η εφαρμογή επιβάλλεται στους νέους έξωθεν με την άσκηση, την επανάληψη και τη μίμηση. Με την ενηλικίωση όμως και την παγίωση της φρόνησης, οι ώριμοι πλέον πολίτες επιβάλλουν την ευπραξία και τον αγαθό στον ίδιο τους τον εαυτό και το επιθυμητικό τους (*ὄρεξις*) –από εσωτερική, ελεύθερη επιλογή (*προαίρεσις*). Η αποδοχή της παράδοσης δεν ισοδυναμεί ποτέ και με υποταγή σ' αυτήν, διότι, όπως προαναφέρθηκε, το προβάδισμα εξακολουθεί να το έχει πάντα το καθ'έκαστον έναντι του γενικού κανόνα, το περιεχόμενο του οποίου επαναπροσδιορίζεται και μεταβάλλεται με κάθε ατομική εφαρμογή του. Και εδώ ακριβώς εντοπίζει ο Gadamer τον όντως υποδειγματικό χαρακτήρα της αριστοτελικής πρακτικής γνώσης τόσο για την ερμηνευτική του και τον πρακτικό χαρακτήρα της γνώσης της, σε σχέση με την παράδοση και το παρόν όσο και με τον επαναπροσδιορισμό του συνόλου των επιστημών του πνεύματος.

Προσπαθήσαμε να υποδείξουμε ότι, σε εποχές βαθιάς κρίσης των επιστημών του ανθρώπου σαν αυτήν που διανύουμε, η αναζήτηση επιστημολογικής επαναθεμελίωσης και συνάμα κοινωνικής επανανομιμοποίησής τους δεν είναι χαμένος χρόνος. Αρκεί να κατευθύνεται προς λύσεις συνθετικές: λύσεις που αφενός αξιοποιούν την καλύτερη

σύγχρονη ερμηνευτική της μακράς παράδοσης των ανθρωπιστικών σπουδών (ως τέτοια προτείνουμε την ερμηνευτική ματιά του Gadamer), και, αφετέρου, τις *συμβατές προς αυτήν* πλευρές της σύγχρονης τεχνολογίας – της εποχής του θριάμβου της τεχνολογίας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Figal, Günter (επιμ.): *Hans-Georg Gadamer: Wahrheit und Methode (Klassiker Auslegen, τόμ. 30)*, Βερολίνο 2007
- Gadamer, Hans-Georg: *Gesammelte Werke*, 10 τόμοι, Tübingen 1999
- Grondin, Jean: *Einführung zu Gadamer*, Tübingen 2000
- Polanyi, Michael: *The Tacit Dimension*, Λονδίνο 1966
- Polanyi, Michael: „Tacit Knowing: Its Bearing on Some Problems of Philosophy“, στο του ιδ.: *Knowing and Being*, Σικάγο 1969
- Polanyi, Michael: *Personal Knowledge. Towards a post-critical Philosophy*, Λονδίνο 1973
- Ryle, Gilbert: *The Concept of Mind*, Λονδίνο 2009 (1949)
- Schleiermacher, Friedr.D.E.: *Hermeneutik und Kritik. Mit einem Anhang sprachphilosophischer Texte Schleiermachers*, επ. κ. εισαγ. Manfred Frank, Φραγκφούρτη 1977 (1838)
- William Stern: *Allgemeine Psychologie auf personalistischer Grundlage*, Χάγη 1950 (1935)
- William Stern: „Abstracts of lectures on the psychology of testimony and on the study of individuality“, στο: *American Journal of Psychology*, 21, 1910, 270-282
- Taylor, Charles: „Self-interpretating animals“, στο: *Philosophical Papers, Vol. 1, Human Agency and Language*, Cambridge 1985, 45-76
- Wieland, Wolfgang: *Platon und die Formen des Wissens*, Göttingen 1982
- Wieland, Wolfgang: *Aporien der praktischen Vernunft*, Φραγκφούρτη 1989

John N. Kazazis, Paul Chairopoulos

The Human Sciences, Skills, and the Hermeneutics of H.-G. Gadamer

Many people today maintain that school is obliged to cultivate skills/competences rather than providing simple book knowledge by memorization and rote repetition. The interplay of skills with the applied sciences is not especially problematic, but the introduction of skills into the human sciences has always been considered challenging.

The most notable effort to overcome the absolute nature of this division/dichotomy is owed to Hans-Georg Gadamer (1900-2002). Here we will be enlisting Gadamer's theory concerning interpretation in the human sciences, according to which any "theory" is not built in absence of some "application." Rather, (abstract) "theory" is gradually built through repeated/successive applications. Gadamer's theory is analyzed thoroughly.

Finally, we single out two advantages of this theory for the human sciences: (a) it allows simulations for all phenomena, and (b) it offers the possibility for holistic (including multimedia) approaches instead of a partial approach to the subject of study. This conception is analyzable in half-a-dozen so-called "21st-century skills". Students' practice of these in a reformed school environment will create the new subjects of education, teacher and student, capable of meeting the new conditions and challenges of this century.

Keywords: Hermeneutics, holistic approach to education, implicit knowledge, 21st-century skills

Тетяна В. Любченко

(Київ, Україна)

Берегиня української еллістики

Невипадково епіграфом до видання серії «Біобібліографія вчених України. Ніна Федорівна Клименко», К., 2009 стали рядки всесвітньо відомого грецького письменника Костантиноса Кавафіса у перекладі Григорія Кочура: «Хвала і шана людям / що в житті воздвигли і боронять Термопіли». Життя Ніни Федорівни є прикладом відданості науці, своїй професії, родині, друзям. Вона завжди дивувала мудрістю, вірою в добро, і її за це шанували і любили.

Доля нас звела у 2001 році. Я повернулася з Педагогічного інституту Кіпрського національного університету, де проходила піврічне стажування викладачів новогрецької мови, і працювала на кафедрі грецької філології Маріупольського державного університету. Ректор МДУ, професор Костянтин Васильович Балабанов запропонував мені спробувати вступити до аспірантури з відривом від виробництва в Київський національний університет імені Тараса Шевченка та звернутися до Ніни Федорівни Клименко, яка очолювала кафедру еллістики з 1999 року, мала високий науковий і людський авторитет в колі елліністів світу та була нагороджена відзнакою «Посол еллінізму». Попри мої побоювання, Ніна Федорівна радо мене зустріла. Видатний науковець, яка була визнаним фахівцем в україністиці, славістиці, структурно-математичному, прикладному, загальному, зіставному мовознавстві, в теорії і практиці перекладу, була геніальною, але простою людиною. За 17 років нашої співпраці я жодного разу не бачила, щоб вона відмовила у допомозі тому, хто дійсно мав бажання працювати. Робота з нею завжди перетворювалась на справжні розвідки. До Ніни Федорівни на кафедру тягнулась нескінченна черга тих, хто хотів почути її пораду, отримати наукову консультацію, і серед них були не тільки її студенти, аспіранти та докторанти – вона завжди жертвовно служила Науці. Навіть коли значно погіршився її зір, вона ночами редагувала наукові праці та переклади.

Ніна Федорівна до всіх ставилася з повагою і душевним теплом, наукові теми ніколи не нав'язувала, заохочувала до самостійної роботи, вчила думати, аналізувати матеріал і мала енциклопедичні знання у будь-якій галузі мовознавства та феноменальну пам'ять – часто праці, до яких вона радила звернутись, цитувала із вихідними бібліографічними відомостями. Вона володіла даром вселяти впевненість у своїх силах. У царині елліністики під її керівництвом було захищено дисертації з перекладознавства (Відтворення ідіостилю Нікоса Казандзакіса в українських перекладах. С. Є. Переплотчикова, 2004; Новогрецька фразеологія та її відтворення в українських перекладах романів Н. Казандзакіса та С. Міривіліса. А. О. Савенко, 2006; Відтворення давньогрецької тринітарної термінології в українській християнській богословській терміносистемі (на матеріалі перекладів догматичної християнської літератури 351 – 362 років). Н. М. Попович, 2015), юридичного дискурсу (Комунікативно-прагматичні виміри новогрецьких законодавчих документів (на матеріалі кримінального, кримінально-процесуального кодексів Греції та інших юридичних текстів). А. А. Столярова, 2007); синтаксису в сучасній теорії лінгвістики тексту (Структурно-семантичні та функціональні особливості ремарки в художньому тексті (на матеріалі творів Алкі Зеї). О. А. Мойсієнко, 2008), вивчення граматичного складу новогрецької мови (Перехідність як тип валентності дієслова в сучасній новогрецькій мові. Т. В. Любченко, 2009; Синтаксис знахідного відмінка в новогрецькій мові. З. В. Павловська, 2009; Граматичний рід у системі категорій іменника новогрецької мови, О. О. Тищенко, 2011; Семантика і синтаксична структура безособових речень у новогрецькій мові. В. А. Ардонсо, 2013; Аналітизм і синтетизм у морфології та словотворенні сучасної новогрецької мови. М. М. Косицький, 2015), когнітивістики (Концепт ПОДОРЖ у новогрецькій поезії ХХ ст.: лінгвокультурний та етнолінгвістичний аспекти. Ю. В. Кожуховська, 2018). Захисти спочатку були разовими, але завдяки ініціативі Ніни Федорівни новогрецьку додали до переліку мов шифру 10.02.14 – класичні мови. Окремі індоєвропейські мови.

Специфіка викладання новогрецької мови в Україні полягає у тому, що на спеціальність зазвичай вступає невелика кількість студентів, до десяти осіб, і викладач читає курси майже з усіх дисциплін циклу підготовки філолога, перекладача новогрецької мови. На початку двохтисячних років ще не було в широкому доступі друкованих праць на матеріалі новогрецької мови, але Ніна Федорівна, яка блискуче володіла новогрецькою мовою, знала про всі сучасні дослідження. Замовляла їх і часто сама привозила повну валізу нових книжок із закордонних відряджень. Тому її учні, що слухали курси зі стилістики, граматики, лексикології, історії новогрецької мови, добре орієнтувались у тенденціях розвитку елліністики. Студентів і молодих колег вона дуже любила і залучала до укладання словників (Українсько-новогрецький словник. К., 2008), антологій (Новогрецька література: Антологія. К., 2008), збірників наукових праць (Українська елліністика. К., 2010), колективних монографій (Неперервна філологія: класичні, візантологічні та неоелліністичні студії в Україні ХХ століття. Львів, 2014), перекладів (Поезія Тараса Шевченка новогрецькою мовою. К, 2016), участі у круглих столах,

присвячених проблемам елліністики та питанням дослідження та збереження румейського та урумського діалектів.

Ніна Федорівна завжди ретельно готувалась до лекцій. Вона була Учителем за покликанням. У 2015 році Ніна Федорівна виступила з лекцією у Київському національному лінгвістичному університеті, де я керую секцією новогрецької філології. Ніна Федорівна зіграла особливу роль у моєму професійному становленні, порекомендувавши мене на цю посаду. Вона запропонувала для обговорення проблему “Соціодинаміка й інноваційні процеси в мові”. Зокрема, було розглянуто шляхи оновлення словникового складу української та новогрецької мов упродовж останніх десятиріч, нові концептуальні поля лексики у соціології. Ніна Федорівна зосередила увагу на особливостях переходу слів із одного стилю в інший на основі процесів і механізмів термінування і детермінування лексики; окреслила роль словотворення у номінації, визначила зовнішні та внутрішні чинники появи неологізмів, неозапозичень, виникнення нових значень у загальноживаних словах. Їй, талановитій і всесвітньо відомій вченій, була властива унікальна здібність розповідати про надскладні явища простою мовою. Вона вміла зацікавити і студентів, і колег, любила безпосереднє спілкування з аудиторією. Ніна Федорівна показала, як можна поєднати два дослідницьких напрями, і на прикладі вивчення неологізмів у новогрецькій та українській мовах продемонструвала впливи соціодинаміки на розвиток їх лексиконів та особливості реагування мов на соціальні запити.

Ніна Федорівна завжди дбала про безперервну підготовку філологів та перекладачів новогрецької мови. Саме цим вона вшановувала пам'ять своїх вчителів професора А. О. Білецького та доцента Т. М. Чернишової, які заклали підвалини неоелліністичних студій в Україні та виховали наступні покоління елліністів та перекладачів творів новогрецької літератури. У грудні 2017 року Київський національний лінгвістичний університет подав акредитаційну справу до Міністерства освіти і науки України щодо проведення акредитаційної експертизи зі спеціальності 035 Філологія спеціалізації 035.08 Класичні мови та літератури (переклад включно) освітньо-професійної програми Переклад (новогрецька). Ніну Федорівну було призначено головою експертної комісії. Експертна комісія схвалила результати роботи та дійшла висновку щодо можливості акредитування спеціальності, але в зауваженнях та рекомендаціях, що не впливали на загальне позитивне рішення, але дозволяли поліпшити якість підготовки фахівців заявленої спеціалізації, Ніна Федорівна зазначила, що «Спеціалізація 035.08 Класичні мови та літератури (переклад включно), запропонована в Переліку спеціалізацій здобувачів вищої освіти ступенів бакалавра та магістра за спеціальністю 035 Філологія, не охоплює підготовку фахівців новогрецької мови та літератури. Класичні мови, серед них і давньогрецька, зорієнтовані на вивчення давніх мов античного періоду. Новогрецька мова віддалена від давньогрецької тисячоліттями розвитку. Опанування її вимагає розроблення інших програм, які б забезпечили підготовку викладачів та перекладачів сучасної новогрецької мови». 12 квітня 2018 року, згідно наказу № 353 Міністерства освіти і науки України, було внесено зміни до Переліку спеціалізацій підготовки здобувачів вищої освіти ступенів бакалавра та

магістра за спеціальністю 035 «Філологія», за якими здійснюється формування та розміщення державного замовлення, і затверджено новий шифр спеціалізації – 035.081Новогрецька мова і література (переклад включно).

Ніна Федорівна мала велику внутрішню силу, працювала до останньої миті, невтомно збирала, аналізувала матеріал. Ніколи не скаржилась і підбадьорювала всіх. «У будь-якій складній ситуації – працюй!», – казала вона. Ніна Федорівна залишила по собі багатогранний і чималий науковий спадок і зараз, коли вже рік не має з нами моєї Вчительки, Людини, якій я завдячую в справах не тільки наукових, але і життєвих, вона була для мене більше, ніж науковий керівник, мені спадають на думку рядки грецького письменника Костиса Паламаса: «Коли від мене сад оцей ти успадкуєш, сину, / Напризволяще не лишай, працюй в нім без упину./ Копай все глибше ґрунт, охороняй пильніше./ Угноюй і плекай, хай квітне ще буйніше». Подальший розвиток української елліністики, дослідження новогрецької мови і літератури в світлі нових парадигм наукового знання буде найкращою даниною пам'яті члену-кореспонденту Академії наук України, доктору філологічних наук, професору Ніні Федорівні Клименко.

УДК 811.14'06

Перфект у новогрецькій мові

У статті розглянуто формальну та семантичну структуру перфекта у новогрецькій мові. Визначено, що у традиційних граматиках перфект трактують як одну із форм категорії часу. У сучасних дослідженнях наголошено на тому, що перфект поєднує семантику як аспектуальних, так і таксисних грамем. На відміну від аориста, з яким контекстуально корелює перфект у новогрецькій мові, це форма, яка виражає факт, що результат дії у минулому є актуальним у теперішньому.

Ключові слова: форма, семантика, перфект, новогрецька мова, час, аспектуальність

Перфект (у англomовній літературі також використовують термін «anterior» [6]) властивий приблизно половині мов світу і формально представлений у більшості випадків аналітичною конструкцією (за винятком мови етносу Нігер-конго (Нігеро-конголезькі мови) [5; 9, с. 19]. Перфект – це форма, яка виражає факт, що результат дії у минулому є актуальним у теперішньому. Цю семантику форми англійською мовою термінологічно визначено як «current relevance», новогрецькою – «τρέχουσα συνάφεια» [18, с. 3].

У функціонально-семантичній граматиці перфектність трактують як семантичну категорію у сфері аспектуальності. Перфектність характеризує часова двоїстість. Це пов'язано із тим, що одна предикативна одиниця поєднує

причинно-наслідковим зв'язком два часових плани – той, що передує події, і план теперішнього [3, с. 195].

Існують такі думки щодо зв'язку перфекта та поля перфектності з іншими категоріями:

1) Перфектність перетинається із дейктичною темпоральністю, оскільки план, що передує події, зорієнтовано у часі статальністю (що позначає стани і відношення), акціональністю [3, с. 195, 196]. Визначити, до якого поля належить формальна структура перфекта, можливо тільки на рівні висловлювання, іноді – на рівні тексту.

2) На відміну від таксису перфектність містить інформацію про два етапи розвитку тієї самої ситуації [3, с. 196].

3) Перфект поєднує властивості як аспектуальних, так і таксисних грамем [2, с. 299].

Новогрецька мова не є винятком. Формально перфект новогрецької мови відносять до групи так званих «складених завершених» (*τετελεσμένοι χρόνοι*) часів [11; 12; 13]:

1) *παρακείμενος* – минулий результативний: *Έχω κουραστεί πολύ σήμερα. Σьогодні я сильно втопився*;

2) *υπερσυντέλικος* – давньоминулий час: *Την περασμένη Δευτέρα δεν είχα ακόμη στείλει το γράμμα. Минулого понеділка я ще не надіслав листа*;

3) *τετελεσμένος μέλλοντας (συντελεσμένος μέλλοντας)* плюсквамперфект – складений майбутній: *Μέχρι την άλλη Δευτέρα θα έχω γράψει το πρώτο κεφαλαίο. До наступного понеділка я напишу перший розділ*.

Ці форми мають аналітичну структуру, що поєднує допоміжне дієслово *έχω* (мати), яке змінюється відповідно у теперішньому, минулому та майбутньому часі, та форму *απαρέμφατο (μη παρεμφατικό)*, яка відповідає так званим «залежній» формі дієслова (це форма, що не вживається окремо, тільки у сполученні з частками *θα, μη(ν), να, ας* у третій особі однини).

Перфект новогрецької мови трактують як:

1) часову форму, що поєднує два плани (минуле і теперішнє) [20, с. 277; 21, с. 310];

2) одну із форм перфектива [19, с. 148];

3) третій незалежний компонент аспектуально-темпорального домену [7; 11; 13];

4) прагматичну категорію [14].

5) підкатегорію зони результативності (*μία υποκατηγορία του τέλειου*), через акцент саме на завершеності дії [17, с. 460].

Щодо останньої підкатегорії, слід зазначити, що діяхронічно форми перфекта пов'язано із результативом та простим перфективним минулим (аористом). Результатив – це форма, яка означає наявність результату дії у момент мовлення [детально про результатив див. : 4]. Перфект утворено із результатива, а перфективне минуле – з перфекта. Етапи розвитку відповідних форм дієслова такі: позначення стану – статальний перфект – акціональний перфект – неперфектний претерит. [1, с. 54 – 55].

В. О. Плунгян уважає, що перфект віддзеркалює еволюцію результативу в перфект саме поєднанням у граемі аспектуальної і таксисно-часової семантики. Але на відміну від результативу, перфект означає не актуальний стан, а певну попередню ситуацію, наслідки якої (не обов'язково – результат) існують у теперішньому часі. Дослідник дає метафоричне визначення перфекта: «...в цілому перфект можна охарактеризувати як «послаблений результатив», який описує не визначений, лексикографічно детермінований стан, який виник в результаті завершення дії, а будь-який результат ситуації, релевантний у наступному моменті (як правило, це момент мовлення) – так би мовити, будь-яке «відлуння» попередньої ситуації, якщо це «відлуння» продовжує звучати у той момент, коли мовець описує ситуацію» [2, с. 299]. Як результативи у новогрецькій мові, слідом за А. Псалту-Джойсі ми трактуємо конструкції із дієприкметником: *το έχω γραμμένο, είναι γραμμένη* [15, с. 5].

У типологічних дослідженнях перфект трактують як кластер граматичних значень [1; 9], який означає релевантність попередньої ситуації для моменту мовлення («пункту відліку»).

Визначено такі типи перфекта:

- 1) Ю. С. Маслов розрізняв:
  - ✓ статальну перфектність – це стан, який є результатом дії;
  - ✓ акціональну перфектність – дія, наслідки якої є релевантними у теперішньому часі;
  - ✓ дифузну перфектність – неможливість визначення типу перфектності поза контекстом [3, с. 195].
- 2) Б. Комрі та Е. Даль сформулювали такі «типи вживання» перфекта:
  - ✓ результативний перфект (perfect of result, stative perfect, *παρακείμενος του αποτελέσματος* [16, с. 12]);
  - ✓ експерієнціальний, екзистенціальний перфект (experiential, existential perfect, *παρακείμενος της εμπειρίας* [16, с. 12]);
  - ✓ перфект наявної ситуації (perfect of persistent situation, *ο παρακείμενος της «εμμονής»* [16, с. 12]);
  - ✓ іммедіатний перфект (perfect of recent past, «hot news» perfect, *ο παρακείμενος του πρόσφατου παρελθόντος* [Ευαγγελίου 2010, с. 12]) [8, с. 86; 9, с. 132–133].

Типовим для новогрецької мови є результативний перфект (*παρακείμενος του αποτελέσματος*) [18, с. 2].

Експерієнціальний перфект (*παρακείμενος της εμπειρίας*) є семантично автономним, що підтверджено неможливістю варіативного вживання із аористом: *Έχεις φάει τις τυροκροκέτες; Α ти будь-коли куштував сирні кульки? Έχεις ταξιδέψει με το τρένο? Α ти подорожував потягом?* [18, с. 2].

Можливість розглядати експерієнціальний перфект як одну із форм експерієнтива доводять і типологічні дослідження. Експерієнтив може бути виражений не перфектною формою. Важливим є те, що ми маємо справу з типовою ситуацією, а не з індивідуальною подією, саме через це експерієнтивові властива семантика характеристизації і неможливість бути локалізованим у часі. Матеріал новогрецької

мови підтверджує цю властивість експерієнтива. Процесуальні дієслова, що позначають звичку або можливість щось виконувати: *καπνίζω, κολυμπώ, μεθώ, παίζω κιθάρα/πίانو, παίζω ποδόσφαιρο/μπάσκετ, πηδώ άλμα σε ύψος, τραγουδώ, τρέχω* можуть бути вжитими: як у результативному: *Η Μαρία έχει τραγουδήσει (τόρα είναι η σειρά της Ελένης). Μαρία вже заспівала, тепер черга Елені*, так і в експерієнціальному перфекті: *Η Μαρία έχει τραγουδήσει πολλές φορές σε φεστιβάλ τραγουδιού. Μαρία багато разів співала на фестивалі пісень* [15, с. 90].

На думку П. Макриджа, форму перфекта найчастіше вживають у розмовному мовленні [11].

Можливість вибору пріоритету плану теперішнього або плану минулого зумовлює варіативність вживання форм перфекта і аориста у новогрецькій мові: *Γιατί κλαίει; Чому він/вона плаче? Έκοψε το χέρι του. Тому, що порізав/ла руку.* [18, с. 2].

Дискурсивними обмеженнями вживання перфекта (на основі аналізу форми Present Perfect в англійській мові, прийнятої за універсальну) є неможливість формувати наративний ланцюжок та поєднуватись із специфікаторами визначеного моменту на часовій осі [8, с. 54]. У новогрецькій мові форму перфекта не може бути уточнено прислівниками, що позначають час у минулому:

*Χτές έχω φάει τα μούτρα μου μέσα στην Πανεπιστημίου [18, с. 3].

Однак, зафіксовано активне вживання із перфектом прислівників та специфікаторів часу, що позначають:

1) передування моменту мовлення: *εδώ και καιρό; ήδη; καιρό τώρα; κιόλας; πλέον; πολύ παλιά; προηγούμενος; πριν (από); πρωύτερα; στο παρελθόν: Κι όσο για μένα, εδώ και πολύ καιρό έχω πειστεί απολύτως, μολονότι δε σου το είπα ίσως ποτέ, ότι σπανίως η θάλασσα μας οφελεί.* (Τ. Ωστιν) «Ααα, δεν έχω προλάβει να σου πω πως ήδη έχω εκδώσει ένα βιβλίο και τώρα δουλεύω πάνω στο δεύτερο». (Δ. Νότας) «Από καιρό τώρα έχω διαπιστώσει ότι ζούμε στον αιώνα της μπλόφας». (Α. Πάρνης). «Υπάρχουν στιγμές που αναρωτιέμαι μήπως έχω κιόλας πεθάνει». (Η. Kent) «Οι λεπτομέρειες έχουν πλέον καθορισθεί». (Δ. Παπαδημητρίου);

2) акцент на важливості наслідків ситуації для теперішнього часу: *αυτό τον καιρό, αυτή τη στιγμή, σήμερα, προς το παρόν, τουλάχιστον αυτή τη στιγμή/ως αυτή τη στιγμή, τώρα, фέτος: «Αν είχα και μια μικρή αμφιβολία για το πόσο χρήσιμο είναι αυτό που ζούμε εδώ μέσα, μετά από ό,τι έζησα σήμερα έχω πειστεί όσα μαθαίνουμε για τον εαυτό μας και τη σχέση μας με τους δικούς μας περνάνε και στα εγγόνια μας».* (Χ. Κατάκη)

3) часовий інтервал: *από νωρίς το απόγευμα, από πριν, από τότε (που), από χθες, από χρόνια, (από) πολλά χρόνια, καιρό τώρα, μέχρι στιγμής, μέχρι/ ως σήμερα, μέχρι τώρα, όλα αυτά τα χρόνια, στη ζωή μου, τα τελευταία χρόνια, την τελευταία εικοσαετία, τον τελευταίο καιρό, τόσα χρόνια τώρα, το τελευταίο μισό του εικοστού αιώνα, τόσος καιρός από τότε, ως τώρα (δεν): Έχει περάσει τόσος καιρός από τότε, αλλά τίποτα* (Βασιλειάδης Δ.).

У новогрецькій мові вживання перфекта обмежено також у реченнях, що є спогадами про подію:

- *Τι έγινε όταν μπήκες στο δωμάτιο; Що трапилось, коли ти увійшов до кімнати?*

- **Έχω δει το πτόμα. Αμέσως *έχω καλέσει την αστυνομία. Я побачив мерця і одразу викликав поліцію.* [18, с. 3].

Матеріал новогрецької мови засвідчує, що існують також певні особливості у використанні акціональних класів дієслів у формах перфекта. Так, дієслова, що належать до акціонального класу стативів і в англійській мові вживаються у перфекті, у новогрецькій мові зазвичай мають форми теперішнього часу:

1) *We have known Peter for years. Γνωρίζουμε τον Πέτρο χρόνια* [15, с. 56].

2) *Sam and Susan have lived in Greece since 1985. Ο Σαμ και η Σούζαν ζουν στην Ελλάδα από το 1985* [15, с. 56].

У цьому випадку для англійської мови більш важливою є віднесеність початку ситуації до минулого [10, с. 272], а для новогрецької – її релевантність у теперішньому часі.

Перфект у новогрецькій мові вживається також у тих ситуаціях, коли чітко окреслено як завершення ситуації, так і її наслідки: *Έχω βαρεθεί να τον περιμένω. Θα φύγω. Έχουμε ανησυχήσει από τις διαδόσεις. Κάτι πρέπει να κάνουμε* [15, с. 86].

Таким чином, фактичний матеріал засвідчує, що вибір перфектної форми у новогрецькій мові є контекстуально та прагматично залежним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маслов Ю. С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание/ Юрий Сергеевич Маслов; [Сост. и ред. А. В. Бондарко, Т. А. Майсак, В. А. Плунгян]. – М. : «Языки славянской культуры», 2004. – 840 с.
2. Плунгян В. А. Общая морфология: Введение в проблематику / Владимир Александрович Плунгян [Учебное пособие]. – Изд-е 4-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 384 с.
3. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 352 с.
4. Типология результативных конструкций: результатив, статив, пассив, перфект [Отв. ред. В. П. Неделков]. – Ленинград : Наука ЛО, 1983. – 262 с. – (Академия наук СССР. Институт языкознания).
5. ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Труды Института лингвистических исследований РАН / Отв. ред. Н. Н. Казанский. Т. XII. Ч. 2. Исследования по теории грамматики. Выпуск 7: Типология перфекта / Отв. ред. Т. А. Майсак, В. А. Плунгян, Кс. П. Семёнова. – СПб.: Наука, 2016. – 840 с.
6. Bybee J. L. The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world / J. L. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca. – Chicago: The U. of Chicago Press, 1994. – 398 p.
7. Brian D J. Modern Greek / J. Brian D, I. Philippaki-Warbuton. – London / New York: Groom Helm, 1987. – 281 с.
8. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems (Cambridge Textbooks in Linguistics) / Bernard Comrie. – Cambridge : Cambridge University Press, 1976.– 156 p.

9. Dahl Ö. Tense and aspect systems / Östen Dahl. – Oxford :Basil Blackwell, 1985. – 213 p.
10. Jespersen O. The Philosophy of Grammar / Otto Jespersen. – New York: Henry Holt & Company, 1924. – 359 p.
11. Mackridge P. The Modern Greek Language: a descriptive analysis of standard modern greek / Peter Mackridge Oxford / New York : Oxford University Press, 1985 – 387 p.
12. Mackridge P. Η νεοελληνική γλώσσα [Μτφρ. Κ. Ν. Πετρόπουλος] / Peter Mackridge– Αθήνα : Πατάκης, 1987. – 532 σ.
13. Mirambel A. Η νεοελληνική γλώσσα. Περιγραφή και ανάλυση / A. Mirambel. – Θεσσαλονίκη : Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1988. – 402 σ.
14. Veloudis I. The Pragmatic Category «Perfect»/ Ioannis Veloudis // Themes in Greek Linguistics: Papers from the First International Conference on Greek Linguistics, Reading, September 1993. – Amsterdam : John Benjamins, 1994. – C. 129– 136.
15. Ψάλτου – Joycey A. The temporal, aspectual, and pragmatic functions of the Perfect in Modern Greek / Αγγελική Ψάλτου – Joycey. – Θεσσαλονίκη : Τμήμα αγγλικής γλώσσας και φιλολογίας, 1991. – 244 σ.
16. Ευαγγελίου Α. Ο συντακτικός σχηματισμός του Παρακειμένου: Συγκριτική Ανάλυση / Αλέξιος Ευαγγελίου. – Πάτρα, 2010. – 111 σ.
17. Κλαίρης Χ. Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή / Χ. Κλαίρης, Γ. Μπαμπινιώτης. – Αθήνα : Ελληνικά γράμματα, 2005. – 1160 σ.
18. Μόζερ Α. Παρελθόν, παρόν, οριστικότητα και παρακείμενος [Електронний ресурс] / Α. Μόζερ, Σ. Μπέλλα // Proceedings of the 6th International conference of Greek Linguistics. – Rethymno : Linguistics Lab, University of Crete. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: [www.philology.uoc.gr/conferences/6th ICGL/gr.htm](http://www.philology.uoc.gr/conferences/6th%20ICGL/gr.htm).
19. Μπαμπινιώτης Γ. Συγχρονική γραμματική της κοινής νέας ελληνικής. Θεωρία, ασκήσεις / Γ. Μπαμπινιώτης, Π. Κοντός. – Αθήνα, 1967. – 262 p.
20. Τζάρτζανος Α. Α. Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)/ Α. Α. Τζάρτζανος. – Εν Αθήναις : Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.– 1946. – 340 σ.
21. Τριανταφυλλίδης Μ. Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής). Ανατύπωση της έκδοσης του ΟΕΣΒ (1941) / Μανόλης Τριανταφυλλίδης. – Θεσσαλονίκη : Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1978. – 447 σ.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

1. Kent H. Έθιμα ταφής / Hannah Kent, μετάφραση Μαρία Αγγελίδου. – 1η έκδ. – Αθήνα : Ίκαρος, 2014. – 420σ.
2. Βασιλειάδης Δ. Περιμένοντας τον Τζακ : Μυθιστόρημα / Δημήτρης Βασιλειάδης. – Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1998. – 241σ.
3. Κατάκη Χ. Το ημερολόγιο ενός θεραπευτή / Χάρις Κατάκη. – 1η έκδ. – Αθήνα : Εκδόσεις Πατάκη, 2014. – 367σ.
4. Νότας Δ. Εξοργισμός / Δημήτρης Νότας. – 1η έκδ. – Καβάλα : Εκδόσεις Σαΐτα, 2013. – 94σ. – (Οι Τελευταίοι Έλληνες Εθνικοί)
5. Παπαδημητρίου Δ. Μνήμες σκοτεινά αναδυόμενες / Δημήτρης Παπαδημητρίου. – ΑΚΑΚΙΑ Publications, 2013. – 358 σ.
6. Πάρνης Α. Ρώσικη τριλογία: Ο Διορθωτής, Λεωφόρος Πάστερνακ, Μια Πράγα στον καθένα / Αλέξης Πάρνης. – Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2012. – 725σ.
7. Όστιν Τ. Έμμα / Τζεϊν Όστιν, μετάφραση Φώντας Κονδύλης. – Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη. – 2000. – 596 σ.

*Liubchenko Tetiana****The Modern Greek perfect***

The paper deals with the peculiarities of the meaning and form of the Modern Greek perfect. In traditional grammar the perfect is a particular conjugated verb form, traditionally considered to be one of the tenses. In modern analysis it is seen as combining the expression of tense (tense reference) with aspectual information. The Modern Greek perfect contrasts with the aorist and refers to completed events with present consequences.

Keywords: *form, meaning, perfect, Modern Greek, tense, aspect*

УДК 821:811.14'06

Світлана Є. Перепльотчикова

(Київ, Україна)

Стираючи кордони часу: Екфразис у романі Реї Галанакі «Апогей смиренності»¹

У статті досліджено явище екфразису у романі Реї Галанакі «Апогей смиренності». Письменниця вводить у роман тексти творів візуальних видів мистецтва (скульптура, архітектура, графіті, іконопис, кіно), які пов'язані з важливими на її погляд для розуміння проблем грецької сучасності подіями у минулому. Семіотичні процеси, які відбуваються на межі слова та зображення, дозволяють письменниці розширити межі часу і наголосити на тому, що все має дві сторони, залежно від точки споглядання.

Ключові слова: Рея Галанакі, «Апогей смиренності», екфразис, новогрецька література, художній стиль.

Основні події роману Реї Галанакі «Апогей смиренності» розгортаються на тлі зіткнень маніфестантів з поліцією у центрі Атен 12 лютого 2012 року, коли грецький Парламент схвалив новий пакет заходів економії відповідно до умов надання Греції нового кредиту ЄС та МВФ. Люди, що зібралися тієї ночі на площі перед Парламентом, були настільки розгнівані, що поліції довелося застосувати сльозогінний газ, і тоді юрба, відступаючи, почала почала виміщати злобу на будівлях довколишніх вулиць. Тієї ночі було розбито та спалено багато відділень банків, магазинів, а, найголовніше, пам'яток архітектури.

У цьому «антропоцентричному політичному романі», як зазначено на обкладинці книжки, Рея Галанакі, яка у попередніх своїх творах зверталася переважно

¹ В оригіналі роман називається ««Н Ακρα Ταπεινότης»». Наразі авторка статті працює над перекладом роману українською мовою з робочою назвою «Апогей смиренності». У статті цитати з роману наведено у перекладі авторки статті С.Є. Перепльотчикової.

до подій з минулого Греції², пише про актуальні проблеми сучасного грецького суспільства, а саме: про зменшення зарплат та пенсій, безробіття молоді, про безхатченків та мігрантів, шукаючи при цьому відповіді на питання в минулому.

У романі «Апогей смиренності» події дванадцятого лютого не є основною темою, як і у більшості грецьких романів про кризу, написаних після 2014 року [3, с. 257]. Письменниця виводить своїх персонажів на площу перед Парламентом, щоб вони змогли нарешті поставити одне одному ті запитання, які вони не наважуються озвучити у щоденному житті, і пропонує їм зробити певний вибір. Тут слід зазначити, що для греків основним значенням слова грецького походження «криза» є «судження», і для давніх греків криза завжди була вибором між двома крайнощами, між правильним та неправильним, між спасінням та засудженням, життям та смертю. Попри сприйняття панівного неолібералізму з ідеологією відсутності вибору та риторикою економії як єдиного шляху для Греції, греки намагаються знайти варіанти виходу з кризи у минулому країни. За будь-якої кризи люди переживають за своє майбутнє, прагнуть дізнатися, що на них чекає, і шукають у минулому причини подій та можливі варіанти їхнього розв'язання. Окрім того, у минулому люди шукають опору, щось, чим вони можуть пишатися як нація. Деякі дослідники вважають, що криза змінила нарратив Греції, спричинивши катарсис та оновлення [5, с. 20]. Криза завжди змушує людей переглянути свої цінності, згадати власні міфи про своє походження. Але цей процес включає і вивчення історичних травм, трагічних подій, які пережила нація, ран, які можливо ще сочяться, і критичну оцінку того, що пішло не так у минулому. Згадуючи минуле, нація тлумачить його заново, намагаючись розвинути стратегію подолання кризи, яка будить спогади про минуле, що завдало травм, які глибоко вкорінилися в колективну пам'ять. Оце протиставлення минулого та сучасного у романі визначає своєрідність стилю твору, в якому основними засобами є паралелізм [4] та екфразис.

За сюжетом роману 12 лютого 2012 року дві літні пані з психічними відхиленнями, Тиресія та Німфа, як вони самі себе назвали, тікають з соціальної квартири-притулку, де вони співмешкають під наглядом опікуна. У центрі міста, в епіцентрі подій, вони губляться і опиняються серед безхатченків, і вимушено починають жебракувати. Їхня «мандрівка» триває близько місяця. Завдяки щасливому чи доленосному збігові вони повертаються додому сильнішими та рішучішими.

Мотив «подорожі» для греків є не просто метафорою, це саме їхнє життя. Через обмежену кількість придатної для сільського господарства землі, греки з давніх-давен вирушали у морські подорожі з економічних, релігійних чи інших причин. Мандрівка у далекі краї стала невід'ємним складником культури давніх греків та їхніх міфів. Поряд з тим надзвичайно актуальним для давньогрецької та новогрецької літератури є мотив мандрівки-повернення на Батьківщину. М. Бахтін зазначав, що у грецькому романі про мандрівку-повернення головним

² Нещодавно найвідоміший роман Реї Галанакі «Ізмаїл Ферік Паша» за версією газети «The Guardian» та французького письменника Лорана Годє було визнано одним із 10 кращих романів про Європу. <https://www.theguardian.com/books/2019/oct/09/top-10-books-about-europe>

є сам шлях, сповнений зустрічей із різними людьми, які відіграють важливу роль у житті конкретного персонажа [1]. От якраз у романі «Апогей смиренності» головні героїні на шляху додому зустрічаються з різними людьми та об'єктами, проходять різні випробування, з яких вони виходять сильнішими, і завдяки яким знаходять відповіді на власні запитання, які їх ніяк не полишають, але й питання суспільства загалом.

Простір роману, сама дорога, невеликий, обмежений центром Атен. А оскільки головні героїні літнього віку та мають психічні розлади, то на своєму шляху, як правило, зустрічаються зі своїм минулим, з видіннями, викликаними їхніми стражданнями, які вони пережили, психологічними травмами. Це минуле в романі представлено за допомогою екфразисів, тобто у вигляді реальних об'єктів, споглядання яких викликає у героїнь певні емоції та переживання. Включення в оповідь описів скульптурних, архітектурних творів чи творів образотворчого мистецтва, дозволяє письменниці розширити межі часу та простору «за рахунок додаткового контекстного розгортання» [2, с. 61], показати, що минуле не зникає, воно залишається поряд із нами. Описуючи ці твори, письменниця показує невидимі нитки, які забезпечують тривалість хронотопу греків, акцентуючи увагу на тих історичних подіях, які скеровують дії та почуття греків ХХІ-го сторіччя. Екфразис утілює у слові те, що в тексті твору візуального виду мистецтва не видно, але сприймається свідомістю і автора, і будь-якої людини [2, с. 61].

Найвідомішим прикладом екфразису, який, зазвичай, наводять, є опис щита Ахіллеса у момент його виготовлення Гефестом з «Іліади» Гомера. Але опис твору мистецтва лише тоді вважається екфразисом, коли він відображає особисте сприйняття його персонажем (оповідачем/автором). Тут слід, проте, зауважити, що раніше мистецтво вважалося наслідуванням, а тепер воно є створенням нового світу, у якому співіснують твори різних видів мистецтва, відображаючи таким чином сучасний стиль життя, в якому паралельно співіснують різні речі. Включення у художній твір елементів творів інших видів мистецтва дозволяє розширити текст, зробити його виразнішим, не обтяжуючи словами, але при цьому підключаючи інші канали передачі інформації, і відповідно активізуючи інші канали сприйняття інформації. Письменниця, окрім, екфразису, вдається також до інтермедіальних вкраплень, звертаючись до давньогрецького театру та кіно. Зокрема, вона розташовує маніфестантів на площі перед Парламентом відповідно до правил класичної трагедії. При цьому самі маніфестанти є хором, а на авансцені дійства роману дві героїні ведуть мовчазний діалог, одна з сином, інша з пам'ятником. Окрім іншого, авторка ще й уважно дібрала одяг двох героїнь, створивши атмосферу бахтінського карнавалу, фантасмагорії. На площі героїні *βρίσκονται μέσα στην καρδιά εκείνης της πραγματικότητας, που την έβλεπαν από τη μικρή οθόνη [της τηλεόρασης] τους σαν κάτι το ξένο, το απλησίαστο, το απαγορευμένο* опиняються у серці тієї реальності, яку вони бачили на маленькому екрані [свого телевізора], як щось чуже, недосяжне, заборонене, *από τότε που η δική τους ζωή τους έχει βίαια τραβήξει έξω απ'τη ζωή τους* відтоді, як їхнє власне життя викинуло їх з їхнього життя. Нарешті вони самі брали участь *στο ανέβασμα μίας τραγωδίας σύγχρονης, χωρίς σκηνοθέτες και ηθοποιούς και ονόματα και μουσικές, φτιαγμένης μόνο*

από τους κατοίκους της Αθήνας και για τους κατοίκους της Αθήνας у постановці сучасної трагедії, без режисерів та акторів, без знаменитостей та музикантів, створеної самими мешканцями Атен для мешканців Атен. [6, с. 87-88] Але вони не усвідомлюють, що опинилися не у вирі життя, а на його узбіччі, і їм доведеться зазнати приниження, щоб смиренно прийняти правду, від якої вони намагалися сховатися у своєму вигаданому світі, у своїй хворобі.

Слід зазначити, що в романі два оповідачі. Одну оповідь від третьої особи однини у вигляді внутрішнього мовлення веде всезнаючий оповідач. У другій оповіді від другої особи однини, яка не ототожнюється з читачем, представлено те, що бачить та відчуває Тиресія. Читаючи ці уривки, читач дивиться на те, на чому фокусує свою увагу Тиресія. Іноді обидві оповіді стосуються тих самих речей, і тоді ми бачимо різне тлумачення та різні погляди на ті самі події, як вияв двох різних поглядів на життя. Як правило, авторка подає у різних оповідах два різні погляди на ті речі, які важливі для вираження ідейних домінант твору, що саме по собі теж є однією з ідейних домінант твору, а саме те, що у реальності співіснують різні погляди, і будь-що можна інтерпретувати по-різному залежно від точки споглядання.

Одним із найважливіших, на нашу думку, екфразисів твору є бронзова колона Сотіуриса Пётруласа, одного з активістів перших студентських протестів проти політики уряду влітку 1965 року, який був смертельно поранений у сутичках з поліцією. Блукаючи вуличками Атен, літні пані раптом опиняються перед цією колоною і завмирають, ніби соляні стовпи: *Και ξαφνικά να κόβονται με το μαχαίρι όλα τα δάκρυα. Να στέκεστε χωρίς αναπνοή, χωρίς φωνή, χωρίς κίνηση καμία. Μια διπλασιασμένη στήλη άλατος οι δύο σας, δίπλα στο μπρούντζινο ανάγλυφο με τη μορφή του νεαρού νεκρού των Ιουλιανών, ακριβώς στο σημείο που είχε σκοτωθεί από την αστυνομία σε διαδήλωση, πάνε πενήντα χρόνια... Θυμόσουν το φονικό που αναστάτωσε την εφηβεία σου... Σταθήκατε κι οι δύο με σεβασμό και με συγκίνηση κοντά του. Ι ραπ-τομ всихають сльози. Ви стоїте бездиханні, беззвучні, знерухомілі. Здовоений соляний стовп ви обидві біля бронзового барельєфу у вигляді молодого померлого під час Липневих подій [1965 року], саме на тому місці, де його було вбито поліцією під час маніфестації, уже п'ятдесят років як... Ти пам'ятала те вбивство, що вразило тебе підлітком... Ви обидві стояли біля нього сповнені поваги та зворушення* [6, с. 147].

Головні героїні, проте, пам'ятали лише його блакитні очі. Вони не могли згадати ані його імені, ані його пісні [6, с. 147], яку присвятив йому грецький композитор Мікіс Теодоракіс, котрий брав участь і у маніфестаціях 1965 року, і у цій маніфестації 2012 року. 2005 року товариші Петруласа встановили пам'ятну колону, яка після подій 2012 року зникла, і на її місці згодом встановили пам'ятну дошку. У романі немає опису колони, зазначається лише, що це був бронзовий барельєф у формі чоловіка на повний зріст. Цей пам'ятник, однак, є надзвичайно важливим для розуміння головної ідеї авторки роману. Літні пані сприймають цей пам'ятник так, немов перед ними жива людина, яка разом з ними спостерігає за тим, що відбувається в центрі Атен, знову і знову.

Ім'я Петруласа не згадується у частині оповіді від імені Тиресії вочевидь тому, що це збірний образ усіх, хто брав участь у маніфестаціях у повоєнний час і кого вважають найбільшим поколінням героїв. Для Тиресії значення має те, що це «бронзовий мертвий» герой у вигляді людини у повний зріст [6, с. 147, 148], тоді як для сина Німфи це все виглядає трохи інакше. Він є одним із анархістів, які підпалювали державні будівлі та відділення банків та затримували проїзд пожежників. І поки жінки дивилися на пам'ятник, син Німфи, Орест, спостерігав за жінками з іншої сторони площі: *Στεκόντουσαν μπροστά στην τελευταία κολόνα από τη στοά της πρόσοψής του [ξενοδοχείου Εσπερία], αγγίζοντας σχεδόν την μπρούντζινη ανάγλυφη στήλη με τη μορφή του φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα, του σκοτωμένου ακριβώς εκεί το '65, από την αστυνομία φυσικά ...* Ви стояли перед останньою колоною стоа фасаду [готелю Есперія], майже торкаючись бронзової барельєфної колони у вигляді студента Сотириса Петруласа, вбитого 1965 року, звісно, поліцією [6, с. 147]. На наш погляд, у такий спосіб письменниця висловлює свою думку, що молодше покоління Греції заперечує героїчний сентименталізм, яким були сповнені їхні батьки. Для сучасних активістів важливим є не той факт, що Петрулас герой, а той, що його було вбито поліцією, що в тексті виділено за допомогою слова «звісно». Квінтесенцією цього є порівняння жінок з колоною: *πάγωσαν στήλες όρθιες δίπλα στην μπρούντζινη στήλη του σκοτωμένου ήρωα της νιότης τους* вони заклакли вертикальними колонами біля бронзової колони вбитого героя їхньої молодості [6, с. 178]. У такий спосіб жінки ототожнюються з минулим, з учасниками боротьби. Тиресія та Німфа представляють минуле країни, повстання Політехнічного інституту (1973 року), яке вважається наразі даремним, і тому у частині оповіді Тиресії акцентуються почуття жінок, для яких важливим є «символізм події» [6, с. 142], і почуття беруть верх над рацією, знаннями, конкретними фактами.

Згідно з текстом роману, пам'ятник на честь Петруласа є «живим» свідком «смерті» іншого витвору мистецтва, будівлі кінотеатру «Аттикон», навпроти якої встановлена колона. Ця еkleктична неокласична споруда була зведена на початку ХХ-го сторіччя та вціліла під час різних історичних подій у центрі міста, увійшовши у ХХІ-е сторіччя символом опору цементному занепаду Атен. А 2012 року її підпалили маніфестанти. Героїні, які знаходилися поруч, чули *επιθανάτιο ρόγχο του παλιού κτιρίου* передсмертний хрип старої будівлі і у них було відчуття, неначе *μαζί μ' αυτόν τον κινηματογράφο, καίγόταν και η δική τους η ζωή. Και της γενιάς όλης, και πολλών ακόμη γενεών η εφήμερη ζωή. Καίγόταν όμως και η ζωή του ήρωα, που στεκότανε μαζί σας παρακολουθώντας την πυρπόληση του κινηματογράφου* разом з кінотеатром, горіло їхнє власне життя, і життя всього покоління, як і швидкоплинне життя багатьох поколінь, горіло, однак, і життя героя, який стояв разом з вами, спостерігаючи за підпаленим кінотеатром [6, с. 153]. Коли стало відомо, що пожежні не можуть дістатися до кінотеатру, *ο σκοτωμένος πριν από μισό αιώνα ήρωας εγκατέλειψε τη συντροφιά σας. Επέστρεψε στον θάνατό του λυπημένος. Δεν άντεχε άλλο την ανατροπή του κόσμου του, ... ο ήρωας επιθυμούσε να κλειστεί αμετάκλητα στη μοναξιά του* орістичкóу тóу тéлóу убитий півстоліття тому герой залишив ваше товариство. Він повернувся у свою смерть засмученим. Він

не міг більше дивитися, як руйнується його світ, ... герой хотів закритися назажди у самотності свого остаточного кінця [6, с. 151].

Знову у частині оповіді від імені Тиресії не зазначена назва кінотеатру. Ідеться лише про стару будівлю, один з небагатьох архітектурних шедеврів, які залишилися в Атенах, невисокий, з вежами, але ти знову не могла згадати імені архітектора та часу його зведення [6, с. 153]. Натомість у частині загальної оповіді Орест говорить про дві зали в одній будівлі, старішого кінотеатру «Аттикону» та новішого «Аполлона», і описує цю будівлю, зведену Ернестом Шиллером, ім'я якого для нього більше нічого не значило [6, с. 178]. Але в обох оповідях кінотеатр, як і інші історичні будівлі підпалені тієї ночі, виступають емблемами, символізують авторитет давнішого та сучасного панівного класу [6, с. 182]. Ніколи до тієї миті, починаючи від повстання проти влади прибічників короля у грудні 1944 року (з якого почалася Громадянська війна в Греції), ці будівлі не ставали мішенню маніфестантів. І лише у XXI-ому сторіччі люди почали ототожнювати їх із панівним класом: *Κομμάτι του συστήματος αναδείχθηκε γι' αυτόν το κτήριο και ο πολιτισμός του, σαρξ εκ της σαρκός των κυρίαρχων ελίτ*, Для нього будівля була частиною системи, а його культура, плоть від плоті панівної еліти [6, с. 184]. І хоча Орест усвідомлює, що повстання у роки молодості його матері були інакшими, та все ж *το ίδιο δίκαιες, το ίδιο απρόβλεπτες, αν όχι και το ίδιο μάταιες, однаково справедливыми, однаково непередбачуваними, і мабуть однаково марними* [6, с. 188]. Це одна з тих відповідей, які він шукає, зокрема на питання, чи відрізняється сьогодні від учора [6, с. 185]. Цікаво, що наприкінці роману Тиресія повертається у своєму сні у вигорілий кінотеатр. Опис при цьому надзвичайно реальний, оскільки авторка описує запах горілого, обгорілі залишки [6, с. 269, 270]. У кінотеатрі Тиресія дивиться документальний фільм, сцени якого нагадують стилістику відомого режисера Теодороса Ангелопулоса, котрий помер за два тижні до 12 лютого 2012 року. У фільмі Європа, викрадена Зевсом, не помирає, але поволі перетворюється на жінку-Мінотавра, і ув'язнена навіки віків у лабіринті годується виключно плоттю дівчат та хлопців [6, с. 276], що вочевидь є баченням реальності та суті ЄС авторкою.

На загал у романі використано багато засобів виразності мови кіно. Один із яких – фокусування камери на тому, куди дивиться людина. І саме поглядові відведена головна роль у безмовному, як правило, діалозі героїв. Зокрема, у переломний для героїнь момент, коли вони вирішують відмовитися від жебракування, це стається завдяки діалогові поглядами з папугою у джунглях, зображених на графіті в районі Екзархія на будівлі, на якій збереглися дірки від куль, випущених під час Грудневих подій 1944 року, і у якій знаходився офіс згаданого вище режисера Ангелопулоса. Візуально це графіті важливе для розгортання думки автора своєю багатобарвністю, відтіняючи чорно-білий вигорілий центр Атен. Переважання зеленого кольору у рослинності джунглів символізує сподівання на краще майбутнє. А у безмовному діалозі поглядами з папугою звучить визначальна для розуміння роману та історії думка: *Στη ζωή μην περιμένεις τη σφαίρα της μίας λέξης, του ενός «ναι» ή του ενός «όχι»... Μην κυνηγάς την εύκολη, τη μονολεκτική απάντηση. Θέλει θάρρος*, У цьому житті не чекай на слово-куль, однозначне «так» чи

однозначне «ні». Не полюй на легку, однослівну відповідь. Для неї потрібна сміливість [6, с. 236].

І саме завдяки поглядів героїні нарешті повертаються додому. Справа в тому, що у ніші будівлі навпроти їхнього будинку знаходився притулок одного безхатченка, який виявився єдиною людиною, яка помітила, як вони виходили: *Φτάνοντας στην άκρη του δρόμου, φρέναρε απότομα μπροστά στον άστεγο. Ανταλλάζανε ένα βλέμμα. Βαθύ, έντονο, αστραπιαίο βλέμμα. Γνωρίζοντας χωρίς να έχουν γνωρίσει. Δε θα ξεχνούσανε ποτέ ο ένας τον άλλο. Λέξεις που πήγαν να ειπωθούν, περίττευαν εκείνη τη στιγμή*, Дійшовши до кінця вулиці, вона різко зупинилася біля безхатченка. Вони обмінялися поглядами. Глибокими, сильними, блискавичними поглядами. Так вони познайомилися, не познайомившись. Вони ніколи не забули б одне одного. Слова, які вони хотіли сказати, були зайвими тієї миті [6, с. 83]. Саме цей людський погляд, яким Тиресія подивилася на безхатченка, він згадав, коли побачив їх у столовій для безхатченків: *Είχε κρατήσει τούτη τη «φωτογραφία» στο μυαλό του επειδή τον κοίταζε κατάματα σαν άνθρωπο, κι όχι με αηδία, σα να 'τανε σκουπίδι. Він закарбував цю «фотографію» у своїй голові, тому що вона подивилися на нього, як на людину, а не з відразою, неначе він сміття* [6, с. 288-289].

Безхатченко-спаситель пов'язаний із центральним екфразисом роману, з іконою «Апогей смиренності», яку жінки бачать в одній церкві в центрі Атен під час своєї мандрівки. На цій іконі зображений мертвий Христос у труні. З його ран сочиться кров. Ікона водночас зображує і розп'яття, і зняття з хреста, і поховання. При цьому у романі знаходимо кожну з цих сцен окремо. На початку роману безхатченко, сплячий у своєму притулку, зображений неначе знятий з хреста Христос. Його ніша знаходилася у стіні покинутого через кризу магазину. Зверху над безхатченком висіла вивіска магазину, на якій були зображені різні металеві вироби, в тому числі цвяхи, які там продавали, і надписано ім'я господаря. Розбита вітрина магазину була заклеєна клейкою стрічкою у формі букви «X». *Ένα-ένα τα ψηφία από το όνομα του απόντος μαγαζάτορα στάζουν, λες, από την ταμπέλα πάνω στον κοιμισμένο άντρα. Για να του δωρίσουν ίσως ένα ξένο όνομα, μία ξένη ζωή, αφού κανείς δεν ξέρει το όνομα και τη ζωή του. Кожна буква імені відсутнього господаря неначе сочилася кров'ю з таблички над сплячим чоловіком. Щоб подарувати йому чуже ім'я, чуже життя, тому що ніхто не знає свого імені та свого життя* [6, с. 19].

Сцену Христа на плащаниці представлено описом жінок, які заснули тієї ночі на вулиці і прокинулися уже безхатченками. Жінки вкрилися довгим сіро-зеленим пальтом Німфи, декорованим квітами, що нагадувало епітафії [6, с. 142]. А наступного після маніфестації дня площу заповнили червоні пожежні машини, які авторка порівнює з великодніми яйцями [6, с. 196].

Смиренність Христа, про яку говорить авторка, – це *η ταπείνωση του θείου μέσα από τον μαρτυρικό θάνατο ανθρώπου, смиренність святого через мученицьку смерть людини, яка зображується μαζί με τον υπαινιγμό και την ελπίδα της ανάστασης* разом з натяком на надію на воскресіння [6, с. 198]. Смиренність Христа – це спосіб існування, повне самозречення. Ікона «Апогей смиренності» символізує страждання, прийняття життя, яке веде Христа до повного приниження, до

мученицької смерті, до хреста заради людей. Христос приймає людську природу, а згодом і смерть, щоб зцілити її і обожнити.

Щоб змінити своє життя, потрібно зробити крок: *για το θαύμα μία σταγόνα θάρρος αρκεί*, для дива досить краплі сміливості [6, с. 198]. Але розуміння цього приходиться до більшості запізно [6, с. 198]. Головні героїні роблять крок, тікають з квартири, і пройшовши випробування життям на вулиці, повертаються геть іншими. Єдине, що залишається у них, це співчуття, любов до ближнього, підтримка, яку виказує Богородиця своєму синові на іконі «Апогей смиренності». Письменниця передає цю думку паралельними фразами. Перше речення роману: *Та μάτια σου αγγίζαν την ίδια εικόνα, χέρι που αγγίζει άλλο χέρι για παρηγορία...*, твої очі бачили ту саму картину, руку, яка торкається іншої руки, щоб розрадити [6, с. 13]. Одне з останніх речень роману: *Та δάχτυλά σας βρέθηκαν πλεγμένα, χέρι που αγγίζει άλλο χέρι όλο ελπίδα, Ваши пальці сплелися, рука, яка торкається іншої руки, у надії* [6, с. 321]. Це та надія, з якою головні героїні дивляться у майбутнє після розставання зі своїм минулим.

Отже, у романі «Апогей смиренності» Реї Галанакі ідейні домінанти пошуку відповідей у минулому, смиренності перед приниженням, сподівання на краще майбутнє, і неоднозначності усього виражені за допомогою екфразисів. Їх можна поділити на історичні екфразиси, до яких відносимо ті скульптурні та архітектурні твори мистецтва, які пов'язані з певними важливими для історії країни подіями, або є символами епохи, коли вони були створені. Та релігійні екфразиси, до яких відносимо ікону, яку бачать жінки в центрі Атен, і ікону, яка, за словами авторки власне, і надихнула її на написання цього роману, і зображення якої слугує певним каркасом тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Режим доступу: <http://philologos.narod.ru/bakhtin/hronotop/hronotop1.html>.
2. Меднис Н.Е. «Религиозный экфрасис» в русской литературе // Критика и семиотика. – 2006. – Вып. 10. – С. 58-67. Режим доступу: http://www.philology.nsc.ru/journals/kis/pdf/CS_10/cs10mednis.pdf
3. Boletsi M. The unbearable lightness of crisis: (anti-)utopia and middle voice in Sotiris Dimitriou's «Close to the Belly» // Greece in crisis: The cultural politics of austerity. Ed. by D. Tziovas. – London – New York: I.B. Tauris, 2017. – P. 257-281.
4. Pereplotchykova S. Ο παραλληλισμός ως τρόπος οργάνωσης του λογοτεχνικού κειμένου στο μυθιστόρημα της Ρ. Γαλανάκης «Η άκρα ταπείνωση» // Стиль і переклад: Зб.наук.пр. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. – Випуск 1(3). – С.174-188.
5. Tziovas D. Narratives of the Greek crisis and the politics of the past // Greece in crisis: The cultural politics of austerity. Ed. by D. Tziovas. – London – New York: I.B. Tauris, 2017. – P.19-64.
6. Γαλανάκη Ρ. Η Άκρα Ταπείνωση. – Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2015. – 324 σ.

Pereplotchykova Svitlana

Erasing the borders of time: ekphrasis in the Rhea Galanaki's novel

«Extreme Humility»

The paper deals with the phenomenon of ekphrasis in the Rhea Galanaki's novel «Extreme Humility». The writer includes in the text of the novel the pieces of visual arts (sculpture, architecture, graffiti, iconography, cinematography), which are connected with the past events, important for the understanding of the problems of the Greek reality. Semiotic processes on the verge of word and image allow the writer to expand the borders of the time and stress the idea that everything has two sides, which depend on the viewpoint.

Keywords: *Rhea Galanaki, «Extreme Humility», ekphrasis, Modern Greek literature, literary style.*

УДК 821.14

Олександр Д. Пономарів
(Київ, Україна)

Правописне засвоєння грецизмів в українській мові (на прикладі особових імен)

У статті представлений діахронний перебіг поповнення лексикону української мови запозиченнями з грецького ономастикону. Проаналізовані способи запозичування чоловічих та жіночих імен. Висвітлене питання позамовного впливу на процес їхнього адаптування (українізація та зросійщення), внаслідок чого виникають антропоніми-дублети, а також окреслено шляхи засвоєння імен з невластивими українській фонетиці звуками.

Ключові слова: мовні контакти, ономастикон, антропоніми, українізація лексикону

Професор Андрій Білецький відзначав наявність досить численних елементів спільного походження в давньогрецькій та слов'янських мовах. Українська мова, ніколи не будучи ізольованою від інших і насамперед слов'янських мов, упродовж століть збагачувалася чужомовними запозиченнями, з-поміж яких одне з чільних місць належить мові грецькій, що, як відомо, поряд із латиною справила великий вплив на формування пізніших мов Європи, зокрема в галузі лексики. Давні й тривалі контакти слов'ян із греками (безпосередні й опосередковані) спричинили входження грецьких елементів у слов'янські мови, особливо в мови східних слов'ян після їхньої християнізації.

Особливий шар лексики грецького походження становлять власні імена й назви. У різні періоди розвитку української мови до цієї категорії слів були різні підходи. У середині XIX століття при відтворенні грецьких онімів удавалися до надмірної українізації їх. У цьому можна переконатися, прочитавши бодай уривок з Гомерової «Іліяди» в перекладі Степана Руданського:

Про гнів співай, Співо, Пільєнка Ахілла,

Що тьмуші болі наслав на ахеїв,
 Що много душ сильних провалив у Невид,
 А трупи розкидав на добич собакам
 Та птахам усяким. Так Дієві хтілось,
 Як тільки незгоду у себе підняли
 І цар Атрієнко і дивний Ахілло.
 А хто ж із богів їм надав розійтися?
 Син Літи та Дія.

Перекладач намагався наблизити «Іліяду» до української народної пісні, замінив гекзаметр на дванадцятискладовий силаботонічний розмір, пристосував до української фонетики навіть імена й назви, подеколи переклавши їхній апелятивний зміст (*Аїд* – *Невид* – *Муза* – *Співа* тощо). Натомість у другій половині ХХ століття Борис Тен виконав переклад цього твору близько до оригіналу, застосувавши добірні засоби української літературної мови:

Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея,
 Пагубний гнів, що лиха багато ахеям накоїв:
 Душі славетних героїв навіки послав до Аїду
 Темного, їх же самих він хижим лишив на поталу
 Псам і птахам. Так Зевсова воля над ними чинилась,
 Ще відтоді як у зваді лихий розійшлись ворогами
 Син Атреїв, володар мужів, і Ахілл богосвітлий.
 Хто ж із безсмертних богів призвів їх до лютої сварки?
 Син Зевса й Лето.

Що ж до українських особових імен грецького походження, що наприкінці Х століття прийшли разом із Християнством, то їх можна поділити на кілька груп. Одні з них уживані досі, не зазнавши великої звукової видозміни, але без кінцевого **-ий** у чоловічих варіантах: *Анатоль, Андріян, Андрон, Антін, Арсен, Артем, Василь, Євген, Левко, Макар, Мирін, Назар, Нестір, Прокіп, Сидір, Степан, Тарас, Тиміш, Петро, Галина, Тетяна* (хоч у деяких іменах унаслідок зросійщення з'явилося закінчення **-ий** або закономірний **і** в закритому складі замінено на **о**: *Анатолій, Арсеній, Євгеній, Назарій, Антон, Мирон*).

Інші імена зазнали певних фонетичних видозмін – заміни початкових **а,е** на **о**, вживання **п** на місці чужого слов'янським мовам **ф**, втрати окремих звуків у своїй основі: *Олександр – Αλέξανδρος, Олексій, Олекса – Αλέξιος, Омелян – Αιμιλιανός, Остап – Ευστάσιος, Панас, Опанас, Танас – Αθανάσιος, Пилип – Φίλιππος, Тодось – Θεοδόσιος, Юхим – Ευθύμιος, Явтух – Ευτύχιος, Олена – Ελένη, Докія – Ευδοκία, Текля, Векла – Θέκλα*. Частину імен використовувано в більш чи менш зукраїнізованій формі: *Григір, Грицько, Гриць; Пантелеймон, Панько; Юрій, Юрко*.

Особливу групу становлять жіночі імена, що тривалий час були вживані як офіційні в зукраїнізованій формі: *Варка, Васька, Вівдя, Гапка, Ївга, Зінька, Катря, Настя, Одарка, Палажка, Параска, Пріська, Райка, Тодоська, Химка – (Ευθυμία), Хівря, Христя*. Але після того, як 1888 року цар Олександр III видав указ

про заборону хрещення дітей українськими іменами, перелічені вище імена були замінені такими: *Варвара, Васирина, Докія, Євдокія, Агафія, Агата, Гафія, Євгенія, Зінаїда, Катерина, Анастасія, Настасія, Дарина, Дарія, Пелагія, Парасковія, Параскева, Єфросинія, Фросина, Раїса, Теодосія, Юхимія, Юхима*.

Невластиві слов'янським мовам звуки **θ** й **φ** українці замінювали іншими. **Θ** переважно передавали через **т**: *антологія, антропологія, аптека, бібліотека, дифтонг, еритроцити, естетика, етика, етил, лабіринт, математика, метод, ортодоксальний, ортопедія, партеногенез, патетика, пітекантрон, пітон, ритм, театр, терапія, теза, тезаврус, тема, теологія, теорема, теорія, термос, торакс, тромб, трон, туя, Амальтея, Прометей, Текля, Теофіл, Тесей, Бористен, Ітака, Лета, Термопіли; етер, катедра, міт, мітологія, марафон, ортографія, ортоєпія, Атени, Голгота, Коринт, Тракія, Демостен, Теокрит, Теофан* тощо. Коли в деяких із цих слів замість **т** вжито **ф**, то це від'ємний вплив російської мови. **Φ** замінювали на **п**, **х**, **кв**, а в особових іменах ототожнену з **φ** грецьку фонему **θ** замінювали на **хв**: *квасоля – φασόλι, Хведір – Θεόδωρος, Хведось – Θεοδόσιος, Хведот – Θεόδωτος, Хведора – Θεοδώρα, Хвеська – Θεοδοσία, Панас – Αθανάσιος*.

У сучасній українській мові особові імена мають фонетичні варіанти, зумовлені різною традицією засвоєння: *Опанас, Панас, Атанасій, Танас (Афанасій), Агатангел (Агафангел), Методій (Мефодій), Тадей (Фадей), Тимофій і Тимотей, Федір і Теодор, Теодосій, Тодось (Феодосій), Агата (Агафія)*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). – К., 1950. – С.25.
2. Грінченко Борис. Словарь української мови. – Т.IV. – С.548 – 563.
3. Пономарів Олександр. Лексика грецького походження в українській мові. – Київ: ВЦ «Просвіта», 2005. – 127 с.
4. Самійленко Володимир. Чужомовні слова в українській мові. – Київ: Наукова думка, 1990. – С.500 – 511.

Ponomariv Oleksandr

The orthographic borrowing of the anthroponimics of the Greek origin in Ukrainian

The paper considers the process of diachronic replenishment of the Ukrainian lexicon with borrowings from Greek and analyses the ways of borrowing of male and female names. It also investigates extralinguistic influence on the process of borrowing (Ukrainization and Russification), which results /which leads to appearance of anthroponyms-doublents, as well as ways of assimilation of Greek names which contain peculiar for the Ukrainian phonetics sounds.

Key words: *language contacts, onomastics, anthroponyms, Ukrainization of vocabulary*

Андрій О. Савенко

(Київ, Україна)

То прѡто скалі...

---

*...Хоч на початковій
стойи ти сходинці, пишатися тим маєш.
На що спромігся ти, те — не малий здобуток.
За те, що ти зробив, — велика шана!*

Нікос Казандзакіс у своєму найвідомішому романі «Кумедні та лихі пригоди Алексиса Зорбаса» уподібнює серце людини з печерою, в яку та спускається, аби принести на заклання жертву, напоїти свої спогади теплою кров'ю і змусити їх заговорити. Цей гомерівський сюжет відображає лише першу частину «νέκυια», біль від втрати рідної людини, коли спускаєшся вниз. Але в ньому невиразно присутня і друга частина: коли спогади починають говорити, все наповнюється світлом, адже з їхніми словами починає проступати обрис виходу з темряви.

Є чимало речей, через які я вважаю Ніну Федорівну людиною світла. Вона відкрила для мене Грецію, яка перестала бути країною статуй, ставши країною живих людей. Потреба берегти свою Грецію було тим, що захоплювало Ніну Федорівну в греках; вона дуже раділа, коли знаходила черговий абсолютний синонім до іншомовного запозичення, сконструйований з виключно грецьких елементів, бо, на її думку, це був найкращий приклад того, як «не цуратись свого». Загалом вона сприймала країну за принципом словника. Коли ми були з Ніною Федорівною 1998 р. в м. Салоніки на стажуванні, то наші спільні прогулянки завжди мали чітку прикладну мету: у візантійському музеї ми вивчали, як новогрецький науковий стиль освоює катаревусу; на центральному ринку — фіксували назви риб, їстівних плодів та рослин, назви способів їхнього приготування (наприклад, маринування оливок чи в'ялення помідорів).

У викладацькій методі Ніни Федорівни головним, певно, було емоційне залучення та діалогічність. Коли людина розуміє, що їй самій цікаво довідатись щось,

то, в принципі, її не потрібно стимулювати, лише іноді скеровувати. У цьому, на перший погляд, ролі вчителя зовсім не видно, але така цікавість народжується, як правило, з низки емоційних імпульсів, які концентрують у собі всю особистість учителя. Крім того, через брак спеціалістів Ніна Федорівна викладала сама всі нормативні та спеціальні курси, своїм прикладом демонструючи, що людина має прагнути до універсальності, а не ставати, за її словами, «спеціалістом з лівої ніздрі».

Це, зокрема, унаочнювало один з принципів її життя: не вимагати від інших того, чого ти не можеш (чи хочеш) робити сам. Успіх робочих груп чи проєктів, які гуртувала навколо себе чи в яких брала участь Ніна Федорівна, полягав передусім у тому, що вона першою брала на себе зобов'язання та виконувала їх. Першою подавала тему на конференцію, статтю до збірника, приходила на зустріч чи захід, зголошувалася як гід поводити гостей по Києву, попереказувати... У такій ситуації ніхто просто не міг недопрацьовувати, хитрувати чи недобросовісно ставитися до своїх обов'язків. Не можна сказати, що такою рисою Ніни Федорівни не користувалися з корисливими намірами, однак вона спокійно ставилася до такого, говорячи, що «нам своє робити». Це не було ознакою опортунізму, навпаки, вона часто наводила слова свого вчителя, професора Андрія Олександровича Білецького, який спершу закликав її спробувати пробити чолом стіну, а потім, довівши нераціональність такої дії, переконував, що не існує стіни, яка б не поступилася наполегливому руху людини.

Загалом вона вірила в людину та людську працю, яка, мені здається, була для неї мірилом людяності. Людина, яка працює, заслуговує на повагу, навіть якщо їй не все вдається, бо все можна надолужити: брак майстерності, умінь, знань; лише той, хто нікуди не йде, нікуди не приходить. Це впливало на використовувану Ніною Федорівною систему оцінювання. Її оцінки не поділялись на погані та хороші, вони а) були заслуженими, б) у будь-якому випадку радували вчителя. Навіть слабенька «трійка», яку, тим не менше, нестаранний учень отримував, доклавши зусилля, тішила Ніну Федорівну. Тому не траплялося людини, що внутрішньо не розуміла об'єктивність отриманої оцінки. В певному сенсі вона виходила з первинної ідеї школи, яка походила від давньогрецького *σχολή*, тобто «дозвілля». Це був вільний час, організований за власним бажанням, в якому не було місця силюванню, примусу. Лише захоплення, лише ентузіазм...

У науковій сфері підхід Ніни Федорівни мав схожі риси. Вона поєднувала уміння слухати з умінням неблаганно судити. На початку, як ласкава Гестія, вона могла спокійно вислуховувати навіть надмірно зухвалі з наукового погляду думки. Єдиною умовою до оратора було намагання аргументовано захищати свої тези. Якщо людина губилася, здавалася на милість «високоповажного...», уславленого численними здобутками..., вона отримувала список необхідної літератури та побажання продовжити наступного разу ПІСЛЯ опрацювання джерел. Ті, кому це не вдавалося з тих чи інших причин зробити, так ніколи і не ступали на цитований у заголовку перший східець і просто розчинялися в *μέγα πανελλήνιο* (насправді, ні; дехто намагався ходити, вести тривалу облогу, але тоді вони знайомилися з

міфологічною істотою на ім'я Сфінкс, пройти повз яку можна були лише за однієї умови – аргументовано довівши власні твердження).

Найбільш вагомим для мене особисто в науковому керівництві Ніни Федорівни була самостійність неофіта, яка випливала з довіри вчителя до його пізнавального інстинкту. Замість божества, що володіє всезнанням, з вами спілкувалася людина, готова визнати власне незнання, яка не абсолютизує процедури наукового пізнання, але вимагає їх дотримуватися, закликає з увагою та повагою ставитися до власного поступу в дослідженні та досягнутих результатів. Вона дуже любила своїх учнів. Була готова відкласти будь-яку справу, щоб їм допомогти: проглянути текст статті чи монографії, обговорити наукову проблему та черговий глухий кут, запропонувати нову тему чи ідею... Але з поваги до самостійності та незалежності кожного ніколи (можу помилятися) не поширювала на своє наукове коло метафори дітей, сім'ї. Певно тому, що власна родина була для неї настільки важливим та сокровенним, що вона надійно оберігала її від будь-якого ока.

Ніна Федорівна заснувала українську неоелліністику, заклавши основні напрямки вивчення новогрецької лінгвокультури, які зараз продовжують розвивати її учні. Вона стала ініціатором написання перших в українській лексикографії двомовних словників з парою: українська – новогрецька; заклала основи порівняльного дослідження цих мов, застосовувала для вивчення новогрецької здобутки когнітивної лінгвістики. У неї було безліч планів: укласти новогрецько-український фразеологічний словник, підготувати порівняльну граматику новогрецької та української мов, створити можливості для написання функційної граматики новогрецької мови... Вона не встигла довести ці плани до завершення, але показала можливі цілі для наступних поколінь учених.

Ніна Федорівна Клименко була світлом. Золотим колосом української науки та освіти, зерно якого не впало марно на наші, в багатьох сенсах незорані, ниви.

УДК 821.14

К. Кавафіс та поетика сумніву

Нові парадигми гуманітарного знання дозволяють альтернативно проінтерпретувати та оцінити як класичні, так і модернові літературні тексти. У статті здійснено спробу переінтерпретації поезії «Один із володарів Західної Африки», виявлення в ній можливих «критичних» смислів, що ставлять питання, пов'язані з проблемою ідентичності, історичної пам'яті, суспільних ідеологій, актуальних як за життя поета, так і для сучасності, виявити які може «ангажоване» читання його текстів. Зроблено спробу формування групи особливих поезій К.Кавафіса, що мають смислову амбівалентність,

«подвійне дно», яке дозволяє їм «мобілізувати» критичні сенси та започатковувати нові діалоги з читачем.

Ключові слова: *новогрецька поезія, іронічна мова, ангажоване читання, текстова непрозорість, смислова амбівалентність*

Творчість К. П. Кавафіса є однією з найбільш досліджених тем в неоліністиці, що пояснюється, насамперед, впливом поета як на новогрецьку літературу, так і на світовий літературний процес. На думку Н. Вагенаса, наразі кавафісознавство виокремлюється в незалежний напрям літературознавчих студій [8], останнім часом гуртуючись навколо «архіву Кавафіса», фундованого Фондом Онасиса [6]. Останнім часом практично щороку відбуваються кавафісознавчі конференції та літні школи, на яких Фонд запрошує відомих дослідників творчості Александрійця. Нині поетикальні, текстологічні, компаративні (К. Кавафіс і Ч. Бодлер, Ж. Ляфорг, П. Валері, Т. С. Еліот [7], У. Уїтмен [10], Й. Бродський [1], М. Гумільов [2], М. Кузьмін [3], Х. Л. Борхес [15] тощо) дослідження творчості К. Кавафіса, покликані сформуванню уявлення про творчий метод поета *per se*, поволі поступаються вивченню його поезії з позицій культурної антропології, де на перше місце виходить суспільний та культурний контекст, в якому поставала поезія К. Кавафіса, який вона формувала навколо свого поетичного ядра та в якому вона продовжує функціонувати зараз як принцип письма та простір читання [13]. Окремо розглядається творчість К. Кавафіса як складник квір-дискурсу [17], як простір формування ідеологій в контексті міжкультурної комунікації за посередництва перекладу [18] тощо. Окрім літературознавчих досліджень творчість К. Кавафіса стає об'єктом звертання візуальних мистецтв: живопис – Н. Енгопулос, Я. Царухіс, фотографія – Д. Майклз, Д. Єрос, кінематограф – Я. Смарагдис, Т. Псаррас, К. Махерас, С. Хараламбопулос і відповідних міждисциплінарних досліджень [14; 16].

З метою продемонструвати, в який спосіб працює механізм ангажованого читання в поезії К. Кавафіса, ми здійснили аналіз його вірша «Один із володарів Західної Лівії», де засоби мовного та текстуального рівнів, створюючи текстову непрозорість (що найкраще проявляє себе під час перекладу як різновиду критичного читання тексту), дозволяють застосувати варіативні механізми інтерпретації їхнього змісту. Одразу варто підкреслити, що було б цілком хибним приписувати інтенцію амбівалентного змісту самому поетові. Скоріше, елементи універсальності, властиві його поетиці, дозволили К. Кавафісу знаходити «вузлові теми», інтерпретація яких має панхронічний характер.

Один із володарів Західної Лівії

Усім до душі припав в Александрії
за десять днів свого перебування
володар Західної Лівії,
Аристомен, син Менелая,
грецьким ім'ям передусім і гречним грецьким вбранням.
Охоче приймав шану, якої, втім,

не вимагав, у манерах стриманий.
Скуповував книжки, по-грецьки писані,
здебільшого на теми історичні та філософські.
Найбільше ж вразив тим усіх він, що був неговіркий.
«Завжди заглиблений у міркування» — ширились чутки;
хто має таку вдачу, не схильний до багатослів'я.

Заглиблений у міркування, якби не так!
Насправді був нікчемою володар, іграшкою долі.
Наймення обрав грецьке, як Греки одягався,
так-сяк навчився поводитись, як Греки.
Та жахом повнилась душа його, як би
не зіпсувати перше враження приємне,
щось ламаною грецькою бовкнувши не до ладу,
і гострі на язык александрійці
на кпини не взяли б його, мерзотники.

Тому й обмежувався кількома словами,
обачно добирав відмінки та стежив за вимовою,
страждаючи від того, що вирує в ньому
потік нестримний придушених промов.

Амбівалентність інтерпретації в поезії «Νῦν μὲν ἐκ Δυτικῆς Λυβίας» починається з самої назви, в якій поет використовує периферійний для новогрецької мовної системи прийменник ἐκ (функціонує здебільшого в мовних кліше, наприклад, ἐκ θαύματος), семантика якого в новогрецькій збігається з основними значеннями прийменника αὐτό, однак в давньогрецькій відрізнялася за параметром локальності: рух з середини X – рух від X (фігура з'являється на фоні – фігура віддаляється від фону), що метафорично (наприклад, в дієслівній деривації, коли ἐκ-/απο- вживаються як префікси) трансформується в семантичний компонент «зміна якості», пор. семантику дієслів ἀποβάλλω – ἐκβάλλω. Використання поетом «трансформаційного-через-розмежування» ἐκ може інтерпретуватися, як а) констатація походження головної дійової особи вірша, володаря з (невизначених) просторів Західної Лівії, б) вказівку на його ізолюваність від грецького світу, але й, одночасно, відторгнення його самим грецьким світом. Функціонування прийменника ἐκ в другому випадку маніфестує не статичний стан відмежування, але динамічний процес, коли певна сила виштовхує об'єкт за межі звичного порядку речей. Таким чином, використанням застарілого прийменника поет може не лише вказувати на те, що вигаданий ним володар походить з певного місця (реальний аспект), але іронічно натякати на те, що він знаходиться на траєкторії руху до еллінізму з-за меж еллінського світу, однак цей рух, одночасно, є відцентровим і його результат виявиться цілком протилежним, він відводить вигаданого володаря від еллінізму.

Традиційна інтерпретація цієї поезії розташовує її поміж філософської лірики К. Кавафіса, основою для якої є певні історичні обставини, а дійовими особами

– історичні постаті та вигадані або міфологічні персонажі (щоправда, поезії з вигаданими персонажами з погляду застосування механізмів іронізації, скоріш за все, становлять окрему групу). Центральною ідеєю цих поезій є розгляд такої «людської» слабкості, як самоомана, хибне сподівання на ширшому соціально-історичному тлі, де уявна незначущість окремої людської долі стає елементом причинно-наслідкового зв'язку в перебігу історичних подій [15, с. 157]. Одночасно вузловий пункт «іронічного споглядання поета»: перевдягання Деметрія Поліоркета (Βασίλεϋς Δημήτριος), вихід на публіку дітей Клеопатри (Αλεξανδρινοί Βασίλεις), пошук прибуткового місця авантюристом у часи початку занепаду держави Селевкідів (Ας φρόντιζαν), є моментом, з якого відкривається, як правило, кілька перспектив – очевидні та приховані, оприявнити які може критичне прочитання тексту, що дозволяє інакше групувати його художні деталі.

Формально поезія «Νῦν ἐκ Δυτικῆς Λιβύης» (Один із володарів Західної Лівії або Володар десь із (із якогось куточка) Західної Лівії) розподілена автором на три частини, де застосовується класичний прийом риторичної аргументації *pro et contra*, у якому наш аналіз виявляє також діалектичну тріаду (теза – антитеза – синтез). Спершу нам показують невідомого володаря з західної частини Африки, який прибуває до Александрії із «статусним» візитом: продемонструвати свою приналежність до одного з політичних та культурних центрів ойкумени. Його поведінка крізь призму поглядів іншого, присутнього лише уявно, колективного персонажу поезії (александрійців) є реактивою, оскільки вона є узгодженою з усіма стереотипними ознаками, властивими «греку» як зразковому представникові цивілізованого світу. Друга, антитетична частина поезії концентрується на розвінчуванні чеснот Арістомена, сина Менелая, у тій самій послідовності позбавляючи його ознак «грека» і, одночасно, показуючи драму цієї особистості – виключеності з цивілізаційного контексту через брак необхідних ознак, ситуації «фальшивого існування», коли цінності, на які спирається людина в своєму суспільному бутті, виявляються знеціненими. Третя частина – синтетична – містить сатиричний елемент вироку, адже, за словами поета, головний герой усвідомлював свою фальшиву сутність, але не зробив нічого, аби кардинально змінити ситуацію, обравши позицію конформістського прилаштування. Одночасно К. Кавафіс явно відчуває співчуття до людини, що опинилася в такій ситуації, відтак, можна стверджувати, що в поезії відбуваються своєрідні трансформації «від індивідуального/ часткового – до колективного/ загального – знову до індивідуального/ часткового». Таким чином, змістовно аналізовану поезію можна розташувати серед творів К. Кавафіса, тематика яких формує спектр відношень людини та суспільства: проблема «малої людини», проблема дегуманізації суспільства, що придушує індивідуальність, проблема кризи суспільних зв'язків, внаслідок чого страждають цінності, люди починають носити «фальшиві личини». Зокрема, до цього ряду потрапляє проблема взаємин людини та глобалізованого світу, проблема співвідношення центру та периферії, що починає артикулюватися в літературі початку 20 ст. і з якою К. Кавафіс працював, виходячи з власного досвіду представника національної меншини в протектованому Великобританією Єгипті.

Однак уважний погляд на специфіку мовлення, використаного в поезії, що впадає в очі особливо під час перекладу, дозволяє висловити ще одну можливу інтерпретацію вірша. Текст сконструйований таким чином, щоб представити своєрідний діалог, який веде із собою сама грецька мова. Перша його частина наповнена стихією давньогрецької: тут слова мають характерне для давньогрецької морфологічне вираження (наприклад, $\gammaενικῶς \neq \gammaενικά$, $\etaγεμών \neq \etaγεμόνας$, $υἱός \neq \gammaιος$), зберігають характерну для давньогрецької систему дієслівного відмінювання ($διέμεινεν$, $διεδίδετο$), відтворюють властиві давньогрецькій синтагматичні відношення ($ο \etaγεμών εκ Δυτικής Λιβύης$; $ως τ' ὀνομά του$; $προ πάντων δε ἄνθρωπος λιγομίλητος$). Особливу увагу слід звернути на «архаїзовані» синтаксичні конструкції, які загалом не порушують синтаксичних правил новогрецької, але є промовистими в контексті приписування культурної ідентичності: класичне наведення власного імені грека ($Αριστομένης, υἱός του Μενελάου$) та лаконічність формулювання як визначальна риса аттичного риторичного стилю ($προ πάντων δε ἄνθρωπος λιγομίλητος$). У порівнянні з цими маркованими елементами (виділені півжирним шрифтом) відповідні марковані мовні одиниці новогрецької (виділені курсивом) в першій строфі є менш вираженими, наче прихованими:

Άρεσε **γενικῶς** στην Αλεξάνδρεια,
 τες δέκα μέρες που **διέμεινεν** αυτού,
ο ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης
Αριστομένης, υἱός του Μενελάου.
Ως τ' ὀνομά του, κ' η περιβολή, **κοσμίως**, ελληνική.
Δέχονταν ευχαρίστως τες τιμές, αλλά
δεν τες επιζητούσεν ήταν **μετριόφρων.**
Αγόραζε βιβλία ελληνικά,
ιδίως ιστορικά και φιλοσοφικά.
Προ πάντων δε ἄνθρωπος λιγομίλητος.
*Θάταν βαθύς στες σκέψεις, **διεδίδετο,***
κ' οι τέτοιοι τόχουν φυσικό να μη μιλούν πολλά.

У другій строфі, навпаки, переважає новогрецька мовна стихія, причому, крім морфологічних особливостей, впадає в око наявність ідіом як ознака розмовності стилю: дієслівні форми, сконструйовані за принципами новогрецької морфології (πήρε, ντύθηκε, μιλώντας), новогрецькі словотвірні форманти (καλούτσικη, συνήθειο), новогрецька ідіоматика (σαν τους Έλληνας, έμαθ' επάνω, κάτω, τον πάρουν στο ψιλό). Це створює своєрідний ефект домінування в другій строфі новогрецької мови, яка, відтак, приписується Арістомену, адже поет розвінчує риси, якими александрійці хибно наділили володаря десь із меж Західної Лівії:

Μήτε βαθύς στες σκέψεις ήταν, **μήτε** τίποτε.
Ένας τυχαίος, αστείος άνθρωπος.
Πήρε ὀνομα ελληνικό, ντύθηκε σαν τους Έλληνας,
έμαθ' επάνω, κάτω σαν τους Έλληνας να φέρεται

κ' ἔτρεμεν ἡ ψυχὴ τοῦ **μη τυχόν**
 χαλάσει τὴν *καλούτσικην* ἐντύπωσι
μιλώντας με βαρβαρισμούς **δεινούς** τὰ ἐλληνικά,
 κ' οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τὸν *πάρουν* στο *ψιλό*,
 ὡς εἶναι τὸ *συνήθειο* τους, οἱ ἀπαίσιοι.

Таким чином, з одного боку, варіативність у використанні різних часових зрізів грецької мови можна трактувати, як проголошений традиційною критикою песимізм автора, його оплакування невідворотних змін, які знецінюють щось вартісне (від потужності, універсалізму давньогрецької культури до невизначеності, периферійності новогрецької). Однак, з іншого, в структурі риторичного силогізму вони не просто сліднують одна за одною, але протистоять одна одній. Відповідно, слušним є питання, навіщо поету «зіштовхувати» дві стихії, створювати можливість їхнього діалогу, яка лежить в основі використання будь-якого риторичного засобу? Не менш важливою є відповідь на питання, якщо поет оплакує невідворотність змін, навіщо він співчуває Арістомену; у який спосіб гуманізм співчуття співвідноситься з раціоналізмом критичного погляду? На це, в певному сенсі, може відповісти остання строфа:

Γι' αὐτό καὶ *περιορίζονταν* σε *λίγες* λέξεις,
προσέχοντας με **δέος** *τες* κλίσεις καὶ τὴν προφορά
 κ' **ἐπληττεν** οὐκ **ολίγον** *έχοντας*
κουβέντες *στοιβαγμένες* μέσα του.

У ній переважає новогрецька стихія, що є своєрідною відповіддю про неминучість історичних змін, оцінка яких при ретроспективному погляді породжує песимізм, але при проспективному є оптимістичною, адже стверджує про продовження існування/функціонування Х, появу нових форм, можливостей та контекстів (пор. з констатацією поета в останній з написаних ним перед смертю поезій «200-го року до Різдва Христового»: «З'явилися ми: великий грецький світ!»). Якщо ж узяти до уваги історичний контекст поезії, то іронічність К. Кавафіса набуває ще більш промовистих рис. Одного з володарів Західної Лівії лякають красномовні та чутливі до мовних хиб александрійці, які одночасно самі є об'єктом жорстокої критики тих, хто вважає себе справжнім греком, на думку кого александрійське койне є спалюванням давньогрецької. Цілком можливо, що вигаданий Арістомен відвідує Александрію, де не наважується застосовувати тогочасну міжнародну мову – елліністичне (або александрійське) койне – саме у той час, коли аттикістична філологія намагається очиститися від цього варварського перекручення високої мови філософії та драми. Відтак, можна припустити, що для александрійців Арістомен є більш «своїм», ніж для авторів аттикістичних пуристичних словників, а його фобії є дещо надуманими (зокрема, це може бути острах, який має будь-яка людина, що здобуває новий досвід). В александрійцях же К. Кавафіс ми не можемо не вгадати афінян, любов яких до діалогу переходила всі межі, відтак К. Кавафіс демонструє, що зміни мови не змінили по суті

тяглості культурної традиції і що переміщення Афін до Александрії не змінило грецький дух. Принцип функціонування згаданої вище діалектичної тріади полягає в тому, що опозиція «давньогрецький – новогрецький» знімається через симбіоз обох стихій в грецькій сучасності, яка, можна додати, є органічним наслідком розвитку грецького суспільства та культури.

Таким чином, поет, можливо, розгортає перед читачем подвійну драму. З одного боку, перед нами – драма Арістомена, людини, позбавленої комунікації. Виключенність зі світу спілкування для К. Кавафіса з огляду на біографію поета, насамперед, його гомосексуальність, а, відтак, таврованість та соціальну німоту, була найбільшим злом. За допомогою мови, у спілкуванні людина не просто існує як суспільна істота, вона фіксує досвід свого пізнання, отожд, усвідомлює себе як самість саме через досвід використання мови. Саме тому оволодіння мовою відіграє важливу роль у процесі вироблення ідентичності, оскільки те, що висловлюється, в сфері соціального набуває ознак реальності. З іншого боку, перед нами розкривається драма самої мови, яка, з одного боку, постійно обмежується та утискається соціальними конвенціями, з іншого, завжди опирається їм, стаючи засобом соціальної інклюзії, зокрема, для таких мовців, як Арістомен.

Таким чином, вірш «Один із володарів Західної Лівії» можна віднести до групи поезій К. Кавафіса з прихованим змістом, розкрити який допомагає зміщення ракурсу читачевого прочитання тексту, що досягається або засобами іронії, або міксуванням діхронічно різних мовних елементів чи нетиповим їхнім використанням (славнозвісні «помилки» слововжитку К. Кавафіса). До неї належать поезії «Чекаючи варварів», де використання історизмів (αυτοκράτωρ = imperator і βασιλεύς), а також діалогічне протиставлення (техніка, схожа на протиставлення давньо- та новогрецької мовної стихії в аналізованому вірші) комедійного ямбу та димотичного п'ятнадцятискладника дозволяє побачити в історичному фоні вірша не римську, але візантійську (ромейську) імперію, а в критичному плані – критику імперськості, культурного консерватизму, що полягає, зокрема, в утворенні симулякрів «золотого віку» та маніпуляціях історичною пам'яттю [4]. Схоже «хибне» використання лексики зустрічаємо у вірші «Термопіли», варіативне прочитання якого може містити критику суспільно-політичних міфологій і згаданого вище маніпулювання історичною пам'яттю [5]. Цікавими є гіпотези щодо сучасних К. Кавафісові політичних діячів, на яких можуть вказувати історичні прототипи, дійові особи його поезій, наприклад, можливий образ найвпливовішого грецького політика поч. 20 ст. Е. Венізелоса в поезіях, присвячених особі Й. Кантакузіна [11]. Це все дозволяє стверджувати, що уявлення кавафісознавців про обсяг та принципи механізмів «іронічної мови» [9] К. Кавафіса, ще далекі до остаточного визначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бетко И. Иосиф Бродский как читатель Константина Кавафиса: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kreschatik.kiev.ua/10/20.htm>
2. Ильинская С. К. Кавафис — Н. Гумилёв, «Отчасти» параллельные: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gumilev.ru/about/23/>

3. Ильинская С. К.П.Кавафис и русская поэзия «серебряного века»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.screen.ru/vadvad/Litoboz/Kavafis/KAVAFIS1.htm>
4. Кавафис К. В ожидании варваров/ вст. ст. И. Ковалевой// Иностранная литература, №8, 2004: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/inostran/2004/8/kava4.html>
5. Савенко А.О. Іронічний підтекст поезії К.П.Кавафіса: перекладацькі стратегії відтворення// Грецька громада Ніжина: історія та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 360-тій річниці універсалу гетьмана Богдана Хмельницького, наданого ніжинським грекам, 330-тій річниці заснування Ніжинського грецького братства та 200-тій річниці відкриття Ніжинського грецького Олександрівського училища/ упор. О.С.Морозов; відп. за вип. Л.О. Зайко. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. – С. 178-187.
6. Αρχείο Καβάφη: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.onassis.org/el/initiatives/cavafy-archive>
7. Βαγενάς, Νάσος. Ο ποιητής κι ο χορευτής: μια εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη. Αθήνα, 1979. – 352 σ.
8. Βαγενάς Ν. Ο Καβάφης της κριτικής και ο Καβάφης του Σεφέρη: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kavafis.gr/kavafology/articles/content.asp?id=22>
9. Βαγενάς Ν. Η ειρωνική γλώσσα// Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη. Επιλογή κριτικών κειμένων/ Επιμελ. Μ.Πιερή. – Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999. – Σ. 347-359.
10. Ιακωβίδου, Σοφία. «Άνευ ορίων / Με τους όρους μιας άλλης συντροφικότητας: Κ.Π. Καβάφης – W. Whitman»// Ποιητική 6 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2010). – 239-260 pp.
11. Hirst A. Cavafy and Cantacuzenus; allies or enemies?// Kampos: Cambridge Papers in Modern Greek, 11 (2003). – 51-81 pp.
12. Holton, David Cavafy and the Art of Self-Deception// Modern Greek Studies Yearbook, University of Minnesota, vol.5, 1989. – 143-162 pp.
13. Jusdanis, G. The Poetics of Cavafy: textuality, eroticism, history. – Princeton University Press, 1987. – 218 p.
14. Karalis, V. C.P. Cavafy and the Poetics of the Innocent Form// Modern Greek Studies (Australia and New Zealand), Vol. 11(2003). – 152-163 pp.
15. Kefala, E. Hybrid Modernisms in Greece and Argentina: The Case of Cavafy, Borges, Kalokyris, and Kyriakidis// Comparative Literature (2006) 58 (2). – 113-127 pp.
16. Papanikolaou, D., Papargyriou E. Cavafy pop: Popular reception, cultural productivity and the many lives of poems// Journal of Greek Media & Culture, Volume 1, Number 2, 1 October 2015. – 183-190 pp.
17. Papanikolaou, Dimitris «Words that tell and hide»: Revisiting C. P. Cavafy's Closets// Journal of Modern Greek Studies, Volume 23, 2005. – 235-260 pp.
18. Stergiopoulou, K. Saving the Lacedaimonians: Towards a Translation of Cavafy's Languages// «C. P. Cavafy: The Typography of Desire»/ Final Papers from Professor Karen Van Dyck's course on Cavafy at Columbia University. Cavafy Forum, Window to Greek Culture: University of Michigan Department of Modern Greek. June 2009. – 38-72 pp.

Savenko Andrii

C. Cavafy and poetics of doubt

New paradigms of the humanitarian knowledge make possible an alternative vision to be imposed not only on classical but also modernist literary texts. The given article try to reinterpret the poem "A Prince from Western Libya" of C.P. Cavafy aiming to find out some additional semantic grounds that probably could raise sharp questions of identity, historical memory, social ideologies which were actual for the lifetime of the C. Cavafy and do not lose its relevance and requires new approaches today. One of the possibilities to reveal these hidden meanings is critical reading that do not take for granted the apparent meanings of the text. The analysis of given poem allows to cluster several poems of C. Cavafy in a separate group of semantically ambivalent poems which with the help of "language of irony" start to make a Socratic dialogue with a reader.

Keywords: *Modern Greek poetry, language of irony, critical reading, textual opaqueness, semantic ambivalence*

УДК 81'255:82-344

Надія В. Скибицька

(Київ, Україна)

Модальна семантика часових та способових форм дієслова в середньоанглійській мові

Статтю присвячено окресленню спектру модальних значень, які передають способово-часові форми дієслова в середньоанглійській мові. Розглянуто розвиток морфологічних категорій дієслова в англійській мові та їхньої модальної семантики. Особливу увагу приділено середньоанглійському періоду розвитку мови як переломному в процесі становлення сучасної англійської. Встановлено, що в цей період формується клас допоміжних дієслів, які виражають час і спосіб (модальність). У своїх значеннях вони передають не лише об'єктивну, а дедалі більше суб'єктивну модальність.

Ключові слова: *аспектуальність, персональність, реальність / ірреальність, семантичний тип, суб'єктивна / об'єктивна модальність, темпоральність, час і спосіб дієслова.*

Лінгвістика початку ХХІ століття позначена антропологічністю, центральне місце в ній посідає мовна особистість. Увагу дослідників привертають питання взаємозв'язку мови та мислення людини, її духовно-практичної діяльності, свідомості.

Модальність та засоби її вираження – багатоаспектне явище. Свої роботи йому присвятили В. В. Виноградов, О. В. Бондарко, О. І. Беляєва, А. Д. Белова, В. Г. Гак, Г. Б. Друбіг, В. В. Козловський, М. В. Ляпон, Й. Нуйтс, В. І. Охріменко, Ф. Палмер, В. З. Панфілов, А. Папафрагу, О. М. Старикова, І. В. Смущинська, Р. О. Якобсон та ін.

Ми слідом за О. В. Бондарком визначаємо модальність, функціонально–семантичну категорію, як відношення мовця до характеру співвідношення між змістом висловлювання та об'єктивною реальністю в плані дійсності/недійсності [3]. Це

загальне визначення утворює інваріантне поле, що включає конкретні семантичні типи модальності.

Інтерпретація модальності будується на протиставленні, або опозиції, значень можливості (реальності)/неможливості (нереальності), дійсності/недійсності. Індикативна модальність, або модальність дійсності протиставляється неіндикативній модальності, чи модальності недейсності. Модальність недейсності, у свою чергу, поділяється на такі семантичні різновиди: а) модальність необхідності та повинності (дебітивна модальність), б) модальність можливості та неможливості (потенційна модальність), в) передбачувана (гіпотетична) модальність, г) спонукальна (імперативна) модальність, д) модальність наміру (волітивна модальність), е) бажана модальність (оптативна).

Модальні значення, що займають проміжне положення між крайніми полюсами, тобто між реальністю та нереальністю, розміщуються за схемою зменшення ступеня відповідності об'єктивній дійсності.

Категорія модальності поряд з категоріями темпоральності та персональності належить до складників категорії предикативності. Вони між собою взаємопов'язані і кожна з них має свої морфологічні та синтаксичні засоби вираження.

Головними засобами вираження функціонально-семантичної категорії модальності в сучасній англійській мові є лексичні засоби, модальні дієслова та слова, спосіб дієслова, вигуки, які виражають емоційну оцінку того, що відбувається [2]. Саме морфологічна категорія способу дієслова складає ядро функціонально-семантичної категорії модальності.

Об'єктом нашого дослідження виступають часові та способові форми середньоанглійського дієслова. **Предметом** вивчення є модальні значення, які вони передають. Ми спробуємо висвітлити їхні особливості на тлі граматичних засобів реалізації категорії модальності в давньоанглійській мові і порівняємо їх з системою її (граматичних) форм в сучасній англійській мові.

Метою нашої наукової розвідки є простежити еволюцію морфологічних характеристик середньоанглійського дієслова та дослідити їхню модальну семантику. Саме на цей період ми робимо акцент, адже він є переломним в історії розвитку англійської мови. За **матеріал дослідження** правила тексти, що представляють певні періоди в розвитку англійської мови (хроніки, хроніки-переклади, біблійні тексти), середньоанглійські (листування сім'ї Пастон, твори Дж.Чосера), ранньонорманнські (роботи В.Шекспіра) та сучасної англійської ("Втрачений символ" Д.Брауна).

Категорія способу дієслова є одним з дискусійних питань у лінгвістиці. О.Єсперсен визначив спосіб дієслова як вираження ставлення мовця до змісту речення та виділив дійсний та умовний способи. У межах традиційної граматики у сучасній англійській мові розрізняють три способи: дійсний (індикатив), наказовий (імператив) та умовний (кон'юнктив).

Модальність дійсності означає, що зміст висловлювання на думку мовця відповідає об'єктивній реальності: суб'єкт сприймає повідомлення як реальний та

достовірний факт дійсності. Головним засобом вираження модальності дійсності є дійсний спосіб, що у висловлюванні реалізується у формах часу. Інакше кажучи, форми часу одночасно є формами дійсного способу, тобто вони поєднують у собі значення часу та модальності.

Часові форми індикатива, особливо форми минулого часу, в семантичному плані диференційовані. Ця диференціація перш за все пов'язана з їхніми модальними властивостями. Основними парадигматичними значеннями дійсного способу є реальність та достовірність, сумнів у реальності та достовірності. Індикатив може реалізувати синтагматичні властивості значення: спонування, передбачення і т.д.

Форми майбутнього часу, що висловлюють передбачувану та можливу дію, розглядаються як один із морфологічних способів передачі передбачуваної (проблематичної) модальності. Форми минулого та теперішнього часу дійсного способу характеризують дію як реальну та достовірну. Інваріантним значенням теперішнього часу є констатація фактів та явищ об'єктивної дійсності, в яких мовець абсолютно впевнений. Форми минулого часу дійсного способу позначають не тільки значення граматичного часу. Вони є модально-часовими формами, в яких тісно переплетені модальні й часові значення.

Форми минулого часу в модальному плані розрізняються за ступенем вираження категоричності/некатегоричності, достовірності/недостовірності. Всі часові форми дійсного способу багатозначні, в них поєднуються значення часу та модальності, а також відтінки характеру протікання дії (аспектуальності):

A pleasant warmth began to stream through his body. The initiate exhaled, smiling inwardly as he gazed up at the unsuspecting grey-eyed man who had foolishly admitted him into this brotherhood's most secretive ranks. (LS, c. 18)

The Otis elevator climbing the south pillar of the Eiffel tower was overflowing with tourists. (LS, c. 18)

Ця звичайна достовірність може бути ослаблена або підсилена. Такі модальні відтінки передає індикатив разом із модальними словами та частками.

Дійсний спосіб (синтаксичний індикатив) передає дію, яка розглядається мовцем як факт. Цей спосіб має загальну ознаку констативності і без додаткових модифікаторів висловлює просту достовірність, що має бути співвіднесеною з тим чи іншим часовим відрізком, оскільки жодна дія не може відбуватися поза часом:

As he ran his fingers slowly across the engravings, he felt awed by their promise... I will assemble the pyramid soon... (LS, c. 336)

Інші два способи не передбачають чіткого співвіднесення з певним часовим проміжком. Вони належать до модальності недійсності, яка означає, що зміст висловлювання з погляду мовця не відповідає об'єктивній дійсності: суб'єкт сприймає повідомлення як нереальне, тобто можливе, бажане, передбачуване, сумнівне. Наказовий спосіб та умовний передають ірреальну дію (час *irrealis*), яка є бажаною (у випадку наказового способу – бажану, але ще не здійснену і тому ще не існуючу), вірогідною. “Значення “ірреальність” відображає відношення змісту речення до об'єктивної дійсності і вказує, що дія, яка виражена в реченні, з точки зору мовця, в позначений відрізок часу не знайшла або не може знайти

реалізацію.” [5, с. 69] Форми наказового способу не є формами майбутнього часу, оскільки виражають спонукання до дії, яка має відбутися в майбутньому, але передають тільки бажання, спонукання.

Stop crying! I told you not to come! You be quiet!

Лінгвісти по-різному трактують умовний спосіб. Існують крайні погляди на це питання. З одного боку відома пропозиція Дейчбейна виділити парадигму з 16 способів [4, с. 70]. З іншого, деякі мовознавці, наприклад Л.С.Бархударов, заперечують існування умовного способу [19].

О.І. Смирницький виділяє а) умовний I (*if he be; I suggest that we talk*), що містить висловлювання, які не суперечать реальності; б) умовний II спосіб, який навпаки, охоплює висловлювання, що суперечать реальності: *if I had known, if it were*; в) передбачуваний, що утворюється поєднанням *should* з інфінітивом + будь-який підмет: *should – should you see her*; г) умовний спосіб – аналітичні форми з *should* та *would*, що функціонують у головній частині умовного речення: *What would you say if you were asked...*[8].

Простежмо розвиток морфологічної категорії способу дієслова в англійській мові (її форм і семантики) як головного засобу вираження об’єктивної модальності.

У давньоанглійський період розвитку англійської мови категорії часу та способу були тісно пов’язаними. Система часових форм та засобів вираження значень різних способів у цей період перебувала на етапі розвитку. Можливе виділення спільних контекстів паралельного вживання умовного способу (суб’юнктива) та дійсного (індикатива). Зокрема, індикатив уживався для передачі непрямой мови паралельно з використанням у функції суб’юнктива. Сфери застосування Present Subjunctive та Present Indicative перетиналися, вибір використання форми визначався синтаксисом речення.

The Present Subjunctive у давньоанглійській використовується як теперішній постійний час, що означав дії, стани, процеси, котрі відбуваються в момент мовлення, а також у всі періоди часу й після моменту мовлення, тобто здійснюються як постійна закономірність або особливість чого-небудь. За правилами граматики сучасної англійської мови вираження цих значень становить особливість часу Present Indicative (*Apples grow on apple trees*). Варто підкреслити, що багато дослідників вважає, що в сучасній англійській мові категорії часу та способу не так тісно пов’язані. На їхню думку, дійсний спосіб не виражає модальності, або ж, іншими словами, має нульову модальність.

Претерито-презентні дієслова (давньоанглійські *ay; cunnan, can; dear(r), sculan, sceal; tayan, tæy; mot*), з яких розвинулися модальні дієслова сучасної англійської мови, у давньоанглійський період розвитку вживалися як повнозначні і мали повне лексичне значення. Наприклад, *Be him aht sceoldon – ‘what they owed him’* [6, с. 122]

Відтінки значень, які вони почали передавати згодом, розміщені у площині модальності нереальності: можливості, передбачення, гіпотези, умови, бажання.

Дослідник Ф.Візер, аналізуючи речення ÆLS 8. 149 *þa tihton þa hæfilingas þæt halige mæden þæt heo awæg eode, todi* полонені умовили Святу Діву, щоб вона

пішла, відзначає, що його остання частина є еквівалентом „*that she should go away*” і воно не може прочитуватися як „*so that she went away*” [8, с. 203].

Якщо головними ознаками системи давньоанглійського дієслова були синтетичність та омонімічність форм [7, с. 97], то в середньоанглійському та ранньоновоюанглійському періодах система категорій дієслова зазнала помітних змін. Відбувся крок уперед до уніфікації системи дієслова, що торкнулися суплетивних та синтетичних форм у зв'язку з появою нових аналітичних форм та нових граматичних категорій.

У цей період ще більше зросла омонімія форм. Вона стала наслідком того, що багато маркерів граматичних форм дієслова було втрачено, відбувається редукція закінчень дієслів. Втрата закінчень спричиняє нейтралізацію опозицій та веде до омонімії форм.

Омонімічність форм у вираженні способу також збільшилася. Індикатив та суб'юнктив не розрізнялися у множині. Коли в XV столітті дві основи минулого часу сильних дієслів злилися, то збіглися також усі форми способів у минулому часі, окрім дієслова *to be*. Воно зберегло свою форму для Subjunctive Past – *were* для опозиції *was*.

Відбулися зміни в групі претерито-презентних дієслів. Вони втратили розрізнення форм у числі та способі в теперішньому часі.

Дієслово *can*, *couth/coude* як модальне дієслово, що позначало фізичну чи розумову здатність, поступово витісняє давньоанглійське *mæu*:

*I grant thee lyf, if thou kanst tellen me
What thing is it that wommen moost desiren. (CT)*

Порівняно з давньоанглійським *meahte*, *mihte*, середньоанглійське *mighte* (*may*) зазнало звуження значень, що передавалися ним. Його значення фізичної та розумової здатності перейшли до дієслова *can*.

Зазнало змін і повнозначне в давньоанглійській дієслово *sceal*, у середньоанглійській воно зберегло лише дві свої форми: Past Indicative та Past Subjunctive – *sholde*, *sholde(n)*. Воно вживалося в цей період на позначення необхідності, обов'язку, наприклад:

*“Nay, by my fader soule, that he schall nat!”
Seyde the Shipman, “heer schall he nat preche”. (CT)*

Форма *sholde* також використовувалася в Subjunctive Present як *shall*, однак згодом втратила зв'язок з *shall* та оформила свою систему значень і стала окремим модальним дієсловом (*should* у сучасній англійській мові):

*The King commandeth his constable mon...
But in the same ship as he hire fond,
Hire, and hir yonge sone, and al hir geere,
He sholde putte, and croude hire fro the lond. (CT)*

Sholde виконує функцію модального дієслова, позначаючи ірреальну дію:

66: *A gret deuyyn that clepid was Calkas,
67: That in science so expert was that he
68: Knew wel that Troie sholde destroyed be... (T&C)*

Дієслово *sholde* позначає ірреальну, бажану дію і навіть окреслює умову:

728 *he sholde falle, or elles soone dye; (T&C)*

Використовується дієслово sholde і в питальних реченнях:

262: *What sholde I peynte or drawen it on lengthe*

263: *To dow that ben my frend so feythfully? (T&C)*

Схожі тенденції відбулися в розвитку дієслів must і ought. Форми в Present tense були втрачені, а must набуло значення “обов’язку” і зараз її визначають як форму часу Present. У давньоанглійській moste, mostest, mosten були формами минулого часу претерито-презентного дієслова mot (can) і вживалося у прямому своєму значенні „могти” у контексті підмета-назви істоти. Залишки старого використання must як форми минулого часу можна знайти у непрямій мові, де must ужито з минулим часом дієслова-присудка (verb-predicate) у головному реченні: *He said that he must go*.

У наведеному нижче прикладі трапляється три модальні дієслова mosten, kan, ought. Перше з них у контексті підмета-назви істоти позначає обов’язок, друге – спроможність (фізичну), третє позначає моральний обов’язок:

894: *Men mosten axe at seyntes if it is*

895: *Aught faire in heuene – why? for they kan telle –*

896: *And axen fendes is it foule in helle. (CT)*

Часто в текстах трапляються кілька модальних дієслів, наприклад, most, sholde, wolde, – що вжиті в суб’юнктиві на позначення бажаної дії, яка обов’язково має відбутися і відбудеться (однак на момент мовлення вона є ірреальною і тому її граматичне оформлення віднесене до царини умовного способу):

570: *I moste hire honour leuere han than me*

571: *In euery cas, as louere ought of right. (CT)*

216: *It was for nought; it moste ben and sholde,*

217: *for substaunce of the perlement it wolde. (CT)*

У реченні 216 moste вжите в контексті підмета-назви неістоти зі значенням „мусити” і це свідчить про появу в нього ще одного нового епістемічного значення.

Дієслово ought(e) в середньоанглійській теж набуло значення теперішнього часу (його формами в минулому часі в давньоанглійській було ayte, ayton, ayten – дієслово ayan), поступово воно здобувало статус модального дієслова, зберігши первісне значення “володіти, мати” в іншій своїй словоформі, похідній від давньоанглійського дієслова au (у сучасній англійській мові – own).

Давньоанглійське дієслово willan зблизилося з претерито-презентними дієсловами завдяки своїй семантичній та функціональній схожості з ними. Оскільки це дієслово вживалося на позначення ставлення мовця до дії, то за ним часто слідував інфінітив. У середньоанглійський період це дієслово широко застосовувалося як модальне на позначення волевиявлення:

194: *He wolde smyle and holden it folye,*

195: *And seye hym thus, «god woot, she slepeth softie ... (CT)*

У наведеному прикладі дієслово willen (wyll, wolde) позначає дію-волевиявлення, після нього стоїть інфінітив smyle.

Wolde (wolden) може виражати волевиявлення і водночас підкреслювати умову виконання дії:

458: *Good goodly, to whom serue I and laboure*

459: *As I best kan, now wolde god, Criseyde,*

460: *ðe wolden on me rewe, er that I deyde; (T&C)*

У процесі розвитку англійської мови дієслова *shall* та *will* (*should – would*) послабили своє лексичне значення і поступово перетворилися на допоміжні дієслова.

Парадигма середньоанглійського дієслова *ben* (у сучасній англійській мові *be*) теж зазнала змін. Це дієслово зберегло свої суплетивні форми з давньоанглійської і навіть з більш ранніх періодів розвитку англійської мови.

Вони розвинулися від різних коренів. Форми *am* та *are(n)* були запозиченими з англіканських (Midland (Anglian)) діалектів і замінили західносаксонські форми *eom*, *sint/sindon*.

Давньоанглійські форми з початковою *b-* (*beon*) були синонімічними та взаємозамінюваними з іншими формами. У пізньому середньоанглійському та новоанглійському періодах вони набули нової функції і почали вживатися як форми суб'юнктива та імператива або на позначення дії в майбутньому і протиставлялися формам Present Indicative.

Порівняймо:

*O mighty God, if that be thy wille,
Sith thou art rightful judge, haw may it be...*

Перерозподіл суплетивних форм у парадигмі дієслова *be* уможливив збереження ним певних граматичних характеристик, що були практично втрачені в інших дієсловах, зокрема, числа, особи та способу.

Проведене дослідження дозволяє нам зробити ряд висновків.

У середньоанглійський період розвитку англійської мови розпочалася нівеляція закінчень особових та способових форм дієслів, посилюється омонімія форм. Послаблення синтетизму спонукало до перебудови граматичних засобів вираження способу як морфологічної категорії дієслова. Розпочинається розвиток аналітичних форм для позначення відношення часу повідомлення до моменту повідомлення з погляду мовця. Аналітизм сприяв не тільки уточненню граматичних часових значень, а й формуванню нових засобів вираження способів дієслова – головного експонента категорії модальності.

У середньоанглійській мові спостерігається перехідний етап формування так званих семантично легких (допоміжних) дієслів, які виражають час і спосіб. У цей період формуються особливі модальні дієслова, які „працюють” не тільки на морфологічну категорію способу дієслова, а й на синтаксичну модальність як на складник предикативності речення. Допоміжні дієслова ставали виразниками модальності й часу і сприяли формуванню аналітичних засобів вираження граматичних категорій англійської мови, а отже й модальності речення.

У своїх модальних значеннях ці дієслова виражали не лише об'єктивну модальність, а дедалі більше суб'єктивну, модифікуючи першу в плані оцінки

ірреальної дії як бажаної, можливої, вірогідної, такої, котра може бути виконана чи передбачена за певних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1975. – 156 с.
2. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. Лингвистика. Теория коммуникации. Английский язык. – К.: Логос, 2003. – 304 с.
3. Бондарко А.В. Модальность. Вступительные замечания // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука ЛО, 1990. – С. 59-67.
4. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
5. Козловський В.В. Німецький кон'юнктив і модальне значення "ірреальність" (на матеріалі простого речення) // Мовні й концептуальні картини світу. – Вип. 65(1), 2019. – С. 69-77.
6. Расторгуева Т.А. История английского языка: Учебник. – М.: Высшая школа, 1983. – 244 с.
7. Скибицька Н. В. Епістемічна модальність в англійській мові (діахронний аспект). Монографія. – К.: Логос, 2010. – 215 с.
8. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. – М.: Издательство лит. на иностранном яз., 1959. – 267 с.
9. Visser F.Th. *The Historical Syntax of the English Language*. – Leiden, 1963. – 273 p.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

1. AElfric's Lives of Saints. – London: Trubner & Co., 1858. – 212 p. (AELS)
2. Brown D. The Lost Symbol. – Doubleday, 2009. – 528 p. (LS)
3. Chaucer J. Canterbury Tales // The Works of Geoffrey Chaucer. Geoffrey Chaucer. – Boston: Houghton Mifflin, 1957. – P. 17-265. 2003. – Internet URL: <http://www.etext.virginia.edu/mideng.browse.html> Cha2Can. (CT)
4. Chaucer J. Troilus & Criseyde: a New Edition of Troilus. – London; New York: Longman, 1984. – 584 p. 2003. – Internet URL: <http://www.etext.virginia.edu/mideng.browse.html> ChaTroi. (T&C)

Skybytska Nadiia

Modal semantics of tense and mood verb forms in Middle English

The paper is dedicated to the description of modal meanings conveyed by mood and tense verb forms in Middle English. It studies the development of morphological categories of verbs and their modal semantics in English. Special attention is paid to Middle English period in the development of the English language as to the crucial epoch in its evolvement. It is established that a class of auxiliary verbs is formed in Middle English. It expresses not only objective modality, but increasingly subjective modality.

Keywords: *aspectuality, semantic type, subjective / objective modality, temporality, tense and mood of verbs.*

СЛАВІСТИКА

УДК 81.367

Jakub Banasiak
(Warszawa, Polska)

Procesy kondensacji treści na przykładzie formalizacji argumentu przyczynowego

---

У статті йдеться про два типи конденсації причинового аргумента в польській та болгарській мовах у реченнях, базованих на прийменниках. Особливу увагу звернено на можливість інкорпорації змісту аргументу в абстрактні назви, які постають у процесі номінування та пов'язані з анафоризацією пропозиційного аргумента конструкцій, базованих на прийменниках. Для болгарської мови додатково відзначено можливість компресії речення в підрядній позиції до статусу морфеми (форми артикля в болгарській мові, поєднаного з частиною-номеном у складеному прийменнику).

Ключові слова: анафоризація, болгарська мова, каузативність, номіналізація, польська мова, прийменник.

Za zdanie wyrażające relację przyczynowo-skutkową uznaję zdania, które można parafrazować przy użyciu czasownika pol. *spowodować* bułg. *предизвика*. Predykat wyrażający czystą kauzację jest zatem definicyjnie momentalny, mimo różnorodności kategoryjnej jego wykładników (czasowniki, przymyki, spójniki). W niniejszym opracowaniu badaniem objęte zostaną jedynie takie wyrażenia predykatywne, które dopuszczają procesy kondensacji treści typu nominalizacyjnego tylko w pozycji przyczynowej, tj. przymyki i przymyki złożone. Mimo że opracowanie ma charakter prymarnie składniowy, należy podkreślić, że szereg procesów, które zostaną omówione zawiera komponent słowotwórczy (por. niżej).

Zdanie wyrażające relację przyczynowo-skutkową składa się w planie semantycznym z predykatu kauzatywnego i dwóch nieprzedmiotowych pozycji argumentowych [1, s. 369]. Warto przypisać im pewnego rodzaju semantyczne etykiety, ponieważ mogą występować w różnych pozycjach syntaktycznych przy danym wyrażeniu predykatywnym. Podejście takie nawiązuje do teorii typów przedmiotowych pozycji

predykatowo-argumentowych M. Korytkowskiej [4]. Pozycja przyczynowa (p_{Caus}) poprzedza na osi czasu pozycję skutkową (p_{Eff}). Wyrażenia predykatywne typu werbalnego można podzielić w oparciu o to, która z pozycji jest realizowana przez frazę podmiotową. W niniejszym opracowaniu skupię się jednak na przyimkowych wyrażeniach predykatywnych, ponieważ dopuszczają one najszersze spektrum procesów kondensacyjnych w pozycji p_{Caus} .

Wyprzedzając nieco tok rozumowania objęte badaniem jednostki można podzielić w oparciu o ilość przekształceń jakie dopuszczają na dwie zasadnicze grupy. Grupa pierwsza wymaga realizacji argumentu przyczynowego w pozycji syntaktycznej otwartej dla wyrażenia argumentowego przyczynowego. Grupa druga dopuszcza brak dyskretnego wykładnika w tej pozycji syntaktycznej. Obie grupy prezentują poniższe tabele.

Tabela 1. Przyimki proste (w tym formy skostniałe) i złożone z nomen nazwą skutku

język bułgarski	język polski
<i>благодарение</i>	<i>dzięki</i>
<i>в резултат</i>	<i>na</i>
<i>вследствие</i>	<i>na skutek</i>
<i>заради</i>	<i>przez</i>
<i>от</i>	<i>w konsekwencji</i>
<i>по</i>	<i>w następstwie</i>
<i>поради</i>	<i>wobec</i>
	<i>w efekcie</i>
	<i>wskutek</i>
	<i>skutkiem</i>

Tabela 2. Przyimki złożone dopuszczające dodanie do nomen (przeważnie nazwy przyczyny) modyfikatorów adnominalnych

język bułgarski	język polski
<i>по повод</i>	<i>przez wzgląd</i>
<i>по причина</i>	<i>za przyczyną</i>
<i>по случай</i>	<i>z powodu</i>
	<i>z przyczyny</i>
	<i>ze względu</i>

Klasyczna nominalizacja pozwala na relatywnie najpełniejszą realizację komponentów wyjściowej struktury zdaniowej. Treść predykatywna z argumentu propozycjonalnego jest realizowana przez nomen abstractum, argumenty przedmiotowe przez frazy w pozycji adnominalnej. Jeśli propozycja zależna jest stosunkowo prosta semantycznie możliwe jest użycie absolutne nomen abstractum. Argument przedmiotowy jest wówczas pozbawiony dyskretnego wykładnika, ale jego wartość pozostaje wyznaczona na poziomie całego zdania na mocy koreferencyjności, por.:

pol.:

1. *Z lenistwa zwyczajnie nie chciało mi się szukać w Sieci jak to zrobić.*

2. *Ja miałam obsuwę, rok z powodu głupoty.*
3. *18-latek przez głupotę zmarnował sobie życie.*

bulg.:

4. *Пропих се от глупост и страх.*
5. *Постигнал съм много успехи като спортист в резултат на упоритост и амбиция.*

Jeśli argument przedmiotowy jest realizowany powierzchwniowo, to w języku bułgarskim centrum frazy efektu nominalizacji towarzyszy rodzajnik, por.:

pol.:

6. *Z przyczyny mojej głupoty doszło do tragedii.*
7. *Dobrze ci się wie, dzięki twoim zdolnościom przystosowania się do okoliczności.*

8. *Z powodu swej lekkomyślności i łakomstwa przestał istnieć jako istota żywa.*

bulg.:

9. *Приели доброволно исяма поради умността си през 16 в.*
10. *Поради мързеливостта ми това ми отне 8 години.*
11. *В резултат на упоритостта им при разкопките там били открити останки от римска казарма.*

Czystej nominalizacji mogą towarzyszyć również procesy związane z inkorporacją jednej z pozycji argumentowych w strukturę derywatu syntaktycznego. Wbudowana pozycja nie jest wówczas realizowana w sposób dyskretny. Konstrukcje tego rodzaju opisywała m.in. H.Ф. Клименко [2, s. 339-348]. Trzeba zauważyć, że w niektórych wypadkach można interpretować je jako kondensację całego zdania w pozycji zależnej do postaci wyrazu. Dzieje się tak wówczas, gdy inkorporowana pozycja argumentowa jest jedyną jaką występuje w danej propozycji. Treść składnika predykatywnego zawiera wówczas w swoim znaczeniu sens egzystencjalny, por. np.:

pol.:

12. *Antropocen nastał w rezultacie antropogenezy.*

bulg.:

13. *Поради антропогенезата страдат милиарди животни.*

W jednym z języków nieraz brak paralelnych leksemów z wbudowaną frazą argumentową, por. np.

bulg.:

14. *Временно спират руските доставки на петрол за Китай поради земетресение.*

vs pol.:

15. *Z powodu trzęsienia ziemi Nintendo przekłada dzisiejszą konferencję.*

W bardziej złożonych propozycjach zależnych niewbudowana pozycja argumentowa jest nieraz realizowana powierzchwniowo, choć nie jest to obligatoryjne (zwłaszcza, jeśli jej wartość jest wyznaczona na poziomie zdania), por.:

pol.:

16. *Z powodu bogobójstwa Izrael jest przeklęty (...).*

bulg.:

17. *Поради бащаубийството извършено от Иван всички много страдат.*

Nominalna charakterystyka kategorialna fraz efektów nominalizacji umożliwia ich rozbudowę przez modyfikatory w pozycji przyrzeczownikowej. Na szczególną uwagę zasługują tu wyrażenia lokalizujące propozycję na osi czasu (w tym liczebniki porządkowe) oraz przymiotnik pol.: *jedyny*; bułg. единствен(ият), roś.:

pol.:

18. *Wskutek jedynego błędu popełnionego przez organizatorów w ostatniej kolejce rozgrywek fazy grupowej w grupie „C”, w której występowali torunianie, zmierzyły się reprezentacje UAM Poznań i Politechniki Poznańskiej.*

19. *Zapamiętamy to spotkanie także z powodu jedynego gola, zdobytego przez Set-łę ręką!*

20. *Skutkiem wczorajszej nocnej dyskusji natknąłem się na precyzyjniejsze określenie niż : *anatomia mistyczna => fizjologia mistyczna* i taką kategorię zamierzam utworzyć.*

21. *Dzięki dzisiejszej debacie i środowemu głosowaniu wyznaczamy kierunek.*

bułg.:

22. *Плановете ѝ за величие в ММА света, Холивуд и прочее са „задраскани“ поради единствената загуба в резюмето ѝ.*

23. *Илиян е починал на място, вследствие на един-единствен удар в областта на гръдния кош.*

24. *Скандал избухна в Италия заради вчерашното отлагане на двубоя от Шампионската лига между Галатасарай и Ювентус.*

25. *А вследствие на днешната глобална икономическа криза и тази страна бе обхваната от рецесия.*

Do zjawisk typu nominalizacyjnego zalicza się również procesy pronominalizacji/prosentencjalizacji. W pewnym uproszczeniu będą one traktowane tutaj wspólnie. Tym, co w istotny sposób odróżnia je od klasycznych nominalizacji jest ich niesamodzielnosc semantyczna. Do odczytania ich wartości konieczna jest kooperacja z kontekstem. Najczęściej występuje anafora rozumiana jako relacja „która wiąże ze sobą dwa wyrażenia: anaforyzowane i anaforyczne, występujące bądź w tym samym zdaniu, bądź w różnych zdaniach należących do jednego wypowiedzenia wielozdaniowego, określanego jako tekst spójny” [6, s. 41].

pol.:

26. *Dzięki temu OFE nie będą zwiększać długu państwa.*

27. *Na skutek tego sprężyna wydłużyła się o 0,5 cm.*

28. *Rozboliła mnie od tego głowa.*

29. *Przez to staliśmy się uczestnikami tego seansu nienawiści.*

30. *Właśnie przez wzgląd na to – ktoś postanowił udawać, że tam cmentarza nie ma; trudno wszak mieszkać mając pod oknami cmentarz.*

31. *W następstwie tego powstał specyficzny mikroklimat (ustrój) termiczny powietrza nad zbiornikiem i w jego otoczeniu.*

32. *Wobec tego trzeba gnać do dealera po Street Tripla za 29.900 zł + pakiet stylizacyjny o wartości 1800 zł.*

Wskutek tego w XIX wieku rozwój sztuki odbywa się skokami.

33. *Za przyczyną tego* czytelnik poznaje bohaterów i zdarzenia fragmentarycznie, zależnie od toku myśli Wiktora.

34. *Właśnie z powodu tego* Jezus stał się nosicielem grzechu za nas (...)

35. *Z racji tego* dostałam skierowanie do pulmonologa (...)

36. *Między innymi ze względu na to* postanowił ostatniego lata przeprowadzić się do Barcelony z Florydy w USA, gdzie przez dłuższy czas rezydował.

bulg.:

37. *Благодарение на това* Сърбия получава финансова помощ от Европейския съюз.

38. *В резултат на това*, на мрежовите оператори може да бъдат начислени до €1 милион

39. *Вследствие на това* и асансьорите са ръждясали.

40. *Заради това* България обича Григор.

41. *По повод на това* беше организиран елегантен коктейл, на който при съставаха повече от 100 гости.

42. *По причина на това* много бежанци са принудени да отричат политическата си принадлежност и да кроят политическата си дейност.

43. *Поради това* сърцето ми трепери и се измества от мястото си.

Niektóre przyimki złożone z rzeczownikiem (najczęściej nazwą przyczyny) jako swoim składnikiem zachowują potencję nomen do przyjmowania wyrażen adnominalnych. Syntaktyczna pozycja przyczynowa (otwarta przy przyimku) pozostaje wówczas nieraz pusta, a jedynym sygnałem anaforyzacji jest forma zaimka wskazującego zespolona z nomen w przyimku złożonym, por.:

pol.:

44. *To właśnie przez ten* względ, zdecydowałem się na tę potyczkę.

45. *I właśnie za tą przyczyną* szóstego sierpnia 1915 roku Niemcy postanowili zaatakować twierdzę za pomocą gazów bojowych.

46. *Z tego* względu nadchodzący rok dla Japonii może okazać się jednym z trudniejszych w trwającym obecnie dziesięcioleciu.

47. *Z tej* racji trzeba podkreślić, że notebooki stanowią przyszłość informatyczną w polskich domach

48. *Z tego* powodu pojechał kiedyś do agencji towarzyskiej.

bulg.:

49. *По този повод* се състоя церемония пред Паметника на Незнайния воин в София.

50. *По тази причина* и от Комисията предполагат, че причината за намаляване на доставките е техническа,

51. *По този случай* на 5 март се състоя Интерпарламентарна сесия, ръководена от Комисията по права на жените и равнопоставеност на половете и Комисията за култура и образование и с участието на парламентаристи от ЕП и националните парламенти на страните членки.

Skrajnym przejawem kondensacji treści jest przekształcenie polegające na zredukowaniu anaforyzowanej propozycji do postaci morfemu (ściślej rodzajnika bułgarskiego). Zjawisko to nie było dotychczas opisywane w literaturze przedmiotu. Wydaje się,

że przeczy ono sądowi, że rodzajnik określony nie wyraża propozycji [5, s. 53]. Jest to (rzecz jasna) funkcja bardzo nietypowa, ale tym bardziej godna odnotowania.

bułg.:

52. *По причината, изтъкната по-горе, се стареа да не оценява качества на служителите (...).*

53. *По случая ще бъдат взети мерки, колегата 183 ще бъде проверен.*

54. *По повод а (...) Лукарски каза, че мястото не го удовлетворява, защото всеки иска да е по-напред.*

55. *По повод а* Бойко Борисов се чу с премиера Рахой и шефа на Европол.

56. *По повод а* стегнахме старата ни пейка пред Информационно бюро на Европейския парламент за България – нека е по-хубава и по-здрава!

57. *Водачът на АТАКА Волен Сидеров заяви по повод а, че Апостола живее във всеки един честен български патриот.*

58. *Пред Клуб Z обвинител № 1 Сотир Цацаров каза по повод а, че гарантира, че при това ръководство на прокуратурата спрямо разследващия магистрат (столичното следствие е подчинено на СГП, б.р.) не са прилагани СРС.*

Przedstawiona pokrótce charakterystyka procesów kondensacji treści nie wyczerpuje wszystkich dopuszczalnych typów przekształceń składniowych. Ukazuje jednak dwa przeciwstawne bieguny. W pierwszym znaczenie propozycji zależnej pozostaje wyrażone na poziomie zdania. Prócz eksplikowania treści predykatywnej przez nomen abstractum możliwa jest również inkorporacja pozycji argumentowej w strukturę leksemu. Efektem tych procesów jest kompresja całego zdania w pozycji implikowanej do postaci wyrazu. Drugim biegunem przekształceń składniowych są różnego typu transformy związane z anaforyzacją pozycji argumentowej. Ich skrajnym przejawem jest skondensowanie propozycji anaforyzowanej do postaci morfemu (rodzajnika bułgarskiego zespolonego z członem nominalnym w przyimku złożonym).

LITERATURA

1. Kiklevič A.K., & Korytkowska M. (Red.). Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski. – Olsztyn, Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2010. – 448 s.

2. Клименко Н.Ф. Вибрані праці. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 400 с.

3. Korytkowska, M., Małdziewa W. Od zdania złożonego do zdania pojedynczego: Nominalizacja argumentu propozycyjnego w języku polskim i bułgarskim. – Toruń, Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2002. – 335 s.

4. Korytkowska, M. Typy pozycji predykatowo-argumentowych. Warszawa, Omnitech Press, 1992. – 334 s.

5. Lambrecht, K. Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus, and the Mental Representations of Discourse Referents. – Cambridge : Cambridge University Press. 1996. – 408 s.

6. Polański, K., & Jurkowski, M. [et al.] (Red.). Encyklopedia językoznawstwa ogólnego (Wyd. 2 popr. i uzupełn.). – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999. – 731 s.

Banasiak Jakub

Semantic condensation processes on the basis of causal argument formalization

The paper discusses two types of condensation of the causal argument in Polish and Bulgarian in sentences constituted by prepositions. Special attention is paid to the possibility of argument incorporation into abstract nouns created in nominalization processes and anaphora related pronoun formations. Additionally, in Bulgarian I outlined the possibility of compression of a clause to the form of a morpheme (the Bulgarian article added to the nominal part of a complex preposition).

Keywords: *nominalization, preposition, causativity, anaphorization, Polish language, Bulgarian language*

Krystyna Waszakowa

(Warszawa, Polska)

Charakterystyczne zjawiska w słowotwórstwie polszczyzny przełomu XX i XXI w. związane z tendencją do internacjonalizacji

---

W artykule opisano zjawiska, które, według autorki, świadczą o wyraźnie zaznaczającej się internacjonalizacji w słowotwórstwie języka polskiego przełomu XX i XXI w. Studium wskazuje, że (i) w ogromnej większości nowe zapożyczenia są włączane do systemu słowotwórczego polszczyzny, (ii) niektóre zapożyczenia uzyskują motywację słowotwórczą, tym samym obce segmenty zdobywają status afiksu lub członu złożenia, (iii) segmenty złożen aktywnie uczestniczą w budowaniu modeli słowotwórczych w języku polskim (zarówno z rodzimymi, jak i obcymi elementami); (iv) pod wpływem nowych zapożyczeń a) powstają nowe znaczenia wcześniej przejętych form oraz b) tworzone są nowe gniazda słowotwórcze lub istniejące ulegają rozszerzeniu.

Słowa kluczowe: system słowotwórczy języka polskiego, tendencja do internacjonalizacji, motywacja słowotwórcza

1. Tło kulturowe współczesnych zmian językowych. Cel analizy

W polszczyźnie przełomu dwóch stuleci: XX i XXI w. – podobnie jak w innych językach słowiańskich – żywe pozostają tendencje, jakie zarysowały się w systemach tych języków w okresie po drugiej wojnie światowej. Tematyce tej poświęcono nie tylko liczne studia (również porównawcze), ale i syntezy; jedną z nich jest opublikowany w 2003 roku tom zbiorowy *Słowotwórstwo / Nominacja. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich* (por. Ohnheiser, red., 2003).

Językoznawcy obserwujący współczesną polszczyznę, tj. etapy jej ponad pięćdziesięcioletnich powojennych przeobrażeń oraz w okresie przełomu dwóch ostatnich stuleci nie mówią o gwałtownych zmianach, ale o intensyfikacji zaobserwowanych już wcześniej (zwłaszcza w latach siedemdziesiątych) dwóch zasadniczych tendencji: do

internacjonalizacji i do demokratyzacji. Obie wiążą się z przemianami dokonującymi się w rzeczywistości, wpływającymi na życie użytkowników polszczyzny.

Według zgodnej opinii wielu badaczy zajmujących się tą problematyką, niektóre ze zjawisk językowych, stanowiących przejawy owych tendencji, stały się ekspansywne, powtarzalne, a nawet seryjne – sprzyjało to utrwalaniu się i stabilizowaniu się nowego słownictwa (i pojęć), a z czasem zakorzenianiu się w danym języku owych zjawisk, można rzec: świadectw tych tendencji. Taki stan rzeczy uznano za podstawę do stwierdzeń o intensyfikacji zauważonych wcześniej procesów, przyczyniających się nie tylko do utrzymywania się tychże tendencji językowych, ale też zwiększania się ich zakresu.

Charakterystyczne procesy i zjawiska językowe, a także ich dynamika decydujące o tym, że można je postrzegać jako tendencje w polszczyźnie przełomu XX i XXI w., zdaniem badaczy, wynikają z kilku czynników. Za najbardziej wyraziste są uznawane następujące: rewolucja informatyczna i związana z nią szybkość przekazu informacji, ekspansja kultury masowej (*popularnej*) i języka potocznego, zintensyfikowany wpływ współczesnych zachodnich tendencji kulturowych, m.in. takich jak: konsumpcjonizm, medialność, amerykanizacja życia (por. Ożóg 2001, Waszakowa 2005, Witalisz 2016).

Zgodnie z zapowiedzianym w tytule przedmiotem i zakresem niniejszego artykułu, wyznaczam następujące cele badawcze: przedstawienie argumentów świadczących o żywotności tendencji do internacjonalizacji, o jej przejawach i ich oddziaływaniu na system językowy współczesnej polszczyzny.

2. W jakim zakresie współczesna polszczyzna ulega obcym wpływom?

Niewątpliwie najwyraźniejszy wpływ jest zauważalny w słownictwie, przy czym ujawnia się zróżnicowany charakter procesów, jakie kryją się pod nieostrym, ogólnym określeniem *obcy wpływ*. Obejmuje ono: a) tzw. zapożyczenia właściwe (tak w pełni zasymilowane, jak i częściowo przystosowane do reguł polszczyzny albo w ogóle nie dostosowane), typu *blog*, *event*, *fanpage*, *hashtag*, *hejt*, *hub*, *mem*, *selfie*, *spam*, *start up*, *tabloid*, *trolling*, *tweet*, *tweet-up*, *twitter* i in.; b) zapożyczenia semantyczne, wśród których wyraźną grupę stanowią wyrażenia powstałe w rezultacie rozszerzenia zakresu znaczeniowego istniejących w polszczyźnie słów, takie jak np. *ikona* (*ikona rocka*, *kliknąć na ikonę*), *produkt* (por. *produkt bankowy*), *wirus* (por. *wirus komputerowy*); c) tzw. kalki semantyczne (przetłumaczone leksemy obce na ich formalne odpowiedniki w języku-biorcy wraz z przeniesieniem obcego sensu, por. *absolutny* (np. *absolutny zwycięzca*, *absolutnie zwyciężył*, *absolutnie trafiony pomysł* (ang. *absolute*, *absolutely*), *ekskluzywny* (np. wywiad) (ang. *exclusive*) ‘zarezerwowany tylko dla jednej osoby, instytucji; na wyłączność’ (< ang. *exclusive interview*, por. Witalisz 2016: 85)¹, *sieć* (< ang. *web /network*) w znaczeniu ‘zespół komputerów połączonych ze sobą danymi transmisyjnymi’, *strona* (< ang. (*web*)*page*), *wiekizm* < ang. *ageizm*.

Badacze są zgodni, że w składni obce wpływy (dziś oznacza to oddziaływanie języka angielskiego) nie są równie silne jak w słownictwie, ani tak zróżnicowane. Ich

¹ Przymiotnik angielski *exclusive* tylko w jednym ze znaczeń odpowiada wcześniej przyswojonemu w polszczyźnie sensowi: „cechujący się najwyższą jakością, drogi, kosztowny, ze względu na cenę niedostępny szerszemu ogółowi; luksusowy: Ekskluzywny hotel. Ekskluzywna dzielnica. Ekskluzywne sklepy” (SWJP).

obecność zaznacza się m.in.: a) w zestawieniach o niepolskim szyku, np. takich jak: *biznes party* (zamiast *party biznesowe*) i coraz częściej tworzone nazwy własne typu *Floating Arena*², *Golec uOrkiestra*, *KOD-kapela*, *Festiwal Opole 2019*, *Festiwal Sopot 2019* (zamiast: *Festiwal w Opolu / Opolski / Festiwal w Sopocie / Sopotki*) czy *Top of The Top Sopot Festival*³, *Nowe Guty fun*⁴, *Ochota Wiśniowy Park*, *Biurowiec Wiśniowy Business Park*⁵, *Warsaw Galery weekend*⁶ i in.; b) w nowych konstrukcjach utworzonych pod wpływem obcym; niektóre z nich cieszą się dużą popularnością, jak np. *W czym mogę pomóc?* w sferze usług (zamiast *Czym mogę służyć?*) czy też potoczne, popularne zwłaszcza w tzw. młodej polszczyźnie *Ja cię sorry pot.* (zamiast *Przepraszam cię*) lub konstrukcja *coś jest numer 1 (jeden)*, por. np. *Celem numer 1 (jeden) jej starań było stanowisko osobistej sekretarki ministra*) zamiast *Jej najważniejszym celem.*; c) w utożsamianiu konstrukcji typu *kobieta fatalna* i *fatalna kobieta*.

3. Tendencja do internacjonalizacji jako zjawisko leksykalne – kilka uwag

Z bogatej literatury przedmiotu wiadomo, że spośród wielu czynników zewnętrznych przyczyniających się do przejmowania elementów obcych szczególnie wpływ mają następujące: a) szybki przepływ informacji – w tym stale zwiększająca się rola Internetu i mediów; b) rozwój techniki i komputeryzacji – por. przykładowe zapożyczenia: *airbus*, *cyberterrorysta*, *dron*, *haker*, *gender*, *hejt*, *hejter*, *infolinia*, *lajk*, *laptop*, *nick*, *notebook*, *tablet*, *tebeim*, *troll*; c) dominacja języka angielskiego w kontaktach i relacjach politycznych, ekonomicznych, wpływająca na wzrost liczby słownictwa międzynarodowego, por. przykładowe wyrażenia: *deal*, *globalizacja*, *lobby*, *euroland*, *miękkie cele terrorystów* (ang. *soft target*), *mapa drogowa* (np. *wejścia Polski do strefy euro*) < ang. *road map* i in. Wolno sądzić, że największy udział mają zapożyczenia ze

² Por. „FLOATING ARENA – basen 50 m przygotowany jest do zajęć rekreacyjnych, treningów piłki wodnej, zajęć szkoleniowych sekcji pływackiej”; <http://mosrir.szczecin.pl/obiekty/floating-arena-50m/>; dostęp: 23.09.2019.

³ Por. przykładowe użycie: „Ewelina Lisowska na Top of The Top Sopot Festival zaśpiewa swój największy hit!”; <https://dziendobry.tvn.pl/a/top-of-the-top-sopot-festival-2019-koncerty-pelne-gwiazd/>; dostęp: 23.09.2019.

⁴ Por. przykładowe użycie: „Apartamenty i apartamenty typu studio w obiekcie Nowe Guty Fun dysponują prywatnym wejściem. W każdym apartamencie i apartamencie typu studio znajduje się ponadto telewizor z płaskim ekranem, w pełni wyposażony aneks kuchenny oraz łazienka z prysznicem” <https://www.booking.com/hotel/pl/nowe-guty-fun.pl.html>; dostęp: 23.09.2019.

⁵ Por. kontekst: „Biurowiec Wiśniowy Business Park [nagłówek] Jeden z budynków kompleksu biurowego położonego na Ochocie, blisko ul. Żwirki i Wigury. Dogodna komunikacja zarówno z lotniskiem jak i centrum miasta”; <https://biura.online/biurowiec/wisniowy-business-park-d-warszawa-ochota-1-sierpnia-426>; dostęp: 23.09.2019.

⁶ Por. przykładowe użycie: „Warsaw Gallery Weekend już na stałe wpisał się w kulturalny kalendarz stolicy. 27 prywatnych galerii sztuki na trzy dni otworzy swoje drzwi dla warszawiaków i premierowo zaprezentuje im wystawy polskich i zagranicznych artystów”; <https://warszawa.naszemiasto.pl/warsaw-gallery-weekend-2019-swieto-sztuki-wspolczesnej/ar/c13-7346827>; dostęp: 23.09.2019.

słownictwa międzynarodowego – w tej grupie najliczniejsze są różnego typu anglicyzmy⁷, por. Waszakowa 2005, 2009a, 2018).

Pożyczki leksykalne, stosunkowo nowe pod względem formalnym i konceptualnym (takie jak np. *blog, deal, event, LGBT, start-up, surfer, surfing, superfood* czy *veggie, veggie diet, veggie food* albo tylko semantycznym⁸ (np. *humanistyczny* w znaczeniu ‘świecki, niekościelny, sekularny’, por. kolokacje: *ślub humanistyczny*⁹, *pogrzeb humanistyczny*¹⁰, odnoszące się do nowych form celebracji ceremonii ślubu, pogrzebu¹¹, mają zróżnicowaną jakość i wartość w polszczyźnie. Różnią się stopniem adaptacji fonetycznej, ortograficznej, morfologicznej; z tych względów ich „szanse” na zakorzenienie się nie są jednakowe, wiele bowiem zależy od stylistycznej wartości danej jednostki, jej możliwości słowotwórczych, a także miejsca w leksykonie, do którego zostały wprowadzone. Mogą zyskać status derywatu słowotwórczego, jak np. rzeczowniki *surfer, surfing*, które dzięki utworzonemu na gruncie polszczyzny czasownikowi *serfować* są motywowane – wzbogaciły dwa typy słowotwórcze: nazw wykonawców czynności z sufiksem *-er* i nazw czynności z przyrostkiem *-ing*. Wolno sądzić, że słabe szanse na przetrwanie mają *deal, superfood* czy *veggie food*.

⁷ Japonizmy takie jak np. *jacuzzi, sushi* też zostały przejęte do polszczyzny z zasobu internacjonalizmów (a nie bezpośrednio z języka japońskiego).

⁸ O nowszych zapożyczeniach semantycznych pisałam w artykule *Internacjonalizacja polskiej leksyki – stan obecny, prognozy na najbliższą przyszłość* (Waszakowa 2009a); liczne przykłady tego typu zjawisk przynosi *Przewodnik po anglicyzmach w języku polskim* – por. Witalisz 2016. Pożyczki tego typu są niewidoczne w tym sensie, że nowe sensy kryją się pod znanymi formami wyrazowymi, przez co bywają nawet długo niezauważalne (do jakiegoś momentu), w rezultacie powodując zmiany w polu leksykalnym.

⁹ Por. przykładowy kontekst: „Ślub humanistyczny, jak sama nazwa wskazuje, za punkt swojej orientacji bierze *human*, czyli człowieka. A dokładnie – Młodą Parę. To, jak będzie wyglądała ceremonia ślubna, zależy tylko od narzeczonych – ich zainteresowań, upodobań, potrzeb. Uroczystość może być zatem oficjalna lub bardziej humorystyczna, skromna albo przygotowana z rozmachem, odbywać się w pałacu czy przydomowym ogrodzie [...] Mistrz ceremonii, nazywany też z angielskiego „celebrantem”, przedstawia Parze propozycje, służy radą, ale przede wszystkim dostosowuje się do pragnień narzeczonych. Prowadzona przez niego uroczystość może składać się z wybranych tekstów literackich dotyczących miłości czy szczęścia w małżeństwie oraz opowieści o Młodej Parze – początkach ich miłości, wspólnych przeżyciach, dzielonych pasjach, różnicach i podobieństwach. W ten sposób ślub humanistyczny nabiera osobistego charakteru”; <http://slub-humanistyczny.pl/co-to-jest-slub-humanistyczny/>; dostęp: 22.09.2019.

¹⁰ Por. przykładowy kontekst: „Liczba świeckich pogrzebów umyka wśród tradycyjnych ceremonii pogrzebowych. Jednak pogrzeby świeckie stają się coraz bardziej powszechne i niejednokrotnie zaskakują swoją oryginalnością. Warto wiedzieć, że oprócz tradycyjnych form pochówków, istnieją i są praktykowane formy bardzo kreatywne i indywidualne. Są to tzw. pogrzeby humanistyczne, praktykowane w charakterze świeckiej uroczystości pożegnalnej. Taka forma pochówku jest ściśle związana z działalnością mistrzów ceremonii. O ich pracy, a także o rodzaju świeckich pogrzebów informujemy w niniejszym artykule”; <http://www.serwispogrzebowy.pl/informator/pogrzeb-humanistyczny-i-mistrzowie-ceremonii>; dostęp: 22.09.2019.

¹¹ Są to przejawy szerszego zjawiska językowego – procesów desakralizacji obserwowanych w wielu językach, por. Nagórko 2015.

4. Tendencja do internacjonalizacji w słowotwórstwie

Intensywne zapożyczanie obcych (głównie anglo-amerykańskich) wyrażeń o zasięgu międzynarodowym przyczynia się do wzrostu aktywności określonych modeli słowotwórczych lub utrzymania stabilnej produktywności mniej aktywnych. Rezultatem tych procesów jest utrzymywanie się od ponad trzydziestu lat wzmożonej tendencji do internacjonalizacji w słowotwórstwie. Zmieniają się – rzecz jasna – jej przejawy, ale natura zjawiska jest taka sama. Słowotwórcza adaptacja licznych nowych złożów sprzyja powiększaniu się liczebności grup derywatów reprezentujących istniejące modele słowotwórcze, świadczy też o ich produktywności.

O znacznym stopniu asymilacji zapożyczonych jednostek świadczą utworzone od nowych wyrażeń w języku-biorcy derywaty słowotwórcze, np. takie jak *eventować*, *eventowiec*, *genderowiec*, *genderowy*, *genderowa*, *LGBTowiec*, *start-upowy*, *start-upowiec* ‘twórca start-upu’ i nazwa żeńska *start-uperka*. Wyrazem asymilacji compositów są serie wyrazowe z danym członem, np. takie jak *cyber-* < *cybernetyczny*, *e-*, *mega-*, *narko-*, *seks-*, *tele-*, por. *cybergazeta*, *cyberhandel*, *cyberprzestępczość*; *e-faktura*, *e-reklama*, *e-kasyno*, *e-klient*, *e-lokata*, *e-uczelnia*, *e-pieniądze*, *e-praca*; *eurolokata*, *eurobankomat*, *eurokurs*, *europlan*; *megaimpreza*, *megaprodukcja*, *megarynek*, *megasłownik*, *megasukces*, *megatelefon*; *narkobiznes*, *narkogang*, *narkopieniądze*, *narkodealer*, *narkomafia*, *narkoprzemysł*, *narkoterrorizm*, *narkopajęczyna*; *seksafera*, *seksklub*, *seksmasaż*, *seksoferta*, *sekspieniądze*, *seksprasa*; *telereklama*, *teleprzewodnik*, *telezakupy*, *teletekst*, itp.

Szczególną aktywność wykazuje segment *euro-* w znaczeniu ‘związany z Unią Europejską’. Segment ten jest obecny w licznych zapożyczeniach typu *eurobiznes*, *eurofarmer*, *eurokrata*, *eurokredyt*, *euroland*, *euromenedżer*, *euroscptyk*, *eurostandard*, kalkach, np. takich jak *eurobutelka* (ang. *eurobottle*), *eurodopłaty* (ang. *eurosubsidies*), *eurolnik* (ang. *eurofarmer*), *euromowa* (ang. *eurospeak*) – por. Tulloch 1991 oraz hybrydach typu *eurokomuch*, *euroobłąd*, *eurowróg* – nacechowanych aksjologicznie ekspresywnych okazjonalizmach.

Do nowszych należą złożenia z segmentami takimi jak *blog-* /*blogo-*: *blogospot*, *blogosfera*, *blogotest*; *emotiko-/emo-* < *emotikon*: *emotikoikonki* / *emoikonki*, *emoklon(y)*, *emotrendy*; *-exit* ‘wyjście’ < ang. *exit*: *Brexit* /*brexit*, *Grexit* /*grexit*, *Italexit* /*lalexit*, *Polexit* /*polexit*¹²; *femi-* < *feministka*, *feministyczny*, *feminizm*: *femiaktywistka*, *feminanifestacje*, *feminizm*; *fit-* /*fitness-* < *fitness*: *fitblogger*, *fitklub*, *fitplan*, *fitnessblogger*, *fitnessklub*, *fitnessplan*, *fitnessholik*, *fitnessholiczka*, *gej-* /*gejo-*: *gejbar*, *gejklub*, *gejpara*, *gejpartner*, *gejparada*, *gejoślub*, *gejturystyka*; *homo-*: *homoparada*, *homoprowokacja*, *homorodzice*, *homorodzina*, *homoterror*, *homozwiązek*; *korpo-* < *korporacja* / *korporacyjny*: *korpoholik*, *korpoludek*, *korposzczur*, *korpoświat*; *web-*: skrót od *World Wide*

¹² Złożenia *Grexit*, *Polexit* nawiązują do ogólnie znanego internacjonalizmu *Brexit*, jak wiadomo, utworzonego na gruncie języka angielskiego w wyniku kontaminacji wyrazów *Great Britain* i *exit*, przy równoczesnej asystemowej (dowolnej) dezintegracji drugiego członu nazwy własnej *Great Britain*. O tego typu derywatach kontaminacyjnych więcej informacji zainteresowany Czytelnik znajdzie w pracy Waszakowa 2017.

Web: webinterfejs, webstrona, sieć, webportal; wege- <wegetariański, wegański / wegetarianizm, weganizm¹³: wegedieta, wegejadłospis, wegeposilek¹⁴.

Obecność języka angielskiego w polszczyźnie omawianego tu okresu zaznacza się ponadto w tworzeniu tzw. pseudoanglicyzmów – wyrażeń zbudowanych z morfemów genetycznie angielskich, ale nie występujących w angielszczyźnie bądź występujących w innych funkcjach lub/i znaczeniach, takich jak *churaching* rzecz. ‘szukanie kościoła, w którym odprowadzane są msze święte najbardziej odpowiadające szukającym’ (ang. *churaching* ‘jakakolwiek działalność osoby świeckiej związana z kościołem’); *internetolik, sponsoring, szoking, wikiholik* (por. Witalisz 2016: 155, 203–204). Tego typu struktury, w ogromnej większości tworzone na gruncie polszczyzny przez analogię do określonego schematu, a bywa, że do konkretnego wyrażenia, stały się modne w określonych środowiskach. Jej świadectwem są powstające jak grzyby po deszczu twory okazjonalne w rodzaju *łomżing* ‘picie piwa Łomża’, *odpoczing* ‘odpoczywanie’, *parawaning* ‘ogradzanie się parawanem na plaży’, *piwing* ‘picie piwa’, *smażing* ‘opalenie się, smażenie się na słońcu’, *spacering* ‘chodzenie na spacer’, *uczing* ‘uczenie się’ itp. Nie są to neutralne nomina actionis – zwykle są stylistycznie i aksjologicznie nacechowane.

Tego typu formacje, wyglądające jak „prawdziwe anglicyzmy”, szczególnie wyraźne są w tzw. polszczyźnie młodych, która zasadniczo rozwija się w ramach kontaktów przedstawicieli tej grupy; sporadyczne są wyrażenia, które przechodzą do ogólnej polszczyzny potocznej. Charakterystyczne dla tej grupy środowiskowej pseudoanglicyzmy to np. takie rzeczowniki jak *beforing* (ang. *before party*), *housing / homing* ‘impreza w domu’ (ang. *house / home, szoking* + ang. *-ing / shocking* ‘to, co szokuje’ (ang. przymiotnik *shocking* ‘szokujący’) – por. Witalisz 2016: 137 – oraz czasowniki utworzone za pomocą derywacji paradygmatycznej takie jak *kolnąć* ‘zadzwonić’ (ang. *to call*), *lukać* ‘szukać’ (ang. *to look*) lub prefiksalnie-paradygmatycznej przy motywacji pośredniej: *oblukać* < *lukać, luk*, por. *Oblukamy jaką impreę.*), *wyautować (się)* < *autować (się)* < *aut*, (ang. *to out*) ‘wyjść z komputera, programu, gry’ w znaczeniu rozszerzonym ‘wyjść’, por. *Parentsi wyautowali* ‘rodzice wyszli’. Użyty w niniejszym przykładzie rzeczownik *parents* (ang. *parents* ‘rodzice’) został zaadaptowany fleksyjnie; można go też uznać za związany formalnie z derywatami z obcym segmentem *-s(i)* pełniącym w polszczyźnie funkcję jaką mają sufiksy. Ten produktywny w polszczyźnie

¹³ Znaczenia przymiotników *wegetariański* i *wegański* i zaczynają się różnicować – wydaje się, że ich całkowita repartycja jest kwestią niedługiego czasu. Por. kontekst: „Zarówno wegetarianizm, jak i weganizm to rodzaj diety, która charakteryzuje się wyłączeniem z posiłków mięsa i zawierających je produktów. Jadłospis wegan i wegetarian jest podobny – opiera się głównie na spożywaniu warzyw oraz owoców pod różną postacią. Zwierzęce białko zastępowane jest białkiem, które zawarte jest w roślinach oraz nasionach. Zasadniczą różnicą jest to, że weganizm jest restrykcyjną odmianą wegetarianizmu. Weganie nie spożywają produktów pochodzenia zwierzęcego: mięsa, mleka, nabiału, jajek oraz miodu”; <https://przegladdziennikarski.pl/wegetarianizm-a-weganizm-jakie-sa-roznice/>; dostęp: 22.09.2019.

¹⁴ Por. przykładowy kontekst: „Chciałbyś zostać wegetarianinem, ale nie wiesz, jak zacząć? [...] Dzięki naszej kampanii codziennie będziesz otrzymywał na skrzynkę pocztową maila z wszystkimi niezbędnymi informacjami dotyczącymi wegetarianizmu – przykładowym jadłospisem, ciekawostkami, poradami żywieniowymi i nie tylko! [...] Dołącz do naszej kampanii. Zostań wege na 30 dni!”; <https://www.zostanwege.pl>; dostęp: 22.09.2019. Dokładniej zjawisko to omawiam na dużo większej liczbie przykładów w artykule *Nowe derywaty jako wymierne skutki zróżnicowanych oddziaływań zapożyczeń leksykalnych na słowotwórstwo polszczyzny XXI w.*, por. Waszakowa 2018.

typ słowotwórczy wzbogaciły m.in. trzy leksemy: zapożyczone *milenialsi* o parafrazie ‘osoby urodzone między 1980 a 2000 rokiem, przed Millenium’¹⁵, *trolersi* < *troling* oraz rodzimy *terytorials(i)* ‘Wojska Obrony Terytorialnej’¹⁶.

Morfologiczna adaptacja (oprócz fonetycznej i ortograficznej w młodej polszczyźnie, (podobnie jak w języku potocznym i ogólnym) jest jednym z środków swobodnie wykorzystywanych por. formacje: *debeściak* < *debest* (ang. *the best*) oraz *debeściarski* / *debeściacki* < *debeściak*, a także *destrojka* (ang. *to destroy* ‘niszczyć’) czy ekspresywne *sorki* / *soreczki* / *sorunie* ‘przepraszam’ < *sorry* (ang. *sorry*). Użytkownicy młodej polszczyzny chętnie posługują się też językowymi wtrętami takimi jak np. *cool*, *dzięxs* / *dzięx*, *full*, *wow!* (por. Waszakowa 2009b, Witalisz 2016).

Aktywność słowotwórczą elementów obcych (podstaw, formantów, członów złożzeń) i ich wpływ na rodzime środki słowotwórcze w szerszym zakresie unaocniają gniazda słowotwórcze powstałe na gruncie polszczyzny od zapożyczeń. W omawianym tu okresie gniazda takie „urośli” lub „rozrosły się” wokół wielu zapożyczonych leksemów. Jako przykład podam trzy interesujące gniazda. W pierwszym podstawą jest rzeczownik *empatia*¹⁷:

empatia

empatyk / *empatysta*

empatyczka / *empatka*

hiperempatyk

hiperempatia

pseudoempatia

autoempatia

empatyczny

empatyczność

nieempatyczny

superempatyczny

empatycznie

¹⁵ Por. Wikipedia “pokolenie ludzi urodzonych w Polsce od 1984 do 1997 roku [...], a w innych krajach, np. USA, pokolenie wyżu demograficznego z lat 80. i 90. XX wieku. [...] Nazywane jest również „pokoleniem Milenium”; dostęp: 25.08.2018.

¹⁶ Proces adaptacji słowotwórczej i fleksyjnej zapożyczonego z języka angielskiego leksemu *millennials* polega na podwojeniu liczby mnogiej poprzez dodanie do formy angielskiej rzeczownika w liczbie mnogiej jej wykładnika fleksyjnego (-i). Ten rodzaj adaptacji zapożyczeń angielskich z fleksyjnym wykładnikiem liczby mnogiej cechuje produktywność; językoznawcy (por. Fisiak, 1961, Kreja, 1963) zwrócili uwagę na przejmowanie form typu *Eskimos* do polszczyzny jako singularis i włączanie ich w polską odmianę, co skutkuje tym, że forma ta staje się tematem fleksyjnym, do którego dołączane są końcówki fleksyjne będące wykładnikami lm, por. forma *Eskimos(i)*.

¹⁷ Elementy składające się na niniejsze gniazdo zaczerpnęłam z przygotowywanej przez Martę Falkowską monografii językoznawczej poświęconej wieloaspektowemu opisowi empatii. Wymienione w gnieździe jednostki autorka omawia szczegółowo, m.in. podając liczbę ich wystąpień w uwzględnianych przez badaczkę źródłach, tj. korpusach. Materiał autorski pokazuje z jednej strony możliwości systemu polszczyzny, z drugiej – świadomość tych możliwości ujawniającą się w kompetencji językowej użytkowników. Nie podaję w gnieździe derywatów o pojedynczych poświadczeniach, np. takich jak czasowniki *naempatyzować się*, *rozempatyznić*, *wempatyzować się*, *wyempatyzować się*, *zaempatyzować się*, ani terminów.

empatyzować / empatować
empatyzer
empatyzacja specj.

Podstawa rzeczownikowa *empatia* stała się punktem wyjścia dla nazw wykonawców czynności /nosicieli cech: *empatyk* (*empatysta* rzad.), przymiotnikowego derywatu *empatyczny* i czasownikowego *empatyzować* (*empatować* rzad.). Gniazdo nie jest bardzo „rozłożyste”; ukazuje wariację form w ramach tej samej kategorii (por. wskazane nomina agentis i nazwy żeńskie *empatyczna* (*empatka* rzad.) Formacje prefiksalne z *super-* i *hiper-*, podobnie jak z pierwszym członem obcym *auto-*, *pseudo-* powielają produktywne modele słotwórcze.

W drugim przykładzie zapożyczony leksem *celebryta* nie jest podstawą gniazda; na gruncie polszczyzny może być uznany za odczasownikowy derywat słotwórczy o motywacji semantycznie osłabionej, ściślej: asocjacyjnej. Związek ten pozwala ukazać gniazdo słotwórcze czasownika *celebrować*₂ ‘robić coś uroczyście, z namaszczeniem’ jako odrębne od opartego na czasowniku *celebrować*₁ ‘uroczyście odprawiać nabożeństwo, obrzęd’, por.¹⁸

*celebrować*₂
celebra
celebracja
celebracyjny
celebryta asocj.
celebryś
celebrytka
celebryśka
antycelbryta /*acelebryta*
onkocelbryta
celebrycki / *celebrytowy*
celebrytyzm
celebrytować / *celebrycić*

Niektóre z form wydają się synonimiczne, np. *celebrycki* / *celebrytowy* czy *celebrytować* / *celebrycić*, jednakże konteksty pokazują, że derywaty te mogą się różnić stopniem ustabilizowania w polszczyźnie, frekwencją i nacechowaniem aksjologicznym, podobnie jak pary *celebryta* vs *celebryś*, *celebrytka* vs *celebryśka*.

Jeszcze inny charakter ma trzecie (najnowsze) gniazdo słotwórcze oparte na wyodrębnionej z przymiotnika *wegetariański* i/lub rzeczownika *wegetarianin* samodzielnie już funkcjonującej jednostce *wege*, występującej w kontekstach typu *kuchnia wege*,

¹⁸ Leksem *celebryta* charakteryzuję pod wieloma względami w osobnym artykule, por. Waszakowa 2012.

posilki wege. Derywatów motywowanych przez *wege* i compositów z segmentem *wege* przybywa¹⁹, por.

wege / *weg*
wegetarianin / *weganin*
wegetariański / *wegański*
wegebürger
wege-bliski
wegedieta
wegeguru
wegejedzenie
wegekanapka
wegemiesce
wegepizzeria
wegowy
wegować

Tego typu gniazda słowotwórcze nie zawsze w takim samym stopniu świadczą o asymilacji zapożyczonych jednostek. Jak wiadomo, tworzenie derywatów przymiotnikowych i czasownikowych typu *start-upowy*, *wegowy*, *celebrycić* / *celebrytować*, *empatyzować* / *empatować*, *wegować* wynika bardziej z potrzeb składniowych niż słowotwórczych.

Przykładów „młodych” gniazd skupiających derywaty słowotwórcze motywowane przez zapożyczone rzeczowniki można podać więcej; por. dwa gniazda oparte na ekspansywnych rzeczownikach: *gender* > *genderowy*, *genderyzm*, *genderowiec*, *genderówka*, *genderować* (*się*), *genderowanie*; *selfie* > *selfik*, *selfiak*, *selficzek*, *selfiaczek*, *selfka*, *selfiarz*, *selfiara*. Ich pojawienie się, owszem, można interpretować jako zjawisko związane z internacjonalizacją polszczyzny; odpowiedzialne wypowiedziane sądy na temat przyszłości tego typu struktur jest jednak niemożliwe.

5. Zakończenie

Podsumowując niniejsze rozważania na wyznaczony w tytule artykułu temat, wypada stwierdzić, że zapożyczenia „użyźniają” polskie słowotwórstwo, m.in. przez to, że sprawiają, iż środki rodzime i wcześniej zaadaptowane cząstki obce pod wpływem nowych zapożyczeń aktywizują się. Jednym z wielu argumentów potwierdzających tę opinię jest utrzymująca się od dziesięcioleci wysoka aktywność sufiksów *-er*, *-ing*, *-acja*, *-izm* / *-yzm*, *-ista* / *-ysta*, tak w wyodrębnionych w zapożyczonych leksemach, jak i w rzeczownikach tworzonych na gruncie polszczyzny. Por. przykłady: *brexiter* ‘zwolennik Brexitu’, *elgiebeter* ‘zwolennik elgiebete (LGBT)’; *trolling* ‘trollowanie’, *morzing* ‘spędzanie wakacji nad morzem’; *tabletyzacja* < *tablet*, *tabloidyzacja* < *tabloid*, *twitteryzacja* < *twitter*; *synergizm* < *synergia*, *wiekizm* < ang. *ageizm* ‘diskryminowanie osoby ze względu na jej wiek’; *synergista* < *synergia*, *wikipedysta* ‘internauta zajmujący się tworzeniem i edytowaniem Wikipedii’. O wpływie obcych leksemów

¹⁹ Podane composita mają więcej niż jedno poświadczenie; wymieniam je jako przykładowe typy złożeń.

na rodzime sufiksy (np. *-ak*, *-owiec*) świadczą liczne konstrukcje tworzone na gruncie polszczyzny, takie jak np. *debeściak* <ang. *the best*, *bodziak* ‘śpioszki typu body’ <ang. *body*, *facebookowiec* <ang. *facebook*, *startupowiec* < ang. *start-up*, *startuperka* rzad., *tweeterowiec* <ang. *tweeter*.

Dobłą stroną internacjonalizacji współczesnej polszczyzny można widzieć w tym, że zwiększa się udział terminologii. W języku ogólnym nie zawsze jednak taki stan rzeczy należy oceniać pozytywnie, np. w mediach zakłada się, że terminy typu *audyt*, *globalizacja*, *leasing*, *recykling*, *start-up*, *synergizm*, *think tank* są ogólnie znane (co nie jest prawdą).

Nie zasługuje na aprobatę fakt, że wzrost słownictwa międzynarodowego przyczynia się do powolnej deslawizacji leksyki, tzn. zmniejszania się udziału słownictwa słowiańskiego wskutek kolejnych fal zapożyczeń z języków niesłowiańskich, dominujących w komunikacji światowej i uważanych za atrakcyjne. W tej perspektywie internacjonalizację należy widzieć jako element szerszego procesu upodabniania się do siebie języków europejskich, a zarazem ich unifikacji. Internacjonalizacja jawi się zatem nie jako współpraca między językami, ale jako wpływ jednej grupy języków na drugą – relacje między językami będącymi w kontakcie nie są wzajemne, ale jednostronne: języki słowiańskie występują w roli „biorcy” pożyczek. Nowe pożyczki słowiańskie w języku angielskim, francuskim czy niemieckim mają charakter szczególny, nieporównywalny z procesami przejmowania elementów obcych przez języki słowiańskie. Zilustruję to przykładem: w wydany w ostatnim dziesięcioleciu słowniku neologizmów w języku angielskim znalazłam zaledwie kilka pożyczek o rodowodzie słowiańskim. Od dwu z nich *glasnost* i *perestroika* // *perestroyka* utworzono nawet derywaty: *glasnostian*, *glasnostic*, *glasnostified*, *perestroikan* (por. Tulloch 1991:131, 231-232). Na podstawie czynników zewnętrznych i semantyki owych jednostek wolno sądzić, że wyrażenia te nie wejdą na trwałe do języka-biorcy.

Widocznym rezultatem uintensywnienia się w ostatnim ćwierćwieczu tendencji do internacjonalizacji w językach słowiańskich jest obserwowana w nich zmiana cech systemowych i pojęciowych na skutek wpływu języków odmiennych typologicznie i należących do innego kręgu kulturowego. Przykładem zmian typologicznych są composita typu *blogospot*, *eurokredyt*, *fitnessklub* z określeniem gatunkującym w prepozycji (obecnie systemowo polszczyźnie), zaś zmian o charakterze kulturowym – nowe znaczenia wyrażen *humanistyczny* (*ślub* / *pogrzeb*), *ikona* (np. *futbolu*, *popu*) czy composita z członem *femi-*, derywaty utworzone od skrótu LGBT.

Napływ międzynarodowych zapożyczeń, w ogromnej części będących anglicyzmami, nie budziłby większych obaw, gdyby słownictwo to nie powodowało „głębokich rys” (wedle określenia D. Buttler) w systemie słowotwórczym polszczyzny czy zmian w polach leksykalnych na skutek zmian semantycznych. Jak wiadomo, polszczyzna przeżywała kilkakrotnie inwazje obcych słów, większość z nich odrzucała, część przystosowała do własnych reguł. Zmiany słowotwórcze, o których wiadomo z literatury, nie są drobne, okazjonalne, ani efemerydalne – one stale drażą tkankę języka polskiego.

BIBLIOGRAFIA

1. Fisiak, J., 1961, Zjawisko depluralizacji niektórych rzeczowników angielskich zapożyczonych przez język polski, „Język Polski“, XLI, nr 2, s. 138 – 139.

2. Kreja, B., 1963, O tzw. depluralizacji w języku polskim, „Język Polski“, XLIII, nr 1-2, s. 27 – 36.
3. Nagórko A., 2015, Konceptualna rama ‘chrztu’ – od sfery sacrum do profanum (na materiale polskim, czeskim i słowackim), [w:] Pojęcia zapisane w języku, red. M. Falkowska, K. Waszakowa, Warszawa: Wydano Nakładem Wydziału Polonistyki UW, s. 157 – 169.
4. Ohnheiser I., red., 2003: Słowotwórstwo / Nominacja. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich, Opole: Universität Innsbruck – Institut für Slawistik, s. 411 – 435.
5. Ożóg K., 2001, Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia. Rzeszów. SWJP: Słownik współczesnego języka polskiego, red. B. Dunaj, Warszawa 1996: Wilga.
6. Tulloch S., 1991, The Oxford Dictionary of New Words. A popular guide to words in the news, Oxford-New York: Oxford University Press.
7. Waszakowa K., 2005, Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny. Warszawa: Wydawnictwa UW.
8. Waszakowa K., 2007, Internacjonalizacja współczesnej polszczyzny – szansa czy zagrożenie?, „Przegląd Humanistyczny”, r. LI, nr 1, s. 219 – 228.
9. Waszakowa K., 2009a, Internacjonalizacja polskiej leksyki – stan obecny, prognozy na najbliższą przyszłość, [w:] Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich, red. E. Koriakowcewa, Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, s. 11 – 28.
10. Waszakowa K., 2009b, Derywowane anglicyzmy jako wyraz ekspansji słownictwa potocznego i środowiskowego w języku mediów ostatniego ćwierćwiecza, „Slavia Meridionalis” 9, Warszawa, s. 1 – 14.
11. Waszakowa K., 2012, Złożony charakter procesów włączania elementów obcych do języka polskiego (na przykładzie zapożyczenia celebryta), [w:] Odkrywanie znaczeń w języku, red. A. Mikołajczuk, K. Waszakowa, Warszawa, s. 290 – 306.
12. Waszakowa K., 2017, Composita kontaminacyjne jako rezultaty procesów analogii i anomalii, [w:] Route 66: from Deep Structures to Surface Meanings. A Festschrift for Henryk Kardela on his 66th Birthday, P. Łozowski, A. Głaz, red., Lublin, Wydawnictwo UMCSs. 93 – 109.
13. Waszakowa K., 2018, Nowe derywaty jako wymierne skutki różnicowanych oddziaływań zapożyczeń leksykalnych na słowotwórstwo polszczyzny XXI w., Jazykovedný časopis, roč. 69, č. 3, s. 534 – 546.
14. Witalisz A., 2016, Przewodnik po anglicyzmach w języku polskim, Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego. Wydawnictwo JAK.

Waszakowa Krystyna

Characteristic phenomena in the Polish word formation at the turn of the 20th and 21st centuries connected with the tendency of internationalization

The paper presents phenomena which, according to the author, reflect the tendency of internationalization at the turn of the 20th and 21st centuries in the Polish word-formation system. The study undertakes to show that (i) in great measure, new borrowings are currently being grafted onto the Polish word-formative system, (ii) some borrowings acquire morphological motivation whereby “foreign segments” acquire the status of an affix or a component of the compound; (iii) the segments of the compounds actively participate in the building in Polish of word-formation models (both with native and foreign elements); (iv) under of influence of new borrowings, a) new meaning are being created in the newly “transplanted” forms, and b) new families of words are being created or existing word-formative families of words are being extended.

Keywords: Polish word-formation system, tendency of internationalization, word-formative motivation

Рајна М. Драгићевић

(Београд, Србија)

О васпитно-образовним двојезичним речницима као посебном типу српске лексикографије у XVIII и XIX веку¹

Др Нину Федоровну Клименко памтим као великог научника и благу, осетљиву жену, увек спремну да помогне млађим колегама, да их охрабри и оснажи. Зато јој посвећујем овај рад о групи српских речника који нису само спискови речи, већ су српском народу служили и као поучници учтивом понашању и културним манирима – оним вредностима које је у себи носила и на све нас преносила уважена Нина Федоровна Клименко.

Овај рад посвећен је васпитно-образовним и лингвокултуролошким садржајима у одабраним српским двојезичним речницима који су објављени у XVIII и XIX веку. Представљени су садржаји из четири таква речника, који су објављени 1792, 1793, 1794. и 1810. године. Одабрани речници спадају у најстарије српске ћириличне речнике. Настајали су у време када се српско становништво, због окупационе турске власти, селило из Османског царства у Хабзбуршку монархију. У новој средини Срби су морали да науче језик своје нове државе, али и да науче да се понашају у складу са обичајима и културним обрасцима развијене Европе.

Кључне речи: *лексикографија, двојезични речници, српски речници, комуникационо понашање, српски језик.*

Први српски ћирилични речници настали су у XVIII веку, након Велике сеобе Срба, који су се због сурове турске владавине селили на север, на територију

---

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тадашње Хабзбуршке монархије, а данашње Војводине, Румуније, Мађарске, Аустрије, Хрватске и Италије. Преселивши се из османске цивилизације у европску, Срби су морали да савладају језик нове средине, али и да усвоје европску културу, западне манире и један њима нови систем вредности. Тако су настајали први двојезични речници, који су из данашње перпективе необични јер су, осим спискова речи српског (у то време славеносрпског)² и још једног језика (немачког, италијанског, латинског, грчког...), обавезно укључивали и бројне друге сегменте, као што су разговорници, спискови пословица, правила учтивог обраћања, збирке кратких прича с поуком, примери пословних, љубавних, пријатељских писама итд. Сви ти садржаји навођени су на оба језика двојезичног речника и служили су српском народу као материјал за учење страног језика, али и као поучник за пристојно владање. Познато је да ови двојезичници нису били оригинални српски речници него су обично настајали превођењем једне стране речника на славеносрпски са других европских језика [3, с. 3], па и ова чињеница указује на њихову улогу у васпитавању и образовању српског становништва у новој средини.

Срби су се брзо прилагођавали, а један од разлога лежи и у томе што су држали до образовања, посебно до школовања своје деце. То се посебно односило на грађански сталеж. О томе пише Ј. Скерлић [7, с. 40], наглашавајући како су представници грађанског слоја, високо вреднујући важност образовања, помагали Доситеју Обрадовићу, једном од највећих српских просвитаља у XVIII веку, који је и сам припадао досељеним Србима: „Без тога света [мисли се на грађански сталеж у Аустроугарској, прим. Р.Д.] Доситеј Обрадовић и цео његов покрет не да се замислити. Његови добротвори, пријатељи и читаоци, они који су му дали могућности да живи и да издаје своје књиге били су богати српски трговци у Бечу, Трсту, Темишвару, Араду, Новом Саду, Осјеку. 'Ја сам искуством познао', вели Д. Обрадовић, у своме знаменитом писму *Љубезни Харалампије*, 'жељу, љубав, усрдије и ревност господара Новосађана и Осечана, и у Далмацији – Сарајлија и Херцеговаца, како горећим срцем желе науку својој деци; нигда нисам био где нису ме желели и устављали.' Око 1803. године, српски трговци у Трсту били су одредили народном филозофу сталну годишњу помоћ.“

Циљ овог рада јесте да се представе неки од тих васпитно-образовних садржаја у српским двојезичним речницима из XVIII и XIX века и да се осветле норме вербалног културног понашања с краја XVIII и почетка XIX века, које су Срби усвајали од најразвијених европских култура тога времена.

Неки од најстаријих двојезичних ћириличних српских речника објављени су као додатак граматикама страних језика. Један од њих је речник Стефана Вујановског из 1772. године [1]:

Нѣмецкаа граммати́ка изъ разлычныхъ авторовъ наипачеже Готштедовыхъ книгъ собранна и въ ползу сербскихъ дѣтей на славеносербскомъ ꙗзыкѣ изаснена

² Славеносрпски језик је српски књижевни језик који се користио од 1760. до 1830. године и који је представљао некодификовану мешавину народног српског, српскословенског, рускословенског и руског књижевног језика. Сви речници које ћемо представити у овом раду писани су на славеносрпском језику.

Стефаном Вујановскимъ, слышателемъ правахъ во универзитетѣ вѣннскомѣ, в Вѣннѣ, 1772.

Последњих 40 страна ове граматике [1, с. 528 – 561] садржи једанаест пригодних разговора који су наведени на немачком и славеносрпском језику. Ти разговори представљају замишљене дијалоге о различитим питањима која се тичу свакодневног живота и преносе формуле поздрављања, успостављања комуникације, изношења предлога или других садржаја, закључивања комуникације. Тако се, на пример, први разговор у речнику С. Вујановског односи управо на поздрављање и распитивање о чијем здрављу. На поздрав: *Доброе утро, господине*³ предложен је одговор *Слуга покорни, господине*. Обичај је био да се одмах затим пита за здравље: *Како здравствујете?* Очекиван је и уобичајен потврдан одговор, уз изражавање захвалности Богу: *Весма добро, благодарение буди Богу!* Затим онај ко је поставио питање о здрављу изражава задовољство због доброг здравственог стања свог саговорника, а овај му захваљује: *Благодарју на благонаклоњију Вашем*. Уобичајено је било и да се постављају питања о здрављу осталих чланова породице, па се у овом разговору као пример представља распитивање о братовљевом здрављу: *Како здравствует господин брат Ваш?* – *Весма добро, готов к услугам Вашим*. Учтивост се у овом кратком дијалогу постиже исказивањем заинтересованости првог саговорника за другог (распитивањем о брату) и у спремности другог да понуди братовљеве услуге свом саговорнику. Разговор се, затим, завршава договором о сутрашњем сусрету. Из осталих разговора сазнајемо, на пример, да се на културан начин могло интересовати о томе хоће ли саговорник нешто појести: *Благоволите ли јести?* – *Драговољно јеже ли што имате*. Овако се позивао гост на ручак: *Мољу, господине, благоволите, јеже ли Вам угодно, тују чест мени указати со мноју днес обедовати*.

Године 1793. у Бечу је објављен *Речник мали*, немачко-славеносрпски речник, који је имао бар шест издања и у којем је преведено око 1.500 немачких речи, у оно време врло фреквентних [6]:

„Рѣчникъ малый“ въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Языковъ Привилег. Типографій, 1793.

И овај речник садржи *Разговорник*, збирку од 16 пригодних разговора, а ово су њихови наслови: *Приликом нечије посете; Кад један другога сусретне; Кад кога понуђавамо у дом ући; Кад у дом улазимо; Звати кога на ипацир; Некога на част звати; Једнога на ручак удржати; Госте к седенију принуђавати; Понуђавати госте што би јели; Молити госте што би пили и весели били; При окончању обода; Кад се кому шта дарује; Честитање новог лета; Честитање на Дан рожденија; Честитање ради произведенија на степен*. Из овог списка тема за пригодне разговоре види се колико је српском становништву било важно да се уклопи у аустријску средину у оним доменима друштвених односа који су у вези

³ Све садржаје из речника које ћемо представити писаћемо савременом графичком јер оригинална графика није од значаја за тему овог рада, а може изазвати проблеме приликом штампања зборника.

са прославама, честитањима, свечаним ручковима итд., дакле у формалнијим свечаним приликама које омогућавају продубљивање и приватних односа.

Као пример навешћемо 13. разговор, који показује на који начин се пристојно некоме уручује поклон и како се на уљудан начин исказује захвалност:

– *Господине! Смем ли ја Вам ову бурнутицу даровати (поклонити)? Она јест (стојит) на Вашу службу.*

– *Ја не смем такови лепо дар одбити, будући да из таквих врских рука до-
ходит; ја сам Вам господине за то брло обвезан (благодаран). Ја би желео да би
и ја штогод имао што би вредно било Вам поклонити. Тако би ја од срца рад
био с тим Вас обдарити.*

– *Мени ће продужење (продолженије, трајање) Вашег пријатељства
најпријатеније дар бити.*

– *Мени је Господине врло жао што ја не могу Вам оно високопочитање које ја
к Вам имам с чим другим него само с празним речма осведочити.*

Године 1794. објављена је у Бечу *Грамматика италијанског језика*, чији је аутор Вићентије Луштина [4]:

Грамматика италијанская ради употребленія иллирических юности, собранна Викентіемъ Лустина, въ Вѣннѣ, 1794.

Грамматика је намењена српској омладини, а један њен део представља италијанско – славеносрпски речник, а затим *Разговорник*, који се састоји од 20 пригодних разговора. За ову прилику издвојићемо само један детаљ. Тринаести разговор је назван *О хожденију в црков*. На крају тог разговора, аутор наводи напомену коју је назвао *Примечаније*. У тој напомени он јасно указује на васпитно-образовну улогу тог замишљеног дијалога и каже да је улога наведеног разговора да укаже да у цркву треба ићи због молитве, а не из других разлога – да би се, на пример, познаници испричали, да би решавали своје или туђе проблеме. В. Луштина је строг према таквима, па каже: „*Овакове Спаситељ, а не ја, уверава да би боље било да се не би родили на овај свет.*“ Аутор препоручује да се тај разговор користи приликом одласка у цркву или повратка из ње уместо оних погубних, лажљивих од којих, како каже, нека сачува Бог људски род [4, с. 384].

Иза *Разговорника* следи део који је назван *Прибављеније ради учтивости*. Састоји се из 10 изјава оданости, захвалности, обећања. Једна од тих изјава овако гласи [4, с. 406]:

*Ја не хотел друго Господару мој
Него ли уверити вас о мојем нижајшем почтении,
и у то исто времја просити вас да бисте мене препоручили
у покровитељство вашеј госпоже матери, ради дела, које она зна.*

У наставку овог приручника налази се поглавље под називом *Собраније неколиких прихач и решенијах или загонетках италијанских*. У питању је збирка италијанских пословица, које су преведене на славеносрпски језик. Њихова улога је да, заједно са усвајањем италијанског језика, српски народ усваја и део језичке слике света италијанског народа, која садржи и универзалне вредности. Ево неколико пословица [4, с. 408 – 441]:

Лењивим људима свагда је празник.

Што је ретко то је лепо.

Среброљубље или скупост јест корен свију зала.

Који лети за два зеца, неће ниједнога ухватити.

Грех признан јест на пола опрошћен.

Слушај, гледај и ћути ако хоћеш да живиш у миру.

Молчати није свагда добро.

Године 1810. у Венецији је Вићентије Ракић објавио свој *Беседовник* [5]:

Викентије Ракич, Бесѣдовник іллирическо-італіанскій, съ італіанскога преведенъ, и принаравленъ къ употребленію двухъ народовъ посредствомъ Предварителнога Руководства г. Павла Соларича къ познанію Італіански Писмена...Викентиємъ Ракичемъ Фенечкимъ, Парохомахъ Церкви Іллирическе С. Спирідона у Тріесту суще, Въ Млеткахъ, 1810.

В. Ракић у уводу свог *Беседовника* објашњава да је излишно „пространословити“ о „благопотребности“ његове књиге која служи као посредница између Илири (аутор наглашава *равнозначност* речи Илири и Срби) и Италијана, повезаних трговином и политиком. Сви садржаји наведени су на славеносрпском и италијанском језику. Овај приручник садржи и поглавља која су овако названа: *Собраније обштитх разговоров* (50 замишљених дијалога о различитим животним питањима); *Собраније реченији начинов говорења* (говорни чинови – молба; потврђивање и одрицање; савет, чуђење, забрана; изражавање радости и туге...); *Собраније неких пословиц*; *Нравоученија* (о љубави, мудрости, пријатељству, о трезвености и умерености, о језику, о различитим карактерима мудрога и безумнога, о жени доброј и злој...); *Руководство к сочиненију писем*; *Собрание писем* (препоручителних, жалобних, извинителних, верности и дружества, нежних и љубовних, гиздавих и шалјивих, купеческих).

Јасно је већ и из самог садржаја да и ово дело нема само лексикографску улогу већ изразито просветно-васпитну. Аутор, православни свештеник, подучава кориснике речника (а међу њима је највише православних верника) о најважнијим врлинама и вредностима, као што су трезвеност, мудрост, умереност, добро. Славеносрпска страна настала је превођењем италијанске, па се читаоци подучавају говорним чиновима извињења, чуђења, изношења савета итд., који су, у неким случајевима, преузети из италијанског, а понекад представљају недоследни превод, прилагођен италијанском језику, али потиче из славеносрпске матрице. Аутор каже да се трудио да не употребљава *чужде речи* и да је за *лучше судио* да пронађе одговарајућу словенску реч него да *пусто инојезичи*. *Гди пак*

ово пребогато сокровиште није могло готових реченијах за нова понјатија дати, ту је преводник, старајући се опет Славјанином пребити, осмелио се нова реченија произвести, всегда готов уступити ако кому пошчастливи се штогод боље произнаћи.⁴ У овом лексикографском приручнику укрштају се, дакле, језичке формуле за изражавање учтивог понашања италијанске и српске лингвокултуролошке заједнице, с тим што су српске језичке формуле углавном преузете од других већих култура, пре свега аустријске.

Задржаћемо се на поглављу посвећеном писању писама. Постојале су строго зацртане форме епистоларног дискурса, које су говорници очигледно учили и нису се трудили да се изражавају оригинално, другачије од онога што су обичаји прописивали. Зато је Ракић имао потребу да подучи читаоце свога речника не само употреби речи, већ и реченица, стила, дискурса у оба језика.

На самом почетку поглавља *Писмовник* [5, с. 198], посвећеног писању писама на славеносрпском и италијанском језику, аутор се залаже за опрез у писању писама и каже да их не треба писати нагло, већ да за њих треба одвојити потребно време како се не бисмо покајали. Писмо треба да има три дела – увод (*вступљеније*), предлог (*предложеније веићи*) и закључак (*закљученије*). Предлаже да у уводу стоји неки комплимент примаоцу писма како би се припремио терен за молбу, извињење, пословни предлог или за било шта друго због чега се пише писмо. У вези са садржајем писма наводе се бројни савети и предлози, а један од њих је следећи [5, с. 214]: *Кад имамо одговарати на писма у којима смо увређени, добро је позакасни с одговором, за не пустити се занести се гневом, како и за дати време нашем пријатељу да може доћи у себе, и на конец да би сасвим не прекинули пријатељство с њим чрез силное устремљеније*. Ракић подучава читаоце скромности, па каже да на писмо у којем пошilhaлац износи похвале примаоцу, прималац треба да одговори тако што ће оповргавати похвале на свој рачун [5, с. 218]. Саветује се, такође, да у одговору треба пазити на две ствари: „1) на то што је нами писано; 2) на умисал с којим је нами писано на тај конец да би могли управљати наша мудровања.“

Аутор сматра да у писмима не треба *скупити се учтивостију* будући је много боље бити одвише учтивим него не бити довољно [5, с. 224].

Постојале су форме за ословљавање примаоца и потписивање писама. Ракић их наводи у табели чији је један део дат на славеносрпском, а други на италијанском језику [5, с. 228 – 235]. Наведено је 15 форми за ословљавање прималаца, од императора до обичних грађана. Ово су неке од формула за обраћање: *Всепресветлејши Великомошичнејши, Всемилоствиши Государ, Пресветлејши, Милостивиши Государ, Сијателнејши, Ваше Височество, Ваше Превосходителство, Високородни, Високоблагородни, Благородни Господине, Високопочитаеми, Почтенародни Господине, Блаженејши, Ваше Превелебије, Високопреосвеиштенејше Сијателство, Високопреосвеиштенејши Господине, Пречестејши Господине, Честнејши Господине, Преподобни*.

⁴ Цитат је написан савременом графијом, а преузет је из Предговора (Предисловија) овог речника, стр. VII.

Предлаже се да писма треба љубазно завршавати на овакав начин: *Сглубочајишим страхопочитнијем, Сглубоким високопочитанијем, Ссовершенејишим почитанијем, Свеличајишим приврженијем.*

У зависности од важности онога коме се обраћа, потписник је могао да се потпише на следеће начине: *Всепокорнејиши, Покорнејше-поданејиши Н.Н., Поданејиши Н.Н., Покорнејиши Н.Н., Нижајиши Н.Н., Понизни Н.Н., На служби Н.Н., Кротчајиши Син Н.Н., Понизни Н.Н.* Предлаже се још и: *Преданејиши слуга / друг, Искренејиши слуга / друг, Готовејиши слуга / друг.*

У савременим речницима, граматикама и другим приручницима за савладавање страних језика нема места или све мање има места за културолошке и васпитно-образовне садржаје. У учењу страних језика све се мање пажње полаже на значај савладавања етикеције и учтивог вербалног понашања, што може довести до шума у комуникацији међу припадницима различитих лингвокултуролошких заједница. Зато би садржаји из српских двојезичних речника из XVIII и XIX века које смо приказали у овом раду могли послужити као инспирација и узор за модерне двојезичне речнике XXI века. Важност оваквих садржаја у приручницима за стране језике проналази оправдања у резултатима лингвокултуролошких истраживања, а И. А. Стернин је цело учење посветио тзв. *комуникативном понашању* [3], а управо на комуникативном понашању је фокус садржаја старих српских речника којима смо посветили овај рад.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вујановски С. Нѣмецкаа граммати́ка изъ различныхъ авторовъ наипачеже Готштедовыхъ книгъ собранна и въ ползу сербскихъ дѣтей на славеносербскомъ ѣзыкѣ изаснена Стефаном Вуѣновскимъ, слышателемъ правахъ во универзытетѣ виѣннскомъ, в Вѣннѣ, 1772. – 561 с.
2. Гудков В.П. Сербская лексикография XVIII века – Москва: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 1993. – 178 с.
3. Драгићевић Р. Учење И. А. Стернина о комуникативном понашању // Зборник Матице српске за славистику 65–66, Нови Сад, 2004, 31–45. – 247 с.
4. Лустина В. Грамматика италянская ради употребленія иллирическаія юности, собранна Вікентіємъ Лустина, въ Вѣннѣ, 1794. – 441 с.
5. Ракич В. Бесѣдовникъ иллирическо-италіанскій, съ италіанскога преведень, и принаравлень къ употребленію двухъ народовъ посредствомъ Предварительнаго Руководства г. Павла Соларича къ познанію Италіански Писмена...Вікентіємъ Ракичемъ Фенечкимъ, Парохомъ Церкви Іллирическе С. Спирідона у Тріесту суще, Въ Млеткахъ, 1810. – 336 с.
6. „Рѣчникъ малый“ въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Ёзыковъ Привилег. Типографіи, 1793. – 104. с.
7. Скерлић Ј. Српска књижевност у XVIII веку. – Београд, 1923. – 443 с.

Dragicevic Rajna

On educational bilingual dictionaries as a special type of Serbian lexicography in the 18th and 19th centuries

This paper is devoted to educational and linguocultural contents in selected Serbian bilingual dictionaries published in the 18th and 19th centuries. The contents of four such dictionaries were presented, published in 1792, 1793, 1794, and 1810. Selected dictionaries belong to the oldest Serbian Cyrillic dictionaries. They were created at a time when the Serb population moved from the Ottoman Empire to the Habsburg Monarchy, owing to the cruel Turkish authorities. In the new environment, the Serbs had to learn the language of their new state, but also to learn to act in accordance with the customs and cultural patterns of a developed Europe.

Keywords: *lexicography, bilingual dictionaries, Serbian dictionaries, communicational behavior, Serbian language.*

Krystyna Kleszczowa

(Katowice, Polska)

Zjawiska burzące porządek systemu słowotwórczego

Gdy mowa o dynamice poziomu słowotwórczego, językoznawcy na ogół skupiają uwagę na neologizmach, starają się uchwycić nowe tendencje w systemie słowotwórczym¹, pokazując tym samym harmonię języka, mam tu na uwadze tytuł tomu poświęconego Profesor Ninie Klimienko (*У науках зармоніі мову*). Jednak porządkowanie można również odnieść do stanu przejętego z przeszłości. W tak skomplikowany twór, jakim jest język naturalny, wręcz wpisane są zjawiska o charakterze destrukcyjnym. Stabilność systemu słowotwórczego jest fikcją. Funkcjonujące w danym czasie derywaty krzyżują się z nowo powstającymi jednostkami, pojawiają się formacje wariantywne, poziom leksykalny poddany jest napływowi pożyczek i kalk językowych, a ponad wszystko – tak derywat, jak i jego podstawę dotykają zmiany semantyczne, a nawet – podstawa słowotwórcza może ulec zanikowi. Warto zatem postawić problem sił, które burzą porządek systemu słowotwórczego i przyjrzeć się skutkom owych zjawisk. Postawiony tu problem rozpatrywany będzie w szerszej perspektywie czasowej, w perspektywie historycznej. Co w danym przekroju czasowym jest ważne, a co minie po kilku latach, trudno ocenić². Odniesienie stanu obecnego do języka sprzed kilku wieków potwierdza wagę zjawisk, które w dalszym ciągu wykładu opisywane będą jako burzące ład słowotwórczy.

Zamierzam pisać o czynnikach zakłócających porządek słowotwórczy, choć mam świadomość, że towarzyszą im zjawiska przeciwstawne, procesy chroniące ów

---

¹ Jak chodzi o język polski, w sposób szeroki i wnikliwy omawia nowości ostatnich lat Krystyna Waszakowa [2017].

² Jawne przykłady neologizmów powstałych wbrew regułom derywacyjnym znajdziemy w monografii Krystyny Waszakowej, zwłaszcza we fragmencie *Asystemowe innowacje słowotwórcze* (np. *gejrlin* – *gej* + *Berlin*; *hakywista* – *haker* + *aktywista*; *Tuskin* – *Tusk* + *Putin*) [Waszakowa 2017: 117-119].

porządek. W trakcie wykładu będzie ten problem sygnalizowany, wspomnę o nim w zakończeniu, ale rzecz traktuję jako odrębne, szerokie zagadnienie³.

1. Wyraz funkcjonuje jako derywat, dopóki związany jest ze swoją podstawą słowotwórczą. Teoretycznie zanik podstawy winien spowodować przesunięcie leksemu do klasy wyrazów niemotywowanych. Owszem, zdarza się to (1.1.), ale bardzo często uruchamiają się procesy, które podtrzymują słowotwórczy charakter leksemu (1.2.).

1.1. Przykładami leksemów, które zatraciły podzielność z powodu wygaśnięcia podstawy słowotwórczej mogą być:

- *granica* ← *grań* (← *granb ‘ostra krawędź’),
- *nieboszczyk* ‘zmarły’ (← *niebożec*, *niebożc* ‘nieboszczyk’⁴),
- *naczynie* ← *naczyć* ‘wytworzyć’,
- *twarz* ← *twarzyć* [SSp].

Ciekawe są wyrazy, których podstawy dziś funkcjonują, ale w tak zmienionej postaci fonetycznej, że przeciętny Polak nie widzi związku formalnego między wyrazami:

- *cnota* – *cny* (← *czsny*),
- *dżdżownica* – *deszcz*,
- *łoże* – *lec* (← *legti),
- *tch-awica*, *tch-nienie* – *od-dech*, *wy-dech*.

1.2. Zdarza się, że wskutek wygaśnięcia podstawy słowotwórczej uruchamiają się mechanizmy chroniące podzielność. Takim mechanizmem jest „podkładanie” jakiegoś elementu gniazda słowotwórczego, np.

– *oblubieniec*, *ulubieniec* – zanikły *oblubić*, *ulubić*, ale wyrazy motywuje czasownik *lubić*;

- *przymierze* – (← *przymierzać* + zmiana paradygmatu), dziś *sprzymierzać się*;
- *przywódca* (← *przywodzić* + *ca*), dziś derywat od *dowodzić*;
- *domownik* (← *domowny* + *ik*), dziś od *domowy/ dom*;
- *uczestnik* (← *uczestnić*), dziś *uczestniczyć*.

Jak widać, mimo wygaśnięcia podstawy wyrazy nadal funkcjonują jako pochodne; wygaśnięcie podstawy uruchamia mechanizmy asocjacji, następuje skojarzenie z jakimś elementem gniazda słowotwórczego.

2. Zarówno derywat, jak i jego podstawa mogą zmienić znaczenie. Daje to różne skutki. Zmiana znaczenia jest dopuszczalna, dopóki utrzymana jest kategoria słowotwórcza – ta ma szerszy zakres niż semantyka konkretnej słowoformy. I zdarza się, że nawet gdy derywat czy podstawa lekko zmienia znaczenie, motywacja między nimi mieści się zarówno w kategorii słowotwórczej, jak i w rozciągłości semantycznej obu członów.

³ O niektórych zjawiskach pisałam w artykule *Procesy regulujące zasoby kategorii słowotwórczych* [Kleszczowa 2018].

⁴ Tak motywuje wyraz Kuraszkiewicz [1957].

I tak wyraz *gościniec* od początków polszczyzny funkcjonuje w znaczeniu ‘droga, trakt’. To derywat od *gość*, choć ta podstawa słowotwórcza w ciągu wieków uległa przewartościowaniu semantycznemu. Dawniej *gość* to ‘przybysz, ktoś obcy’, dziś – ‘osoba zaproszona’. Jednak zmiana znaczenia podstawy nie przeszkadza w ustalaniu relacji słowotwórczej, ta jest dla przeciętnego Polaka klarowna (choć raczej nie powie, że *gościniec* to droga dla *gości*).

Derywat *przechodzień* to nazwa agensa – ‘kogoś, kto *przechodzi*’, tę motywację derywat zachowuje od początków polszczyzny pisanej, mimo iż dziś wartość derywatu uległa zawężeniu – *przechodzień* to ‘ktoś, kto przechodzi drogą’. I już kelner w restauracji to nie *przechodzień*, a przecież przechodzi od stolika do stolika.

Czasami zmiany znaczeń podstawy czy derywatu idą tak daleko, że zetraca się ścisły związek semantyczny między nimi, o tym będzie mowa w dalszej części artykułu.

2.1. W literaturze lingwistycznej stosunkowo dobrze opisane są zmiany semantyczne, które dotyczą członu motywowanego pary słowotwórczej (derywatu). Mówi się wtedy o leksykalizacji, przy czym mocno trzeba podkreślić, że to proces o postaci skalarnej. Zdarza się, że choć między derywatem a podstawą nie ma bezpośredniego związku znaczeniowego, budowa derywatu jest na tyle klarowna, że użytkownicy języka przyjmują motywację przewidywalną, przypuszczalną. I np. *bielizna* może też być *biała*, wtedy podstawa jest uzasadniona, choć przecież nagminnie używa się wyrażenia *kolorowa bielizna*. Gorzej z motywowaniem *miednicy*. Przeciętny użytkownik języka polskiego nie wiąże tego wyrazu z *miedzią*, podzielność na *mied+nica* jest semantycznie nieuzasadniona. I na próżno szukać motywacji między *ul* a *ulica*, między *spódnica*, *spodnie* (dawniej noszone pod *spodem*, dziś – odzież wierzchnia), *studnia* a *studzić* (studnie pełniły dawniej funkcję dzisiejszych lodówek), *kraj* ‘państwo’ ← *krajać* (pierwotnie *kraj* znaczyło ‘coś, co jest odkrojone’), *spiżarnia* a *spiż*, *stolica* a *stolec*, *kałuża* a *kał*; *godzina* a *dogodny/ wygodny*, *trawa* a *truć*, *sprośny* a *prosty* (← *z prosta*); zaskakujący dla Polaka jest etymologiczny związek między *słodki* i *sól* [Mitrenga 2014: 119-123]. Obserwować można skłonność do leksykalizowania się niektórych pól znaczeniowych. Wyraźnie widać to w polu erotyki (por. *pożądać*, *chuć*, *uwodzić*, *lubieżnik*, *molestować*, *sprośny*⁵) i fizjologii (*stolec*, *kał*, *odbyt*, *fiut*, *cyci*).

2.2. Mniej dotkliwe są generalizacje znaczenia, wtedy derywat i podstawa jakoś się „splatają”, por. *stolarz* od *stół* (stolarz wytwarza stoły, choć nie tylko), *piwnica* od *piwo* – w piwnicy można przechowywać piwo, ale rzadkie to przypadki⁶. A zdarza się i tak, że zmiany znaczenia dotyczą obu członów pary słowotwórczej. Tu przykładem może być *brzydki* i *brzytwa*⁷. Jak widzimy, zmiany znaczenia mogą, choć nie muszą prowadzić do całkowitego zerwania związku między derywatem a podstawą.

⁵ „Już przed XVIII wiekiem słowo *sprośny* ma (...) wyraźną asocjacje obyczajową, kojarzy się z wszetecznością, rozpustą lub miłością sprzedajną. W okresie renesansu i później o nierządniczy mówiło się też *sprośnica*.” [Pawelec 2013: 37-38].

⁶ W *piwo* doszło do znacznego zawężenia znaczenia – to napój do *picia* o specjalnych wymogach.

⁷ Podstawą obu wyrazów jest psł. **briti* ‘ciąć’. Znaczenie ‘wstrętny z wyglądu’ dla *brzydki* jest „efektem przeniesienia znaczenia ‘przykry, nieprzyjemny w dotyku’ ze sfery odczuć dotykowych na estetyczne.” [Jakubowicz 2010: 151].

2.3. Do zjawisk semantycznych, które zakłócają porządek słowotwórczy, zaliczyć też trzeba regularne wieloznaczności [Apresjan 2000: 179-204]⁸. O tym, że zjawisko ma naturę derywacji semantycznej, a nie słowotwórczej, świadczy fakt, że obejmuje klasę wyrazów motywowanych i niemotywowanych⁹. Ponieważ zdecydowana większość leksemów w językach słowiańskich to słowoformy, dochodzi do krzyżowania się wykładników formalnych kategorii słowotwórczych, a nawet – do funkcjonowania w danej kategorii formacji nietypowych, marginalnych. Tu przykładem może być wieloznaczność: cecha i zbiór ludzi naznaczonych ową cechą (*collectiva*), por. *profesura* ‘tytuł’ wobec *profesura* ‘ludzie obdarzeni tym tytułem’; *chrześcijaństwo* ‘religia’ wobec ‘ludzie wyznający tę religię’. Efektem tej wieloznaczności są leksemy *społeczność*, *ludność*, *potomność* – oznaczają zbiór ludzi, mimo iż *-ość* jest typowym formantem dla klasy nazw cech (*sprawność*, *odległość*, *aktywność*).

3. Czynnikiem w znaczny sposób naruszającym porządek systemu słowotwórczego jest napływ pożyczek, zjawisko o charakterze kulturowym, nasilającym się we współczesnym świecie (efekt globalizacji), choć oczywiście ich napływ występował od początków słowiańszczyzny. Tu warto zwrócić uwagę na charakter pożyczek.

3.1. Stosunkowo łagodnie wchłaniane są pożyczki z języków słowiańskich, te rzadko naruszają reguły słowotwórcze. Jako rodzime odczuwa Polak ukraińskie pożyczki: *grabież*, *hodować*, *pieczara*, *wiedźma*, a nawet orientalizmy uprzednio przyswojone przez medium ukraińskie: *bazar*, *kaleka*, *kary*, *kobza*, *koczować*, *kozak*, *kułak* [Kleszczowa 2010].

Większe anomalie systemowe wprowadzają pożyczki z języków niesłowiańskich, dawniej łacynizmy, dziś anglicyzmy (amerykanizmy). Fleksyjny charakter języka polskiego sprawia, że bardzo często pożyczane są semantyczne nazwy czynności, dopiero w następnym etapie dochodzi do tworzenia czasowników motywuujących te nazwy; tym samym zaburzona jest naturalna relacja systemowa: czasownik → nazwa czynności, por. *causa* → *kauzować*, *delegacja* → *delegować*, *park* → *parkować*; *monitoring* → *monitorować*. Anomalia ta jest likwidowana przez odwracanie motywacji, już nie *delegacja* → *delegować*, a *delegować* → *delegacja* [Pastuchowa 2000: 102-115]. W efekcie klasa nazw czynności zasilana jest nowymi formantami: *-acja*, *-cja*, *-aż*, *-ada*, *-ata*, *-encja*, *-sja*, *-ycja*, *-zja*, *-ing*.

3.2. Pożyczane leksemy na ogół wchłaniane są przez istniejące w słowotwórstwie kategorie, co więcej – zaczynają wchodzić w związki motywacyjne między sobą i między powstałych na ich bazie derywatami. Efektem jest wysoki stopień derywacji

⁸ „Jeżeli wieloznaczność leksykalną traktuje się jako jeden z synonimicznych środków języka, to najbardziej interesującą cechą jest jej bliskość wewnętrzna w stosunku do słowotwórstwa – bliskość, która daje podstawę do tego, by mówić o „derywacji semantycznej” jako osobnym typie procesów słowotwórczych.” [Apresjan 1995: 179],

⁹ Por. wieloznaczność ‘naczynie’ → ‘miara’: *szklanka*, *kieliszek*, ale też niemotywowana pożyczka węgierska *puchar*).

dezintegracyjnej¹⁰, np. *dypłomat*◊-a¹¹ ← *dypłomacja*, *konstrukt*◊-or ← *konstrukcja* // *konstruować*, *dyslekt*◊-yk ← *dyslekcja*, *patriot*◊-a ← *patriotyzm*, *onomast*◊-a ← *onomastyka*, *ekonom*◊-ista ← *ekonomia*, *atei*◊-zacja ← *ateizm*.

3.3. Prototypowy model słowotwórczy to derywat reprezentowany przez jedną podstawę słowotwórczą, której towarzyszy jakiś afiks, na drugim miejscu należy postawić composita. Tymczasem spora część wyrazów zapożyczonych wnosi elementy stojące na granicy afiksu i części złożenia, mówi się o prefiksoidach, sufiksoidach, co więcej – wyodrębnić można części rdzenne, które nigdy nie miały statusu samodzielnych leksemów¹², por. *mono-gamia*, *poli-gamia*, *a-gamia*; *su-fiks*, *pre-fiks*, *-inter-fiks*, *a-fiks*.

Napór anglicyzmów sprzyja powstawaniu hybrydowych formacji słowotwórczych z częstkami *auto-*, *euro-*, *bio-*, *eko-*, *-holik*, *-gate*, *porno*-¹³, a tym samym – powstaje teren pograniczny między derywacją a kompozycją. Do interpretacji tego typu zjawisk podchodzi się dwójako. Z jednej strony lingwiści szukają kryteriów dla odróżniania prefiksoidów od prefiksów, sufiksoidów od sufiksów, przytaczają argumenty za traktowaniem obcych członów jako afiksów bądź części złożenia¹⁴. Można również na problem spojrzeć jako na zjawisko zmienne w czasie, szukając podobnych zjawisk na przykładzie zapożyczanych w przeszłości latynizmów – prefiksoidy i sufiksoidy chyliły się albo ku afiksom (gramatyzalizowały się) (Kleszczowa 2015), albo zaczynały być odczuwane jako części złożenia (prefiksoidy i sufiksoidy ulegały leksykalizacji). Tym samym hybrydalne twory słowotwórcze podporządkowywały się modelom prototypowym w słowotwórstwie języków słowiańskich.

Przykładem gramatyzalizacji może być morfem *-teka* (elementu greckich złożów z *thēkē* ‘składnica’), który zaczyna funkcjonować jako sufiks nazw kolektywnych, por. *plytoteka*, *filmoteka*, *biblioteka*¹⁵. Przykładem prefiksoidu, który stał się elementem złożenia, jest *super-*. Pożyczki łacińskie z tym elementem pojawiły się w polszczyźnie w XVI wieku, choć dopiero „w polszczyźnie dwudziestowiecznej doszło do usamodzielnienia się części *super-*. Może ona funkcjonować jako przysłówek, por. *super* ‘nadzwyczajnie, znakomicie, świetnie, ekstra’” [Zarębski 2012: 235]. Warto zauważyć, że w przytoczonym cytacie ujawnia się drugi zleksykalizowany prefiksoid, mianowicie *ekstra* [Zarębski 2012: 138-143].

¹⁰ Chodzi o skrócenie podstawy słowotwórczej derywatu; w literaturze mówi się o derywacji dezintegracyjnej, o ucięciach, derywacji wymiennej, mutylacji, derywacji wstecznej... Na temat terminologii (niejednolitej), istoty i prób definiowania takiej derywacji zob. Charzyńska-Kapron 2005: 9-18.

¹¹ Znak ◊ sygnalizuje ucięcie morfemu z podstawy słowotwórczej.

¹² Dodałam tu przysłówek „nigdy”, bo i w rodzimych gniazdach znajdziemy takie, których część rdzenna nie funkcjonuje już samodzielnie, por. *zamykać*, *odmykać*, *wymykać się*, *przemykać*.

¹³ Na temat hybrydowych formacji słowotwórczych w językach wschodniosłowiańskich zob. Клименко 2012.

¹⁴ O propozycjach interpretacji obcych prefiksów i prefiksoidów zob. Zarębski 2014.

¹⁵ Morfem *-teka* funkcjonuje we wszystkich językach słowiańskich, czeskie: *vinoteká*, *pivoteká*; słowackie: *filmoteka*, *videoteka*; ukraińskie: *виноотека*, *глінтоотека*; rosyjskie: *библиотека*, *виноотека*; białoruskie *бібліятэка*, *картатэка*; bułgarskie: *dyskoteka*, *fonoteka*; serbskie i chorwackie *videoteka*, *kartoteka*. Problem leży w statusie tego morfemu. I np. przez lingwistów ukraińskich traktowany jest jako morfem rdzenny [КГСУМ].

4. Dotąd starałam się pokazywać zjawiska seryjne, zatem zaniki podstaw słowotwórczych, zmiany znaczeń, napływ pożyczek stymulujących nowe elementy słowotwórcze. Tu pokazane będą fakty jednostkowe, przygodne, trudne do uogólnień. Chodzi o kontaminację leksemów, co wskutek różnorodnych skojarzeń daje w efekcie derywaty o zaskakującej nieraz motywacji¹⁶. Oto przykłady:

– staropolskie *pecka* ‘nasienie’ (psł. **pŕt’bka*) skrzyżowało się z *kostka* (zob. *kość*) i w efekcie powstał wyraz *pestka*;

– postać wyrazu *stopień* jest efektem skontaminowania psł. **stepenŭ* z wyrazem *stopa*;

– pisze Witold Mańczak, że nazwa miesiąca *styczeń* pochodzi od psł. **sĕkti* ‘ciąć’, jako że wyrąb i transport drzew w lesie łatwiejszy jest zimą.” [SE]. Tymczasem Polacy skontaminowali tę nazwę z leksemem *tyka*.

Zjawiska adideacji dotyczą też wyrazów zapożyczonych. Do przejętego wyrazu dołącza się nieraz jako podstawa wyraz zdomowiony już w języku. Tu dobrym przykładem może być leksem *grubianin*. Z języka niemieckiego pożyczylismy *Grobian*, dodając formant *-anin* (pochodzenia łacińskiego *-anus*, ale zaadoptowanego wcześniej) i w ten sposób związaliśmy pożyczkę z przymiotnikiem *gruby* [SEJP].

Zakończenie

Zjawisk burzących porządek poziomu słowotwórczego jest więcej, ich kompleksowy opis i pogłębione studia wymagają szerokiej bazy materiałowej, a najlepiej – studiów porównawczych. W niniejszym artykule jedynie zasygnalizowałam niektóre zagadnienia, a i te wymagają rozwinięcia. Chciałabym też mocno podkreślić, że dla jasności wykładu przytaczałam przykłady, które w sposób najbardziej klarowny ilustrowały opisywane zjawiska. W rzeczywistości przyczyny burzące porządek słowotwórczy nakładają się na siebie i niejednokrotnie trudno oddzielić je od siebie – podobieństwo formy może stymulować różnego rodzaju asocjacje (np. *śledziona* i *śledź*¹⁷), na zmianę znaczenia może nakładać się zmiana formy (np. *(od)dech* – *dusza*). Charakterystyczna dla systemów otwartych, a do takich na pewno zalicza się język naturalny, jest ekwifinalność – stan końcowy może być efektem wielu stanów początkowych [Bertalanffy 1984: 7].

Jednak mimo ekwifinalności systemy otwarte utrzymują stabilność, wpisana jest w nie zdolność do samoregulacji. Jak język reaguje na zjawiska destrukcyjne? W efekcie „podkładania” nowej podstawy z gniazda słowotwórczego rodzą się: derywacja dezintegralna¹⁸, wszelkiego rodzaju ucięcia podstawy [Charzyńska-Kapron 2005; Kreja

¹⁶ W podanych tu wyrazach postać fonetyczna zbliżyła etymologicznie różne leksemy. Ale są i takie, w których postać fonetyczna stała się powodem zerwania związku. Przytoczyć to można *korzeń* – *czar*; *gar* – *żar*; *koniec* – *początek*; *gardło* – *żreć*; *goić* – *żyć*.

¹⁷ Wyraz pochodzi z psł. **selzena*, na gruncie polskim oczekiwalibyśmy postaci **ślezionea*. Pisze Mańczak, że „Bardziej prawdopodobna jest kontaminacja formy **ślezionea* ze *śledź*. Żeby doszło do kontaminacji, związek znaczeniowy bynajmniej nie jest konieczny.” [PSE].

¹⁸ Ten typ derywacji dotyczy leksemów pożyczonych (3.2.), ale też rodzimych, por. *kudłacz* to już nie człowiek, który ma *kudły*, *włochacz* to nie ‘człowiek, który ma *włosy*’, *kosmacz* ‘człowiek, który ma *kosmy*’ (SXVI); wyrazy te są tworami motywowanymi drogą wymiany sufiksów *-aty* na *-acz* (*kudłaty* → *kudłacz*, *włochaty* → *włochacz*, *kosmaty* → *kosmacz* [Grzegorzczkova, Puzynina 1979: 100-101].

1970; Waszakowa 1996]; ochroną zasad słowotwórczych jest odwracanie motywacji (por. 3.1.), a także zjawiska adaptacyjne i kontaminacyjne, które Piotr Sobotka nazywa etymologizowaniem (w odróżnieniu od etymologii); chodzi o „przyswajania wyrażenia formalnie i / lub znaczeniowo obcego do danego – rozumianego synchronicznie bądź achronicznie – kodu językowego lub rejestru (np. idiolektu). Proces etymologizowania odbywa się stopniowo. Punktem wyjścia jest poczucie „obcości” albo semantycznej, albo zarazem fonetycznej i semantycznej jakiegoś wyrażenia. Temu poczuciu towarzyszy zazwyczaj dążność do stworzenia maksymalnej koherencji danego wyrażenia z innymi w zasobie leksykalnym bądź jego zinterpretowania (...), co prowadzi do przetworzenia struktury semantycznej lub pragmatycznej etymologizowanego słowa bądź jego składu znaczeniowego i fonetycznego (a w gruncie rzeczy znaczeniowo-fonologicznego, ponieważ może chodzić w tym wypadku o dostosowanie obcej z jakiegoś powodu formy do aktualnego systemu, (...).” [Sobotka 2015: 139].

LITERATURA

1. Apresjan J. D. Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka. Przeł. Z. Kozłowska i A. Markowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.
2. Bertalanffy L. Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowania. Przeł. Ewa Woydyłło-Woźniak. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984.
3. Grzegorzczkowska R., Puzynina J. Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
4. Jakubowicz M. Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 2010.
5. Kaproń-Charzyńska I. Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki. Wydawnictwo TOP KURIER, Toruń 2005.
6. Kleszczowa K. Procesy regulujące zasoby kategorii słowotwórczych. „Jazykovedný časopis” 69, nr 3 (Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV), Bratislava 2018, s. 497–506;
7. Kleszczowa K. Rola słowotwórstwa w przejmowaniu i stabilizacji pożyczek (na przykładzie polskich ukrainizmów). В: Відображення історії та культури народу в словотворенні. Видавничий Дім Дмитра Бураго, Київ 2010, с. 110–119.
8. Kreja B. 1970, O tzw. derywacji wstecznej odrzeczownikowej we współczesnym języku polskim. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 9, s. 61–94.
9. Kuraszkiewicz W. Przyczynki wyrazowe. 1. Niebożec – nieboszczyk, niebożę – nieborak. „Język Polski” 1957, R. XXXVII, s. 119–124.
10. Клименко Н. Ф. Оновлення словотворчих ресурсів як наслідок семантичної інтерференції мов. В: Творба речі и њени ресурси у словенским језицима. Уредници: Божо Ђорић и Рајна Драгићевић. Београд 2012, с. 131–140.
11. Mitrenga B. Zmysł smaku. Studium leksykalno-semantyczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014.
12. Pastuchowa M. Zmiany semantyczne i strukturalne czasowników odrzeczownikowych w polszczyźnie. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000.
13. Pawelec R. Ciemne zwierciadło. Semantyka antywartości. Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa 2013.

14. Sobotka P. Etymologizowanie i etymologia. Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej. BEL Studio Sp. z o.o. Warszawa 2015.
15. Waszakowa K. Kognitywno-komunikacyjne aspekty słowotwórstwa. Wybrane zagadnienia opisu derywacji w języku polskim. Wydano nakładem Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017.
16. Waszakowa K. Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantem paradygmatycznym. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1996.
17. Zarebski R. Prefiksy genetycznie obce a początkowe człony złożzeń w historii polszczyzny. „Język Polski” XCIV, z. 1, 2014, 51-62.
18. Zarebski R. Rzeczownikowe prefiksy obcego pochodzenia w historii języka polskiego. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012.

SŁOWNIKI WRAZ ZE SKRÓTAMI

19. Polski słownik etymologiczny, Mańczak W., Polska Akademia Umiejętności, Wydział I Filologiczny, Kraków 2017 (**PSE**).
20. Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk. T. 1–11. Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Instytut Języka Polskiego PAN. Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002 (**SStp**).
21. Słownik etymologiczny języka polskiego, Boryś W., Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006 (**SEJP**).
22. Кореневий гніздовий словник української мови. Гнізда слів з вершинами - омографічними коренями. Карпіловська Є. А., Київ 2002 (**КГСУМ**).

Kleszczowa Krystyna

Phenomena which upset the order of the word-formative system

Language is a highly complex entity, subject to destructive phenomena. The derivatives which function at a given time cross with newly emerging units, the order of the word-formative system is upset by the influx of borrowings and linguistic calques, and above all – both the derivative and its basis are affected by semantic changes and even the word-formative basis may disappear. The phenomena which upset the order of the word-formative level are numerous; the article briefly discusses the following: 1/ the results of the fading away of the word-formative basis (here there is the inclusion of the element of the word-formative nest to the relation between words); 2/ changes of the meaning of the derivative or the word-formative basis, also regular instances of polysemanticity; 3/ the influx of borrowings – here there are suffixoids and prefixoids, disintegrative (interchangeable) derivation; 4/ adaptation- and contamination-related phenomena.

Keywords: evolution of language, linguistic change, word-formation, re-interpretation, grammaticalization, borrowings

УДК 811.161.2'367.633

Paweł Kowalski
(Warszawa, Polska)

Derywacja semantyczna i neosemantyzacja (słów kilka o różnych aspektach derywacji semantycznej)

Метою статті є аналіз функціонування термінів, пов'язаних з описом значеннєвих змін у межах лексики природних мов, передусім встановлення відношень між значеннями таких термінологічних одиниць, як семантична деривація, неосемантизація, семантичний дериват і неосемантизм у системі польської мовознавчої термінології.

Ключові слова: *семантична деривація, семантичний дериват, польська мова, неосемантизм, неосемантизація, мовознавча термінологія.*

1. Tematyka szeroko pojętej nominacji, w tym nominacji leksykalno-semantycznej, struktur semantycznych wyrazów, kształtowania się i zmiany znaczeń jednostek językowych, stanowi przedmiot zainteresowania kilku poddyscyplin językoznawstwa. Są to m.in. semantyka, leksykologia i słowotwórstwo, a więc obszary badań bliskie Profesor Ninie Klimienko. Obok tych przestrzeni językoznawstwa Pani Profesor bliska też była tematyka terminologii językoznawczej, która stanowi podstawowy element języka specjalistycznego lingwistyki. Jak żywe stają przed oczami wnikliwe dociekania Pani Profesor podczas wystąpień na konferencjach kijowskich i innych spotkaniach naukowych dotyczące różnic ekstensji poszczególnych terminów słowotwórczych, leksykologicznych i in. W niniejszym tekście pragnę więc przyjrzeć się funkcjonowaniu terminów związanych z procesem nabywania nowego znaczenia (zmiany znaczenia, przejścia jednego znaczenia w drugie) w polskiej terminologii językoznawczej. Wydzieleniu ich zakresów semantycznych i ustalenia relacji między nimi. Wydaje się już na wstępie, że bogactwo i różnorodność nominacyjna w zakresie takiej terminologii wynika z różnych perspektyw badawczych, odmiennych poddyscyplin językoznawczych, które różnicuje często zakres postulatów badawczych i wypracowana metodologia.

1.1. Czytając i przeglądając nowsze polskie prace językoznawcze poświęcone tematyce zmian znaczenia (najczęściej w słownictwie polszczyzny, lecz także w innych językach słowiańskich i niesłowiańskich oraz pracach konfrontatywnych), natknąć się można na kilka terminów językoznawczych używanych przez autorów tychże prac, które stanowią aparat pojęciowy (terminologiczno-metodologiczny) opisu tych zjawisk. Przede wszystkim powszechnie stosowane są takie jednostki terminologiczne, jak *neosemantyzm*, *neologizm semantyczny*, *neologizm znaczeniowy*, *derywat semantyczny* oraz – także o profilu rzeczownikowym, wyrażające czynnościowość – *derywacja semantyczna*, *neosemantyzacja*, *zmiana znaczenia*. Bez trudu w pracach angielskich odnaleźć możemy ich anglojęzyczne odpowiedniki *semantic derivation*, *semantic shift*, *semantic derivative* i nieco rzadsze i mniej popularne z wariantywnym zapisem *neo-semanticization*, *neosemantization* (*neosemantisation*), *neo-semanticism*. O ile ta różnorodność nie wpływa na możliwość skutecznego opisu i analizy materiału językowego – choć niekiedy może zaburzać spójność aparatu pojęciowo-terminologicznego – o tyle każe zastanowić się, dlaczego jest ich aż tyle, czy może nie wprowadzają one zbędnego szumu terminologicznego, odsyłając do tych samych zjawisk.

2. Strukturalnie *neosemantyzm*, *neosemantyzacja* stanowią przejrzyste struktury słowotwórcze (terminotwórcze): derywaty utworzone na drodze prefiksacji od terminu językoznawczego *semantyzacja* i od formy *semantyzm* z przyłączonym prefiksem internacjonalnym *neo-* o greckim rodowodzie i znaczeniu «nowy». Przy czym termin *semantyzm* stosowany jest powszechnie w odniesieniu do jednego z kierunków w filozofii, w językoznawstwie zaś częściej w związku ze znaczeniem jednostek leksykalnych używa się terminów *semem* i *semantem*.

Derywacja semantyczna i derywat semantyczny (derywat znaczeniowy) to syntagmy o strukturze formalnej N Adj, w których człon przymiotnikowy (internacjonalny lub rodzimy) stanowi doprecyzowanie ogólnego znaczenia wyznaczanego przez element rzeczownikowy. Termin ten w sławistyce upowszechnił się za sprawą pracy Jurija Apresjana [1, s. 225], choć już wcześniej w polskiej terminologii językoznawczej używany był m.in. przez Jerzego Kuryłowicza na oznaczenie derywacji słownikowej (leksykalnej) [2, s. 104].

3. Obecnie w językoznawstwie polskim (zarówno polonistycznym, jak i sławistycznym) przeważają dwa modele opisu derywacji semantycznej. Pierwsze ujęcie wywodzące się z tradycji opisu słowotwórstwa jako kombinatoryki morfemowej, ujmującej derywat i podstawę w strukturach predykatowo-argumentowych, oraz ujęcie leksykologiczne.

3.1. W obrębie słowotwórstwa o derywacji semantycznej możemy mówić zarówno w przypadku jej współwystępowania z derywacją formalną, jak i przy braku derywacji formalnej, przy czystej (ekskluzywnej) derywacji semantycznej. W pierwszym przypadku na płaszczyźnie pojęciowej generowaniu pojęć złożonych z pojęć prostszych towarzyszy tworzenie złożonej struktury morfemowej jednostki słowotwórczej (dodanie, ucięcie i in.). W drugim przypadku generowanie pojęć występuje samodzielnie bez jakichkolwiek towarzyszących zmian formalnych. W płaszczyźnie formalnej więc derywacji semantycznej odpowiadają przypadki istnienia i nieistnienia derywacji formalnej [3, s. 283; 4, s. 153]. Termin derywacji semantycznej uwikłany jest w sieć

relacji z terminem derywacji formalnej. Możemy tak naprawdę mówić o dwóch derywacjach semantycznych: leksykalnej i słowotwórczej, a różnica między nimi wynika z tego, że w przypadku derywacji leksykalnej składnikami konstytutywnymi struktury semantycznej jednej i drugiej nazwy są różne pojęcia, mające różne implikacje (fundujące różne struktury predykatowo-argumentowe). Nie da się więc, tak jak w przypadku derywatu słowotwórczego, wyprowadzić w wyrazie pochodnym struktury predykatowo-argumentowej ze struktury predykatowo-argumentowej podstawy, choć na powierzchni mają one ten sam ciąg elementów diakrytycznych, np. *powołanie* «wezwanie do służby wojskowej»; *powołanie* «zdolność i zamiłowanie do robienia czegoś pożytecznego, np. *powołanie pisarskie*» [4, s. 153 – 154].

Ewa Maślowska pisze, że derywacja semantyczna rozumiana jest jako tworzenie znaczeń pochodnych od znaczenia wyjściowego, które polega na przebudowie struktury znaczenia wyjściowego. Mamy więc do czynienia z dwoistością mechanizmu transformacyjnego: przebudową struktury znaczenia wyjściowego – w wypadku tworzenia pojęć nowych jeszcze nieposiadających nazw, bądź też na wbudowaniu pewnych elementów znaczenia wyjściowego do struktury pojęcia synonimicznego, w wyniku czego zakres znaczeniowy synonimu ulega zmianie (zazwyczaj zwężeniu). Elementem łączącym ZW i ZP (znaczenie wyjściowe i znaczenie pochodne) jest tzw. węzeł semowy, czyli te składniki znaczenia wyjściowego (semy systemowe lub wirtualne), które wykorzystane zostały do utworzenia znaczenia sekundarnego [7, s. 7]. Mechanizm derywacji semantycznej może więc być zapisany symbolicznie $ZW > ZP$, gdzie kierunek strzałki wyznacza kierunek derywacji.

Przyjrzyjmy się teraz definicjom *neosemantyzacji* i *neosemantyzmu*. W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego *neosemantyzm* to «wyraz, który otrzymał nowe znaczenie; neologizm semantyczny; nowoznacznik» [10]. Szerszą definicję odnajdziemy w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego PWN*, w którym *neosemantyzmem* jest «wyraz, który nabrał nowego znaczenia lub jest używany w nowym znaczeniu; neologizm semantyczny» [11, s. 1088]. W tych definicjach mamy więc eksplicytnie wykazaną tożsamość (ekwiwalencję *neosemantyzmu* z neologizmem semantycznym). Andrzej Markowski nazywa *neosemantyzmem* «obiekt mający określoną formę i określone znaczenie. Forma takiego obiektu jest identyczna z formą innego obiektu leksykalnego (lub innych obiektów leksykalnych), już istniejącego (istniejących) w języku, treść zaś różni się od treści tamtego obiektu, ale w taki sposób, że jest z treści istniejącego obiektu wyprowadzalna, czyli derywowana semantycznie» [6, s. 240]. W definicji tej podkreślona zostaje więc identyczność formalna jednostek, a formantem jest w tym wypadku wyłącznie zmiana znaczenia. Tak rozumianej *neosemantyzacji* więc nie towarzyszą żadne mechanizmy transformacji strukturalno-składniowych (formalno-strukturalnych). Autor stwierdza, że jeśli nie jest możliwe ustalenie wyprowadzalności jednego znaczenia w drugie, należy mówić o homonimii, która nie wchodzi w zakres terminu *neosemantyzacji* [6, s. 240]. Tym samym do terminu *neosemantyzacji* odnoszone jest wyłącznie zjawisko polisemii (wieloznaczności), z pominięciem przypadków homonimicznych. Przykłady takie jak *dypłomatka* «kobieta dyplomata» i *dypłomatka* «mała skórzana teczka», a więc derywowane od

różnych znaczeń, nie są traktowane jako neosemantyzacja [6, s. 247-248], choć można je przypisać derywacji semantycznej. Joanna Satoła-Staśkowiak traktuje *neosemantyzację* nieco szerzej, pisząc, że do procesu neosemantyzacji dochodzi z pomocą różnych zabiegów językowych, włączając także mechanizmy słowotwórcze, np. uniwerbizację drogą elipsy, por. *bank* < *bank krwi*, *bank danych*; *galeria* < *galeria handlowa*, *galeria sztuki* i in [9, s. 68].

3.2. Zasadnicza różnica między terminem *neosemantyzacji* i szerzej rozumianej *derywacji semantycznej* (słowotwórczo) polega więc na tym, że referencją *neosemantyzacji* jest w pracach zjawisko nabywania nowego znaczenia przez jednostkę językową identyczną formalnie do jednostki, z której znaczenie generuje. Przy czym, zazwyczaj, nie wspomina się o dodatkowych mechanizmach transformacji na poziomie formalnym. Tak rozumianej neosemantyzacji odpowiada więc czysta (ekskluzywna) derywacja semantyczna w węższym rozumieniu, w której szczególny nacisk położony jest na mechanizmy derywacyjne, mechanizmy pochodności semantycznej, czyli prześledzenie zmiany jednego znaczenia w kierunku innego znaczenia w obrębie jednego języka, np. *suchar* «kromka specjalnie wysuszonego, starego pieczywa», *suchar* «stary, dobrze, znany i dlatego nieśmieszny żart», gdzie wspólnym elementem jest cecha starości, oraz nowe i dopiero wchodzące do uzusu znaczenie «krótki, dowcipny żart, bazujący najczęściej na grze językowej, a mający strukturę tekstową: pytanie – odpowiedź» (por. Co robi kierowca, kiedy jest mu zimno? Siedzi w golfie), gdzie wspólną cechą jest «bycie żartem». Co więcej *neosemantyzacja* obok pochodności i nabywania znaczenia w obrębie jednego języka prezentuje także model przeobrażenia znaczenia pod wpływem zewnętrznym, czyli pod wpływem języka obcego, np. *generować* «wytwarzać pewną postać energii lub pewną formę przenoszenia energii» i nowe znaczenie powstałe przez generalizację, uogólnienie, rozszerzenie znaczenia pierwotnego «wytwarzać, produkować»; artykułować «odpowiednio wymawiać dźwięk»; nowe znaczenie «formułować, wyrażać myśli». Wydaje się więc, że również ta cecha różnicuje zakres obydwu terminów, bowiem w przypadku przejścia pełnego znaczenia z języka obcego nie sposób mówić o procesie derywacji znaczeniowej, czyli pochodności jednego znaczenia w drugie na gruncie jednego języka, w tym wypadku polszczyzny. Paralelnie odnieść to można do płaszczyzny formalnej, w której trudno twierdzić, że np. terminy nazywające różne poddyscypliny językoznawcze, jak socjolingwistyka, ekolingwistyka są formacjami utworzonymi na gruncie języka polskiego od syntagm (terminów analitycznych) socjologii języka (socjologii lingwistycznej), ekologii języka (ekologii lingwistycznej), a nie zapożyczeniami o charakterze internacjonalnym w całości przejętymi z języków obcych, w tym wypadku angielszczyzny.

4. Wymienne i synonimiczne używanie terminów *neosemantyzacja* i *derywacja semantyczna* ma swoje uzasadnienie w praktyce językoznawczej. Terminy te odnoszą się do wieloznaczności leksykalnej i służą opisowi przejścia jednego znaczenia w drugie. Warto jednak przy użyciu tych terminów zwrócić uwagę na drobne (dyskretne) różnice w ich dystrybucji, a także różnice znaczeniowe, co poświadczać może także nieuwzględnianie ich w klasach ekwiwalencji wewnątrzjęzykowej w bibliograficznej bazie danych światowego językoznawstwa sławistycznego, w której takie słowa

kluczowe z zakresu sławistyki – równokształtne z terminami – jak wieloznaczność (polisemia), derywacja semantyczna, neosemantyzacja, derywat semantyczny, neosemantyzm (neologizm semantyczny) funkcjonują oddzielnie, czyli nie są ujęte w szerokie klasy ekwiwalentów. Derywacja semantyczna rozumiana powinna być w węższym i szerszym znaczeniu, a w relacji do neosemantyzmu powinna być traktowana w układzie hierarchicznym: nadrzędnie w stosunku do neosemantyzacji, pozostając z nią w relacji inkluzywnej. Jak zauważyć można w piśmiennictwie językoznawczym derywacja semantyczna stosowana jest na zjawiska wykraczające poza znaczenia terminu neosemantyzacji. Elementem dodanym do znaczenia tego terminu jest niewątpliwie ugruntowanie w słowotwórstwie i odnoszenie derywacji semantycznej także w przypadku współwystępowania derywacji słowotwórczej, podczas gdy neosemantyzacja odnoszona jest w pracach – choć nie przez wszystkich badaczy – wyłącznie do zjawiska zmiany znaczenia w obrębie jednej struktury formalnej. Struktura znaczeniowa derywacji semantycznej jest więc bogatsza o potencjalny element współwystępowania zmiany struktury, choć na płaszczyźnie formalnej nie jest to eksplikowane. Dodatkowo neosemantyzm i neosemantyzacja stosowany jest w zasadzie jedynie w aparacie terminologicznym leksykologii i semantyki, podczas gdy *derywacja semantyczna* i – raczej mniej powszechnie – *derywat semantyczny* jest używany szerzej, w pracach z zakresu semantyki, słowotwórstwa, leksykologii, a także składni, zaś w jego strukturze znaczeniowej mogą zawierać się takie synonimiczne terminy, jak m.in. *neosemantyzm*, *neologizm znaczeniowy*, *neologizm semantyczny*, *nowotwór znaczeniowy*, *nowoznacznik*, ale raczej nie *anglosemantyzm*. Niższa frekwencja derywatu semantycznego na rzecz neosemantyzmu, w praktyce piśmiennej wynikać może z ekonomii językowej, a także mody językowej do zapożyczania do systemów terminologicznych jednostek międzynarodowych.

LITERATURA

1. Apresjan J. Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka. – Wrocław, 1980. – 469 s.
2. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Wrocław, 1993. – 671 s.
3. Karolak S. Od semantyki do gramatyki. Warszawa, 2001. – 668 s.
4. Maldijewa V. Korelacja derywacji leksykalnej i derywacji słowotwórczej w polskim slangu młodzieżowym. – *Slavia Meridionalis* 2009. Nr. 9. – S. 152-161.
5. Maldijewa V. Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. – T. 9 : Słowotwórstwo. – Warszawa, 2009. – 223 s.
6. Markowski A. Miejsce neosemantyzmów w strukturze polisemu (na materiale najnowszych neosemantyzmów języka polskiego). – *Przegląd Humanistyczny*. – 2006. – 5-6, S. 239-249.
7. Masłowska E. Derywacja semantyczna rzeczowników. – Warszawa, 1988. – 153 s.
8. Nagórko A. Zarys gramatyki polskiej. – Warszawa, 2007. – 331 s.
9. Satoła-Staśkowiak J. Najmłodsza leksyka polska i bułgarska. – Warszawa, 2015. – 278 s.
10. SJPDor. Wersja online: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/neosemantyzm;5457124.html>
11. Tokarski J. Derywacja semantyczna jako jedno ze źródeł polisemii wyrazowej. – Bartmiński J. Pojęcie derywacji w lingwistyce. – Lublin, 1981. – S. 91-105.
12. USJP – Uniwersalny Słownik Języka Polskiego (T. 2). – Warszawa, 2006. – 1355 s.

Kowalski Pavel***Semantic derivation and neosemantization (on different aspect of semantic derivation)***

The aim of the paper is to acknowledge the usage of terms related to the description of meaning change within the lexis of natural languages. Primarily establish relations between such units as semantic derivation, neosemantization, semantic derivation and neosemanism in the system of Polish linguistic terminology. Equivalent and interchangeable usage in linguistic papers the terms neosemantisation and semantic derivation has its justification. These terms refer to lexical ambiguity and are used to describe the transition of one meaning into another. However, while using these terms it is worth paying attention to small (discrete) differences in their distribution, as well as differences in meaning. Semantic derivation should be understood in a narrower and broader sense, and in relation to neosemantism it should be treated in a hierarchical order: superior to neosemantization. As one can see in the literature, it is used for phenomena that go beyond the extension of the term neosemantization. An element added to the meaning of this term is undoubtedly grounding in word formation and referring to the semantic derivative also when accompanied by word formation derivation, while neosemantisation is referred in the works, though not always, solely as the phenomenon of changing meaning within one formal structure.

Keywords: neosemantization, neosemantizem, linguistic terminology, Polish language, semantic derivation, semantic derivative

УДК 811.16'27(045)

Аляксандр А. Лукашанец

(Мінск, Беларусь)

Славянскія мовы ў XXI стагоддзі: сацыялінгвістычныя аспекты развіцця і функцыянавання

У артыкуле разглядаецца месца сучасных славянскіх стандартных моў у сацыялінгвістычных сітуацыях славянскіх краін у пачатку XXI ст. (агульны тып моўнай сітуацыі, афіцыйны статус славянскіх моў і іх рэальнае становішча як сродку камунікацыі ў нацыянальным соцыуме); вызначаны тыпы моўных сітуацый і названы канструктыўныя і дэструктыўныя фактары іх функцыянавання ў сферах унутрынацыянальнай камунікацыі.

Ключавыя словы: славянскія мовы, моўная сітуацыя, дзяржаўная (афіцыйная) мова, двухмоўе і шматмоўе, моўная палітыка.

Замест уступу. Лёс падарыў мне шчасце блізкага знаёмства, навуковага супрацоўніцтва і сяброўства на працягу паўтара дзесяцігоддзя з цудоўным чалавекам – доктарам філалагічных навук, прафесарам, членам-карэспандэнтам НАН Украіны Нінай Фёдараўнай Кліменка.

Ніна Фёдараўна была выдатным украінскім вучоным-лінгвістам. Яна ўнесла вялікі ўклад у развіццё сучаснага ўкраінскага мовазнаўства, эліністыку і тэорыю мовы, плённа працавала ў галіне ўкраінскага, славянскага і індаеўрапейскага словаўтварэння. На працягу апошніх пятнаццаці гадоў Ніна Фёдараўна была актыўным членам Камісіі па славянскім словаўтварэнні пры Міжнародным камітэце славістаў, дзе яе аўтарытэт быў абсалютна бяспрэчным. Яе даклады на штогадовых канферэнцыях Камісіі заўсёды вызначаліся глыбінёй пастаўленай навуковай праблемы, высокай ступенню аргументаванасці, выключнай дакладнасцю і карэктнасцю моўнага матэрыялу, а таксама высокім

майстэрствам прэзентацыі. Выступленні Ніны Фёдараўны ў дыскусіях і абмеркаваннях былі прыкладам прафесійнай патрабавальнасці і адначасова ўзорам сяброўскай добразычлівасці і этычнасці. У асобе Ніны Фёдараўны Кліменка гарманічна спалучыліся талент вучонага-даследчыка, выключная прафесійная кампетэнтнасць, бескампраміснасць і настойлівасць у пошуку і адстойванні навуковай ісціны, высокая патрабавальнасць да калег і ў першую чаргу да сябе, пачуццё адказнасці за справу, нецярпімасць да верхаглядаства ў навуцы і інтрыганства ў адносінах з калегамі, уменне прызнаць і прыняць пункт погляду іншага, а таксама выключная добразычлівасць і сардэчнасць, сяброўская вернасць, уменне і гатоўнасць прыйсці на дапамогу, аказаць падтрымку ў складанай сітуацыі. З асаблівай цеплынёй і добразычлівасцю яна адносілася да Беларусі і сваіх беларускіх сяброў і калег.

Ніна Фёдараўна Кліменка была вялікім патрыётам сваёй “ненькі” Украіны, роднай украінскай мовы, служэнню якім яна прысвяціла ўсё сваё жыццё і свой талент вучонага, высока і годна несла высокае званне грамадзяніна Украіны, паслядоўна і бескампрамісна да апошняй хвіліны жыцця адстойвала нацыянальныя інтарэсы і нацыянальныя прыярытэты сваёй краіны. Ніна Фёдараўна глыбока перажывала ўсе праблемы і нягоды, якія выпалі на долю ўкраінскага народа ў XXI стагоддзі, як толькі магла падтрымлівала працэсы дэмакратызацыі ўкраінскага грамадства, клапацілася пра лёс украінскай мовы.

Светлай памяці Ніны Фёдараўны Кліменка – Вучонага, Грамадзяніна і Чалавека – я і прысвячаю гэты свой артыкул.

К пачатку XXI стагоддзя палітычная карта сучаснай Славіі кардынальна змянілася, што прывяло да істотнай карэкціроўкі моўных сітуацый у славянскіх краінах і месца славянскіх моў у сучаснай камунікатыўнай прасторы. Вынікам з’яўлення на карце Еўропы новых славянскіх краін стала фарміраванне новых стандартных славянскіх моў, змяненне афіцыйнага статусу большасці славянскіх моў і сацыялінгвістычных умоў іх функцыянавання. Акрамя таго, значны уплыў на спецыфіку развіцця сістэм і функцыянавання нацыянальных моў, у тым ліку і славянскіх, аказваюць сучасныя працэсы глабалізацыі і міжнароднай інтэграцыі, а таксама з’яўленне і інтэнсіўнае пашырэнне новых сучасных сродкаў і каналаў трансляцыі інфармацыі і ведаў. Усё гэта ставіць перад славянскімі мовамі няпростую задачу захавання сваёй функцыянальнай значнасці перш за ўсё ва ўнутрынацыянальных сферах камунікацыі, а таксама фарміраванне поўнафарматнага ўласнага нацыянальна-моўнага сегменту ў сусветнай кіберпрасторы, што становіцца ў XXI стагоддзі важнейшым фактарам захавання нацыянальных моў і культурна-моўнай шматстайнасці ў свеце. Нягледзячы на тое, што ў выніку сацыяльна-палітычных перамен у жыцці славянскіх краін і народаў большасць сучасных славянскіх моў істотна павысіла свой афіцыйны статус, узмацніла месца і ролю ва ўнутрынацыянальных камунікатыўных сферах, практычна ўсе без выключэння славянскія мовы ва ўмовах сучаснай інтэграцыі і глабалізацыі сутыкнуліся з праблемай моўнай і культурнай экспансіі, якая праяўляецца ў першую чаргу “ў так званай

інтэрнацыяналізацыі – беспрэцэдэнтным ціску міжнародных моў і актыўным папаўненні лексіконаў славянскіх моў вялікай колькасцю запазычанняў, што ў пэўнай ступені абмяжоўвае ўласныя ўнутрымоўныя намінацыі магчымасці і вядзе да нівеліравання нацыянальных асаблівасцей кожнай славянскай мовы.

Акрамя таго, знешні моўны ціск праяўляецца і ў актыўным пранікненні міжнародных моў у цэлы рад камунікатыўных сфер (навукі, бізнесу, спорту і культуры, інтэрнэт-камунікацыі і інш.). Гэты аспект актуальны для ўсіх без выключэння славянскіх моў, у тым ліку і беспраблемных сёння ў камунікатыўных адносінах. У эпоху глабальнай інтэграцыі і камунікацыі трэба ўсведамляць існаванне рэальнай пагрозы выпцання славянскіх моў на перыферыю камунікацыі, у сферу фальклорна-культурных асаблівасцей” (1, с. 372).

У сувязі з адзначаным важнейшымі складнікамі паўнаважнага функцыянавання нацыянальных славянскіх моў у сучаснай унутрынацыянальнай камунікатыўнай прасторы трэба лічыць наступныя: характар моўнай сітуацыі; афіцыйны статус мовы; структура сістэмы нацыянальнай мовы; камунікатыўная магутнасць мовы; функцыянальная значнасць мовы; наяўнасць лінгвістычнага забеспячэння; наяўнасць заканадаўчай базы; месца ў сучаснай кіберпрасторы і г.д.

Разгледзім зараз з улікам названых вышэй пазіцый асноўныя асаблівасці сучасных моўных сітуацый у славянскіх краінах і месца ў іх тытульных славянскіх моў¹.

Балгарская мова ў Балгарыі. Асноўнае насельніцтва Балгарыі – балгары (84,8 % паводле перапісу 2011 года). Найбольш значнымі нацыянальнымі меншасцямі з’яўляюцца туркі (8,8 %), цыгане (4,9 %).

Балгарская мова з’яўляецца афіцыйнай мовай краіны і роднай для 85,2 % насельніцтва краіны, турэцкая – 9,1 %, цыганская – 4,2 %, руская – 0,23 %.

Баснійская мова ў Босніі і Герцагавіне. Боснія і Герцагавіна з’яўляецца рэальна шматнацыянальнай і шматмоўнай паўднёvasлавянскай краінай. Паводле перапісу 2013 года 50,11 % насельніцтва з’яўляюцца баснійцамі, 30,57 % – сербамі і 15,43 % – харватамі. Нацыянальныя меншасці (чарнагорцы, албанцы, украінцы, славенцы, македонцы і інш.) складаюць нязначныя долі працэнта ад агульнай колькасці жыхароў Босніі і Герцагавіны.

Дзяржаўнымі (афіцыйнымі) мовамі ў Босніі і Герцагавіне *de facto* з’яўляюцца баснійская, сербская і харвацкая мовы (іх роўны статус пацверджаны Канстытуцыйным судом у 2000 годзе). Баснійская мова з’яўляецца роднай для 52,9 % жыхароў краіны, сербская – 30,8, харвацкая – 14,5 %.

Беларуская мова ў Беларусі. Сучасная Рэспубліка Беларусь таксама з’яўляецца шматнацыянальнай і шматмоўнай краінай. Па дадзеных перапісу 2009 года на тэрыторыі Беларусі пражывалі больш 130 этнасаў. Беларусы складаюць 83,7 %, рускія – 8,3 %, палякі – 3,1 %, украінцы – 1,5 %.

Дзяржаўнымі мовамі ў Рэспубліцы Беларусь у адпаведнасці з Канстытуцыяй з’яўляюцца беларуская і руская мовы, пры гэтым асноўнай мовай зносінаў ва ўсіх сферах зносінаў беларускага соцыуму сёння з’яўляецца руская мова. Паводле

¹ Факталагічныя звесткі ўзяты з <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата доступу 10.11.2019).

перапісу 2009 года толькі 53 % жыхароў краіны назвалі беларускую мову роднай, і ўсяго 23 % карыстаюцца ёю ў паўсядзённым жыцці. Рускай жа мовай у той ці іншай ступені валодае практычна кожны грамадзянін Беларусі.

Парадоксам сучаснай моўнай сітуацыі ў Беларусі з'яўляецца тое, што мова нацыянальнай большасці і тытульнай нацыі не з'яўляецца асноўнай мовай зносін. Пашырэнне дзяржаўнай беларускай мовы ў сферы афіцыйных і неафіцыйных зносін ў значнай ступені стрымлівае сітуацыя блізкароднаснага двухмоўя.

Македонская мова ў Паўночнай Македоніі. Асноўнае насельніцтва Паўночнай Македоніі – македонцы (64,18 % паводле перапісу 2002 года) і албанцы (25,17 %). На сённяшні дзень колькасныя суадносіны паміж македонцамі і албанцамі істотна змяніліся на карысць апошніх. Нацыянальныя меншасці: туркі (3,85 %), цыгане (2,66 %), сербы (1,78 %) і інш.

Дзяржаўныя мовы – македонская і албанская (з 2019 года). Статус моў нацыянальных меншасцей маюць турэцкая, цыганская, сербская, баснійская, арумынская. Імклівае павелічэнне албанскага насельніцтва робіць моўную сітуацыю ў гэтай краіне нестабільнай.

Польская мова ў Польшчы. Сучасная Польшча адносіцца да адной з самых манацыянальных краін свету. Паводле перапісу 2002 года этнічныя палякі складаюць 96,74 % насельніцтва краіны (97,8 % указалі, што дома размаўляюць па-польску), і толькі 1,23 % жыхароў аднеслі сябе да іншых нацыянальнасцей, а 2 % адмовіліся ўказаць сваю нацыянальнасць. Такі нацыянальны склад насельніцтва краіны абумоўлівае прыярытэтнае становішча польскай мовы, якая з'яўляецца дзяржаўнай мовай краіны і абслугоўвае ўсе камунікатыўныя патрэбы сучаснага польскага соцыуму.

Руская мова ў Расійскай Федэрацыі. Згодна з матэрыяламі перапісу 2010 года ў Расійскай Федэрацыі пражываюць прадстаўнікі больш 200 нацыянальнасцей (этнічных груп), пры гэтым рускія па нацыянальнасці складаюць 80,9 % насельніцтва краіны. Акрамя рускіх толькі прадстаўнікі яшчэ пяці нацыянальнасцей складваюць больш аднаго працэнта жыхароў краіны: татары (3,87 %), украінцы (1,41 %), башкіры (1,15 %), чувашы (1,05), чачэнцы (1,04 %). У 2009 годзе ЮНЕСКА прызнала, што 136 моў на тэрыторыі Расіі знаходзяцца пад пагрозай знікнення.

Руская мова з'яўляецца дзяржаўнай мовай у Расійскай Федэрацыі, рад нацыянальных моў маюць статус дзяржаўных у нацыянальных рэспубліках разам з рускай мовай.

Руская мова з'яўляецца роднай для 130 млн жыхароў Расіі (92 %).

Сербская мова ў Сербіі. Нацыянальнай большасцю ў краіне з'яўляюцца сербы (83 % ад агульнай колькасці насельніцтва). У краіне таксама пражываюць шматлікія нацыянальныя меншасці: баснійцы, цыгане, албанцы, балгары, чарнагорцы, македонцы, славакі, русіны, румыны і інш. Найбольш буйной этнічнай групай з'яўляюцца венгры (3,9 %).

Афіцыйнай мовай у Сербіі з'яўляецца мова нацыянальнай большасці – сербская. У скупшчыне (парламенце) Ваяводзіны з 2002 года афіцыйна могуць

выкарыстоўвацца нароўні з сербскай таксама венгерская, славацкая, харвацкая, румынская і русінская мовы.

Славацкая мова ў Славакіі. Абсалютная большасць жыхароў Славакіі – этнічныя славакі (85,8 % паводле перапісу 2001г.), нацыянальныя меншасці – венгры (9,7 %), цыгане, русіны і інш.

Афіцыйная дзяржаўная мова – славацкая. Венгерская мова па заканадаўстве можа ўжывацца як афіцыйная нараўне са славацкай у тых рэгіёнах, дзе венгры складаюць звыш 21,7 % насельніцтва. Роднай мовай пераважнай большасці жыхароў Славакіі з’яўляецца славацкая мова (78,6 % паводле перапісу 2011 года). Венгерская мова з’яўляецца роднай для 9,4 % жыхароў краіны, цыганская – 2,3 %, русінская – 1 %.

Славенская мова ў Славеніі. Пераважную большасць насельніцтва складаюць славенцы (83,1 % паводле перапісу 2002 г.). Найбольш значныя нацыянальныя меншасці – сербы (2 %), харваты (1,8 %), баснійцы (1,1 %). Астатнія нацыянальныя меншасці складаюць нязначныя долі працэнта ад агульнай колькасці насельніцтва краіны. Цікавым фактам нацыянальнага складу насельніцтва Славеніі трэба лічыць тое, што 8,9 % насельніцтва не ўказалі сваёй нацыянальнай прыналежнасці.

Славенская мова з’яўляецца афіцыйнай, італьянская і венгерская маюць статус афіцыйнай у некаторых населеных пунктах і абшчынах.

Украінская мова ў Украіне. Моўная сітуацыя ў Украіне вызначаецца пераважна суадносінамі моў дзвюх асноўных нацыянальнасцей, што пражываюць у краіне: украінцы – 77,8 % і рускія – 17,3 % (2001 год.). У апошні час назіраецца ўстойлівая тэндэнцыя змянення гэтых суадносін на карысць украінцаў, што абумоўлена надзвычай высокім узроўнем нацыянальнай свядомасці і патрыятызму. Прадстаўнікі іншых нацыянальных меншасцей, што пражываюць на тэрыторыі сучаснай Украіны, не перавышаюць аднаго працэнта ад агульнай колькасці насельніцтва краіны і іх мовы не аказваюць якога-небудзь прыкметнага ўплыву на агульную моўную сітуацыю ў краіне.

Дзяржаўнай мовай ва Украіне з’яўляецца ўкраінская мова. Згодна з дадзенымі праведзенага “Цэнтрам Разумкова” даследавання ў 2016 годзе 69 % грамадзян Украіны лічылі роднай мовай украінскую, а 27 % – рускую. Руская мова да сённяшняга дня застаецца мовай паўсядзённых зносін для значнай часткі жыхароў Украіны, хаця за апошнія пяць гадоў сфера выкарыстання ўкраінскай мовы імкліва пашыраецца, чаму ў значнай ступені садзейнічае яе статус адзінай дзяржаўнай мовы ва Украіне, а таксама шэраг прычын знешнепалітычнага плану.

Харвацкая мова ў Харватыі. Сучасная Харватыя ў высокай ступені манацыянальная краіна. Абсалютную большасць (90,42 % паводле перапісу 2011 года) насельніцтва складаюць этнічныя харваты. На тэрыторыі краіны жывуць таксама шматлікія нацыянальныя меншасці: сербы, баснійцы, славенцы, чэхі, славакі, італьянцы, венгры, балгары і інш. (усяго 22 нацыянальныя меншасці, пералічаныя ў Канстытуцыі). Самай буйной нацыянальнай меншасцю з’яўляюцца сербы (4,36 %).

Дзяржаўнай мовай з'яўляецца харвацкая мова. Таксама дапускаецца афіцыйнае ўжыванне моў нацыянальных меншасцей.

Чарнагорская мова ў Чарнагорыі. Нацыянальны склад насельніцтва Чарнагорыі з'яўляюцца вельмі разнастайным, а яе моўная палітра стракатай і нявызначанай канчаткова. Паводле перапісу 2011 года чарнагорцы складалі 44,98 % насельніцтва краіны, сербы – 28,73 %, баснійцы – 8,71 %, албанцы – 4,91 %, мусульмане – 3,31 %, цыгане – 1,01 %, харваты – 0,97 %, іншыя – 2,52 %, не ўказалі сваю нацыянальнасць – 4,87 %.

Паводле роднай мовы насельніцтва Чарнагорыі размеркавана наступным чынам: сербская мова – 42,88 %, чарнагорская мова – 36,97 %, баснійская – 5,93 %, албанская – 5,27 %, сербска-харвацкая – 2,03 %. Афіцыйнай дзяржаўнай мовай у краіне з'яўляецца чарнагорская мова

Складанасць моўнай сітуацыі ў гэтай краіне абумоўлена дуалізмам нацыянальнай свядомасці і нявызначанасцю статусу чарнагорскай мовы як асобнай славянскай мовы. Таму чарнагорскай мове неабходна яшчэ прайсці шлях прызнання свайго статусу як знешнімі, так і ўнутранымі назіральнікамі (2; 3).

Чэшская мова ў Чэхіі. Чэхія, як і Польшча, адносіцца да ліку пераважна монанацыянальных славянскіх краін (этнічныя чэхі складаюць 95 % насельніцтва краіны). Адназначна чэшская мова з'яўляецца адзінай дзяржаўнай мовай краіны, якая абслугоўвае ўсе камунікатыўныя сферы чэшскага соцыуму.

Такім чынам, усе славянскія краіны з'яўляюцца рэальна шматнацыянальнымі і шматмоўнымі, аднак колькасць суадноснасць жыхароў розных нацыянальнасцей, а таксама афіцыйны статус мовы тытульнай нацыі і суіснуючых моў, асаблівасці іх выкарыстання ў афіцыйных сферах камунікацыі дазваляюць ажыццявіць іх класіфікацыю па наступных сацыялінгвістычных параметрах.

Славянскія краіны паводле нацыянальнага складу.

1. Фактычна монанацыянальныя краіны (краіны з колькасцю прадстаўнікоў тытульнай нацыі больш 90 %): Польшча, Чэхія, Харватыя.

2. Пераважна монанацыянальныя краіны (краіны з колькасцю прадстаўнікоў тытульнай нацыі больш за 80 %): Балгарыя, Беларусь, Расійская Федэрацыя, Сербія, Славакія, Славенія.

3. Шматнацыянальныя краіны (краіны, у якіх доля прадстаўнікоў тытульнай нацыі не перавышае 80 %): Боснія і Герцагавіна, Македонія, Украіна, Чарнагорыя.

Славянскія краіны паводле моўнай разнастайнасці.

1. Пераважна аднамоўныя краіны (колькасць носьбітаў мовы тытульнай нацыі перавышае 90 %) : Польшча, Расія, Чэхія.

2. У асноўным аднамоўныя краіны (колькасць носьбітаў мовы тытульнай нацыі перавышае 80 %): Балгарыя, Сербія, Славакія, Славенія, Харватыя.

3. Пераважна двухмоўныя краіны (колькасць носьбітаў дзвюх пашыраных ва ўжытку моў перавышае 80 %): Беларусь, Македонія, Украіна.

4. Шматмоўныя краіны: Боснія і Герцагавіна, Чарнагорыя.

Славянскія краіны паводле афіцыйнага статусу суіснуючых моў.

1. Краіны з адной дзяржаўнай (афіцыйнай) мовай: Балгарыя, Польшча, Сербія, Славакія, Славенія, Украіна, Харватыя, Чарнагорыя, Чэхія. Тып моўнай сітуацыі:

афіцыйнае аднамоўе, ускладненае прысутнасцю моў нацыянальных меншасцей, нацыянальных дыяспар і пашырэннем у камунікатыўнай прасторы сусветных моў (у першую чаргу англійскай).

2. Краіны з адной дзяржаўнай мовай і дзяржаўнымі рэгіянальнымі мовамі: Расійская Федэрацыя. Тып моўнай сітуацыі: экзаэндагеннае незбалансаванае нераўнаважнае шматмоўе (дзяржаўнае аднамоўе, ускладненае дзяржаўнымі рэгіянальнымі мовамі, мовамі нацыянальных меншасцей, нацыянальных дыяспар і пашырэннем прысутнасці сусветных моў, у першую чаргу англійскай).

3. Двухмоўныя краіны: Беларусь (беларуска-рускае блізкароднаснае дзяржаўнае двухмоўе), Паўночная Македонія (македонска-албанскае няроднаснае дзяржаўнае двухмоўе). Тып моўнай сітуацыі: экзаэндагеннае незбалансаванае нераўнаважнае дзяржаўнае двухмоўе, ускладненае мовамі нацыянальных меншасцей, нацыянальных дыяспар і пашырэннем прысутнасці сусветных моў (англійскай).

4. Трохмоўныя краіны: Боснія і Герцагавіна (de facto афіцыйнымі мовамі з'яўляюцца баснійская, сербская і харвацкая мовы). Тып моўнай сітуацыі: збалансаванае дзяржаўнае трохмоўе, ускладненае мовамі нацыянальных меншасцей, нацыянальных дыяспар і пашырэннем прысутнасці сусветных моў (англійскай).

Такім чынам, практычна ўсе славянскія краіны ў XXI стагоддзі істотна павысілі сваю нацыянальную аднароднасць, а самі славянскія мовы – свой афіцыйны статус і функцыянальную значнасць. Разам з тым іх месца і роля ў сацыялінгвістычнай сітуацыі нацыянальнага соцыуму залежыць ад шэрагу фактараў.

Да ліку канструктыўных фактараў адносяцца:

- сітуацыя дзяржаўнага (афіцыйнага) аднамоўя;
- нацыянальная і моўная аднароднасць соцыуму;
- прыярытэтнае месца тытульнай нацыі і яе мовы ў соцыуме;
- наяўнасць пераважна аднамоўных рэгіёнаў у двух- і шматмоўных соцыумах (напрыклад, Боснія і Герцагавіна, Паўночная Македонія) і інш.

Фактарамі, якія ўскладняюць пашырэнне і функцыянаванне афіцыйных славянскіх моў і з'яўляюцца фактычна дэструктыўнымі, трэба лічыць:

- сітуацыі дзяржаўнага двух- і шматмоўя;
- характар дзяржаўнага двухмоўя (напрыклад, блізкароднаснае беларуска-рускае двухмоўе ў Беларусі);
- адсутнасць моўнага заканадаўства ці яго нястрогае выкананне;
- адсутнасць пераважна аднамоўных рэгіёнаў у двух- і шматмоўных соцыумах (напрыклад, у Беларусі);
- непарапарцыянальнае пашырэнне ў афіцыйных сферах камунікацыі мовы нятытульнай нацыі (напрыклад, рускай мовы ў Беларусі);
- нявызначаны статус мовы тытульнай нацыі як асобнай славянскай мовы (напрыклад, чарнагорская мова ў Чарнагорыі) і інш.

Агульным для ўсіх славянскіх моў праблемным фактарам з'яўляецца імклівае пашырэнне ў сферы ўнутрынацыянальнай камунікацыі англійскай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. Лукашанец А.А. Беларуская мова ў XXI стагоддзі: развіццё сістэмы і праблемы функцыянавання. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – 396 с.
2. Wexler P. N. Purism and Language: A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967). – Bloomington: Indiana University Press. – 446 p.
3. Запрудскі С.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (1918 – 1941 гг.): вучэб.-метада. дапам. – Мінск: БДУ. – 115 с.

Lukashanets Aliaksandr

Slavic languages in the XXI century: sociolinguistic aspects of their development and functioning

The article considers the place of modern Slavic standard languages in the sociolinguistic situations of the Slavic countries at the beginning of the 21st century (general view on the language situation, official status of the Slavic languages and their real position as a means of communication in the national society); the types of language situations are identified as well as the constructive and destructive factors of their functioning as state languages in the areas of intranational communication are mentioned.

Keywords: *Slavic languages, language situation, state (official) language, bilingualism and multilingualism, language policy.*

Magdalena Pastuch

(Katowice, Polska)

Czy wyrażenia funkcyjne budują pojęcia? Między semantyką a pragmatyką jednostek wyrażających zgodę i/lub aprobatę

Głównym celem artykułu jest zwrócenie uwagi na rolę wyrażeń funkcyjnych w budowaniu pojęcia. Autorka przyjmuje historyczną perspektywę oglądu, wskazując na genezę wyrażeń funkcyjnych wchodzących do przestrzeni pojęciowej APROBATA/ZGODA. W artykule podkreśla się odmiennność jednostek autosemantycznych i synsemantycznych jako składników pola pojęciowego, jednocześnie akcentując wagę obu typów. Rozważania zilustrowane zostały przykładami jednostek tworzących w polszczyźnie pojęcie APROBATY/ ZGODY.

Słowa klucze: językoznawstwo historyczne, pojęcie, wyrażenie funkcyjne, aprobata/zgoda, język polski

Wstęp. Uzgodnienia terminologiczne

Słowo *pojęcie*, choć bywa traktowane w naukach humanistycznych jako termin, nie jest jednoznaczne. Dodatkową komplikacją jest fakt, że często tworzy triadę z innymi, równie niejednoznacznymi, leksemami, jak *kategoria* i *słowo*, co wymagałoby oddzielenia treści i zakresów znaczeniowych tych leksemów. Można dostrzec kilka przyczyn tych kłopotów – gdyby chcieć wymienić te najbardziej oczywiste, to należałoby powiedzieć o przenikaniu się terminologii z językiem ogólnym (co szczególnie częste w naukach humanistycznych), o zachodzeniu na siebie terminologii obowiązującej w różnych paradygmatach i szkołach językoznawczych czy wreszcie o „blaknięciu znaczeniowym” niektórych terminów. Istnienie tych zasygnalizowanych tylko wątpliwości (dokładny ogląd problemu pozwoliłby wskazać jeszcze inne¹)

¹ Należy pamiętać, że na gruncie językoznawstwa strukturalistycznego *pojęcie* nie jest właściwie terminem. Definicja w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* [22, s. 405] odsyła do logiki i do psychologii; hasło *pole pojęciowe* odsyła zaś do hasła *pole semantyczne*, co zakłada synonimie tych terminów i tym samym uznaje się właściwie zrównanie pojęcia ze znaczeniem. W *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* [2] definicja *pojęcia* zbieżna jest w znacznej mierze z tą, którą przedstawiają słowniki

nakazują każdemu badaczowi używającemu tych terminów wyraźne określenie, jak je rozumie, ponieważ wiedza w tym zakresie nie jest na gruncie językoznawczym uzgodniona. Zgodnie z tym zaleceniem chciałabym określić rozumienie *pojęcia*, które w większości monograficznych prac historycznosemantycznych poświęconych właśnie różnym pojęciom², wbrew oczekiwaniom, nie jest definiowane. Milcząco zakłada się, iż jest to konstrukt myślowy odzwierciedlający człowiecze postrzeganie świata. Wyraźne, choć skrótowe, rozumienie pojęcia jako konstruktu operacyjnego w badaniach semantycznych zostało sformułowane w pracy *Humanizm w języku polskim. Wartości humanistyczne w polskiej leksyce i refleksji o języku* [15], której jestem współautorką i współredaktorką. Piszemy tam:

Przyjmujemy czteropoziomowy układ: pojęcie – pole wyrazowe – wyraz – realizacja tekstowa. Założenie to jest konsekwencją przekonania, że inne powinno być postępowanie w przypadku badania zmienności znaczeń i wartości pojedynczych leksemów, inne zaś w przypadku, kiedy odnosimy się do pojęć [15, s. 18].

Inspiracją była dla nas praca Renaty Grzegorzyczkowej *Z problemów semantyki porównawczej: polski przymiotnik dobry i jego innosłowiańskie odpowiedniki* [10], w której autorka rekonstruuje pole konceptualne DOBRY w odniesieniu do kilku języków słowiańskich. Wydaje się, że analogiczną metodę można stosować badając przekroje pionowe (historyczne) wybranych pojęć. Podobne, choć już wyraźniej wpisane w metodologię kognitywną, rozumienie *pojęcia* obecne jest też w tomie *Pojęcie – słowo – tekst* (też triada) wydanym w roku 2008, gdzie również nie ma definicji *pojęcia*, choć we wstępie redaktorki piszą, że „(...) omawiane zagadnienia dotyczą badania sposobów konceptualizowania i wyrażania w języku pojęciowo wyodrębnionych elementów rzeczywistości” [11, s. 7]. Mamy więc wyraźne odesłanie do językoznawstwa kognitywnego, którego terminologia została opracowana w *Leksykonie językoznawstwa kognitywnego* [6]. Zgodnie z definicją tam zawartą *pojęcie* (również *reprezentacja*) to:

[p]odstawowa jednostka wiedzy w procesach kategoryzacji i konceptualizacji. Reprezentacje są elementami systemu pojęciowego (...). Pojęcia mogą też zostać zakodowane w formacie językowym jako pojęcia leksykalne. Te stosunkowo stabilne byty poznawcze podlegają ciągłej modyfikacji dzięki nieustającym epizodycznym bądź powtarzającym się doświadczeniom [6, s. 97]

Wydaje się więc, że większość prac zorientowanych semantycznie, niezależnie od przyjmowanej koncepcji nadrzędnej, przyjmuje zbliżone rozumienie *pojęcia*. Dowodem na to jest chociażby praca Wojciecha Chlebdy, który w artykule o pojęciu PAMIĘCI [3] stosuje podobną metodykę, odnotowując ponad 300 kolokacji z kształtem

---

ogólne: “Idea which is conceived through abstraction and through which objects or states of affairs are classified on the basis of particular characteristics and/or relations. Notions are represented by terms (...)” [2, 815].

² Zob. np. [21], [26].

pamięć i na tej podstawie formułuje wnioski nie tylko na temat słowa *pamięć*, ale również na temat pojęcia *PAMIĘĆ*.

Mniejszy problem jest z drugim terminem pojawiającym się w tytule mojego artykułu: *wyrażenia funkcyjne*. Jest on bowiem wyraźniej przypisany do określonej szkoły badawczej. Dodatkowo, metatekst w ujęciu lingwistycznym to ciągle jeszcze obszar nieco rzadziej penetrowany, a co za tym idzie terminologicznie bardziej przejrzysty. Nie znaczy to oczywiście, że nie budzi wątpliwości i nie mógłby się również stać przedmiotem dyskusji. Tym niemniej można powiedzieć, że w większości prac poświęconych wyrażeniom funkcyjnym przyjmuje się definicję Macieja Grochowskiego, sformułowaną w 1997 roku [7, s. 36], która podlegała w ciągu ostatnich 20 lat niewielkim modyfikacjom. Warto przytoczyć jej najnowszą wersję:

Jednostki funkcyjne to jednostki leksykalne (jedno- i wielosegmentowe) niemające odniesienia do rzeczywistości pozatekstowej. Współtworzą one relacje syntaktyczne i semantyczne między składnikami tekstu (wewnątrz wypowiedzenia i między wypowiedzeniami) albo również między składnikami tekstu a mówiącym [9, s. 191].

Można więc z całą pewnością stwierdzić, że interesujące mnie wyrażenia potwierdzające, jako odnoszące się wypowiedzianego tekstu, nie do rzeczywistości pozatekstowej, mieszczą się w tym zbiorze. Rodzą się w związku z tym następujące pytania badawcze:

1. Czy wyrażenia funkcyjne budują pojęcie?
2. Czy budują je samodzielnie?
3. Czy ich wartość da się opisać li tylko na poziomie semantycznym?

Na te pytania postaram się odpowiedzieć w dalszym ciągu artykułu.

APROBATA i POTWIERDZANIE jako pojęcia bliskoznaczne. Uzus językowy a definicje semantyczne

Z tytułu tej części tekstu wynika, że uznaję *APROBATĘ* i *POTWIERDZANIE* za pojęcia. Jest to zgodne z wcześniej przytaczanymi studiami, które podkreślają, że:

[p]ojęcia leksykalne konwencjonalnie łączą się z formami językowymi różnych poziomów, włączając w to wyrazy, morfemy, wyrażenia idiomatyczne i konstrukcje gramatyczne [6, s. 97].

Uprawomocnione jest zatem uwzględnienie w rozumieniu danego pojęcia także sposobów jego wyrażania. W potocznym rozumieniu *aprobowanie* (*aprobować*) i *potwierdzanie* (*potwierdzać*) traktowane są jako wyrazy bliskoznaczne, co zaświadcza również definicje leksykograficzne, por.

aprobować (USJP) ‘uznawać coś za dobre, właściwe, pochwalać, **zgadzać się na coś**; akceptować’

potwierdzić (USJP) ‘**zgodzić się (zgadzać się) na coś**, przyznać (przyznawać) komuś rację; przytaknąć (przytakiwać)’ [wyróżnienie moje – MP.]

Oczywiście są też elementy semantyczne, które różnicują oba te pojęcia³. Ponieważ jednak nie jest moim celem budowanie definicji semantycznych, postanowiłam jedynie zasygnalizować w tytule artykułu świadomość istnienia owych rozbieżności, przyjmując, że uzus językowy pozwala na ich częściowe utożsamianie. Taki punkt widzenia przyjęła też Magdalena Żabowska, pisząc o tzw. dopowiedzeniach zaprzeczających [25]. Uznała, że najbardziej odpowiednim, bo nie wartościującym, wyrażeniem obejmującym jednostki potwierdzające i wyrażające aprobatę jest ZGODA i zbudowała dla dopowiedzeń wyrażających potwierdzenie lub wyrażających zgodę następujące definicje semantyczne:

[ktoś_i zgadza się (na to {co powiedział [ktoś_j]})], żeby [coś zrobić] – ZGODA
 [ktoś_i zgadza się (z tym {co powiedział [ktoś_j]})], że [p] – POTWIERDZANIE
 [25, s. 354]

W dalszym ciągu artykułu przyjmuję, że opisywane przeze mnie wyrażenia, występujące w funkcji dopowiedzeniowej, a zatem w wypowiedzi dialogicznej, spełniają te definicje. Koncentruję się więc nie na zawartości semantycznej (tę uznaję za oczywistą), ale na drodze, jaką przeszły te wyrażenia, aby dostać się do zbioru tworzącego pojęcie POTWIERDZANIE. Jednym z pytań, jakie postawiłam było pytanie o obudowę pragmatyczną wyrażen funkcyjnych. Konieczne jest zatem wskazanie, chociażby bardzo pobieżne, zależności pomiędzy semantyką a pragmatyką.

Semantyka a pragmatyka w badaniach historycznojęzykowych

Kilka lat temu wskazując na problemy teoretyczne związane z badaniem dopowiedzeń w tekście dawnym [20], zwracałam uwagę na konieczność uwzględniania informacji zarówno semantycznych, jak i pragmatycznych. Temu pogładowi pozostaję wierna do dziś, choć badania pragmalingwistyczne odnoszące się do tekstu dawnego napotykać na wiele ograniczeń⁴. Na polskim gruncie jest tych analiz jest ciągle mało, ale należy mieć nadzieję, że powstające korpusy tekstów dawnych oraz narzędzia cyfrowe znacząco wpłyną na postęp tych badań. Dodatkowo pamiętać należy również o niemożności ustalenia ostrych granic pomiędzy semantycznym a pragmatycznym obszarem badawczym. Ten wątek pojawia się wielu pracach językoznawczych [zob. np. 12].

Należy zaznaczyć, że pomimo odmienności pomiędzy różnymi definicjami pragmatyki (zob. np. definicje pragmatyki formalnej Stalnaker'a i Montegue), wszystkie odwołują się do klasycznej definicji Morrisa z 1938 roku, która zakłada uwzględnienie w badaniach pragmatycznych relacji pomiędzy znakami i ich interpretatorami. W odniesieniu zaś do materiału historycznego najodpowiedniejsza wydaje się koncepcja *kumulacyjnej teorii pragmatyki* Montegue przyjmująca wzajemne nakładanie się relacji: w pragmatycznych widoczne są semantyczne i składniowe, a w semantycznych

³ Definicje w *Wielkim słowniku języka polskiego* [WSJP] wyraźniej akcentują te rozbieżności.

⁴ W językoznawstwie anglojęzycznym od co najmniej ćwierćwiecza [14] mówi się o konieczności rozwijania historycznych badań pragmalingwistycznych. I choć napotykać one na wiele ograniczeń, głównie materiałowych, to są z powodzeniem prowadzone [zob. 1 – tam obszerna bibliografia].

zawierają się składniowe [23]. Tak rozumiana pragmatyka powinna uwzględniać następujące elementy: wyrażenia językowe, ich desygnaty, użytkowników języka, kontekst użycia oraz, co najważniejsze, relacje pomiędzy tymi elementami. W przypadku wyrażen funkcyjnych analizowanych w perspektywie diachronicznej niektóre z tych relacji są trudne do (re)konstrukcji z powodu braku danych materiałowych. Tym bardziej więc istotne wydaje się odwołanie do semantyki, która być podpowiedzią, niejako pierwszym krokiem w analizach pragmatycznych.

Wyrażenia funkcyjne o wartości POTWIERDZANIE / ZGODA

W tym fragmencie tekstu chciałabym przedstawić wybrane wyrażenia o wartości ZGODA i POTWIERDZANIE będące wyrażeniami funkcyjnymi. Starałam się tak dobrać materiał ilustracyjny, żeby pokazać różne źródła tych wyrażen; różne jest także ich osadzenie w historii polszczyzny.

Dotychczasowe lingwistyczne badania pojęć, licznie obecne w polskiej literaturze językoznawczej, koncentrują się na leksemach autosemantycznych. Obserwacja ta odnosi się zarówno do badań synchronicznych, jak i diachronicznych. W książce *Zgoda w rozumieniu Polaków czasów staropolskich i średniopolskich* Beata Żurek [26] szczegółowo relacjonuje polskie badania pojęć, przywołując prace na temat RADOŚCI, SZTUKI, GODNOŚCI, ŚWIĘTOŚCI, MĄDROŚCI, NARODU, OJCZYZNY, RÓWNOŚCI, WOLNOŚCI i wielu innych. W większości tych prac przyjmuje się określoną metodę badawczą, to znaczy gromadzi się materiał (słownikowy i tekstowy) odzwierciedlający wszelkie możliwe leksykalne eksponenty pojęcia: pojedyncze leksemy, związki wyrazowe (kolokacje), metafory i frazeologizmy. Badacze odwołują się również do wszystkich tych jednostek, które wchodzą z nimi w relacje leksykalne: antonimów, synonimów, meronimów czy konwersów. Następnie materiał ten podlega szczegółowej analizie znaczeniowej – na tej podstawie wysnuwa się wnioski na temat zawartości semantycznej oraz aksjologii pojęcia. Jest to, jak wynika z przytoczonej wyżej definicji z *Leksykonu językoznawstwa kognitywnego*, postępowanie właściwe dla tego paradygmatu badawczego. Jednak jeśli porównamy prace deklaratywnie kognitywne i te o proveniencji strukturalistycznej, to wyraźnie widać, że pod względem metodycznym niewiele się one od siebie różnią.

Procedura analityczna w przypadku pojęcia tworzonego przez wyrażenia funkcyjne należące do grupy tzw. parataktémów [24] musi być nieco odmienna, ponieważ nie wchodzą one w typowe związki z innymi wyrażeniami – nie można więc mówić o kolokacjach czy relacjach leksykalnych. Prac poświęconych potwierdzaniu jest w polskiej literaturze lingwistycznej zdecydowanie mniej, a te, które są również nie odnoszą się do POTWIERDZANIA jako pojęcia [zob. np. 5]. Takie podejście nie oznacza jednak, że w procedurze opisu pojęcia należy pomijać wyrażenia funkcyjne, tym bardziej, że poza wartościami semantycznymi wnoszą istotne informacje natury pragmatycznej, które mogą znacząco wpłynąć na strukturę pojęcia. Przyjrzyjmy się czterem wybranym jednostkom współtworzącym pojęcie POTWIERDZANIA: *tak*, *prawie*, *ba*, *oczywiście*.

1.

Jak dowodzi analiza materiału diachronicznego jednostka znajdująca się w centrum pojęcia, czyli *tak*, jest efektem elipsy predykatywnego *tako jest*, por. przykład:

Rzekł jemu: Mistrz wasz cla nie zapłacił. Odpowiedziawszy święty Piotr i rzekł: tako jest. (Sstp, Mat 17, 24, ib. 372)⁵.

Taką interpretację wszystkich odpowiedzi na pytania o rozstrzygnięcia przedstawia w swojej książce *The Syntax of Yes and No* Andreas Holmberg, pisząc:

One of leading ideas of this book is that answers to yes-no question, even when they consist of just one word, are derived by ellipsis from full sentential expressions [13, s. 1].

Również późniejsze użycia dowodzą, że o pełnym usamodzielnieniu się *tak* w funkcji odpowiedzi na pytanie możemy mówić dopiero od XVII wieku. *Elektroniczny Korpus tekstów polskich z XVII i XVIII wieku (do 1772)* [KorBa] zaświadcza zarówno użycia postaci z elizją, jak i bez, por. przykłady:

Ja krokiem zwyczajnym idę; czyś się już WmP. sfatygowal? Tak jest, już poczynam ustawać [KorBa]

Nie wydajesz? Drogo kupujesz? Statuicji bronisz? Tak jest, przeciwko wszelkiej, nawet przyrodzonej sprawiedliwości, przeciwko wszelkiemu honorowi swemu, książę IMć kanclerz konserwuje jako piekielny osęk bosak do szarpania naszej sławy. [KorBa]

A ugor jako/ już go poorano? Tak Panie/ już go poorano/ ba i odwrócono i włączono. [KorBa]

Panie Włodarzu/ a jakoż około naszej roboty/ a dałeś już zorać? Tak Panie/ już siejemy jako napilniej. [KorBa]

Jednym z podstawowych wyznaczników pojęcia leksykalnego są relacje semantyczne pomiędzy jego elementami. W tym rozumieniu można utożsamiać pojęcie leksykalne z polem znaczeniowym. Przyjrzyjmy się zatem, jakie wyrażenia, poza centralnym *tak*, współtworzą pojęcie POTWIERDZANIE. Celem jest wskazanie możliwych ścieżek, które doprowadziły do wzbogacenia o kolejne wyrażenia metajęzykowe interesującego mnie pojęcia.

2.

Ciekawym przykładem jest dzisiejsze *pewnie* ‘tak’ pojawiające się we współczesnej polszczyźnie w następujących kontekstach:

A dziecko zdrowe? – Pewnie, chłop na schwał, prawie trzy kilo [nkjp]

Nie dość, że znasz połowę personelu komisariatu rzecznego, to jeszcze na dodatek bywałeś na tej przystani? – Pewnie. Przecież ci mówiłem, że to moje okolice [nkjp]

⁵ Wszystkie skróty źródłowe są takie same jak w wykorzystanych słownikach.

Jest to forma homonimiczna z dzisiejszą partykułą epistemiczną *pewnie* (wariantem jest *pewno*) o znaczeniu ‘partykuła komunikująca, że mówiący uważa coś za bardzo prawdopodobne; prawdopodobnie, przypuszczalnie, pewno’ zob. użycia:

*Przyniosłam wałówkę. **Pewnie** jesteś głodna* [SGPP]

***Pewnie** to plotka.* [USJP].

W historycznym, z dzisiejszego punktu widzenia, *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego partykuła ta uzyskała następującą definicję ‘bez wątpliwości, bez ryzyka, z całą pewnością, niezawodnie, na pewno’ [SD] oraz została opatrzona kwalifikatorem „wychodząca z użycia”. Jest to podpowiedź, że należy szukać dzisiejszego *pewnie* ‘tak’ w przeszłości. W *Słowniku staropolskim* odnotowano wyrażenie *pewno jest* ‘jest oczywiste, nie ma wątpliwości, wiadomo’⁶, które odsyła do omówionego wyżej *tako jest* – można zatem podejrzewać, że i tutaj mamy do czynienia z elizją elementu predykatywnego. W dawnych leksykonach pojawiają się przykłady, które można by interpretować jako jej potwierdzenie jednakże to za mało, aby ją ze stuprocentową pewnością potwierdzić, por. np.:

Skarbek nafz, byłże tobie dobrym przyjacielem? (-) Był pewnie. [SXVI, CiekPotr 8, 47, 75]

Cożeś to zrobił szalony, pewnie wisieć będziesz. [SL Jabł. Ezop 186]

Dzisiejsze *pewnie* można odczytać również jako efekt innego rodzaju elizji, zob. przykład:

Pewnie nie mogłaś spać tej nocy? – Pewnie, że nie. [USJP]

Ale o konflikcie serologicznym będziecie pamiętać? [...]: Pewnie że tak [nkjp]

Należy zatem podkreślić, niezależnie od przyjętej interpretacji, że dzisiejsze *pewnie* ‘tak’ jest odrębną jednostką, nie mającą nic wspólnego ze współczesną partykułą modalną o wartości ‘prawdopodobnie’⁷. Ta dawna partykuła przetrwała właśnie w dopowiedzeniowym, afirmatywnym *pewnie*.

3.

Wyrażeniem o zupełnie innej, nie partykułowej, proveniencji jest wielokrotnie opisywane *ba* [8, 16, 17]. W niniejszych rozważaniach interesuje mnie tylko takie *ba*, które jest (może być) samodzielną odpowiedzią o wartości potwierdzającej na pytanie rozstrzygnięcia, zob. np.

*A chodziłeś do ofiar, jak ci z TVN? (...) - **Ba**, jasne* [nkjp]

⁶ Niestety leksykon nie odnotowuje przykładu ilustrującego użycie w dialogu, co oczywiście nie przesądza, że takich użyć nie było.

⁷ Wspomina o tym Kleszczowa [18, s. 128]

Wie pan coś? - Ba! - odparł tamten. - Pieniążek wszystko wie, jeżeli chce [nkjp]
A o Reinównie pan wie? - Ba! Któż by nie wiedział! [nkjp].

Już z tych podanych przykładów jasno wynika, że poza twierdzącą odpowiedzią na pytanie mamy tu dodatkową wartość, która podlega analizie pragmatycznej. *Ba* jako komentarz metatekstowy o charakterze często autokomentującym (por. *Wystarczy wygrać 3-4 mecze i liga będzie uratowana. Ba, tylko jak tego dokonać.* [WSJP] ma potencję, aby zasilić pojęcie leksykalne POTWIERDZANIE. Dane historyczne, także etymologiczne potwierdzają ekspresywną wartość *ba*, która uległa semantyzacji. por. definicja Brücknera, w której wyraża się przypuszczenia co do ekspresywności tej jednostki: ‘spójka, dla potwierdzenia od czasów Rejowych; czy to nie *ba*, *bah* raczej, t.j. ogólnie europejski wykrzyknik, niż *bo*, z którym go łączą?’ [SBr]. Nowsze źródła [SBo, SMa] już dość jednoznacznie opowiadają się za interjekcyjną genezą *ba*: od XV w. wykrz. wyrażający podziw, rozczarowanie, zwątpienie, stp. też ‘no, nuże’. Ogsł.: cz., r., ch./s *ba*. Psł. *ba wykrz. na wyrażenie zdziwienia, powątpiewania, przypuszczenia, dezaprobaty, obrzydzenia, potwierdzenia, pochodzi z pie. part. wzmacniającej, zapewniającej: lit. *bà* ‘oczywiście, przecież’. Nie można też zapominać o źródłach gwarowych, które notują przykłady użycia *ba* w bardzo różnych znaczeniach [zob. 16], choć czasami są to poświadczenia jednostkowe, na podstawie których trudno formułować uogólnienia. Z pewnością jednak ekspresja i intensyfikacja, to te wartości, które i tam są wyrażane. Jeśli zaś chodzi o wartość potwierdzającą, to na uwagę zasługuje wyrażenie *no ba*, które spełnia następującą definicję ‘tym wyrażeniem mówiący odpowiada na pytanie lub na wyrażoną w inny sposób wątpliwość, czy dany stan rzeczy rzeczywiście ma miejsce; jasne, oczywiście, naturalnie’, np.

Zdrowyś już? – No ba [16, s. 141]

Związki pomiędzy gwarowym i potocznym *no ba* (np. *A fajna ona jest? – No ba!* [nkjp]) wymagałyby odrębnego opisu, tutaj natomiast chciałam zwrócić uwagę na różnorodne źródła dzisiejszego pojęcia POTWIERDZANIE.

4.

Prowadzone przeze mnie badania potwierdzają, że wyrażenia, które mogą funkcjonować jako samodzielne odpowiedzi na pytania rozstrzygnięcia wywodzą się zwykle ze zbioru partykuł epistemicznych, które z kolei genetycznie wywodzą się najczęściej z przysłówek [zob. 18]. Przejście przysłówek > partykuła > funkcja dopowiedzeniowa ma charakter derywacji funkcjonalnej i trudno jest na podstawie dostępnych danych językowych dokonywać jego datacji. Wiadomo przecież, że nieodnotowanie danego typu użycia w źródłach dawnych nie jest pewnym dowodem na nieistnienie danej funkcji w historii. Ciekawym przykładem wspomnianego przekształcenia jest partykuła epistemiczna przeświadczenia⁸ *oczywiście*. Genetycznie jest to złożenie oparte na prasłowiańskich rdzeniach werbalnych pie. *okŭ ‘patrzyć’

⁸ Taką kwalifikację podaje *Słownik gniazdowy partykuł polskich* [SGPP, s. 96].

i **yeid-* ‘patrzeć, widzieć’ i choć dziś jest to formacja w pełni zleksykalizowana, to w źródłach historycznych wyraźne są związki z patrzeniem, zob. definicja w [Sstp]: ‘osobiście, we własnej osobie’; ‘w oczy, w obecności zainteresowanego’:

Przyjacielem sobie nie liczy, który cię oczywiście chwali [Sstp, XV p. post. R. I s. XLIII].

Jeszcze *Słownik* Lindego [SL] wyraźnie odwołuje się do tej genezy: *oczywisty świadek* = oczny, co na swoje oczy widział, np.

Oczywiści świadkowie świadczą rzeczy przez siebie widziane [SL, Ostr.Pr. Cyw. 2, 172]

[KorBa] notuje *oczywiście* zarówno przysłówkowe:

Tak naostatek, chymiczne kruszców rozpuszczania, krystallizacje, i tysiączne inne, które Newton i Newtonianie przywodzą, doświadczenia, oczywiście pokazują, (...) [KorBa]

jak i partykułowe:

Że Czary są na świecie takowe, bez wątpienia Pismo Z. oczywiście dowodzi, Jurystowie, Historycy; któremu to pismu nie wierzyć, jest być Ateistą bezbożnym, albo Heretykiem [KorBa].

Brak natomiast w tym korpusie użyć dopowiedzeniowych potwierdzających, co z dużym prawdopodobieństwem dowodzi, iż ta funkcja jest zdecydowanie późniejsza. Do podobnych wniosków prowadzi historyczna obserwacja przysłówkowych predykatów atestacyjnych [4], takich jak na przykład *naturalnie* czy *absolutnie*.

Podsumowanie

Przedstawiony w niniejszym tekście przegląd czterech wyrażen wchodzących bezsprzecznie do pojęcia POTWIERDZANIE/ZGODA, a będących wyrażeniami funkcyjnymi, nie zawsze o proveniencji autosemantycznej (np. *ba*) dowodzi, że pojęcie, które determinowane jest semantycznie (por. przytoczona w części wstępnej definicja), wymaga do pełnej charakterystyki także informacji pragmatycznych, które w przypadku wyrażen funkcyjnych są bardzo istotne. Z przeprowadzonych rozważań można wysnuć następujące wnioski:

a. Wyrażenia funkcyjne wchodzą do pola pojęciowego na równych prawach z jednostkami autosemantycznymi; badania nad składem leksykalnym danego pojęcia winny uwzględniać różne kategorie jednostek.

b. Wyrażenia funkcyjne o funkcji dopowiedzeniowej wchodzące w skład pojęcia POTWIERDZANIA wywodzą się z bardzo różnych kategorialnie rezerwuarów leksykalnych: pierwotnych przysłówków (*oczywiście*), komentarzy metatekstowych (*ba*), pierwotnych zaimków (*tak*).

c. Pozycja wyrażen funkcyjnych w polu pojęciowym jest specyficzna, ponieważ wchodzą one w odmienne relacje niż jednostki autosemantyczne; zdarza się też, że

większą wagę ma w ich opisie informacja pragmatyczna – stąd konieczne jest włączenie tego typu analizy (co szczególnie trudne w tekstach dawnych).

Poza wnioskami płynącymi z dokonanych już rozważań, ważne wydają się też nasuwające się postulaty badawcze: uważam za szczególnie ważne włączenie wyrażen funkcyjnych do badań nad zmiennością pojęć i nad dynamiką języka. Pojęcia takie jak POTWIERDZANIE, APROBATA są bardzo silnie związane są z potocznością, kreatywnością, modą językową (zob. np. wywodzące się z języka potocznego wyrażenia *no ba*, *no raczej*, *no przecież* – niektóre z nich doczekały się już miejsca w słownikach polszczyzny ogólnej), także z wpływami obcymi (por. np. dopowiedzeniowe, potwierdzające *exactly* ‘dokładnie’), czyli z tymi fenomenami, które szczególnie wyraźnie zaświadczaają o przemianach językowych. Trzeba się zatem metajęzykowemu poziomowi języka dokładnie przyglądać, ponieważ jest to dobre pole obserwacji tendencji językowe rozumianych jako kierunki zmian [19, s. 18]. Ogląd tych tendencji to jeden z podstawowych obowiązków lingwisty.

LITERATURA

1. Brinton Laurel J., Historical Discourse Analysis [in:] ed. D. Tannen., H. E. Hamilton, D. Schiffrin, The Handbook of Discourse Analysis. Second Edition. – John Wiley and Sons. – West Sussex, 2015. – P. 222 – 243.
2. Bussman H. Routledge Dictionary of Language and Linguistics. – Routledge, 1996. – 1304 p.
3. Chlebda W., Szkice do językowego obrazu pamięci. Pamięć jako wartość, „Etnolingwistyka” 23, 2011. – S. 79 – 98.
4. Danielewiczowa M., W głąb specjalizacji znaczeń. Przysłówkowe metapredykaty atestacyjne. – Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2012. – 285 s.
5. Dobaczewski A., Cechy składniowe i semantyczne polskich dopowiedzeń potwierdzających. – Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 1998. – 117 s.
6. Evans V., Leksykon językoznawstwa kognitywnego. – Wydawnictwo: Universitas. – Kraków, 2009. – 234 s.
7. Grochowski M., Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne. – Wyd. Polska Akademia Nauk, Prace Instytutu Języka Polskiego. – Kraków, 1997. – 124 s.
8. Grochowski M., Jednostki leksykalne o postaci *ba* jako komentarz metatekstowy, „Poradnik Językowy”, z. 2, 2004. – S. 18 – 62.
9. Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M., Zasady opisu jednostek funkcyjnych w WSJP PAN [w:] Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania. – Wyd. Instytut Języka Polskiego PAN. – Kraków, 2018. – S. 191 – 205.
10. Grzegorzczkova R., Z problemów semantyki porównawczej: polski przymiotnik dobry i jego innosłowiańskie odpowiedniki, [w:] H. Mieczkowska i B. Suchoń-Chmiel red., Język i literatura słowacka w perspektywie słowiańskiej. Studia słowacko-polskie ofiarowane Profesor Marii Honowskiej. – Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków 2005. – S. 105 – 112.
11. Grzegorzczkova R., Waszakowa K., red. Pojęcie – słowo – tekst. – Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2008. – 289 s.

12. Grzegorzczkova R., O różnych rozumieniach pragmatyki w językoznawstwie. – „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, LXIX, 2013. – S. 5 – 23.
13. Holmberg A., The Syntax of Yes and No. – Oxford University Press. – UK, 2016. – 250 p.
14. Jacobs A., Jucker A., The historical perspective in pragmatics [in:] Jucker A., ed. Historical Pragmatics. Pragmatic Developments in the History of English. – Amsterdam, 1995. – Benjamins. – P. 1 – 33.
15. Janowska A., Pastuchowa M., Pawelec R., red. Humanizm w języku polskim. Wartości humanistyczne w polskiej leksyce i refleksji o języku. – Wydawnictwo Neriton. – Warszawa, 2011. – 532 s.
16. Karaś H., Rzecz o polskich gwarowych ba, „Prace Filologiczne” LX, 2011. – S. 131 – 145.
17. Kleszczowa K., Konstruowanie faktu historycznego. Rzecz o polskim ba na przestrzeni wieków, „Prace Filologiczne”. T. LX, 2011. – S. 159 – 169.
18. Kleszczowa K., U źródeł polskich partykuł. Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki. – Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. – Katowice, 2015. – 151 s.
19. Krążyńska Z., Mika T., Słoboda A., Składnia średniowiecznej polszczyzny. Część I. Konteksty – metody – tendencje. – Wydawnictwo Rys. – Poznań, 2015. – 178 s.
20. Pastuchowa M., Słowa-kameleony – jak badać dopowiedzenia w tekście staropolskim, [w:] Mika T., Rojszczak-Robińska D., Stramczewska O. red., Jak badać teksty staropolskie. – Wyd. Rys. – Poznań, 2015. – S. 119 – 135.
21. Pawelec R., Dzieje sztuki. Leksemy i pojęcia. – Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2003. – 304 s.
22. Polański K., red. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Zakład Narodowy Ossolińskich, 1993. – 672 s.
23. Stelmaszczyk P., Semantyka, pragmatyka formalna i badania nad kontekstem [w:] Metodologie językoznawstwa. Współczesne tendencje i kontrowersje. – Wyd. Lexis. – Kraków, 2008. – S. 174 – 187.
24. Wajszczuk J., O metateksie, – Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 2005. – 248 s.
25. Żabowska M., O tzw. dopowiedzeniach zaprzeczających, „Prace Filologiczne”, LX, 2011. —S. 353 – 365.
26. Żurek B., Zgoda w rozumieniu Polaków czasów staro- i średniopolskich. – Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa, 2016. – 483 s.

LISTA ŹRÓDEŁ I ICH SKRÓTÓW

1. KorBa – Elektroniczny Korpus tekstów polskich z XVII i XVIII wieku (do 1772). – Online: www.korba.edu.pl
2. nkjp – Narodowy Korpus Języka Polskiego. – Online: www.nkjp.pl
3. SBo – Boryś W., Słownik etymologiczny języka polskiego. – Wydawnictwo Literackie. – Kraków, 2005. – 861 s.
4. SBr – Brückner A., Słownik etymologiczny języka polskiego. – Wiedza Powszechna. – Warszawa, 1985. – Wyd. IV. – 805 s.
5. SD – Doroszewski W. red., Słownik języka polskiego. – Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – Warszawa, 1958 – 1969.
6. SGPP – Grochowski M., Kisiel A., Żabowska M., Słownik gniazdowy partykuł polskich. – Polska Akademia Umiejętności. – Kraków, 2014. – 399 s.

7. SL – Linde S.B. Słownik języka polskiego. T 1– 6. – Wydawnictwo „Gutenberg-Print”. – Warszawa, 1994 (reprint)
8. SMA – Mańczak W., Polski słownik etymologiczny. – Polska Akademia Umiejętności. – Kraków, 2017. – 238 s.
9. Sstp – Urbańczyk S. red, Słownik staropolski. – Polska Akademia Nauk. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1953 – 2001.
10. SXVI – Mayenowa M. R. i in. red., Słownik polszczyzny XVI wieku. – Instytut Badań Literackich PAN. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966 – 2014. – Online: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=17781>
11. USJP – Dubisz S., red. Uniwersalny słownik języka polskiego. – Wydawnictwo Naukowe PWN. – Warszawa 2003.
12. WSJP – Żmigrodzki P. red., Wielki słownik języka polskiego. – Online: www.wsjp.pl

Pastuch Magdalena

Do functional expressions build notions? Between semantics and pragmatics of units expressing AGREEMENT and / or APPROVAL

The main goal of the article is to pay attention to the role of functional expressions in the creation of a notion's field. The author takes a historical point of view, pointing out the genesis of metalinguistic expressions which build the space of the concepts of AGREEMENT/APPROVAL. In this paper the differences between the autosemantic and synsemantic units as components of notions are highlighted, and, at the same time the author underlines the role of both. The considerations were illustrated by examples of the units creating the concepts of AGREEMENT/APPROVAL in Polish.

Key words: *historical linguistics, notion, functional expression, approval/agreement, Polish*

UDK: 811.163.6'373.611»15»

Irena Stramljič Breznik

(Maribor, Slovenija)

Funkcijska raznolikost obrazila -ec v tvorjenkah iz Besedja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja¹

V Besedju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja je besed na -ec blizu 350. V prispevku so le-te razvrščene v sodobnemu jeziku primerljive besedotvornopomenske kategorije in na podlagi tega je bilo mogoče ugotoviti, da obstaja 63-odstotna prekrivnost glede na funkcijsko obremenitev obrazila na gradivu 16. stoletja in opisom možnih obrazilnih vlog iz Slovenske slovnice (2000).

Tako zasnovani diahroni pogled na mesto določenega obrazila v jeziku skozi časovno perspektivo lahko daje vpogled v dinamiko njegovega tvorbenega potenciala. Predstavljen pristop je lahko izhodišče za opis obrazil v slovarju besedotvornih morfemov, ki ga Slovenci še nimamo.

Ključne besede: besedotvorje, obrazilo, diahroni opis, vzorec obrazilne iztočnice za slovar besedotvornih morfemov.

1 Uvod

V *Slovenski slovnici* [14, s. 161 – 187] najdemo 138 različnih priponskih obrazil, tvornih za samostalnike moškega spola, pri čemer so naglasne različice tipa npr. -an, -án in -àn (*máriborčan*, *velikán*, *glavàn*) upoštevane kot ena enota.

Med njimi se je kot funkcijsko najbolj obremenjeno pokazalo obrazilo -ec, ki je zastopano v kar 19 pomenskih skupinah samostalniških tvorjenk, in sicer pri a) izglagolskih: (1) vršilec dejanja (*borec*), (2) vršilnik dejanja (*bodec*), (3) čas (*prosinec*); b) izpridevniških: (4) nosilec lastnosti (*belec*), (5) nosilnik lastnosti (*množenec*), (6) popredmetena lastnost (*hrastovec* 'vrsta žeblja'), (7) snov (*malinovec*) in c) izsamostalniških tvorjenkah: (8) opravkar (*honorarec*), (9) prebivalec, pasma živali (*Avstrijec*,

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine – vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

arabec), (10) član, pripadnik (*kalvinec*), (11) nosilec značilnosti (*grbec*), (12) opravljalec (*dolenjec* 'vlak'), (13) čas (*sušec*), (14) snov (*vipavec*), (15) maskulinativ (*žabec*), (16) stopnjevitost (*dedec*), (17) manjšalno (*bregec*), (18) mlado, nedoraslo (*bikec*) in (19) ljubovalno-manjšalno (*bratec*).

Zato nas je zanimalo, v kolikšni meri je bilo obrazilo -ec zastopano v tvorjenkah 16. stoletja, za koliko pomenskih skupin samostalniških tvorjenk je potrjeno in ali je mogoče oceniti, za katero pomensko skupino je bilo najbolj specializirano v 16. stoletju, ter ali se kažejo kakšni premiki pri pomenski obremenitvi obrazila na časovni osi od 16. stoletja do danes.

2 Metodologija

Kot vir podatkov je služila na portalu Fran.si spletno dostopna elektronska zbirka abecedno urejenih besed z naslovom *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* [2].² Ukazno iskanje je pokazalo, da v delu nastopa skoraj 350 (natančno 347) besed z izglasjem na -ec.

Sledil je prvi korak, namenjen selekciji gradiva, ki je temeljil na ločevanju tvorjenk od netvorjenk. Pri tem smo za netvorjenke prepoznali primere, ki s stališča sinhronega jezikovnega stanja ne kažejo na vzajemni obstoj motivirajoče in motivirane besede, marveč njihovo genezo lahko osvetljuje le etimološka razlaga. Kot ponazorilo tega postopka je vzeta naslednja iztočnica na -ec iz [2]: *jazbec* sam. m ♦ P: 2 (MD 1592, MTh 1603).

Slovenski etimološki slovar [7] to iztočnico takole razloži: *jâzbec* -a m 'žival Meles' (16. stol.), nar. tudi *jâzvec*; *jâzba*, *jâzbina* 'podzemni brlog', *jâzbečar* 'lovski pes, ki se lahko splazi v jazbino'. Enako je hrv., srb. *jăzavac*, strus. *jazbъcb*, nar. rus. *jazvéč*, češ. *jezevec*. Pslovan. *ǣzvъcb 'jazbec' je verjetno izpeljano iz pslovan. *ǣzva 'jama, podzemni brlog'. Če je domneva pravilna, je beseda prvotno pomenila *'žival, ki živi v jami, podzemnem brlogu' (SP VI, 165, Be I, 223). S pslovan. *ǣzva 'jama' je morda sorodno sloven. *jâšek*. Druga možnost je izvajanje pslovan. *ǣzvъcb 'jazbec' iz barvnega pridevnika *ǣz-vъ, kar je lahko tvorjeno iz ide. korena **h2aig'* 'svetiti se'. Če je pravilna ta domneva, je *jazbec* poimenovan po svetlih lisah na glavi in po vratu (Ritter, Sprache XXI/1, 191 s.).

Torej je *jazbec* z besedotvornega stališča netvorjenka.

Potrebno pozornost smo namenili tudi opozorilom glede drugotnega obraziljenja iz Bajčeve [1, s. 107 – 108] prve monografske predstavitve slovenskega besedotvorja, v kateri pri obrazilu -ec navaja ne samo njegovo besedotvorno, ampak tudi zgolj t. i. nevtralnno oz. strukturalno vlogo³ v primerih: *agnec* = *jagnje*; *bronec* = *bron*, *cepec*

² Trubar je v 16. stoletju združil v osrednji knjižni jezik do takrat že razdruženi osrednjeslovenski narečni prostor z Ljubljano kot naravnim geografskim in kulturnim središčem [3, s. 8].

³ [1, s. 107]: »Prvotno je bil -*bc* nevtralni formant, ki ni dajal posebnega pomena. Sčasoma pa so se izpeljanke iz samostalniških osnov začutile za deminutiva, dasi se je pozneje manjšalni pomen ponajveč izgubil. /.../ Tako se zgodi, da se prvotnim manjšalkam še enkrat pritakne manjšalno obrazilo (*hleb*, *hlebec*, *hlebeček*). /.../ Drugod so izvedenke pomensko izenačene s simpleksom, ker je formant rabil le za strukturo: *goltanec* = *goltan* /.../«

= *cep*, *dedec* = *ded*, *goltanec* = *goltan*, *kamenec*⁴ = *kamen*, *mravljinec* = *mravljín*,⁵ *očanec* = *očan*, *ščenec/šcenec* = *ščene*,⁶ *žrebec* = *žrebe*. Izpostaviti velja, da se je bilo v teh primerih smiselno postaviti na diahrono stališče, saj sinhrono stanje, katerega posnetek predstavlja *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 2 [10] za npr. tvorjenki *žrebec* = *žrebe* kaže pomensko diferenciacijo: *žrébec* -bca m (ě) 1. odrasel samec konja; 2. ekspr. mlad, postaven, poželjiv moški in *žrebè* -éta s (ě é) kobilji mladič.

Po izločitvi netvorjenk je sledil drugi korak, tj. obrazilno skupinjanje tvorjenk na izglasje *-ec*, saj se je pokazalo, da tvorjenke s skupnim izglasjem vsebujejo različna obrazila. Tako so se poleg tvorjenk z obrazilom *-ec* (*bodec*) znašle tudi tvorjenke z obrazili *-(a/i)vec* (*dajavec*, *molivec*), *-ovec* (*žmahovec*), *-(a/i)lec* (*tkalec*, *kadilec*), *-anec* (*hrustanec*).

Načelo razlikovanja tvorjenk z obrazilom *-ec* od tvorjenk, kjer je *-ec* le zadnja sestavina drugih obrazil, je potekala s pomočjo preverjanja gradiva v spletno dostopnih zgodovinskih slovarjih. Oprli smo se na pregled in primerjavo iztočnic z vidika obstoja tvorbenega motivacijskega para (tj. obstoj motivirajoče in motivirane besede) najprej v *Besedju* 16. st. [2], nato pa v časovno najmanj oddaljenih slovarjih po zaporedju Kastelec-Vorančev *Slovensko-latinski slovar* [15], sledi *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* [13] in nato *Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar* [6].

Ali gre za tvorjenko na *-ec* ali ne, smo se odločali po načelih, ki jih kažejo naslednji ponazoritveni primeri.

a) Iskanje motivacijskega para v *Besedju* 16. st. [2]: tvorjenko *grahec* (*grahec* sam. m ♦ P: 2 (MD 1592, MTh 1603)) smo razpoznali kot manjšalnico na *-ec*, ker v *Besedju* 16. st. obstaja tudi iztočnica *grah* (*grah* sam. m ♦ P: 3 (JPo 1578, MD 1592, MTh 1603)).

Tudi morfemsko mejo v tvorjenki in s tem njeno obrazilno podobo smo določali na podlagi obstoja motivacijskega para najprej v *Besedju* 16. st. [2]: tvorjenko *prilizavec* (*prilizavec* sam. m ♦ P: 12 (TR 1558, TAr 1562, TP 1566, TL 1567, KPo 1567, DJ 1575, TT 1577, JPo 1578, TT 1581-82, DB 1584, MD 1592, MTh 1603)) smo prepoznali kot izpridevniško tvorjenko na *-ec*, ker je v *Besedju* 16. st. [2] potrjen tudi pridevnik *prilizav* (*prilizav* prid. ♦ P: 1 (DB 1584)).

b) Iskanje motivacijskega para v drugih časovno najbližjih zgodovinskih slovarjih: V *Besedju* 16. st. [2] je beseda *jecavec*, vendar pridevnika *jecav* ni. Odločitev, da gre pri *jecavcu* za izpridevniško tvorjenko, smo sprejeli na podlagi obstoja iztočnice *jecav* prid., *inexplanatus*, -a, -um, *neišrovnán*, *neišrešlošhen*, *neresvėšan*: *inexplanata* *ligua*, *en neresvėšan*, *neravni* *tešhki*, *jezavi* *ješik* iz Kastelec-Vorančevega slovarja [15].

c) Tudi pomenska razjasnitev sinhrono neznanih besed je potekala z uporabo drugih časovno najbližjih zgodovinskih slovarjev: V *Besedju* 16. st. [2] smo naleteli na iztočnico *panavec* sam. m ♦ P: 5 (TP 1566, KPo 1567, JPo 1578, DB 1584, TP 1595)),

⁴ [2]: *kamen*¹ sam. m ♦ P: 30 (TE 1555, TT 1557, TR 1558, TT 1560, TL 1561, *P 1563, TO 1564, TP 1566, TL 1567, KPo 1567, TP 1575, TC 1575, DJ 1575, DP 1576, TT 1577, JPo 1578, DB 1578, TkM 1579, DC 1579, DBu 1580, DPr 1580, TT 1581-82, DB 1584, DC 1584, BH 1584, MD 1592, TP 1595, Tfc 1595, ZK 1595, MTh 1603).

⁵ [6]: *mravljín*, m. = *mravlja*, Valj. (Rad).

⁶ [7]: *ščene* -éta s lat. 'canis iuvenis, catulus', *ščéne* (16. stol.).

zastavilo se je vprašanje, kaj tvorjenka pomeni in ali je izglagolskega (*pana-vec*) ali izpridevniškega izvora (*panav-ec*). V *Besedju* 16. st. [2] smo našli le glagolsko iztočnico *panati* glag. dvovid. ♦ P: 16 (TT 1557, TL 1561, TAr 1562, TO 1564, TPs 1566, KPo 1567, TC 1574, TC 1575, TT 1577, JPo 1578, DC 1579, TT 1581-82, DB 1584, DC 1584, TPo 1595, TfC 1595)).

Enako tudi v *Vorencu* [15] *panati* nedov., F2, anathemizare, panati, v'pano djati, prekleti, en krii vúk sovraŕhiti; excommunicare, *panati*, *panovati*, vun s'gmaine vrézhi, v'pano djati.

Glagolska iztočnica nastopa tudi v *Svetokriškem* [13]. *panati* -am dov. prekleti, izobčiti: Concilium Grangrefe je bil sapovedal panat nedol. taifto sheno, katira bi fvoje lafy fi odresala k' fnaminu de n' hozhe fvojmu Moshu pokorna biti (III, 121) | Cincilium Tridentinum pana 3. ed. vfe taifte, kateri bi drugazhi se fmejli vuzhiti (III, 374) | de ledih s'ledih pershono nezhistoft tribat nej greh, kateri vuk Sveti Vuzheniki, inu Concilium Tridentinum panaio 3. mn. (III, 365) ← bav. srvnem. pannen, srvnem. bannen 'izobčiti' < 'prepovedati pod grožnjo kazni'.

Iz tega pregleda je bilo mogoče prepoznati pomen tvorjenke, hkrati pa na podlagi dejstva, da nobeden izmed naštetih slovarjev nima pridevniške iztočnice *panav*, ugotoviti, da gre za izglagolsko tvorjenko na -vec (*pana-vec*), ki obrazilno ne sodi v skupino tvorjenk z obrazilom -ec.

3 Obrazilne skupine tvorjenk z izglasjem na -ec v Besedju 16. stoletja

Pregled vseh tvorjenk je potekal po predstavljeni metodologiji. Zato najprej glede na besedno vrsto osnovne besede predstavljamo skupine tvorjenk, katerih izglasje obrazila je -ec.

3.1 Izglagolske tvorjenke in obrazila

V tej skupini je prevladujoča pomenska kategorija vršilca dejanja z naslednjimi obrazili:

-vec: *dajavec*, *dokonavec/dokonjavec*, *doprinšavec*, *delavec/delovec*, *gledavec*, *gugavec/guglavec*, *hinavec/hinjavec*, *izkušavec*, *izlagavec/izlagovec*, *izvprašavec*, *jecavec*, *jemavec*, *klecavec*, *končavec*, *ladavec*, *merkavec*, *meščavec* [*maščevalec*],⁷ *molivec*, *nalivavec*, *napeljavec*, *njergavec*, *nošavec*, *objemavec*, *obladavec*, *odlašavec*, *odmravec*, *ogledavec*, *opominjavec*, *oponašavec*, *opravljavec* [*obrekovelec*], *opuščavec* [*opustoševalec*], *panavec*, *pehavec*, *peljavec*, *pevec*, *pivec*, *plačavec*, *pogubljavec*, *pomagavec*, */pomogavec*, *ponujavec*, *poslušavec*, *postopavec*, *posvečavec*, *pošlekovavec*, *povračavec*, *požiravec*, *predajavec/predavavec/predavec* [*prodajalec*], *prediravec*, *preganjavec*, *preklinjavec*, *prekupavec* [*prekupčevalec*], *premagavec*, *prestopavec/prestopljavec*, *priganjavec*, *prikupavec* '*prekupčevalec*', *prisegavec*, *prodavec*, *prošnjavec*, *razdejavec/razdeljavec/razdeljevec* *razdevavec* '*uničevalec*, *razdejalec*', *razkropljavec*, *raznašavec*, *razodevavec*, *razžiravec*, *razžaljavec*, *sanjavec*, *sevec*, *slušavec*, *spoznavec*, *sprašavec*, *spravljavec*, *spremljavec*, *šentovec/šentavec*, *šentovavec*,

⁷ Zapis [ ] v viru [2] pojasnjuje, katera beseda je ustreznica v sodobnem slovenskem jeziku; zapis med enojnima narekovajema ' ' pa pomensko ustreznico.

špotavec, šrajavec, vablavec, vbijavec, vejavec, vganjavec, vladavec, vprašavec, zadevavec, zahajavec, zahvalavec, zaklinjavec, zamerkavec, zanašavec, zapeljavec, zatiravec, zažmagavec, zmerjavec, zmisljavec/zmišljavec, žebravec, žegnavec, žmagavec; nekaj je tudi zloženek:

kolačovžegnavec, napredirjavec/naprejdijavec/ naprej dirjavec, naprejhodec/naprej hodec.

-ovec: *šlekovec, žmahovec*;

-(a/i)lec: *tkalec; kadilec, kropilec*;

-vec/lec: *prebivavec/prebivalec.*

Redkeje se pojavljajo druge pomenske skupine, med njimi sta vršilnik dejanja na **-anec:** *hrustanec* in pomenska skupina časa z obrazilom **-ovec:** *kimovec.*

3.2 Izsamostalniške tvorjenke in obrazila

V to skupino tvorjenk je mogoče umestiti le tvorjenki s pomenom opravkarja na **-avec:** *kordavec* in opravljalnik na **-ovec:** *štimovec.*

3.3 Izpridevniške tvorjenke in obrazila

Med izpridevniške tvorjenke je mogoče uvrstiti le tvorjenko s pomenom nosilca lastnosti z obrazilom **-enec:** *mladenec/mladienec.*

4 Pomenske skupine tvorjenk z obrazilom **-ec** v Besedju 16. stoletja

Iz tako metodološko prečiščenega gradiva smo izluščili zgolj tvorjenke z obrazilom **-ec** in jih uvrstili v sodobnemu jeziku primerljive besedotvornopomenske kategorije z namenom, da ugotovimo, za katere pomenske skupine je bilo obrazilo **-ec** v 16. stoletju najbolj specializirano.

4.1 Izglagolske samostalniške tvorjenke (deverbativni substantivi)

4.1.1 Vršilec dejanja

In:⁸ *bežec, bogovec* 'vedeževalec' < *bogovati, godec, hodec, hvalec, jedec, jezdec, kupec, ležec, lovec, malikovec/malikavec, maščavec, menjavec, pisec, pišcec/piščec/pišec* 'piskač', *predkupec, preganjec, snec* 'snedavec', *sodec, strelec, šalec, vadec, vodec, ženec.*

Z:⁹ *častilakomec, samohvalec, travojedec, vodopivec.*

4.2 Izsamostalniške samostalniške tvorjenke (desubstantivni substantivi)

4.2.1 Opravkar: *bojec* (Bajec 1950: 107), *izkušnjavec, postavec, zmotnjavec; pešec.*

4.2.2 Manjšalnice: *bratec, čolnec, delec, golobec, gospodec, grahec, grižljajec, hlebec, holmec, hribec, jezičec, kamčec, kijec, kolec, korenec, kosec, kotec, križec, lasec, ločec, ložec, obročec, otročec, pastirec, petelinec, prašec, stolec, studenčec, šular-rec/šolarec, telec, tičec, vrabčec, vrtec, zajčec, zgonec/zvonec, zidec, zobec, zvončec, žehtarec.*

4.2.3 Maskulativ: *vdovec.*

⁸ In = navadne izpeljanke.

⁹ Z = zloženke.

4.3 Izpridevniške samostalniške tvorjenke (deadjektivni substantivi)

4.3.1 Nosilec lastnosti:

In: *božec* 'ubožec', *domišljavec*, *glušec*, *gobavec/gobovec*, *hromec*, *krivec*, *krščec*, *nec*, *kruljavec/kruljevec/kruljovec*, *lajvec*, *lakomec*, *lenec*, *listec*, *mrlec*, *mrtvec*, *mutec*, *neborec[revez]*, *neznaneč*, *norec*, *pijanec*, *prilizavec*, *samec*, *sivec*, *skušnjavec*, *slepec/slipec*, *snedavec*, *starec*, *svetec*, *škodljivec*, *špotljivec/špotljivec*, *vbožec*, *vmrlec*, *zapravljivec*, *zaspanec*, *zašpotljivec*, *znanec*, *žmagljivec*.

Z: *maloverec*, *novoverec*, *novverec*, *poloverec*, *samosvetec*.

4.3.2 Nosilnik lastnosti: *medenec*, *presenec*.

4.3.3 Popredmetena lastnost: *gubavec* 'bolezen'.

4.3.4 Čas: *gnilec*.

5 Funkcijska obremenitev obrazila -ec od Miklošiča (1875) do Toporišiča (2000) in Slovenskega pravopisa 2001

5.1 Miklošič [5, s. 308 – 310] obrazilo -*bcb* v okviru nsl. gradiva obravnava najprej kot

I. Primarno obrazilo (iz korenov, glag. debel), tvorno za nomina agentis (*mlatec*) in nomina actionis, kar je redko (*padeč*).

Kot **II. Sekundarno obrazilo** (iz podstavnih besed) pa nastopa v naslednjih pomenskih skupinah, ki jih prikazujemo le z enim izmed reprezentativnejših primerov:¹⁰

1. manjšalnice (*bogec*);
2. osebe po izvoru (*Dunajec*);
3. izpridevniški samostalniki (*peklenec*);
4. izsamostalniški samostalniki (*smolec*);
5. moški samostalniki iz ženskih (*srnec* : *srna*).

5.2 Bajec [1, s. 106 – 111] za pripono -*ec* predvidi naslednje pomenske skupine tvorjenk:

1. imena delujočih oseb iz glagolskih podstav (*bajec*);
2. deminutivni pomen (*bogec*);
3. izvedenke iz pridevnikov (*belec*);
4. pristavlja se „sestavljanim besedam“ (*domorodec*, *obdravec*);
5. imena prebivalcev po deželi (*Argentinec*), krajini (*dolenjec*), veri (*kalvinec*);
6. „končnici“ -*lec* in -*vec*:
  - a) izglagolski pridevnik na -*av*, -*iv* + -*ec* (*delavec*);
  - b) izvedenke iz deležnika na -*l* (*pogorelec*);
  - c) izpeljanke iz -*alo*, -*ilo* (*črnilec*, *rilec*).

5.3 V izdajah *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* I [9] in 2 [10] priponska obrazi-
la niso samostojne iztočnice. Je pa v tem smislu precej natančnejši *Slovenski pravopis*

¹⁰ Prim. Jesenšek [4, s. 277 – 295).

[8], ki funkcijsko obremenitev priponskega obrazila predstavi v okviru samostojne iztočnice:

..ec -ca m. prip. obr.

1. člov. vršilec (*lôvec, vídec; žánjec*);
2. vršilnik (*plôvec*);
3. člov. nosilec lastnosti (*bélec, edíneec, hinávec*);
4. nosilnik lastnosti (*apnéneec, četvérec; krúhovec, mándljevec*);
5. člov. član, pripadnik (*gimnazíjec, kalvíneec*);
6. člov. manjšalnost, ljubkovalnost (*brátec, Lúkeec*);
7. člov. stopnjevanost (*dédec*);
8. manjšalnost (*bikeec; brégeec, déleec*);
9. snov (*borovničevec, malínovec; bizéljec, ementálec, tolmíneec*).

5.4 Polifunkcijskost obrazila *-ec* v Toporišičevi *Slovenski slovnici* [14] je bila natančneje prikazana v Uvodu. Primerjava vseh predstavljenih opisov tega obrazila brez podrobnejših pomenskih specifikacij pokaže, da so od Miklošiča [5] do Slovenskega pravopisa [8] skupno prepoznane naslednje glavne vloge obrazila *-ec*: pri izglagolski tvorbi pomenska skupina vršilca dejanja; pri izpridevniški tvorbi nosilca lastnosti in pri izsamostalniški tvorbi pomen opravljalnika in manjšalnice. Ali pospoločeno: obrazilo *-ec* je v prvi vrsti specializirano za poimenovanje živega glede na njegova dejanja, lastnosti ali značilnosti ter tvorbo samostalniških manjšalnic.

6 Pomenska obremenitev obrazila *-ec* od Besedja 16. stoletja do Slovenske slovnice 2000

6.1 Primerjava med *Slovensko slovnico* [14, s. 161 – 187] kot najizčrpnjšim pregledom možnih obremenitev priponskega obrazila *-ec* in analizo tvorjenk z obrazilom *-ec* iz gradiva *Besedja 16. stoletja* [2] je pokazala, da je v sodobnem knjižnem jeziku obrazilo tvorbo za 19 pomenskih skupin samostalniških tvorjenk, *Besedje 16. stoletja* [2] pa jih potrjuje 12. To pomeni kar 63-odstotno prekrivnost.

Upoštevano število primerov za posamezno pomensko skupino tvorjenk na sicer majhnem vzorcu tvorjenk iz *Besedja 16. stoletja* [2] in primerjava z nekaterimi gradivno obsežnejšimi raziskavami o funkcijski obremenitvi obrazila *-ec* v sodobnem knjižnem jeziku [11, 12, s. 19 – 66] pa kaže, da je obrazilo *-ec* že v 16. stoletju zelo produktivno za tvorbo tvorjenk s pomenom nosilca lastnosti in manjšalnic, za katere je *-ec* najbolj specializiran tudi v sodobnem knjižnem jeziku. Res pa je, da je delež tvorbe z *-ec* za vršilca dejanja, ki je v gradivu 16. stoletja še kar opazna pomenska skupina, v sodobnem knjižnem jeziku zelo upadel.

6.2 Pogled na mesto določenega obrazila skozi časovno perspektivo, tj. od 16. do 21. stoletja, na podlagi dostopnih slovarskih in najreprezentativnejših besedotvornih opisov lahko daje vpogled v dinamiko njegovega tvorbenega potenciala. Tako pridobljeni podatki pa lahko predstavljajo tudi osnovno izhodišče za njegov opis v slovarju besedotvornih morfemov, ki ga Slovenci še nimamo.

Funkcijsko obremenitev obrazila -ec bi lahko glede na dosedanje predstavljene slovarske in besedotvorne prikaze ter prepoznano tvorbeno specializacijo sistematičneje prikazali tako, da bi upoštevali več meril. Predlagana shema upošteva oblikoslovno- in besedotvornomorfemsko vlogo obrazila, njegovo pojavnost pri različnih besedotvornih vrstah in pomenih glede na besedno vrsto motivirajoče besede ter lahko predstavlja osnutek slovarskega opisa za konkretno priponsko obrazilo:

-EC

sam., m, I. skl.

1. Primarna tvorbeni specializacija: tvorba izpridevniških samostalniških tvorjenk za pomen živega (nosilec lastnosti), tvorba samostalniških manjšalnic.

2. Morfemske vloge: priponsko obrazilo; pripona kot del medponsko-priponskega obrazila.

3. Besedotvorne vrste: In, Tpz,¹¹ Zm-p,¹² Im.¹³

4. Besedotvorne pomenske skupine glede na besedno vrsto motivirajoče besede in besedotvorne vrste:

4.1 Sam < Glag: izglagolske tvorjenke; In, Zm-p:

- (1) vršilec dejanja (*borec; travojedec*);
- (2) vršilnik dejanja (*bodec*);
- (3) čas (*prosinec*).

4.2 Sam < Prid: izpridevniške tvorjenke; In, Zm-p:

- (4) nosilec lastnosti (*belec; novoverec*);
- (5) nosilnik lastnosti (*množenec*);
- (6) popredmetena lastnost (*hrastovec* 'vrsta žeblija');
- (7) snov (*malinovec*).

4.3 Sam < Sam: izsamostalniške tvorjenke; In, Tpz, Zm-p, Im:

- (8) opravkar (*honorarec; brezverec; mrežekrilec*);
- (9) prebivalec, pasma živali (*Avstrijec, arabec*);
- (10) član, pripadnik (*kalvinec*);
- (11) nosilec značilnosti (*grbec*);
- (12) opravljalnik (*dolenjec* 'vlak');
- (13) čas (*sušec*);
- (14) snov (*vipavec*);
- (15) maskulinativ (*žabec*);
- (16) stopnjevito (*dedec*);
- (17) manjšalno (*bregec*);
- (18) mlado, nedoraslo (*bikec*) in
- (19) ljubkovalno-manjšalno (*bratec*).

LITERATURA

1. Bajec, Anton. *Besedotvorje slovenskega jezika I. Izpeljava samostalnikov*. Ljubljana: Ljudska pravica, SAZU, 1950. S. 106 – 111.

¹¹ Tpz = tvorjenke iz predložne zveze.

¹² Zm-p = medponsko-priponske zloženke.

¹³ Im = modifikacijske izpeljanke.

2. *Besedje 16. stoletja = Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, www.fran.si, dostop: 21. 7. 2019.
3. Jesenšek, Marko. Trubarjev gmajn jezik kot za prvo slovensko knjižno normo. *Slavia Centralis*. 1/2, 2008. S. 5 – 14.
4. Jesenšek, Marko. Miklošičevo primerjalno oblikoslovje/pregiboslovje (Wortbildungslehre) v Šumanovi slovenski slovnici. M. Jesenšek (ur.), *Miklošičeva monografija: ob dvestoletnici rojstva Franca Miklošiča*. Ljutomer: Gimnazija Franca Miklošiča, 2013. S. 277 – 295.
5. Miklošič, Fran. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. II Stambildungslehre*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1875. S. 303 – 310.
6. *Pleteršnik* = Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, www.fran.si, dostop: 21. 7. 2019.
7. *SES* = Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*³, www.fran.si, dostop: 21. 7. 2019.
8. *SP* = *Slovenski pravopis*, 2001. Ur. Jože Toporišič, www.fran.si, dostop: 21. 7. 2019.
9. *SSKJ 1* = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, www.fran.si, dostop: 21. 7. 2019.
10. *SSKJ 2* = *Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja*, www.fran.si, dostop: 21. 7. 2019.
11. Stramljič Breznik, Irena. *Prvostopenjske izpridevniške tvorjenke: doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1994. – 262 s.
12. Stramljič Breznik, Irena. *Tvorjenke slovenskega jezika med slovarjem in besedilom*. Maribor: Mednarodna knjižna zbirka Zora, 2010. S. 19 – 66.
13. *Svetokriški* = Marko Snoj, *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*, www.fran.si, dostop: 21. 7. 2019.
14. Toporišič, Jože. *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja, 2000. S. 161 – 187.
15. *Vorenc* = *Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec – Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1608–1710)*, www.fran.si, dostop: 21. 7. 2019.

Stramljič Breznik Irena

Functional Diversity of the Suffix -ec in Derived Words from The Vocabulary of the Slovene Literary Language in the 16th Century

The Vocabulary of the Slovene Literary Language in the 16th Century contains about 350 words with the suffix -ec. The paper presents a classification of these words based on the comparable semantic word-formation categories in modern Slovene. The results of the study show that there is a 63 % overlap between the functions of the suffix -ec in the materials from the 16th century and the description of its functions in Slovene Grammar (2000).

The diachronic perspective on the function of a particular suffix in language can give greater insight into the dynamic of its word-formational potential. This approach presents the basic framework for the description of affixes in a dictionary of word-formational morphemes, which has yet to be produced for the Slovene language.

Keywords: word-formation, suffix, diachronic description, sample entry for a dictionary of word-formational morphemes

УДК: 811.111'37 (043.3)

Зинаида А. Харитончик

(Минск, Беларусь)

Синонимия определительных конструкций в русском и английском языках

Вариативность синонимических определительных конструкций в русском и английском языках осуществляется по линии их структурной, семантической, функциональной, когнитивно-коммуникативной дифференциации, препятствующей их взаимозаменяемости в близких или тождественных коммуникативных ситуациях и предопределяющей взаимодополнительность как основной принцип их функционирования.

Ключевые слова: *атрибут, конструкция, синонимия, изофункциональность, избирательность, взаимодополнительность.*

Синонимия как тип асимметричности соотношения формы и содержания, при котором близкое или идентичное содержание находит выражение в разных языковых формах, достаточно широко представлена в языке. В морфологии (в системе словоизменения и словообразовании в виде словообразовательных полей, объединяющих совокупности аффиксов с близким или тождественным значением) и лексике она особенно распространена (свидетельством богатства лексических синонимических рядов являются синонимические словари). Смысловая близость характерна также для операционального аспекта языковой системы. В этом случае она предстает в разных синтаксических конструкциях с тождественным или сходным типом (типами) синтаксических отношений: например, синтаксических конструкциях равнозначности, или тождества, каузативных конструкциях и др. Соответственно для лингвистики актуальным становится активно обсуждаемый с давних пор в многочисленных исследованиях (см., например, среди отечественных ученых работы В.Г. Адмони, В.Н. Афанасьевой, К.И. Бабицкого, К.М. Барановой, Ю.Н. Власовой, М.С. Евневича,

В.С. Козлова, Е.М. Галкиной-Федорук, А.И. Гвоздева, И.М. Жилина, И.М. Ковтуновой, Л.Ю. Максимова, А.М.Пешковского, В.П. Сухотина, Н.И. Филичевой, Е.И. Шендельс, Н.Ю.Шведовой, В.Н. Ярцевой и многих других) вопрос о *raison d'être* сосуществования грамматических синонимов. Трактовка их как своеобразного преломления гармонии языка, на раскрытие которой была направлена вся многосторонняя научная деятельность выдающегося украинского ученого Нины Федоровны Клименко, или же, напротив, интерпретация грамматических синонимов как еще одного примера семантико-синтаксической избыточности в языковой системе влекут за собой кардинальные различия в понимании системных принципов организации языка и объяснении глубинных оснований его устройства.

Мы разделяем убеждение, что вариативность синтаксических конструкций и вытекающая из их общих семантических характеристик изофункциональность в синтаксисе, реализуемая главным образом по принципу взаимодополнительности, – не простое наследие предшествующих состояний языка. Она есть в действительности источник богатства выразительных возможностей языковой системы, ее гибкости и коммуникативной точности, что находит отражение в тенденциях, наблюдаемых в функционировании языка. Как отмечают авторы Русской грамматики – 80, «...В современном языке сильна общая тенденция к обогащению вариативных связей: появляются новые связи, которые первоначально воспринимаются как неправильные. Однако многие из этих связей закрепляются и входят в язык» [5, с.61].

Серьезным аргументом в пользу высказанного тезиса является перечень, далеко не полный, характеристик, установленных лингвистами, изучающими проблемы синтаксической синонимии. В качестве свойств, дифференцирующих синонимические синтаксические конструкции и в значительной степени ограничивающих или даже запрещающих их взаимозаменяемость, предлагаются эксплицитность или латентность предикации, семантические и стилистические отличия в представлении единого глубинного смысла, свидетельствующие о различном видении одного и того же содержания, требующего и различных форм его репрезентации, разная частотность, возможные ограничения на сочетаемость, несовпадение сфер употребления и т.д.

Обращение к определительным, или атрибутивным, синтаксическим конструкциям, конструкциям с наиболее тесной синтаксической связью, составляющим в языках, в частности, русском и английском, богатую и разветвленную систему моделей с препозитивными и постпозитивными атрибутами, выраженными, главным образом, адъективными, глагольными, субстантивными лексемами, также дает нам не менее значимые доказательства вариативности синтаксических конструкций как источника широчайшего диапазона когнитивно-коммуникативных возможностей языка. В современном английском языке эта система формирует значительную часть атрибутивного синтаксического поля, в которое входят и разные типы определительных предложений. Согласно Л.С.Бархударову [1] она включает 17 моделей атрибутивных словосочетаний с адьюнктом в препозиции и

постпозиции, среди которых базовыми являются AN (*interesting book*), N's N (*father's horse*), NN (*forest mushrooms*), N prp N (*the wind in the willows*) и некоторые другие. Список атрибутивных конструкций в русском языке не менее внушительен и представлен такими моделями, как: AN (*отцовский дом, дружеский совет*), NN (*дом отца, совет друга*), N prp N (*домик у моря, замок в горах*), ND (*город ночью*) и др. Если к тому же учесть вариативность внутри той или иной конструкции (например, вариативность предлогов, падежных форм и т.д. в атрибутивных конструкциях (например, рус. *хлопоты о доме, о хозяйстве – по дому, по хозяйству, повод насмешкам – к насмешкам – для насмешек, претензии к качеству – на качество – по поводу качества, разговоры, сплетни, слухи о ком-чем-н. – про кого-что-н., насчет, относительно кого-чего-н. – вокруг кого-чего-н.* (см. подробнее [5, с.61 и последующие], англ. *the expression on his face – the expression of his face, words with multiple meanings – words of multiple meanings*, то становится очевидной широта вариативности в этой синтаксической области как русского, так и английского языков.

Линий, по которым осуществляется дифференциация данных конструкций, несколько. (Мы не рассматриваем вариативность, возможную внутри конструкции, так как она требует отдельного рассмотрения).

Набор различительных признаков, релевантных для данной группы грамматических синонимов, включает, во-первых, такие структурные признаки, как разные возможности распространения компонентов базовых синтаксических конструкций, состоящих из определяющего и определяемого слова, и, как следствие, усложнение дескрипции определяемого и/или определяющего за счет дополнительных атрибутов разного типа. Ср., например, A+N, N's N и N prp N в английском языке с их разными модификациями каждого члена словосочетания (33, 24 и 272 вида расширения данных конструкций в английском языке [3, с. 40]), наиболее широкими у предложной конструкции, и соответственно разными возможностями передаваемой информационной нагрузки. Следует отметить также, что разным членам конструкции – определяющему и определяемому элементам – могут быть присущи разные возможности увеличения числа атрибутов. В этом плане в английском языке вновь лидирует предложная конструкция, разрешающая в противоположность конструкциям A+N, N's N, для которых характерны предпочтения распространения первого (A+N) или второго (N's N) члена словосочетания, симметричную модификацию обоих своих компонентов, что и приводит к возникновению таких длинных сочетаний типа *On one side of him was the complex inhabited thicket of the hedge in which flocks of bullfinches competed for fodder ...; ...as we trotted on through the silent, thistle-filled fields edged with woods; Grassy, scrubby and in winter also cultivated steppes* в английском (примеры извлечены из [7]). Ср.: *твой всегдашний портфель с оборванной ручкой; крымская тихая весна с теплыми темными ночами, с голубоватым утренним туманом, плеском моря, звоном родников; еще более давняя отцовская полевая сумка с тремя отделениями, особыми узкими вставочками для карандашей и ручки, плексигласовым прозрачным окошком; красивый старик с черной с проседью бородой и густыми серебряными волосами* и др. в русском языке (примеры здесь и далее взяты

из [4]). Следует отметить, однако, количественные и качественные ограничения атрибутивных конструкций. Число атрибутов, достаточно большое, как явствует из приведенных примеров, особенно в письменной речи, и их типы, детерминируемые денотативными характеристиками определяемого, не бесконечны, и в этом атрибутивные конструкции уподобляются еще более жестко лимитируемым определительным придаточным предложениям, допускающим рекурсивность в европейских языках не более 2-3 шагов [8, с.10-11]. Следует подчеркнуть также особую роль как распространителей в атрибутивных конструкциях местоимений и прилагательных, порядок следования которых, как известно из лингвистических описаний [2; 11; 13; 12 и др.], семантически достаточно строго определен. Необходимо также отметить среди атрибутивных конструкций те, которые для своей семантической правильности требуют обязательного расширения. Как отмечается в Русской грамматике-80, для таких конструкций обязательно сочетание с согласуемой формой, а «Примыкающая группа... либо 1) представляет собой устойчивое, фразеологизирующееся сочетание (часто — терминологическое), либо обозначает: 2) некий разряд, вид, категорию; 3) период, отрезок времени; 4) сферу производства, происхождения, формирования; 5) внешний вид, цвет, рисунок; 6) качественную характеристику» [5, с.65]. Например, *изделия хозяйственного обихода, специалист широкого профиля, учитель высшей категории, концерт классической музыки, капитан дальнего плавания, человек высокого роста, девушка с голубыми глазами, женщина исключительной судьбы, события послевоенных лет, Минск семидесятых годов, ковер ручной работы*. Им аналогичны атрибутивные конструкции с наименованиями частей тела в английском языке, опущение атрибутов в которых влечет неотмеченность соответствующих словосочетаний. Например: *a sweet, typically Californian girl in her early twenties, with long legs, a firm bust, wide-apart eyes below blond hair*. Заметим также, что по этому параметру происходит разграничение разных атрибутивных конструкций с идентичным лексическим материалом. Из языковых примеров очевидно, что конструкции с относительными прилагательными, в основе которых лежат субстантивные имена, и конструкции с атрибутом в родительном падеже в русском языке обладают разным потенциалом к распространению. Несмотря на идентичность референциального значения, выражаемого отсубстантивным прилагательным и именем существительным в этих словосочетаниях, в первых модификация возможна только относительно определяемого компонента (например, *отцовские не настойчивые, но скорее случайные попытки научить сына; ухоженные отцовские длинные музыкальные пальцы; отцовское теплое зимнее пальто на беличьем меху; отцовский большой стол из кабинета*) и исключается дальнейшая характеристика атрибута *отцовский*. Во втором типе словосочетаний, напротив, каждый из их компонентов может получить детальную дескрипцию (ср.: *и длинную высохшую фигуру отца Юры с обросшим лицом в известковых пятнах сидины; в охотничьем домике своего отца в Висконсине; в продуктовом магазине отца одного из подопечных спортсменов* и т.д.).

Таким образом различия в правилах распространения, присущих атрибутивным конструкциям, предопределяя их разные информационные возможности, оказываются существенным фактором их вариативности.

Второй линией дифференциации атрибутивных конструкций являются их семантические особенности. Несмотря на различия в описаниях семантических характеристик атрибутивных конструкций в русском и английском языках, вытекающие как из подвижности границ между семантическими категориями, так и принимаемой исследователями степени их разграничения, общий набор передаваемых ими значений достаточно объемён и включает possessивные, партитивные, субъектные, локативные, темпоральные, целевые, компаративные, результативные, количественные и другие значения [9; 6]. Семантическая избирательность, заключающаяся в выборе из реестра значений, передаваемых атрибутивными словосочетаниями, значений, наиболее или, напротив, наименее часто реализуемых той или иной конструкцией, – ещё один характерный для синтаксических синонимов путь, определяющий их взаимодополнительность в языке. Убедительный пример такого соотношения атрибутивных конструкций даёт характерное для них значение possessивности. При том, что possessивность оказывается значением, лидирующим в списке значений, выражаемых атрибутивными конструкциями в целом, конструкцией, для которой это значение наиболее частотно, в английском языке является *N's N*, специализирующаяся, образно говоря, на выражении, наряду с ведущим для нее значением possessивности, партитивных и субъектных значений и исключающей, например, такие значения, как композитивные, квантитативные, компаративные и некоторые другие (см. подробнее [3]). Для *NN* конструкции, напротив, ведущими являются значения телические и пространственные [6].

Логическим продолжением нашего поиска характера вариативности атрибутивных конструкций в русском и английском языках является обращение к их лексико-семантическому наполнению, ибо в композиционной семантике важен не только способ синтаксического соединения, но и, как отмечается многими учеными вслед за Г.Фреге, значения сочетающихся в конструкциях единиц. Хорошо известны, например, лексико-семантические ограничения, накладываемые в английском языке на типы лексических единиц в конструкции *N's N*, разрешающие употребление в роли атрибута в первую очередь наименований живых существ.

Нельзя сбрасывать со счетов также семантические различия в значениях членов атрибутивных конструкций. Соответственно семантические характеристики коррелятивных атрибутов также играют ограничивающую роль. Ср., например, в английском языке *wood*, которое может реализовать в атрибутивной конструкции любое из своих многочисленных значений (*лес, дерево, древесина, дрова* и др. (например, *local wood guides* ‘проводники по местному лесу’, *wood pigeons* ‘дикие (лесные) голуби’, *wood and straw huts* ‘деревянные и соломенные хижины’, *the warm tones of wood finish units* ‘теплые тона лаков для обработки дерева’) и *wooden* с его значениями ‘сделанный из дерева’ (*the flimsy wooden building (church, bungalow, hut)* ‘хлипкое деревянное строение (церковь, бунгало, хижина’), *wooden table, chair, spoon, sword* ‘деревянный стол, стул, ложка, меч’), ‘лесистый’

(*an area of low wooden hills* ‘площадь низких лесистых холмов’; *gently wooden slopes* ‘покрытые лесками склоны’), ‘безжизненный, деревянный’ (*wooden face* ‘деревянное лицо, лицо без всякого выражения’, *wooden smile* ‘деревянная улыбка’, *wooden stare* ‘неподвижный взгляд’, *wooden style* ‘суконный язык’, *wooden motions* ‘скованные движения’).

Последнее подводит нас к тому, что относительные прилагательные, регулярные члены атрибутивной конструкции AN, могут развивать качественные значения, регулирующие несколько иные их возможности использования в сочетаниях с именами существительными, как это было продемонстрировано выше (например, *wooden smile* при невозможности *wood smile или **wood's smile*, **smile of the wood*) или порождающие амбивалентность словосочетаний типа *отцовская нежность*, реализующих в разных контекстах разные значения: референции к конкретному отцу (Г.И. Ржевская писала об отношении к себе матери: «Огорчённая мать не могла выносить присутствия своего бедного девятнадцатого ребёнка и удалила с глаз мою колыбель, а *отцовская нежность* не могла отвечать на мои первые крики. [Анна Белова. «Займусь опять... моим счастливым детством...» // «Родина», 2008]) или качественное значение (Потом он заговорил о том, что у него к лейтенанту Толе была какая-то почти *отцовская нежность*, и в басовитом голосе хирурга тоненько, жалостно задребезжало стекло. [Василий Гроссман. Жизнь и судьба, ч. 1 (1960)]). Более того, как убедительно доказано в недавних исследованиях атрибутивных конструкций в английском языке [6], значима как специфика лексико-семантического наполнения атрибутивных словосочетаний, не исключающая, однако, некоторой идентичности и структурно-семантической корреляции лексических единиц в тех или иных конструкциях, так и продиктованная ею реализация в словосочетаниях латентных, т.е. скрытых признаков денотата, связанных со знаниями о мире, но не входящих в ядро лексического значения, как бы спящих в концептуальной структуре, репрезентируемой словом и ожидающих своего часа актуализации.

Соответственно некоторая семантическая неопределенность относительных прилагательных (ср. *московский поезд* – *поезд в Москву*, *поезд из Москвы*, *университетская подруга* – *подруга по университету* и *из университета*) или в английском языке семантическая сложность так называемых *complex nominals* типа *plane flights* ‘полеты на самолете, полеты самолета’, *car trip* ‘автомобильная поездка’, семантическая их синкретичность (например, *вишневый сад*, *вишневая мебель*, *вишневое варенье*, *вишневое платье* в русском языке или англ. *mushroom forest* ‘грибной лес’, *mushroom soup* ‘грибной суп’, *mushroom cloud* ‘облако в форме гриба, грибное облако’, в которых реализуются разные значения одного и того же атрибута) могут повлечь за собой предпочтительное употребление других атрибутивных конструкций.

Важным дифференцирующим фактором в системе атрибутивных синтаксических конструкций являются их коммуникативно-функциональные свойства. Лексические корреляты, т.е. разные синтаксические конструкции с идентичным лексическим материалом типа рус. *отцовский дом* и *дом отца*, *заречные луга* и *луга за рекой*, обнаруживают значимые функциональные отличия в плане

идентификации, индивидуализации, квалификации и характеристики определяемого, подчеркивая разный – постоянный или временный – статус атрибута, с которым могут быть связаны референциальные, классификационные, функционально-стилистические и другие различия. Сочетания типа *кофейный напиток, писчая бумага* и им подобные, выполняя таксономическую роль, становятся устойчивыми сочетаниями, более частотными по сравнению с коррелятивными атрибутивными выражениями *зерна кофе, бумага для письма*.

Различия в способе репрезентации содержания при использовании одной из синонимичных конструкций, приводя к выделению различных денотативных признаков репрезентируемой ситуации, детерминируют также их функционально-стилистические предпочтения. В английском языке, например, поразительная низкая употребительность конструкции N's N в газетных и научных текстах и в целом преимущественное употребление предложной конструкции во всех функциональных стилях [10, р. 300-301] – неопровержимое тому доказательство.

Действующие отдельно и/или в совокупности, данные факторы предопределяют когнитивно-коммуникативный потенциал и диапазон каждой из атрибутивных конструкций, их предпочтительность в той или иной ситуации, соответственно их разную частотность и тем самым коммуникативную востребованность, раскрывая в целом необходимость синтаксических синонимов как средств, обеспечивающих выражение самых тонких нюансов человеческой мысли.

В завершение хотелось бы продемонстрировать, что взаимозаменяемость как ведущий критерий синонимичности языковых единиц, охватывает лишь незначительную область, в которой пересекаются семантические, синтаксические, лексические, коммуникативные параметры атрибутивных конструкций. Для сравнения выбраны атрибутивные словосочетания с относительным прилагательным *деревянный* и словосочетания с компонентом *дерева* (с предлогом и без предлога). Анализ дистрибутивных свойств лексических коррелятов убеждает, что в подавляющем числе случаев возможно употребление только одного из этих двух вариантов. Так, при нормативных сочетаниях *корни, ствол, листья, верхушка, крона, дупло* и т.д. *дерева* невозможны сочетания **деревянные корни, ствол, листья, верхушка, крона, дупло* и др. Распространенность сочетаний *деревянный дом, шар, брусок, ящик, мудишук, крест* и др., допускающих дополнительные модификации определяемого компонента (*добротный, старинный, просторный* и т.д. *деревянный дом*) не противоречит не меньшей употребительности сочетаний, в которых уточнение получает определяющий компонент в родительном падеже типа *старинная карета красного дерева; красного дерева буфет; библиотека с застеклёнными орехового дерева книжными шкапами до потолка; диванчик с твёрдой гнутой спинкой из красного дерева, чаша из почечного дерева, комод из розового дерева*, несущих дополнительную информацию о деревянном предмете. Соответственно *диванчик из красного дерева* информативно не эквивалентно *красный деревянный диванчик*, равно как и невозможна замена *из дерева, дерева* на *деревянный* при перечислении материалов, из которого изготовлен тот или иной артефакт, в словосочетаниях *сооружение из серого холста, дерева и тонкого шпата; фигурки из дерева, золота и слоновой кости; кулон из дерева,*

кожи; статуэтки из дерева, кости и серебра; в доме из дерева и глины или из камня и т.д.

К неотмеченности выражения приводит и замена на предложную конструкцию атрибута *деревянный* в его переносном значении в сочетаниях типа *неподвижный, деревянный Перцов*.

Заключительным шагом нашего анализа стало сравнение лексически близких словосочетаний *деревянные дома (избы, изделия) – дома (избы, изделия) из дерева* в русском языке. Опираясь на данные Национального корпуса русского языка, можно утверждать, что конкуренция между ними, если вообще имеет место, весьма незначительна, ибо каждая атрибутивная конструкция несет свой неповторимый смысл и разную функциональную нагрузку, что находит отражение в их разной частотности.

Таким образом, передавая мысль о характеристиках объектов окружающего нас мира, атрибутивные конструкции в своей совокупности создают широкие возможности передачи признака различными способами, акцентируя разные его аспекты и создавая при этом когнитивно-коммуникативное богатство и разнообразие семантико-стилистических нюансов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. – М. : Высшая школа, 1966. – 200 с.
2. Катанская А.Р. О порядке нескольких препозитивных прилагательных-определений в современном английском языке // Общее языкознание, грамматика, лексикология и стилистика. – М., 1959. – С. 103-140.
3. Крапицкая Н.А. Субстантивные атрибутивные словосочетания современного английского языка в коммуникативно-функциональном аспекте: дис. ...кандидата филол. наук : 10.02.04. – Минск, 2000. – 127 л.
4. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/search-para-en.html>. – Дата доступа: 25.03.2019.
5. Русская грамматика. Т. II. Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
6. Тур В.В. Актуализация латентных признаков в семантике компонентов сочетаний «существительное + существительное» в современном английском языке: дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.04. – Минск, 2015. – 147 с.
7. British National Corpus [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://corpus.byu.edu/bnc>. – Дата доступа: 30.03.2019.
8. Karlsson F.G. On the stability of syntactic bedding complexity // Язык и дискурс в статике и динамике. Тезисы докладов Международной научной конференции. Минск/Беларусь 14-15 ноября 2008 . – Минск : МГЛУ, 2008. – С. 10-11.
9. Levi J. Syntax and Semantics of Complex Nominals. – NY : Academic Press Inc., 1978. – 301 p.
10. Longman Grammar of Spoken and Written English. – Longman, 2000. – 1203 p.
11. Strang B.M.H. Modern English Structure. – London : Edward Arnold Ltd, 1962. – 201 p.
12. Swan M. Practical English Usage. International student's edition. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 658 p.
13. Vendler Z. Adjectives and nominalizations. – The Hague-Paris : Mouton, 1968. – 134 p.

Kharitonchik Zinaida

Synonymy of attributive constructions in Russian and English

Variability of synonymic attributive constructions in Russian and English goes along the lines of their structural, semantic, functional, cognitive-communicative differentiation which prohibits their substitution in similar or identical communicative situations and predetermines complementarity as a major principle of their functioning.

Key words: *attribute, construction, synonymy, isofunctionality, selectivity, complementarity.*

УДК 81'367.627
УДК 81'374
УДК 811.162.4'271.12
УДК (046)

Janočková Nicol – Hašanová Jana
(Bratislava, Slovensko)

Číslovky v Slovníku súčasného slovenského jazyka¹

V Jazykovednom ústave L. Štúra SAV v Bratislave sa pripravuje akademický výkladový Slovník súčasného slovenského jazyka (porov. A – G, 2006; H – L, 2011; M – N, 2015; <http://lex.juls.savba.sk/>). Aktuálne prebiehajú práce na 4. zväzku (O – P, po heslo počvachtať sa). V príspevku sa prezentuje spôsob lexikografického spracovania určitých a neurčitých číselníkov (numerále) so základom päť- a osem-. Keďže číslovky predstavujú otvorený systém, pozornosť sa sústreďuje na ich klasifikáciu, heslár, spôsob výkladu jednotlivých skupín a ich exemplifikáciu.

Kľúčové slová: výkladový slovník, číslovky, klasifikácia, heslár, výklad a exemplifikácia.

Pri pohľade na bádateľský horizont pani profesorky Niny Fedorivny Klymenko, doktorky filologických vied, nachádzame viacero záujmových oblastí, do ktorých patrí napr. štruktúrna a matematická lingvistika, morfematika a slovotvorba ukrajinského jazyka či novogréčtina. Ako spoluautorka aj vedecká redaktorka sa podieľala na niekoľkých gramatikách (Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна, 2011) a lexikografických dielach (Словник афіксальних морфем української мови, 1998; Шкільний словотвірний словник сучасної української мови, 2005). náš príspevok je preto z tejto sféry. Chceme ním vzdať úctu pamiatke a celoživotnému dielu tejto významnej osobnosti ukrajinskej jazykovedy a kultúry.

---

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 2/0017/17 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 6. etapa (Koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum)*. Za podnetné poznámky k textu ďakujeme PhDr. Alexandre Jarošovej, CSc., hlavnej vedeckej redaktorky Slovníka súčasného slovenského jazyka.

Číslovky a zámená patria v gramatike k nadstavbovým slovným druhom okrem iného aj preto, že formálne súvisia so základnými slovnými druhmi (substantívami, adjektívami, príslovkami) a uplatňujú sa pri nich niektoré gramatické kategórie základných slovných druhov. Toto formálne prekrývanie spôsobuje ťažkosti s ich slovnodruhovou identifikáciou nielen v školskej praxi, ale aj v lexikografickom spracovaní, napr. heslá *niekoľkokrát*, *niekoľko ráz* v Krátkom slovníku slovenského jazyka (2003; KSSJ) ako nesklonná neurčitá násobná číslovka, v Slovníku slovenského jazyka (1959 – 1968; SSJ) a Slovníku súčasného slovenského jazyka. M – N (2015) ako neurčité číslovkové násobné zámeno.

V našom príspevku predstavíme spôsob spracovania čísloviek (numerále) so základom *päť-* a *osem-* v pripravovanom 4. zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka. O – P (po heslo *počvachtať sa*), ktorý sa koncipuje v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV v Bratislave (A – G, 2006; H – L, 2011; M – N, 2015; <http://lex.juls.savba.sk/>; SSSJ). Vychádzame jednak z doterajšej koncepcie spracovania čísloviek v prvých troch zväzkoch (predstavenej vo Východiskách a zásadách spracovania slovníka, A. Jarošová – K. Buzzásyová – J. Bosák, 2006, s. 25), nadväzujúcej okrem iného na akademickú Morfológiu slovenského jazyka (1966; MSJ); jednak z interných redakčných materiálov vypracovaných hlavnou vedeckou redaktorkou slovníka PhDr. Alexandrou Jarošovou, CSc., v spolupráci s vedeckou redaktorkou doc. PhDr. Miloslavou Sokolovou, CSc., pri redigovaní prvých troch zväzkov SSSJ, a ďalej z vlastných analýz pri príprave 4. zväzku.

Keďže každý zväzok prináša so sebou aj špecifické prípady, autorsko-redaktorský kolektív sa snaží nájsť vhodný spôsob spracovania problémových javov. Koncepcné otázky sa preto v procese prípravy jednotlivých zväzkov precizujú, aby sa zjednotil spôsob spracovania typových lexikálno-gramatických javov.

Klasifikácia čísloviek v slovenčine. Podľa MSJ (1966, s. 314 – 315) číslovky pomenúvajú samostatné pojmy počtu (*dva*, *pol*, *dvakrát*) a číselné príznaky vecí, dejov i samotných príznakov (*dve jablká*, *dvojnásobná spotreba vody*, *dvojnásobne vyšší účinok lieku*). Jadro čísloviek tvoria základné číslovky, a to z hľadiska formy aj významu. Motivujú vznik ostatných skupín čísloviek, ktoré sa dajú opísať práve pomocou základných čísloviek (*siedmy* „taký, ktorý má poradové číslo sedem“). Určité základné číslovky sa dajú prepísať pomocou číselných znakov, numericky.

Tab. 1 Klasifikácia čísloviek podľa M. Sokolovej (1995, s. 140; M. Sokolová – A. Jarošová, interný materiál z vedeckého redigovania 1. – 3. zväzku SSSJ)

Primárne	základné	<i>jeden, dva, nula, sto, tisíc</i>
	kolektívne	<i>jedny, dvojce, troje, štvoro, päťoro</i>
	zlomkové	<i>pol, štvrt'</i>
	násobné adverbiálne	<i>dvakrát, trikrát, stokrát, sto ráz</i>
Sekundárne	radové	<i>prvý, druhý, tretí, štvrtý, stý, tisíci</i>
	násobné adjektívne	<i>dvojnásobný, stonásobný</i>
	druhové	<i>dvojaký, štvoraký, storaký</i>

Podľa M. Sokolovej pri primárnych číslovkách je jednoznačná kvantitatívnosť, pri sekundárnych číslovkách je v popredí iný význam ako kvantitatívnosť, napr. poradie, druh, násobnosť. Treba však pripomenúť, že kvantitatívnosť je jednoznačná len v primárnom význame určitých čísloviek, napr. *milión ton obilia*; v sekundárnom význame ide o kvantitatívnosť neurčitú, napr. *mať milión starostí*.

Lexikografické spracovanie čísloviek. Spôsob slovnodruhového zápisu čísloviek aj zámen v lexikografickom spracovaní pomocou textových skratiek býva v niektorých prípadoch ťažšie identifikovateľný, napr. *dvojnásobne* čisl. nás. príslov. – môže sa čítať ako číslovka násobná príslovková, ale aj ako príslovka od násobnej číslovky; *málokedy* zám. neurč. príslov. – môže sa čítať ako zámeno neurčité príslovkové, ale aj ako príslovka zámenná neurčitá; *koľkoraký* zám. opyt. čisl. – môže sa čítať ako zámeno opytovacie číslovkové, ale aj ako číslovka od opytovacieho zámena.

V SSSJ sa popri slovnodruhovej charakteristike formou skratky *čisl.* uvádza ich subkategoriálna klasifikácia (*základná, skupinová, radová, radová násobná; násobná, druhová, zlomková*). Podľa presnosti vyjadrenia pojmu počtu a číselného určenia sa uvádza explicitný údaj – *neurčitá* (jeho absencia znamená, že ide o určitú číslovku). Za týmito lexikálno-sémantickými údajmi nasleduje formálne vyjadrenie príslušnej číslovky – substantívna, adjektívna, príslovková – a to tam, kde má diferenciačnú funkciu v rámci vyššej kategorizácie (napr. násobné číslovky môžu byť príslovkové – *päťkrát, päťnásobne*, aj adjektívne – *päťnásobný*)². Vyjadrenie subkategoriálnej aj formálnej klasifikácie sa udáva v neskrátenej podobe, teda napr. *mnohoraký* čisl. druhová neurčitá adjektívna, a nie čisl. druh. neurč. adj. Základné a zlomkové číslovky môžu byť formálne totožné so substantívami (*miliarda, bilión, štvrt*).

Tab. 2 Spôsob gramatického zápisu číslovkových heslových slov v SSSJ podľa presnosti vyjadrenia pojmu počtu

ČÍSLOVKY	
Určité	Neurčité
Základné	
jeden <i>jedného, jedna jednej, jedno jedného</i> čisl. základná päť <i>piatich</i> (v matematike) i neskl., mužský živ. N i piati čisl. základná milión <i>-na</i> pl. N <i>-ny</i> čisl. základná substantívna	mnoho neskl. 2. st. <i>viac, viacej</i> pl. N mužský živ. i mnohí <i>-hých</i> , pl. N mužský neživ., ženský a stredný mnohé <i>-hých</i> v nepriamych pádoch okrem akuzatívu častejšie sklonné tvary čisl. základná neurčitá iks, ix čisl. základná neurčitá
Skupinové	

² Takýto spôsob označenia slovných druhov sa využíva napr. aj v počítačovej lingvistike pri morfológickej anotácii, na Slovensku v Slovenskom národnom korpuse (porov. R. Garabík – L. Gianitsová – A. Horák – M. Šimková, 2004, s. 20 – 21).

jedni [-n-] pl. N mužský živ., jedny pl. N mužský neživ., ženský a stredný čísl. skupinová pätoro neskl. čísl. skupinová	viacero neskl., pl. N mužský živ. i viacerí -rých, pl. N mužský neživ., ženský a stredný viaceré -rých v nepriamych pádoch okrem akuzatívu častejšie sklonné tvary čísl. skupinová neurčitá
Zlomkové	
– nesklonné ³ : pol neskl. čísl. zlomková – substantívne : pätina -ny <i>pätín</i> čísl. zlomková substantívna	xxx ⁴
Radové	
piaty -ta -te čísl. radová	n-tý [en-] <i>n-tá n-té</i> čísl. radová neurčitá
Radové násobné ⁵ príslovkové	
piatykrát, piaty raz čísl. radová násobná príslovková	n-týkrát, n-tý raz [en-] čísl. radová násobná neurčitá príslovková
Násobné	
– príslovkové 1 : päťkrát, päť ráz čísl. násobná príslovková – príslovkové 2 : päťnásobne čísl. násobná príslovková – adjektívne : päťnásobný čísl. násobná adjektívna	– príslovkové 1 : mnohokrát, mnoho ráz čísl. násobná neurčitá príslovková – príslovkové 2 : mnohonásobne čísl. násobná neurčitá príslovková – adjektívne : mnohonásobný čísl. násobná neurčitá adjektívna
Druhové	
– príslovkové : pätorako čísl. druhová príslovková – adjektívne : pätoraký -ká -ké čísl. druhová adjektívna	– príslovkové : mnohorako čísl. druhová neurčitá príslovková – adjektívne : mnohoraký -ká -ké 2. st. -kejší čísl. druhová neurčitá adjektívna

Číslovkový heslár. Vzhľadom na neobmedzenú potencialitu tvorenia **určitých čísl.** **loviek** je potrebné v každom zväzku zvažovať, ktoré číslovky sa do heslára zaradia.

³ Zlomkové číslovky sa v MSJ radia pod základné číslovky.

⁴ Podľa MSJ (1966, s. 335) neurčitá časť celku a počtu sa vyjadruje opisne, napr. *istá časť (čiastka), malá časť (čiastka), väčšia, menšia, hodná časť (čiastka)*. V matematike sa všeobecná zlomková hodnota označuje výrazom *entína*, príp. *n-tina* (1. a 3. zv. SSSJ tieto výrazy nespracoval).

⁵ Radové násobné číslovky hodnotí MSJ ako zložené radové číslovky.

4. zväzok bude z určitých čísloviek obsahovať jednotky s koreňom *pät'*, *pät-*, *piat-*; *osem-*, *osm-*, *ôsm-*. Zo základných čísloviek navrhujeme spracovať tieto lexémy⁶ (pri číslovkách od stoviek vyššie len okrúhle číslovky): 5, 15, 50, 51 – 59, 500, 5 000, 15 000, 50 000, 500 000; 8, 18, 80, 81 – 89, 800, 8 000, 18 000, 80 000, 800 000; *obidva*, *oba*. Z inverzných hovorových a zastarávajúcich podôb zložených čísloviek (desiatky a jednotky) navrhujeme výberovo len špecifické prípady, napr. ak takáto číslovka vystupuje vo frazéme (*päťadvadsať*: *naložiť niekomu päťadvadsať palicou na zadok* – zbiť niekoho; podobne v 2. zväzku *jedenadvadsať* funguje v slovenčine ako slovtvorný motivant pre zlomkovú číslovku *jedenadvadsatina*). Ale nezaraďujeme napr. *osemaštyridsať*, *päťatridsať*, ktoré takéto funkcie neplnia.

Z radových čísloviek sme zahrnuli deriváty od uvedených základných čísloviek, a to: *piaty*, *pätnásty*, *päťadvadsiaty*, *päťdesiaty*, *päťstý*, *päťtisíci*, *pätnásttisíci*, *päťdesiattisíci*, *päťstotisíci*; *ôsmy*, *osemnásty*, *osemdesiaty*, *osemstý*, *osemtisíci*, *osemnásttisíci*, *osemdesiattisíci*, *osemstotisíci*. Koncepcia slovníka, ktorý primárne obsahuje jednoslovné heslá, v zásade neumožňuje spracovať viacсловné číslovky typu *päťdesiaty prvý* (radová), *osemdesiaty druhý raz* (radová násobná). V slovníku sa dá lexikograficky prezentovať napr. jednoslovná číslovka *dvetisíc*, ale nie číslovka *dva milióny*, ktorá je vyjadrená dvomi slovami. Pritom derivát *dvojmiliónový* slovníky uvádzajú.

Jednou z možností, ako spracovať tieto viacсловné prípady, je uviesť túto skutočnosť v rámci výkladu významu jednoslovnej číslovky, a to ako podvýznam po bodkočiarkke, napr.

päťdesiaty -ta -te čísl. radová ► majúci v poradí číslo 50, päťdesiat; súčasť vyšších zložených čísloviek, napr. *päťdesiaty prvý*, *päťdesiaty druhýkrát*, *päťdesiaty tretí raz*; *päťdesiate roky* od roku 50 po rok 59 príslušného storočia; *osláviť päťdesiate narodeniny*; *päťdesiate výročie svadby sa zvykne označovať prívlastkom zlatá svadba...*

Týmto spôsobom sa môžu zachytiť radové číslovky *osemdesiaty deviaty (rok)* (pri heslách *osemdesiaty* a *deviaty*), *šesťdesiaty ôsmy (rok)* (pri heslách *šesťdesiaty* a *ôsmy*) ako názvy rokov významných historicko-spoločenských udalostí (porov. *meruôsmy* v 3. zväzku).

Zo skupinových a druhových čísloviek sa spracúvajú jednotky v hodnote do 10, teda skupinové číslovky – *obidvoje*, *oboje*; *päťoro*, *osmoro*; a druhové číslovky – *obojaký*, *obojako*; *päťoraký*, *päťorako*; *osmoraký*, *osmorako*. Pri vyšších hodnotách skupinových čísloviek (*päťnástoro*) dochádza skôr k slovnodruhového prechodu na substantívum (*grilovacie päťnástoro* – súbor 15 pravidiel na grilovanie, *protikorupčné päťnástoro* – súbor 15 predpisov na zabránenie korupčného správania) alebo sa podľa M. Sokolovej používa skôr opisné vyjadrenie pomocou základných čísloviek (*tridsať párov topánok*).

Násobné číslovky sú v predošlých zväzkoch SSSJ zachytené v podstate len v hodnote do stoviek, napr. *dvestokrát*, *dvesto ráz*; *dvestonásobný*, *dvestonásobne*, ale už nie napr. *dvetisíckrát*, *dvetisíc ráz*; *dvetisíc násobný*, *dvetisíc násobne* a vyššie. Je preto

⁶ Z priestorových dôvodov tu vymenúvame len numerickú podobu čísloviek.

otázne, či aj vo 4. zväzku nepokračovať v začatej línii, teda: *päťkrát, päť ráz; päťnásobný, päťnásobne*; rovnako ďalej 15-, 50-, 500-; *osemkrát, osem ráz; osemnásobný, osemnásobne*; ďalej 18-, 80-, 800-. Na diskusiu je aj to, či uviesť aj násobné číslovky so zlomkovým komponentom typu *päťapolkrát, päť a pol ráz, päťapolnásobný, päťapolnásobne* (v 1. zväzku je *jedenapolkrát, jeden a pol ráz, jedenapolnásobný, jedena-polnásobne*).

Určité radové násobné príslovkové číslovky (*druhýkrát, druhý raz*) sa rovnako tvoria neobmedzene aj so zreteľom na ich motivanty, radové číslovky. Tieto jednotky pri vyšších hodnotách vyjadrujú už skôr neurčitost', napr. *Nikomu sa nevnučujem a keď sa ma osemstýkrát niekto spýta, či som tehotná a kedy bude svadba, ja na to odpoviem, ak to ešte vôbec niekoho zaujíma*. (Hospodárske noviny 4. 1. 2016); *Vtedy som si uvedomil, že to isté hovorí možno stý, možno tisíc ráz...* (J. Lenčo: Odyseus, bronz a krv, 1982). Vo 4. zväzku z radových násobných príslovkových čísloviek používateľa nájdu tieto: *piatykrát, piaty raz; päťdesiatykrát, päťdesiaty raz; ôsmykrát, ôsmy raz; osemdesiatykrát, osemdesiaty raz*.

Zlomkové číslovky budú zahŕňať deriváty odvodené od spracovaných základných čísloviek, teda: *pätina 1/5, pätnástina 1/15, päťdesiatina 1/50, päťstotina 1/500, päťtisícina 1/5 000, pätnásťtisícina 1/15 000, päťdesiattisícina 1/50 000, päťstotisícina 1/500 000; osmina 1/8, osemnástina 1/18, osemdesiatina 1/80, osemstotina 1/800, osemtisícina 1/8 000, osemnásťtisícina 1/18 000, osemdesiattisícina 1/80 000, osemstotisícina 1/800 000*.

Problém predstavuje tvorenie zložených zlomkových čísloviek od *dvadsať* vyššie typu 1/25, 1/33, ktoré sa odvodzujú aj od inverzných podôb základných čísloviek typu *päťadvadsať* → *päťadvadsatina*, *triatridsať* → *triatridsatina*⁷. Korpusové doklady⁸ však na takéto podoby väčšiny zlomkových čísloviek nenájde. Skôr sa v zdrojoch vyskytujú doklady na odvodzovanie zo základnej podoby čísloviek: *dvadsaťpäť* → *dvadsaťpäťtina*, *tridsaťtri* → *tridsaťtretina*, napr. *Výnos z dlhopisov sa v súčasnosti pohybuje na úrovni len štyroch percent, teda jednej dvadsaťpäťtiny vloženého kapitálu*. (Hospodárske noviny 7. 7. 2017); *Tridsaťtretina z 1 litra je približne 0,03 litra, teda 0,3 deci, následne do 2 litrov benzínu dáš 0,6 deci oleja, do 3 litrov benzínu 0,9 deci oleja* (<http://motoride.sk/?P=phorum%26tema=poradna%26tid=41550>).

Inverzia sa uplatňuje hlavne v denumerálnych derivátoch týkajúcich sa veku alebo času: *oslávil svoju päťasedemdesiatku* (popri *sedemdesiatpäťku*), *päťatridsaťročná žena* (popri *tridsaťpäťročná*), ale len *plešatý päťatridsiatnik*.

⁷ V 2. zväzku SSSJ sú spracované inverzné základné číslovky *jedenadvadsať* až *jedenadevädiesiat* a zlomková číslovka *jedenadvadsatina*.

⁸ Doklady sa vyhľadávajú v internom korpuse Omnia Slovaca III Maior (18.01), ktorý vytvoril Ing. Vladimír Benko, PhD., pre potreby pracovníkov oddelenia súčasnej lexikológie a lexikografie Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Korpus vznikol zlúčením všetkých slovenských korpusových dát dostupných v roku 2018 v Slovenskom národnom korpuse (SNK prim-6.1). Jeho súčasťou sú aj korpusy Europeana + OpenSubtitles + Wikipedia + Wanda + skTenTen + Araneum + Cassovia + web-3.0 (part), Version 4.1.30 (build #b044) a jeho veľkosť je 4,95 miliardy tokenov (textových slovných tvarov vrátane interpunkčných znamienok). Na vyhľadávanie a triedenie dokladov slúži riešiteľskému kolektívu špeciálny programový systém Sketch Engine (porov. A. Kilgariff et al, 2004) – komerčný produkt (Lexical Computing Ltd.).

Neurčité číslovky vyjadrujú neurčitý, nepresný počet (množstvo) vecí, a to na základe odhadu a subjektívneho hodnotenia (MSJ, 1966, s. 333). Štvrtý zväzok zachytáva tieto neurčité základné číslovky zatiaľ v podobe:

pár² neskl. čisl. základná neurčitá⁹ hovor. ► vyjadruje neurčité menšie množstvo, menší počet, niekoľko; syn. zopár: *posledných p. dní, týždňov, mesiacov; p. hodín tréningu; povedať p. slov; zahrať p. akordov; prejsť p. krokov; bude tam len p. ľudí; p. metrov pred cieľom sa potkol; bola o p. rokov mladšia; z ranky vytrysklo p. kvapiek krvi; prideme o p. minút; nemôžeš napísať aspoň p. riadkov?!*; až na p. chýb je text výborný; mali pred sebou ešte dobrých p. kilometrov veľa; Dali sme mu pár drobných, aby ešte išiel na pivo a nechal nás. [D. Dán] trochu peňazí ■ fraz. slang. *má to za pár čoskoro sa niečo pre niekoho skončí; [je to] iba pre pár vyvolených* nie je to pre všetkých

plno¹ čisl. základná neurčitá¹⁰ ► vyjadruje veľký počet al. veľké, číselne nevymedzené množstvo niečoho; syn. mnoho, veľa, hodne; op. málo: *v uliciach je p. áut, p. ľudí; naokolo bolo p. kvetov, zelene; čaká nás p. práce; napadlo mi p. vecí, otázok; v diktáte narobil p. chýb; zažijete p. zábavy; je tu p. kriku; Nebol až takým pánom, ako sa zdalo, aj keď všetkých titulov mal plno.* [I. Izakovič]

Výklad významu čísloviek. Pri výklade jednotlivých druhov čísloviek sa využívajú tieto typy perifráz (uvádzame len typy výkladov bez exemplifikácie):

1. základné:

osem

1. vyjadruje číslo a počet 8
2. ako súčasť zlomkovej číslovky *osem a pol* vyjadruje číslo a počet $8\frac{1}{2}$, osem celkov a jednu polovicu (takého istého) celku

päťadvadsať

hovor. zastaráv. vyjadruje číslo a počet 25, dvadsaťpäť

2. skupinové:

osmoro

pri pomnožných podstatných menách a podstatných menách označujúcich párové predmety al. viazané množstvo zastupuje základnú číslovku osem; pri iných podstatných menách vyjadruje počet osem ako súhrn; osem jednotlivcov al. jednotlivostí rovnakého druhu

3. zlomkové:

osmina

časť celku vzniknutá jeho rozdelením na osem rovnakých častí, ôsma časť celku, *mat. jeden lomené osem, $\frac{1}{8}$*

⁹ **pár¹** substantívum, napr. *pár obuvi; pár očí; dupot dvoch párov nôh...*

¹⁰ **plne, plno²** adverbium, napr. *plno obsadený autobus; plne naložený kamión; plno nabitá batéria...*

4a. radové:**ôsmy**

majúci v poradí číslo 8, osem; súčasť vyšších zložených čísloviek, napr. *päťdesiaty ôsmy*, *päťdesiaty ôsmykrát*, *päťdesiaty ôsmy raz*

4b. radové násobné príslovkové:**ôsmykrát, ôsmy raz**

vyjadruje uskutočnenie deja v ôsmom poradí, v ôsmom opakovaní

5a. násobné príslovkové:**osemkrát, osem ráz**

vyjadruje násobenosť deja, stavu, príznaku, vlastnosti číslom 8, osem

osemnásobne

znásobene al. opakovane osemkrát, osem ráz toľko

5b. násobné adjektívne:**osemnásobný**

znásobený al. opakovaný osemkrát, osem ráz toľký

6a. druhové príslovkové:**osmorako**

ôsmimi spôsobmi

6b. druhové adjektívne:**osmoraký**

pozostávajúci z ôsmich druhov niečoho; jestvujúci v ôsmich rozličných podobách

Exemplifikácia čísloviek. Na prvý pohľad sa exemplifikácia čísloviek môže zdať jednoduchá, napr. *pätnásť – desať plus päť je pätnásť*; *pätnásť sekúnd, kilometrov*; *mám pri sebe pätnásť eur*; *vonku je pätnásť stupňov*; *je pätnásť hodín a tri minúty*; *dcéra má pätnásť* (je vo veku pätnásť rokov); *na oslave nás bolo pätnásť*, *na oslave sme boli pätnásti*.

Niektoré spojenia sú už lexikalizované do takej miery, že bežný používateľ si nie vždy uvedomí aj inú možnosť interpretácie, preto je potrebné niektoré textové spojenia stručne vysvetliť, napr. *zločinec dostal päť rokov* – bol odsúdený na päť rokov väzenia; *osemdesiate roky* – od roku 80 po rok 89 príslušného storočia; podľa potreby vyjadrenia, obyčajne v súvislosti s 20., 19. alebo 18. storočím.

Vyskytujú sa však aj problémy s uvádzaním spojení, dokladov. Je to napr. pri násobných číslovkách: (a) v rámci matematického príkladu na jednej strane a (b) pri vyjadrení plošného obsahu konkrétnej veci na druhej strane, napr.:

(a) *vypočítajte, koľko je 15×20* , teda *pätnásť krát dvadsať* alebo *pätnásťkrát dvadsať*?

(b) *fotografia s rozmermi 15×20* , teda *pätnásť krát dvadsať* alebo *pätnásťkrát dvadsať*?

2. zväzok SSSJ vykladá heslo *-krát* ako postfixoid a heslo *krát* ako prirad'ovacia spojku bez dokladového spojenia:

-krát postfixoid ► druhá časť násobných čísloviek: *dosiahnuť dvakrát vyšší výnos; Už som ti x-krát povedala, aby si ma neporovnával s mojou matkou.* [L. Feldek]

krát spoj. prirad'ovacia ► vyjadruje násobenie, násobené, zn. x novšie bodka; op. delené

KSSJ (2003) z hľadiska svojej koncepcie nespracúva afixoidy a vykladá iba heslo *krát* ako spojku aj ako substantívum, ale len s jedným príkladom pri spojke, pričom tento príklad je ilustráciou bez určitej číslovky:

krát

I. spoj. vyjadruje násobenie, násobené, zn. × (novšie ako bodka), op. delené: *zlomok k. celé číslo*

II. krát neskl. s.

1. znak násobenia, zn. ×

2. *zastar.* násobilka: *nevedieť k.*

Pre používateľov sú obidva výklady aj doklady mäťuce a málo priezračné. V spojených korpusoch Omnia Slovaca III Maior (18.01) sa príklad *5 x 5* vyskytuje v dvojakej podobe: *päť krát päť* (37 dokladov) aj *päťkrát päť* (25 dokladov).

Z tohto dôvodu je preto otázne aj priradenie frazémy *to je ako dvakrát dva je štyri* (vo význame „to je jasné, nesporné“) k heslu *dvakrát, dva razy* v SSSJ, ale aj v skôr publikovaných slovníkoch. Číslovku *dvakrát* nie je možné v danej frazéme zameniť za rovnocenný variant *dva razy*. Frazéma patrí skôr k heslu *krát* (prirad'ovacia spojka), teda v podobe *to je ako dva krát dva je štyri*.

Záver. V príspevku sme sa snažili priblížiť výsledky práce aj problémy pri ďalšom lexikografickom spracovaní čísloviek vo 4. zväzku SSSJ. V spôsobe prezentácie číslovkových hesiel v slovníku z hľadiska heslára, uvádzania gramatického aparátu hesla, použitia výkladových perifráz a exemplifikácie je potrebné dôkladne zvažovať prínos pre všetkých používateľov, ktorí v slovníku hľadajú odpovede na rozličné otázky.

LITERATÚRA

1. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови. Відп. ред. Н. Ф. Клименко. – Київ : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1998. – 441 с.

2. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – Київ : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 2005. – 264 с.

3. Критська В. І., Недозим Т. І., Орлова Л. В., Пузирева Т. К., Романюк Ю. В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Відп. ред. Н. Ф. Клименко. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.

4. Garabík R., Gianitsová L., Horák A., Šimková M. Tokenizácia, lematizácia a morfológická anotácia Slovenského národného korpusu // Slovenský národný korpus [elektronický zdroj]. – Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2004. – 24 s. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk/publications/block2/tokenizacia-lematizacia-a-morfologicka-anotacia-slovenskeho-narodneho-korpusu/Tagset-aktualny.pdf> [cit. 18. 8. 2019].

5. Jarošová A., Buzássyová K., Bosák J. Východiská a zásady spracovania slovníka // Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. – Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2006, – s. 13 – 47. Dostupné na: http://www.juls.savba.sk/attachments/pub_sssj/vychodiska_a_zasady_spracovania_slovnika.pdf [cit. 18. 8. 2019].

6. Kilgariff A. et al. The Sketch Engine // Proceedings of the Eleventh EURALEX International Congress (EURALEX 2004). – Lorient, 2004, – pp. 105 – 115. <http://sketchengine.co.uk/>.

7. Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. 4., dopl. a upr. vyd. – Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2003. – 985 s. Dostupné na: <http://slovník.juls.savba.sk/> [cit. 18. 8. 2019].

8. Morfológia slovenského jazyka. Ved. red. J. Ružička. – Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1966. – 896 s.

9. Omnia Slovaca III Maior (18.01). – Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2018. Dostupné na: <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html> [cit. 18. 8. 2019].

10. Slovenský národný korpus – prim-6.1.-juls-all. – Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2013. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk> [cit. 18. 8. 2019].

11. Slovník slovenského jazyka. 1. – 6. Red. Š. Peciar. – Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959 – 1968.

12. Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. – Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2006. – 1134 s. Dostupné na: <http://lex.juls.savba.sk/> [cit. 18. 8. 2019].

13. Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Red. A. Jarošová – K. Buzássyová. – Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2011. – 1088 s. Dostupné na: <http://lex.juls.savba.sk/> [cit. 18. 8. 2019].

14. Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. Red. A. Jarošová. – Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2015. – 1104 s. Dostupné na: <http://lex.juls.savba.sk/> [cit. 18. 8. 2019].

15. Sokolová M. Kapitoly zo slovenskej morfológie. – Prešov : Slovacontact, 1995. – 180 s.

16. Sokolová M. – Jarošová A. Číslovky (interné materiály z vedeckého redigovania 1. – 3. zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka). – Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV (bez datovania, nepublikované).

Janočková Nicol, Hašanová Jana

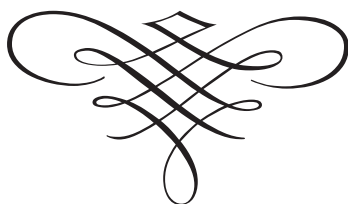
Numerals in the Dictionary of Contemporary Slovak Language

In the framework of the Dictionary of Contemporary Slovak Language Project, carried out by the Ľ. Štúr Institute of Linguistics at the Slovak Academy of Sciences (1st vol. A – G, 2006; 2nd vol. H – L, 2011; 3rd vol. M – N, 2015; <http://lex.juls.savba.sk/>), our team is currently compiling its fourth volume (O – P, entry počvachtať sa). Our paper is presenting lexicographic treatment of definite and indefinite numerals based on the päť- (“five”) and osem- (“eight”) stems. As numerals represent an open system, we concentrate on classification of numerals, creation of the headword list, definitions, and exemplification.

Keywords: monolingual dictionary, numerals, classification, headword list, definition and exemplification.

УКРАЇНІСТИКА

УДК 81'373.2: 81'373.46

Святослав О. Вербич

(Київ, Україна)

Українська ономастична термінологія: проблеми нормалізації та кодифікації

---

*У статті розглянуто історію становлення сучасної української ономастичної термінології, проаналізовано її поточний стан, з'ясовано, наскільки ономастичні терміни, якими послуговуються сьогодні фахівці в галузі назвознавства, відповідають таким основним критеріям щодо творення термінолексем, як **системність** та **однозначність**, зроблено висновок про обов'язковість кодифікації лише тих ономастичних термінів, які витримали випробування часом, тобто стали загальнозживаними.*

Ключові слова: ономастична термінологія, онімний простір сучасної української мови, питання впорядкування, систематизації, нормування й кодифікації українських ономастичних термінів.

Один із важливих етапів у становленні кожної наукової галузі – розпрацювання системи спеціальних слів – термінів, за допомогою яких фахівці описують різні наукові поняття, факти і явища. Тому без сформованої термінології сьогодні важко уявити розвиток будь-якої науки, адже наявність у її апараті спеціальних термінолексем дає змогу чітко визначити конкретну систему понять, яка допоможе не збитися на манівці в науковому просторі. Наступний крок – зведення сукупності термінів у певну системну єдність, тобто їх упорядкування. Свого часу І.І. Ковалик справедливо зазначав, що «питання упорядкування, систематизації, нормалізації й кодифікації системи термінів науки... належить до найважливішої проблематики сучасної термінології (термінознавства) як науки про терміни» [6, с. 20].

У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати поточний стан сучасної ономастичної термінології, з'ясувати: наскільки ономастичні терміни, якими послуговуються сьогодні фахівці в галузі назвознавства, відповідають таким основним критеріям щодо творення термінолексем, як **системність**, що передбачає

побудову терміна за певною словотвірною моделлю, та **однозначність**, тобто відповідність конкретного ономастичного терміна позначуваному ним поняттю. Проте спочатку розглянемо історію цього питання, без якої складно зрозуміти, як відбувалося становлення української ономастичної термінології як частини загальнослов'янської й на чому акцентували увагу ономасти, працюючи над її впорядкуванням.

Уперше на потребу «створення несуперечливої впорядкованої сукупності термінів» ономастики [5, с. 186] звернув увагу чеський назвознавець Ян Свобода на ономастичній конференції в Кракові 1959 р. Зокрема, він наголосив на важливості випрацювання основних засад, які б урегулювали вживання ономастичних термінів у різних слов'янських мовах. На згаданому форумі було вирішено, що національні ономастичні терміносистеми мають формуватися з огляду на такі принципи: 1) **інтернаціональність**. Згідно із цим принципом, слов'янські ономастичні терміни повинні обов'язково містити грецький (за походженням) компонент **онім**. Потрібно також розрізняти сукупність тих чи тих власних назв і спеціальну наукову галузь, яка їх вивчає. На сукупність онімів у структурі конкретного терміна вказує складник **онімія**; 2) **доцільність**. Відповідно до цього принципу, ономастична термінологія не повинна бути перевантажена спеціальними термінолексемами для кожного виду об'єктів [10, с. 29]. Крім цього, на засіданні в Кракові було створено Міжнародну ономастичну комісію, що стало поштовхом до організації відповідних національних комісій у всіх слов'янських країнах. У 1960 р. таку комісію було створено в Україні – при Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР (перша назва – Комісія з топоніміки та ономастики, з 1962 р. – Українська ономастична комісія), яку очолив К.К. Цілуйко. У межах її діяльності було намічено роботу з упорядкування українських ономастичних термінів. За цей напрям відповідав В.В. Німчук, на той час секретар Комісії, який у 1966 р. у «Повідомленнях Української ономастичної комісії» опублікував проєкт системи української ономастичної термінології. У своїй роботі він керувався такими засадами, що «впорядкування ономастичної термінології повинне здійснюватись у згоді з загальною лінгвістичною термінологією, частиною якої вона є, і з урахуванням практики, доцільності й традиції» [7, с. 25]. Серед запропонованих В.В. Німчуком ономастичних термінів нашу увагу, зокрема, привернули такі, як **відантропонімічні прикметники** (*київський, багачанський*), **відантропонімічні топоніми** (топоніми, похідні від власних імен людей: *Петрове, Радомишль*), **відетнонімічні назви поселень** (назви, що походять від найменувань національностей, народностей, племен: *Дуліби, Серби, Чехи*), **відономастичні назви** (назви, утворені від інших власних назв: ойконім *Шевченкове*, прізвище *Русин*), **патронімічні назви поселень** (назви, похідні від патронімів: *Глібовичі, Путятичі*) [7, с. 28 – 32], точніше – препозитивні прикметники в складі наведених термінів-словосполучень. Очевидною тут є невідповідність змісту цих ад'єктивів позначуваному цілісним терміном поняттю. Так, у запропонованому Міжнародною ономастичною комісією переліку рекомендованих слов'янських ономастичних термінів, сформованому за участю провідних назвознавців із різних слов'янських країн і опублікованому 1983 р. в Скоп'є, за терміном **ономастика** закріплено значення – наука,

що вивчає власні назви [10, с. 123]. Щоправда, у попередні десятиліття ХХ ст. цей термін українські, російські та білоруські ономасти, крім тепер усталеного значення ‘розділ мовознавства, що вивчає власні назви’, вживали ще зі значенням ‘власні особові назви’ [2, с. 256]. Друге значення невмотивоване, адже ще в 1959 р. Ян Свобода на позначення сукупності власних назв запропонував термін **онімія**. З огляду на це нормативні прикметники від **ономастика** – **ономастичний**, від **онімія** – **оніміїний**. Отже, термін **відономастичні назви** порушує основний принцип терміноутворення, згідно з яким кожне наукове поняття має позначатися одним терміном [6, с. 22]. Тому нормативним відповідником для **відономастичні назви** має бути терміносполука **відонімні назви**. Інше питання про доцільність запровадження такого терміна в систему термінології, адже він своїм змістом дублює значення таких термінів, як **відантропонімні**, **відетнонімні**, **відтопонімні назви** тощо.

Свого часу І.І. Ковалик слушно відзначив, що потрібно чітко розмежовувати назви ономастичних дисциплін на **-ік-а** і відповідні їм власні назви на **-ім**. Це зауваження стосується й відповідних відносних прикметників. Отже, від назв ономастичних дисциплін на **-ік-а** органічними є прикметники із суфіксом **-іч-н-**, а від термінів із компонентом **-онім** – із суфіксом **-н-** [6, с. 25]. Тому означальні компоненти **відантропонімічний**, **відетнонімічний**, **патронімічний** у наведених вище терміносполуках треба замінити на **відантропонімний**, **відетнонімний**, **відпатронімний**, які точно виражають поняття ‘прикметники, похідні від антропонімів’, ‘топоніми, похідні від антропонімів’, ‘назви поселень, похідні від етнонімів’, ‘назви поселень, похідні від патронімів’. Власне, саме такі прикметникові компоненти в складі відповідних термінів-словосполучень зафіксовано в новому словникові української ономастичної термінології [12, с. 60, 61, 62].

У 1968 р. у черговому випуску «Повідомлень Української ономастичної комісії» було опубліковано зміни й доповнення до списку українських ономастичних термінів. Деякі з них також потребують коригування, оскільки точно не відображають позначуваного поняття, наприклад: **відономастичний іменник**, **відономастичний прикметник**, **онімічне поле** [8, с. 62 – 63]. Як уже було зазначено, термін **ономастика** вживаємо лише на позначення розділу мовознавства, що вивчає власні назви, а для поняття «власна назва, виражена словом чи словосполученням» використовуємо термін **онім**. З огляду на це нормативними терміносполуками є **відонімний іменник** і **відонімний прикметник**. Щодо терміна **онімічне поле**, то в його складі наявний прикметниковий компонент **онімічний**. Такий прикметник штучний, адже твірного для нього іменника **оніміка** не засвідчено. Оскільки в цьому конкретному разі йдеться про частину онімного простору, тобто про сукупність власних назв усіх класів, уживаних у мові певного народу в певний історичний період, то закономірним терміном треба вважати **онімне поле** [12, с. 136], у якому прикметник **онімний** словотвірно мотивований іменником **онім** (**оніми**).

«Проект української ономастичної термінології» В.В. Німчука ввійшов до складу відомого словника ономастичних термінів, який підготували Я. Свобода, В. Шмілауер, Л. Олівова-Незбедова (Svoboda J., Šmilauer V., Olivova-Nezbedová L.

Grundsystem und Terminologie der slawischen Onomastik // Zpravodaj Mistopisné Komise ČSAV. – 1973. – №14. – S. 1–28), а також укладеного на його базі словника «Основная система и терминология славянской ономастики» (1983 р.) (див. [10]). У цій праці наведено основні ономастичні терміни десятима слов'янськими мовами – чеською, словацькою, польською, серболужицькою, російською, українською, білоруською, сербською, хорватською, словенською, а також однією неслов'янською – німецькою. Розділ, присвячений українській ономастичній термінології, підготував із необхідними прикладами й коментарями В.В. Німчук. У переліку українських ономастичних термінів наявні термінодублети на зразок **антропоніміїний** і **антропонімічний** із відсиланням до базового іменника **антропонімія**, **антропоніміїний** і **антропонімічний** **формант**, **відантропоніміє** і **відантропонімічне** **прізвище**, **відоніміїний** і **відоніміїчний** **апелятив**, **оніміїний** і **оніміїчний** **формант**; **топоніміїний** і **топоніміїчний** із відсиланням до базового **топонімія**, **гідроніміїний** і **гідроніміїчний** із відсиланням до базового **гідронімія**, **ороніміїний** і **ороніміїчний** із відсиланням до базового **оронімія** [10, с. 181, 189, 230, 235, 259, 280, 312, 319]. Як уже було констатовано вище, прикметники із суфіксом **-іч-н-** дериваційно пов'язані з відповідними іменниками із суфіксом **-ік-**, що позначають конкретний підрозділ ономастики. Тому нормативними з наведеного переліку є такі прикметники: **антропоніміїний**, **антропоніміїний**, **відантропоніміїний**, **відоніміїний**, **оніміїний**, **топоніміїний**, **гідроніміїний**, **ороніміїний**. Пор. такі сучасні ономастичні терміни: **антропоніміїна система**, тобто організована сукупність антропонімів певного етносу; **антропоніміїний формант**, тобто афіксальний елемент антропоніма, передусім антропоніміїний суфікс; **відоніміїний апелятив**, тобто загальна назва, що виникла в результаті деонімізації власної назви, наприклад: *ампер* < *Ампер*, *вольт* < *Вольт*; **відоніміїний формант** за аналогією до **відантропоніміїного форманта**; **топоніміїна система**, тобто сукупність топонімів, які виникли на базі конкретної мови (інакше – **топоніміїна система** [5, с. 191]) [12, с. 44, 46, 62, 117], а також **гідроніміїна** і **ороніміїна системи** (у словникові української ономастичної термінології Д.Г. Бучка і Н.В. Ткачової ці терміни не представлені) за аналогією до **топоніміїна система**.

На окрему увагу заслуговують однослівні ономастичні терміни, утворені на базі певних складених термінів, або термінів-словосполучень, наприклад: **тополексеми**, тобто слова, що функціонують лише у сфері топонімії [7, с. 31], інакше кажучи, слова, які беруть участь у творенні топонімів [12, с. 178]. Термін **тополексема** запропонував у своєму «Проекті української ономастичної термінології» В.В. Німчук. Однак ця термінолексема не зовсім точна за змістом, оскільки буквально означає 'лексеми, що побутує в певній місцевості' (пор. гр. τόπος 'місце, місцевість; простір'). На цю двозначність уже звертали увагу дослідники, слушно пропонуючи замість невмотивовано вживаних термінів **антропооснова**, **антропоформант**, **топоізогласа**, **тополексема**, **топооснова** точніші відповідники – **антропонімооснова**, **антропонімоформант**, **топонімоізогласа**, **топонімолексема**, **топонімооснова** як паралельні форми до **антропоніміїна лексема**, **антропоніміїна основа**, **антропоніміїний формант**, **топоніміїна ізогласа**, **топоніміїна лексема**, **топоніміїна основа** [12, с. 44, 45, 46; 4, 68]. Можливо, із часом ономастична практика

віддасть перевагу саме однослівним термінам як більш економному формальному засобу для вираження відповідного поняття.

Як уже було зазначено вище, одним із основних критеріїв, за яким оцінюємо доцільність упровадження в терміносистему української мови конкретного терміна (термінів), є **системність**, що визначає побудову терміна за певною моделлю. Закономірно постає питання: чи завжди цього критерію дотримуються в процесі творення ономастичних термінів? Як свідчить практика, не завжди. Так, у найновішому на сьогодні «Словникові української ономастичної термінології», який уклали Д.Г. Бучко і Н.В. Ткачова, натрапляємо, зокрема, на такі термінолексеми, як **антропоетнонім** – етнонім, утворений від антропоніма, **антропозоонім** – кличка тварини, утворена від антропоніма, **антропотопонім** – відантропонімний топонім, **етнотопонім** – топонім, утворений від етноніма [12, с. 39, 46, 89]. У наведених термінах перший складник нечітко вказує на твірну основу, значення якої проступає в тлумаченні конкретного терміна. Тому, на перший погляд, складається враження, що **антропоетнонім**, **антропозоонім**, **антропотопонім** – це відповідно **етнонім**, **зоонім**, **топонім**, пов'язані з якоюсь людиною чи людьми, а **етнотопонім** – це буквально етнічний (народний) топонім. На нашу думку, такої неоднозначності в розумінні цих термінів можна було б уникнути, якби в їхніх перших складниках чітко було вказано твірну основу **антропонім-** – **антропонімоетнонім**, **антропонімозоонім**, **антропонімотопонім** – і **етнонім-** – **етнонімотопонім**. Пор. у цьому контексті термін **агіонімотопонім** – топонім, утворений від будь-якого агіоніма [12, с. 33], у якому препозитивний компонент чітко вказує на твірну основу **агіонім** ‘ім'я святого’. Такі ж зауваження стосуються і низки термінів, які запровадив у науковий ономастичний обіг М.М. Торчинський, пор., наприклад, **гіпобіоніми** – назви гіпотетичних, умовно живих об'єктів, **капоніми** – клички кіз, **медициноніми** – власні назви будівель лікувальних установ, **каналоніми** – власні назви теле- і радіоканалів [14, с. 82, 140, 187, 271], **персонім** – ім'я персоніфікованих явищ, казкових істот, героїв [13, с. 301]. У зазначених термінах перші складники **гіп(о)-**, **кап-**, **медицин-**, **канал-**, **перс-** не є однозначними щодо розуміння пропонованої семантики відповідного терміна. Так, компонент **гіп(о)-** переважна більшість ономастів пов'язуватиме з гр. ‘ίπλος ‘кінь’. Власне, саме це значення й відбиває усталений у сучасному онімному просторі української мови термін **гіпонім** ‘кличка коня’ [12, с. 73]. Компонент **кап-** лише віддалено нагадує лат. *capere* ‘цап’ [14, с. 140]. Український мовець радше співвідніс би його з лексемою *kápa* ‘покривало на ліжку’, ‘шапка’ (інші значення див. у [3, с. 2, 368]). Щодо компонента **медицин-**, то тут закономірніший зв'язок із **медицина** ‘сукупність наук про хвороби, їх лікування і запобігання їм’. Складник **канал-** стосується загальноновживаної лексики **канáл**, яка, крім значення ‘шлях поширення чого-небудь’, реалізувала ще й низку інших, із-поміж яких чи не найпоширенішими є ‘наповнене водою штучне річище для судноплавного сполучення між водоймами, зрошування ґрунтів, осушування боліт, відведення або стоку води’. І нарешті компонент **перс-** більшість мовців асоціюватиме, напевно, з етнонімом **перс** < **пéрс**и ‘народ, що становить основне населення Ірану (Персії)’, а не з дієсловом **персоніфікувати** ‘надавати предметам, явищам природи або поняттям

властивостей людини або тварини'. Щоправда, у деяких випадках М.М. Торчинський і сам коригує запропоновані раніше терміни. Скажімо, термін **регіоніми** – назви природних цілостей [13, с. 300] у пізнішій праці подано як **регіононіми** з тим самим значенням [14, с. 75].

Традиційно однією з актуальних проблем термінології взагалі й ономастичної зокрема є співвідношення національного та інтернаціонального елементів. Як відомо, українські терміни неоднорідні за своїм складом. Серед них є утворення і на питомому матеріалі, і численні іншомовні слова. Наявність у кожній мові запозичень – закономірне явище, зумовлене міжмовними контактами, без яких сьогодні важко уявити розвинуте суспільство. Отже, відповідні процеси мовних взаємовпливів – результат об'єктивного розвитку кожної національної мови. Свого часу А.О. Білецький слушно зауважив, що термінологія кожної галузі мовознавства формується на основі лексики давньогрецької, латинської і якоїсь сучасної мови – переважно германської, романської і слов'янської [1, с. 69]. Не є винятком і ономастична термінологія, яка у своїй основі сформувалася на матеріалі грецької мови. Вагоме місце в ономастичній термінології «займають ті назви, етимони яких походять насамперед з грецької та дещо рідше з латинської мови» [2, с. 258]. Це зумовлено тим, що грецькі за походженням ономастичні терміни мають універсальний характер, тобто поширені в різномовних середовищах і зрозумілі всім ономастам. Щоправда, не всі з так званих грецьких (переважно) і латинських термінів можна вважати вдалими з огляду на їхню неоднозначність. На це, до речі, звертав увагу і відомий знавець давньогрецької мови А.О. Білецький. До неточних ономастичних термінів із грецьким етимомом він відносив, наприклад, **хрематоніміку**, тобто науку, яка вивчає власні назви предметів матеріальної культури. Закономірно постає питання, зазначав Андрій Олександрович, яких саме предметів? Адже в цьому разі може йтися лише про назви окремих предметів, окремих фізико- і антропогенних об'єктів [1, с. 70].

На думку В.В. Німчука, не надто вдалими є й термін **поетонім**, яким позначають власну назву в художньо-літературному творі. Оскільки в основі цього терміна – гр. *ποιητική* 'мистецтво творення' (інше значення – 'поетичне мистецтво, поезія'), то він мав би мати форму **поетиконім**. Так само, за словами мовознавця, дискусійним є термін **конотонім** (перша частина **конот-** < лат. *con-* – префікс і *notatio* 'позначення'), що позначає власну назву, яка має додаткове емоційно-експресивне значення. Більш доречним, уважав В.В. Німчук, був би термін **онімоконотат** [9, с. 11 – 12]. З огляду на викладені міркування право на життя мають, очевидно, ті терміни з грецьким чи латинським етимомом, тлумачення яких не викликає двозначності і які є максимально точними в окресленні позначуваного ними поняття.

Останнім часом ономастична наука поповнилася новими термінами, що зумовлено її розвитком. Із-поміж них – переважна більшість інтернаціоналізмів, наприклад: **акціонім** 'власна назва певної історичної події, конференції, угоди', **документонім** 'власна назва окремого (важливого для народу чи народів) документа', **логінонім** 'віртуальна власна назва користувача електронної пошти, адресата

(адресанта) електронної пошти'¹ [12, с. 35, 81, 114], **директоронім** 'власна назва посади нижчого рівня', **міністронім** 'власна назва посади вищого рівня', **едитонім** 'власна назва гірської системи', **скопулусонім** 'власна назва гірської вершини, піку' [14, с. 127, 128, 151, 160] та ін. В основі цих термінів – грецький (σκόπελος 'гірська вершина, пік') і латинські етимони (*actio* 'дія, діяльність; виконання; нарада, переговори', *editum* 'висота, нагір'я, високогірна місцевість'), а також англійська лексема *login* 'реєстраційне ім'я, вхід у систему'. Препозитивні складники деяких із цих термінів мотивовані вже відомими запозичченнями, як от: *diréktor* 'керівник підприємства, установи, навчального закладу' (< лат. *director*), *міністр* 'член уряду, який очолює міністерство' (< фр. *ministre*). На думку М.М. Торчинського, упровадження в українську ономастичну термінологію таких інтернаціональних за походженням нових термінів уможливить їх легше сприйняття передусім нефахівцями [14, с. 108], а отже, за логікою цього мовознавця, зробить зрозумілішими ономастичні тексти ширшому загалу читачів. На нашу думку, питання впровадження в ономастичну теорію і практику деяких із таких нових термінів дискусійне, оскільки вони, з огляду на свою неоднозначність, заплутають не тільки нефахівців, але й фахових ономастів, тому що вони не розумітимуть без спеціальної довідки, що означають, наприклад, терміни **директоронім** і **міністронім**. Зважаючи на значення перших складників цих термінолексем, їх логічно тлумачити як 'власна назва директора' і 'власна назва міністра', що, зрозуміло, не відповідає закладеній у них семантиці. Отже, впроваджувати нові терміни до термінологійного словника варто, очевидно, в тому разі, якщо «ними послуговуються не лише автори цих термінів, але й інші дослідники» [2, с. 259], які, перш ніж уживати такі терміни-неологізми, критично їх оцінять.

Входження нових термінів-інтернаціоналізмів в онімний простір сучасної української мови виявило також і практичну проблему відповідності їх чинному українському правопису. На жаль, автори таких термінів не завжди дотримуються такої вимоги, внаслідок чого й виникають терміни з орфографічними помилками на зразок **дигнітонім** 'почесне прозвання' (< англ. *dignitonum*), **монтісонім** 'власна назва гори, перевалу' (< лат. *montis* 'гора, гори'), **фонтікулонім** 'власна назва джерела, копанки' (< лат. *fonticulus* 'невелике джерело') [14, с. 126, 160, 167], **артионім** 'власна назва будь-якого художнього та публіцистичного твору, витвору образотворчого, музичного й театрального мистецтва, а також кінофільмів, циркових вистав, художніх фотографій' (< лат. *artis* 'мистецтво') [12, с. 48]. Відповідно до правила написання **и**, **і** в словах іншомовного походження перед наступним приголосним і голосним, наведені ономастичні терміни треба писати так: **дигнітонім** (див. [12, с. 80]), **монтисонім**, **фонтикулонім**, **артіонім**.

Підсумовуючи викладене, доходимо таких висновків:

1. Кожен ономастичний термін, який упроваджуємо в систему відповідної термінології, має бути виправданий, тобто відповідати основним принципам

¹ На думку Я.П. Редьки, це умовний термін, який для зручності користування інтернетмережою запровадили сучасні програмісти. Він не може бути ідентифікатором конкретної особи, а отже, його не можна вважати онімом [11, 128].

науки про власні назви, а саме: **системності**, тобто побудові термінолексми за певною словотвірною моделлю; **однозначності**, тобто відповідності терміна позначуваному ним поняттю, що дасть змогу уникнути зайвих позаономастичних асоціацій.

2. Ономастична термінологія, як і термінологія інших галузей науки, від початку свого становлення базувалася на грецькій чи латинській назві того чи того об'єкта. З огляду на це погоджуємося з В.В. Німчуком, що порушувати цю традицію можна лише тоді, коли наявний відповідний термін з іншої мови або коли немає відповідного грецького (і латинського. – С.В.) слова для першої частини складного ономастичного терміна [9, с. 10].

3. Наявні сьогодні нові ономастичні терміни потребують «невідкладного спеціального кваліфікованого перегляду та відповідних систематичних поправок і доповнень» [6, с. 20].

4. Необхідно дотримуватися єдиної системи у творенні ономастичних термінів та «єдиних правил передавання українською мовою запозичених термінолексем» [5, с. 188].

5. Кодифікації підлягають лише ті ономастичні терміни, які «стали загальноживаними, тобто витримали випробування часом» [2, с. 258].

ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий А.А. О проблеме ономастической терминологии // Славянская лингвистическая терминология / Отв. ред. В.М. Русановский. – К., 1984. – С. 69 – 76.
2. Бучко Д. Проблемні питання української ономастичної термінології // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2007. – Вип. 356–359: Слов'янська філологія. – С. 255 – 260.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1982–2012. – Т. 1–6.
4. Казимиrowa І.А. Організація матеріалу в «Словнику лінгвістичних термінів. Ономастика» // Повідомлення Української ономастичної комісії. Нова серія / Відп. ред. В.В. Німчук. – К., 2012. – Вип. 1 (16). – С. 63 – 73.
5. Казимиrowa І.А. Ономастична термінологія української мови в аспекті проблеми гармонізації // Мова і культура. – 2013. – Вип. 16. – Т. 2. – С. 186 – 193.
6. Ковалик І.І. До упорядкування системи українських ономастичних термінів // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К.К. Цілуйко. – К., 1976. – Вип. 14. – С. 20 – 27.
7. Німчук В.В. Українська ономастична термінологія (Проект) // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К.К. Цілуйко. – К., 1966. – Вип. 1. – С. 24 – 43.
8. Німчук В.В. Зміни й доповнення в списку ономастичних термінів // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К.К. Цілуйко. – К., 1968. – Вип. 7. – С. 60 – 64.
9. Німчук В.В. Українська ономастична комісія: сьогодення і перспективи // Повідомлення Української ономастичної комісії. Нова серія / Відп. ред. В.В. Німчук. – К., 2012. – Вип. 1 (16). – С. 6 – 33.
10. Основен систем и терминологија на словенската ономастика = Основная система и терминология славянской ономастики = Grundsystern und Terminologie der slawischen Onomastik / Ред. кол.: Ф. Безлай, М.В. Бирилло, В. Бланар, Б. Видоеский, Т. Витковский, Й. Заимов, Г. Енч, М. Карась, В. Михайлович, В.В. Німчук, Л. Незбедова-Олиwова,

К. Олива, Н.В. Подольская, А.В. Суперанская, П. Шимунович, В. Шмиляуер. – Скопје – Скопье – Skopje, 1983. – 412 с.

11. Редьква Я.П. Інтернаціональний словник ономастичної термінології (короткий огляд стану справ і пропозиції від України) // Студії з ономастики та етимології. 2006 / Відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 2006. – С. 124 – 129.

12. Словник української ономастичної термінології / Уклад.: Бучко Д.Г., Ткачова Н.В. – Харків, 2012. – 256 с.

13. Торчинський М. «Українська ономастична термінологія (проект)» і її значення для становлення денотатно-номінативної класифікації власних назв // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К., 2007. – Вип. VIII. – С. 298 – 302.

14. Торчинський М.М. Структура онімного простору української мови: Монографія. – Хмельницький, 2008. – 548 с.

Verbych Svyatoslav

Ukrainian onomastic terminology: problems of normation and codification

The article deals with the history of modern Ukrainian onomastic terminology; much attention is given to its current status. It is found out how modern onomastic terms meet such basic criteria for the creation of terminology, such as systematic and unambiguous.

It should be stressed that we only need to codify those onomastic terms that have stood the test of time and become common.

Keywords: *onomastic terminology, onymic space of modern Ukrainian language, issues of ordering, systematization, normalization and codification of Ukrainian onomastic terms.*

УДК 811.161.2'371

Юлія О. Вознюк

(Київ, Україна)

Науковий текст як джерело семантичної деривації

У статті розглянуто семантичну деривацію як один із різновидів неосемантизації лексики. На прикладі іменників, дібраних із наукового тексту, проілюстровано механізми (метафора, метонімія, розширення та звуження первісного значення лексеми) і результати творення образної номінації, що спричинює розширення семантичної парадигми та сфери функціонування слів, уже наявних у мовній системі.

Ключові слова: семантична деривація, вторинна номінація, термінування, детермінування, метафора, метонімія, розширення семантичної парадигми лексеми

Словотворчість – це усвідомлений процес, що виникає з необхідності називання нових явищ дійсності та уточнення вже створених найменувань. Постійне прагнення мовців до досконалості висловлення, а також внутрішні та зовнішні чинники, які впливають на мовну систему, призводять до того, що словниковий склад мови є «динамічним, практично безмежним, а тому його важко систематизувати. Багатозначність, яку породжує семантичне варіювання слів, створює безліч зв'язків» – зазначає О.О. Корнілов¹ [7, с. 288]. Саме тому проблема лексичного значення є центральною в лінгвістиці. Дослідників цікавить, як виникає слово, але ще більший інтерес викликає механізм називання, в основі якого лежить зміна речей і явищ, їхнього сприйняття й оцінки мовцем та незмінність самої мовної одиниці – так зване семантичне словотворення.

Проблему семантичної деривації розробляли зарубіжні вчені Г. Пауль, А. Мейє, С. Ульман, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, М.М. Покровський, В.А. Звегінцев, Д.М. Шмельов, В.Г. Гак, Ю.Д. Апресян та ін. Серед українців структуру лексичного значення, системні зв'язки між словами, різноманітні семантичні

---

¹ Переклади російськомовних джерел належать авторці статті.

зміни в слові висвітлювали в дослідженнях Л.А. Булаховський, А.О. Білецький, В.С. Ващенко, Л.С. Паламарчук, В.М. Русанівський, М.П. Кочерган, О.О. Тараненко, О.Г. Муромцева, Ж.П. Соколовська, Л.А. Лисиченко, А.А. Москаленко, Г.П. Їжакевич, К.В. Ленець, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, О.А. Стишов, Л.В. Струганець, І.А. Самойлова, А.А. Таран, Н.П. Тропіна, Ж.В. Колоїз, О.О. Кабиш, Н.В. Стратулат, А.А. Ковтун та ін.

Більшість дослідників семантичної деривації вважає, що ключовим для сучасних студій є міркування О.О. Потебні про «ближнє» й «дальнє» значення слова. Окрім того, цінними є зауваги вченого, що «всі значення в мові за походженням образні» [8, с. 124], адже в основі називання завжди лежить певне уявлення про об'єкт дійсності, його образ. «Якщо ж безобразність слова прийнята була за щось первинне (тоді як вона завжди похідна), то це відбулося через те, що вона є тимчасовим спокоєм думки (тоді як образність є новим її кроком), а рух більше привертає увагу й більше викликає дослідження, ніж спокій» [Там само, с. 124]. Отже, нові значення слів – це і є «новий крок образності», а досліджувати їх – актуальне завдання не лише для лінгвістів, адже «у мовному матеріалі, успадкованому від старшого покоління, закладені як можливі лінії мовленнєвої поведінки майбутніх поколінь, спадкоємців цього (*мовного* – Ю.В.) багатства» [16, с. 132]. Отже, в такому розвитку семантики слова відображені знання людини про світ, суспільство і себе саму, її новий досвід. Такі відомості змінюють мовну картину світу і пояснюють ці зміни.

Український лінгвіст О.О. Тараненко, поглиблюючи теорію лексико-семантичних змін С. Ульмана [15], у монографії «Мовна семантика в її динамічних аспектах» приходить до висновку про існування п'яти основних семантичних процесів: 1) метонімії (виникає на основі суміжності об'єктів дійсності і спільності їхніх функцій); 2) метафори (виникає на основі подібності об'єктів); 3) процесів, основою яких є суміжність самих мовних одиниць в тексті (атракція, компресія, конденсація, синтагматичні зміщення змісту тощо); 4) аналогії (виникає на основі подібності мовних одиниць у тексті); 5) контамінації (схрещування мовних одиниць, яке виникає на основі подібності та суміжності одночасно і мовних одиниць, і об'єктів дійсності) [13].

О.А. Стишов, розмірковуючи над питаннями вторинної номінації, стверджує, що оскільки лексичне значення не становить якоїсь незмінної величини, то «коли якась лексема потрапляє в інший контекст, у незвичне оточення, у її семантичній структурі поступово розвивається певний вторинний, додатковий (явний або прихований) відтінок, що згодом може викристалізуватися в окреме значення» [10, с. 212].

Основою для семантичних змін слугує здатність мовців перегруповувати явища, змінювати межі понять, що призводить до розвитку нових відношень певної номінації з іншими одиницями в тексті і в системі мови, і як наслідок відбувається об'єднання та перерозподіл значень слів.

Узагальнюючи різні підходи до виокремлення типів семантичних змін, А.А. Таран аналізує такі різновиди семантичної деривації: метафоричне перенесення (симілятивні зв'язки), метонімія, розширення значення (гіперо-гіпонімія,

генералізація значення), звуження значення (гіпо-гіперонімія, спеціалізація), семантичний зсув (збереження семантичного обсягу, еквонімія) [12, с. 114].

У сучасному науковому дискурсі успішно апробують можливості полісемії на основі усіх її відомих механізмів та видів. Пізнавальна діяльність науковців породжує нові інтерпретації відомих слів різних частин мови. «Чинником витворення нових значень (...) слів, – вважає Є.А. Карпіловська, – стає новий контекст їх уживання, що, у свою чергу, виявляє їх нову лексичну й синтаксичну сполучуваність. Для предметних імен – це їх нові означення» [2, с. 29].

Серед механізмів вторинних найменувань вагоме місце посідає метафора – «семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця» [14, с. 335]. О.О. Реформатський зауважив, що «за різних метафоричних змін якась ознака початкового поняття залишається» [9, с. 83]. Він ілюстрував свої міркування прикладом кількох різних значень іменника *гніздо*, які все-таки зберігають ознаку «місця, яке охоплює певну сукупність предметів чи речей».

Так, про метафоричне перенесення можемо говорити щодо нових уживань медичного терміна *дисплазія*. Лексему фіксує «Великий електронний словник української мови», а також спеціальні словники (наприклад, «Словник української біологічної термінології» (СУБТ, с. 162)), які подають її з єдиним значенням, продубльованим у реєстрі додаткового тому (далі – ДТ) до академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах (далі – СУМ-11): «мед. Порушення розвитку і росту тканин, органів або частин тіла» (ДТ, Кн. 1, с. 284). Та новітні тексти з гуманітарних і суспільних наук переосмислюють цей іменник й, беручи за основу його термінологічне значення, використовують на окреслення суспільних вад: *дисплазія масової свідомості*, *дисплазія релігії* тощо: Дедалі виразнішу *дисплазію* найбільш близької до влади традиційної *релігії* Росії засвідчує виникнення низки нетрадиційних рухів (Якубова, с. 111); Навпаки, як засвідчують профільні дослідження, вулична війна призвела до масштабної *дисплазії масової свідомості* і унаочнила вагому підтримку ідей серед пересічних обивателів (Там само, с. 119).

У контексті переосмислення значення заслуговує на увагу іменник *формат*, який в СУМ-11 зареєстрований зі значеннями: «1. Розмір книги, газети, аркуша, ілюстрації і т. ін. // розм. Розмір кого-, чого-небудь. 2. друк. Довжина і висота полоси набору, довжина рядка (СУМ-11, X, с. 622). Однак тексти ілюструють інакше вживання цієї лексики: *Тоді здавалося, що Росія твердо стала на шлях якщо не дефрагментації, то докорінного перегляду формату відносин суб'єктів федерації* (Там само, с. 114); *Кремль докорінним чином змінив формат і вигляд політичної респектабельності по-російському* (Там само, с. 123). Тут іменник у словосполученнях *формат відносин* та *формат політичної респектабельності* позначає форму чи вид політичних явищ. Таке значення лексики фіксує ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (далі – АРСУН): «форма, вигляд, спосіб, стиль подання, організації чогось; тип, різновид чогось» (АРСУН, с. 344). Окрім того, у цьому словнику вперше

zareestrovano znachenня «v informatsii – sposib rozmisnennia i podannia informatsii v pam'яті EOM або na zovnisn'ьomu nosiєvi (disku, disketi ta in.): *format danih* (ARСУН, с. 345). Хоца щодо информатики, то нове значення лексеми, швидше за все, є результатом повторного, прихованого, запозичення з англійської мови.

Міцно увійшов у комунікативну практику українського суспільства сталий вираз *жовта преса*, у якому прикметник *жовтий* зазнав семантичних змін і став означати не лише колір, а й оцінку означуваного: «3. *перен.* Продажний, низькопробний (про засоби масової інформації). *Жовта журналістика* (ДТ, Кн. 1, с. 346). Метафоричне перенесення відбулося на основі англійської словосполуки і було запозичено іншими мовами, зокрема й українською. У 1959 р. «Російсько-український словник сталих виразів» І.О. Виргана й М.М. Пилинської подав таку словникову статтю: «Жёлтая пресса (перен. пренебр.) – жовта (продажна) преса» (РУССВ, с. 176). І хоча виданий згодом СУМ-11 не зафіксував цього значення, та мовці активно послуговуються цим сталим виразом: *Розмовна лексика та подання інформації з елементами каламбуру (гри слів) є неодмінним атрибутом жовтого видання* (Павленко, с. 235). Приклади використання цього прикметника із новим оцінним значенням наводять і сучасні монографії: *жовтий піар* [6, с. 244], *жовта преса* [Там само, с. 117], *жовта журналістика*, «*жовті*» *прийоми*, «*жовте*» *видання*, «*жовті*» *питання* тощо [11, с. 169]. Цікаво, що нині в українській мові виникли та функціонують віддієслівні іменники *пожовтішання* та *пожовтіння* стосовно змістового здешевлення та збідніння літератури загалом, оперування неперевіреною інформацією та звернення до емоцій, а не до інтелекту читача, приваблювання скандальністю, епатажністю, а не глибиною змісту повідомлюваного тощо: *Характерною прикметою масового історичного дискурсу є його виразне «пожовтішання»* (Якубова, с. 95). Ці лексеми, як і *жовтіший*, *жовтіти*, *пожовтіти*, *пожовтішати*, поки що не зафіксовані загальномовними нормативними словниками, однак вони мають усі підстави вкорінитися в мовній практиці з таким експресивно-оцінним значенням.

Прикмету досліджуваних спеціальних текстів становлять нові контексти вживання лексеми *сегмент*, що має такі прямі значення: «1. У математиці – частина круга, обмежена дугою та хордою, а також частина кулі, відокремлена січною площиною; // Фігура, предмет або частина площі такої форми; // *техн.* Назва деяких деталей такої форми; 2. *зоол.* Один із поздовжньо розташованих членків тіла, з яких складається організм деяких тварин; 3. *анат.* Одна з однорідних ділянок, із яких складаються деякі органи, частини тіла (СУМ-11, IX, с. 109). Однак мовна практика й наукові розвідки [1, с. 96-109; 3] засвідчили вживання цього іменника, давно засвоєного з латинської мови, у функції гіпоніма лексеми *простір*. Основою неосемантизації цієї лексеми стала метафора. Наприклад: *Наочні зміни відбулися в тих її сегментах, що забезпечували повсякденне існування суспільства* (Якубова, с. 136); *ЗМІ є трансляторами партійних платформ в обгортці «інформації», однак насправді поширюють не інформацію – а лише її сегмент*, окремі ж, взагалі, займаються не інформуванням, а кодуванням електорату (Там само, с. 150); *Всі сегменти українського суспільства мали повноцінні можливості артикулювати свої претензії та своє бачення майбутнього* (Там

само, с. 150); Вони..., на відміну від *політичного сегмента суспільного життя*, законсервувалися і складають сьогодні основну проблему в розвитку релігійного середовища в Україні (Там само, с. 160). Як бачимо, спеціальні значення іменника **сегмент** детермінологізуються й використовуються у нових словосполученнях *сегмент суспільства*, *сегмент інформації*, *сегмент суспільного життя*. Науковий дискурс також ілюструє вживання віддієприкметникового іменника **сегментованість** (соціуму) у значенні «розподіленість, неоднорідність»: Соціологи і конфліктологи з різною мірою драматизації вказують на кризу національної самоідентифікації населення України, слабкість колективного «Я», на **сегментованість соціуму**, яка дістає відображення у відмінностях «культурних кодів», у відмінних версіях віртуального минулого, у різному баченні майбутніх перспектив (Там само, с. 168). СУМ-11 не подає ні такого іменника, ні дієслова *сегментувати*. Однак ДТ фіксує дієслово з новим значенням – «*перех. спец. Ділити що-н. на сегменти, виконувати сегментацію*» (ДТ, Кн. 2, с. 381). Видовими до гіпероніма *простір* виступають й інші іменники: *поле*, *коридор*, *сектор*, *зона* тощо, які детально проаналізувала Є.А. Карпіловська [1, с. 96-109; 3].

Явище семантичної деривації через перенесення найменування за функціональною ознакою ілюструє іменник **транзит**, пряме значення якого стосується транспортних перевезень (див. СУМ-11, X, с. 229 та ДТ, Кн. 2, с. 458). У сучасному ж науковому тексті цей іменник у сполуках *транзит суспільних інститутів*, *культурний транзит* реалізує нове метафоричне значення: *Політизація традиційних релігій Росії та їхня активна участь у державному житті є не єдиною характерною особливістю пострадянського транзиту цих суспільних інститутів* (Якубова, с. 109); *Проблеми, що супроводжують культурний транзит пострадянського суспільства і націєтворення, без перебільшення можна назвати центральним в суспільно-політичному дискурсі України* (Там само, с. 324).

Продуктивним видом семантичної деривації сьогодні є розширення значень лексем. О.А. Стишов розуміє під цим поняттям розширення змістового обсягу того самого значення, тобто додавання певних інноваційних сем або долучення до відомого значення слова зовсім нового окремого значення [10, с. 219]. А.А. Таран, посилаючись на праці С.С. Ізюмської, Н.В. Черемісіної, Н.Ф. Клименко, додає до цієї класифікації ще розуміння розширення як наслідку «переходу слова з однієї системи в іншу або будь-яке розширення сфери вживання слова» [12, с. 115].

У досліджуваних текстах трапляються лексеми **код** і **кодування**. Іменник **код** до 90-х років XX століття, за свідченням словників, у загальній мовній практиці використовувався зі значенням «система умовних знаків або сигналів для передавання відомостей» (СУМ-11, IV, с. 207) і відповідно, **кодування** – «зашифровування повідомлення кодом» (СУМ-11, IV, с. 207), однак сполуки *кодування електорату*, *культурний код* засвідчують розширення значення цих лексем. Це помітили й укладачі ДТ, реєстр якого містить оновлені й уточнені дефініції іменників, а також подає термінологічне стійке сполучення *генетичний код* (ДТ, Кн. 1, с. 467) Окрім того, укладачі звернули увагу на медичне значення похідних з цим коренем: *кодувати*, *кодуватися*, *кодування*. Утім, в аналізованих текстах іменник

код вживається на позначення сукупності унікальних ознак, притаманних певній спільноті. Очевидно, відбулася генералізація значення іменника *код*, що й призвела до його вживання в новому значенні «сукупність ознак, які вирізняють щось, є його неповторним образом, ідентифікують його або виокремлюють з-поміж інших»: *Відірваність від коренів, переселенська психологія, багатократно посилена потужною комуністичною ідеологічною обробкою, на покоління вперед прошили кримську ментальність кодом радянської цивілізації* (Якубова, с. 186).

Схожий процес відбувся і з іменником *кодування*, який первинно побутував зі спеціальним, наведеним вище, значенням, а в ДТ зафіксований із новим медичним значенням: «2. розм. У наркології метод лікування шляхом навіювання під гіпнозом несприйняття алкоголю, наркотиків тощо» (ДТ, Кн.1, с. 467). Проте сучасні тексти ілюструють ще одне значення цієї лексеми: *У зв'язку з цим слід, на жаль, констатувати вправність реалізації ідей неоевразійців стосовно опанування масовою свідомістю, семантичного кодування суспільства та використання його для системної дестабілізації світу* (Там само, с. 189). Вочевидь, тут маємо справу з розширенням первинного значення слова, унаслідок чого іменник *кодування* перейшов у суспільну площину й став означати використання певних механізмів та засобів для впливу на когось з конкретною метою.

Генералізацію значення слова демонструє іменник *згвалтування*. Так, СУМ-11, який ми обрали за еталон зіставлення семантичних парадигм розглядуваних іменників, кваліфікує його як «дія за значенням **згвалтувати 1**» (док., перех. 1. Силою примусити до статевого акту; 2. Порушити спокій, розтривожити когось, що-небудь: підняти на сполох» (СУМ-11, III, с. 511). Нині спостерігаємо використання цієї лексеми в контекстах, що відображають суспільно-політичні реалії. Іменник *згвалтування* набуває розширеного значення взагалі знуцання, примусу, приниження чи образи: *Власне вся європейська спільнота стала жертвою ганебного згвалтування* (Якубова, с. 226).

Негалузеве застосування, детермінування демонструє лексема *архітектура* (Мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будов; будівельне мистецтво; // Характер, стиль будови (СУМ-11, I, с. 65), який нині розширює сферу вживання, реалізуючись у нових контекстах в узагальненому значенні: *Нинішня російська влада, намагаючись законсервувати внутрішню суспільно-політичну архітектуру Росії (...), заклала основи подальших вкрай небезпечних і болючих трансформацій...* (Там само, с. 123).

Процеси детермінування лягли в основу розширення значення іменника *демонтаж*, який часто трапляється в сучасному науковому дискурсі. Наприклад: *В регіональному розрізі помітним темпом відбувалася руйнація і демонтаж культосвітньої та спортивної інфраструктури* (Там само, с. 134); *Фатальність самоусунення України від критик та демонтажу дискурсу виявилася повною мірою в подіях весни 2014 року* (Там само, с. 185). Як бачимо, лексема розширює своє первісне технічне значення «розбирання на окремі частини машин, апаратів, споруд і т. ін., а також зняття їх з фундаменту» (СУМ-11, II, с. 240) та сферу застосування, про що свідчать сполуки *демонтаж культосвітньої та спортивної інфраструктури, демонтаж дискурсу* тощо. Аналогічні тенденції

генералізації значення й розширення сфери вживання спостерігаємо в семантиці іменників **дрейф**: *Найпотужніший резонанс на політичний дрейф країни спричинили арешт та суд над Михаїлом Ходорковським...* (Там само, с. 115); **Дрейф Донбасу** у напрямі тотальної пролетаризації населення трудового віку є одним із найвагоміших наслідків пострадянської деіндустріалізації (Там само, с. 176); **інженерія** (спершу технічний термін зі значенням «інженерна справа, інженерна спеціальність» (СУМ-11, IV, с. 29), а нині – позначення суспільних процесів, творення певних суспільних явищ: *Понад сім десятиріч радянської соціальної та етнічної інженерії змінили Крим до невпізнанності* (Там само, с. 188). Ці лексеми у СУМ-11 подані зі спеціальним значенням, підтвердженням і термінологічними словниками, зокрема тритомним академічним «Російсько-українським словником наукової термінології», та в сучасній мовній практиці вони розширюють межі функціонування. Н.Ф. Клименко назвала вживання термінологічної лексики в іншій терміносфері або в загальноновживаній лексиці внутрішньомовною міграцією термінів [4] і вважала цей процес важливою ознакою розвитку й збагачення лексиконів сучасних слов'янських мов.

Розширення значення демонструє й іменник **апеляція**, що вживається як синонім до **апелювання**, для якого переносним є значення «дія за значенням **апелювати** (посилатися на чий-небудь авторитет)» (СУМ-11, I, с. 54). В аналізованих текстах лексема **апеляція** теж набуває цієї нової семантики: «2. Звернення до кого-, чого-небудь за підтримкою, порадою» (СУМ-11, I, с. 54), перетворюється на «відсилання до авторитетів загалом»: *Розділ I Декларації суб'єктом самовизначення визнавав і українську націю (український народ), причому в есенціалістській, етніцистській парадигмі з її апеляціями до «споконвічності» нації...* (Там само, с. 127); *Апелювання до трагічних сторінок вітчизняної історії не знімало гостроти поточних проблем* (Там само, с. 146). Прикметно, що «Словник іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука в першому виданні 1974 р. подав схоже (та не ідентичне) значення: «3) Звернення за підтримкою до якої-небудь авторитетної інстанції (організації, окремих осіб), до громадської думки» (СІС-74, с. 90). Отже, спостерігаємо тут ще неповну генералізацію значення слова: апеляція – як звернення до певних авторитетних суб'єктів (організацій чи осіб), а не до авторитета взагалі.

Розширює семантику нині й іменник **глосарій**, який у СУМ-11 зафіксований як термін зі значенням «лінгв. Словник до тексту (перев. до стародавнього), що пояснює маловідомі або застарілі слова» (СУМ-11, II, с. 87), а в аналізованих спеціальних текстах вживається зі значенням «сукупність слів певної епохи, взагалі словник, лексикон»: *Не менш звичним є використання глосарію і понятійного апарату радянських часів* (Там само, с. 249).

Отже, сучасний український науковий, спеціальний текст засвідчує активне переосмислення значень слів, уже наявних в системі мови, а також розширення семантичного обсягу добре знайомих мовцям лексем, питомих чи запозичених раніше, які здебільшого внаслідок детермінування починають вживатися в нових контекстах з метафоричними, оцінними значеннями. Таким чином, науковий дискурс доводить здатність української мови оновлюватися завдяки внутрішнім

ресурсам, залучаючи механізми образності семантичної деривації задля постійного пошуку досконалості найменування реалій і понять та висловлення думки, судження, оцінки мовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; Відп. Ред. Є. А. Карпіловська. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. – 444 с.
2. Карпіловська Є. А. Вторинна номінація у сучасній українській мові: тенденції розвитку / Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – Вип. 20. – С. 27–32.
3. Карпіловська Є.А. Детермінанти змін у сучасній українській номінації: відкритість і самотунність лексику // Мовознавчий вісник. – Черкаси, 2008. – Вип.8. – С. 147–158.
4. Клименко Н.Ф. Внутрішньомовна і міжмовна міграція термінів як джерело поповнення лексиконів слов'янських мов // Слов'янські обрії. – Київ. – 2018. – Вип.9. – С.94–107.
5. Клименко Н. Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 136–147.
6. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
7. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов: [учебное пособие] / О.А. Корнилов. – 4-е изд. испр. – М.: КДУ, 2014. – 348 с.: табл., ил.
8. Потєбня О. О. Естетика і поетика слова: Збірник. Пер. з рос. / Упоряд., вступ, ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с. – (Пам'ятки естет, думки).
9. Реформатский А.А. Введение в языковедение / Под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
10. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). 2-ге вид., переробл. – К.: «Пугач», 2005. – 388 с.
11. Таран А.А. Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики: Монографія. – Черкаси, видавець Чабаненко Ю., 2011. – 232 с.
12. Таран А.А. Семантичні відношення між термінами у мові пошуку системи ISYBISLAW: підстави формування класів еквівалентності // Термінологічний вісник: Збірник наукових праць / Відп. Ред. Л.В. Туровська. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2019. Вип. 5. – С. 111–118.
13. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
14. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – 2-е вид. випр. і доп. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.
15. Ульманн С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1979. – Вып. V. – С. 250–299.
16. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 188 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АРСУН – Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / С.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздишева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. С.А. Карпіловська. – К.: ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.

ДТ: Словник української мови: В 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Кн. 1. А – Л. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. – 556 с.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: в семи томах. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982. Т. 1: А – Г / Укл.: Р. В. Болдирєв та ін. 1982. – 632 с.

Павленко В.В. Лексико-стилістичні особливості матеріалів британських газет (The Sun, The Daily Mail, The Times) // Наукові записки. Серія «Філологічна». Випуск 37. – С. 235–236.

РУСНТ: Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та космос / В.В. Гейченко, В.М. Завірюхіна, О.О. Зеленюк та ін. – К.: Наук. думка, 1998. – 892 с.

РУССВ: Російсько-український словник сталих виразів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://r2u.org.ua/data/Російсько-український%20словник%20сталих%20виразів%20%281959%29.pdf>

СІС-74: Словник іншомовних слів за ред. О.С.Мельничука. – К.: УРЕ, 1974. – 775 с.

СУБТ: Словник української біологічної термінології. – К.: КММ, 2012. – 744 с.

СУМ-11: Словник української мови: В 11 томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. – Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2018. – 384 с. ISBN 978-617-7023-70-7

Vozniuk Yuliia

Scientific text as a source of semantic derivation

A semantic derivation as one of varieties of neosemantization is considered in the article. On the example of nouns select from scientific text mechanisms of polisemanticity (metaphor, metonymy, amplification and narrowing of the meaning) and results of vividness of nomination, that causes expansion of value and sphere of functioning of words already present in the language system, are illustrated.

Keywords: semantic derivate, secondary nomination, terminologization, determinologization, metaphor, metonymy, expansion of semantic paradigm.

УДК 811.161.2:(477.83/.86)-057.85«18/19»

Світлана П. Гірняк

(Дрогобич, Україна)

Соціолект галицької інтелігенції та загальноукраїнська мова кінця XIX – першої половини XX ст.

У статті стисло схарактеризовано вплив соціолекту інтелігенції Східної Галичини на формування акцентологічних, лексичних, морфологічних і синтаксичних норм як західного варіанта української літературної мови кінця XIX – першої половини XX ст., так і загальнонаціональної української літературної мови загалом.

Ключові слова: Східна Галичина, інтелігенція, соціолект, мовна норма, західний варіант української літературної мови, загальнонаціональна українська літературна мова.

Українська літературна мова пройшла тернистий шлях становлення і розвитку, тоді як знищувана різними тоталітарними режимами українська духовність, вистояла, для того щоб сьогодні знову знайти в собі сили і відродитися. Якщо ми порівняємо наше столітнє минуле і сьогодення, то побачимо (про це наголошував П. Гриценко під час свого виступу на тему «Чи ми навчилися за сто років мислити інакше? (до 100 річниці дня Соборності України) [5]), що геополітика кінця XIX – початку XX ст. і сьогодення – співзвучні. Ми знову говоримо про утвердження мови на законодавчому рівні, чи ж це не прогалина в мовній політиці держави, ми обговорюємо новий правопис, ми боремося з русифікацією, маємо стан постійної еміграції населення (не тільки зовнішньої, а й внутрішньої) тощо.

Мова як культурна практика і форма суспільної свідомості була і є однією з найголовніших ознак етносу, чинником ідентифікації особистості та національної спільноти загалом. Вона розвивається в суспільстві і не може побутувати без людей (носіїв мови), які сприяють її становленню та розвитку на різних історичних етапах.

Тривала відсутність єдиної незалежної держави, існування українського народу в різних державних утвореннях і залежність від їхньої колоніальної політики мали суттєвий вплив на процес формування єдиної мови українського народу, зокрема й її літературної форми, тоді як роль західного варіанта у формуванні єдиної української літературної мови тривалий час штучно применшували та забороняли. Про західний (галицький) варіант української мови науковців писали здебільшого за кордоном, як-от: В. Чапленко [21; 22; 23], С. Караванський [7], Ю. Шевельов [24; 25; 26], а на початку ХХІ ст. з'явилася низка досліджень в Україні: Л. Ткач [20], М. Лесюка [8], І. Матвіяса [12; 13; 14; 15], С. Вакуленка [1], Л. Підкуймухи [16] й ін.

Вивчення мовного розвитку, зокрема проблеми формування норм літературної мови в широкому соціокультурному контексті подано в наукових розвідках українських учених ХІХ – початку ХХ ст.: Я. Головацького, Б. Грінченка, М. Грушевського, О. Курило, К. Михальчука, І. Огієнка, О. Синявського, М. Сулими, а також ХХ – початку ХХІ ст.: Д. Баранника, І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, А. Загнітка, Ю. Карпенка, Н. Клименко, Л. Масенко, І. Матвіяса, Л. Мацько, О. Муромцевої, М. Пилинського, О. Пономарева, О. Сербенської, Н. Сологуб, В. Статєєвої, Л. Ткач, В. Чапленка, Ю. Шевельова, О. Данилевської, Є. Карпіловської, С. Соколової, О. Стишова, Л. Струганець, А. Таран, Р.Трифорова й ін.

Проблему соціолекту як варіанта певної національної мови, що належить окремій соціальній групі в його розвитку в різні історичні періоди та зв'язках із територіальним діалектом розглядали В. Виноградов, Ю. Шевельов, П. Гриценко, Л. Масенко, В. Сімович, Л. Ставицька, Н. Гуйванюк, Т. Єрофєєва, А. Загнітка, О. Лужаниця, Г. Степанов, І. Черкез та інші вчені. Та попри значну кількість сучасних наукових розвідок і публікацій, десятки конференцій інтенсивність галицьких мовних впливів на нову українську літературну мову в різні історичні періоди все ще досі не досліджена в багатьох виявах. Проте саме кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. – це період широкого застосування і використання української мови в Східній Галичині в різних сферах соціально-політичної, економічної, літературної, наукової, просвітницької та церковної діяльності. Крім побутової народної лексики, до літературної мови входять елементи мови різних соціальних груп, передусім освіченої, культурної, політично й економічно активної верстви українського суспільства. Саме люди розумової праці – інтелігенція – збагачують лексичний склад української мови абстрактною і професійною лексикою, термінологією, формулами мовного етикету, комунікативними кліше та дискурсивними одиницями – складниками, за висловом Івана Франка, «конверзації освічених людей», сприяють розвитку функціональних стилів української мови. Мовна діяльність інтелігенції, таким чином, виявляє диференціацію мовних засобів, яку визначали не лише регіональні, а передусім соціальні й культурно-освітні чинники.

Соціолект української галицької інтелігенції побутував, був зафіксований і збережений як чинник формування нормативної бази української літературної мови в художній літературі, публіцистиці, а також у мові науки, освіти, просвіти,

Церкви, до того ж, вибір лексичних засобів мови залежав від загальноосвітнього рівня творця і носія соціолекту, його суспільного становища, роду занять, кола інтересів, середовища.

Соціолект української інтелігенції Східної Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. перебував у тісних зв'язках з діалектами, регіолектами, іншими соціолектами й ідіолектами цього регіону та тогочасною українською літературною мовою в Галичині у її зіставленні та взаємодії з мовною практикою Наддніпрянщини, а також функціонував у різних формах, жанрах, стилях, у різних обставинах комунікації (родинної, товариської, професійної, громадсько-політичної), що й забезпечувало його провідну роль у розвитку української мови в Галичині і його вплив на формування норм загальнонаціональної української мови того часу. Словники, граматики та правописні кодекси, які побачили світ у Східній Галичині в кінці XIX – першій половині XX ст., яскраво засвідчують усталеність педагогічної, мовознавчої, юридичної та інших терміносистем, а це – виразна ознака інтелігентського соціолекту.

Східна Галичина кінця XIX – першої половини XX ст. стала тим краєм, де склалися суспільно-політичні умови для розширення сфер уживання української мови, а це призвело до формування нових її функціональних стилів, перш за все офіційно-ділового, газетно-публіцистичного та наукового, а також соціолектів як функціонально-стильових ідіомів окремих соціальних верств, прошарків і груп.

Аналіз ідіолектів і створення мовних портретів видатних представників української галицької інтелігенції (Уляни Кравченко, Івана Франка, Константини Малицької, Стефана Коваліва, Андрія Шептицького [3; 4]) дозволили виділити мовні елементи, використовувані цією суспільною групою, які згодом увійшли до складу лексичного фонду загальнонаціональної української мови та вплинули на формування койне освіченої верстви Східної Галичини, її соціолекту як самостійного системно-структурного явища, окремого мовного ідіому і знайшли своє відображення у формі та значенні здебільшого лексичних, фразеологічних одиниць сучасної української мови, а також вплинули на правопис, граматику (морфологію та синтаксис) і стилістику загальнонаціональної української мови.

Ю. Шевельов зауважував, що українська інтелігенція стала постійним споживачем і творцем літературної мови, а «галицькі елементи перетворилися на невід'ємну частину сучасної української мови і не тільки тому, що просто в ній з'явилися, а й тому, що вплинули на саму структуру мови в її послідовному відході від традицій етнографізму, притаманних мові XIX століття, особливо доби народництва. Галицьке забарвлення мови, типове для кіл передової інтелігенції 1900 – 1913 р., стає модним і для представників новоутворюваної тоді української міської буржуазії» [25, с. 97], а В. Чапленко стверджував: «... зосередження українського мовотворення в Галичині призвело до переваги галицького в ньому впливу. [...] Отже, галицькі елементи виступали як елементи культурні, себто літературно-мовні. Взагалі Галичина творила атмосферу, потрібну для нормального розвитку літературної мови і цим підбадьорювала наддніпрянську інтелігенцію. Цей позитивний момент впливу на розвиток української літературної мови відзначив навіть Б. Грінченко» [21, с. 139 – 141].

Усе це дає підстави стверджувати, що галицькі слова активно вливалися в лексичний фонд (зокрема східний його варіант), що призвело до формування і вироблення спільного лексичного фонду літературної мови з її стильово-стилістичною диференціацією та усталеністю норм.

Розвиток мови Св. Караванський порівнює зі спорудженням кількоповерхового будинку. У цьому будинку підвалини й перший поверх української літературної мови було закладено Котляревським, Шевченком та іншими українськими письменниками кінця XVIII – першої половини XIX ст. Тоді як другий поверх української літературної мови було покладено в Галичині в другій половині XIX ст. «Історична доля сприяла галичанам у справі культури, – зазначає Св. Караванський, – і з початком XX ст. галицький варіант української мови, хоч і в умовах куцої демократії, все ж міг розвиватися без диктату з боку держави. У повсякденному житті галичан і далі розвивалася українська самобутня лексика, зокрема спортивна, військова, громадсько-організаційна, юнацько-таборова тощо. Загально кажучи, нема такої сфери поширення мови, де б галицька мовна практика не лишила своїх вдалих лексичних розв'язок. Це можна бачити на зразках цієї лексики в різних сферах (Наприклад: *відбиванка* – волейбол; *руханка* – вільні вправи; *військовик* – військовослужбовець; *гуртівня* – гуртовий склад; *світлина* – фото; *фільмувати* – робити кінозйомку та інші» [7, с. 107 – 108].

Прикметно, що й сьогодні для вироблення нового високого, книжного, стилю мови звертаються до галицького варіанта – *будучність*, *візія*, *головно*, *локація*, *маргінез*, *поступ*, *розвій*, *симпатик* тощо. А це свідчить, що нормативна база виробляється, тоді як тенденція формування книжної мови з плином часу засвідчує її віддалення від народної, хоча спершу (на етапі її розвитку і становлення) проходила етап відшукування і відбору саме народних українських відповідників німецьким, польським, російським лексичним одиницям і конструкціям.

«Українське мовознавство, – наголошує Св. Караванський, – мусить уважно ставитись до мовної практики галичан, беручи з неї все, що збагачує українську мову. Україна сьогодні чекає на «розкуте» слово і не задовольняється ні офіційним правописом, ні офіційною мовною практикою. Вивчення галицької мовної стихії під цим оглядом може бути дуже помічним» [7, с. 107 – 108].

Особливістю історії розвитку української літературної мови кінця XIX – першої половини XX ст. є існування двох її територіальних варіантів – західноукраїнського і східноукраїнського, що було результатом політичного поділу країни між двома імперіями. «Саме в Галичині й на Буковині завдяки порівняно ліберальній мовній політиці Габсбурзької монархії були започатковані процеси творення української поліфункціональної літературної мови, на відміну від підросійської України, де формування літературної мови до початку XX ст. обмежувалося художньою літературою і фольклором», – стверджує Л. Масенко [10, с. 45]. Із «1930-х років радянське керівництво запровадило в Україні керовану з Москви і повністю контрольовану партійним апаратом мовну політику», – констатує Л. Масенко, – і водночас «оголошувалась вимислом [...] наявність у минулому західноукраїнського різновиду літературної мови, заперечувався очевидний факт впливу мовної практики Галичини й Буковини в кінці XIX – на початку

XX ст. на формування наукового і публіцистичного стилів української літературної мови» [9, с. 17 – 18].

Кінець XIX – перша половина XX ст. – це той період, коли відбуваються якісні зміни та перетворення в структурі української мови в Галичині. З цього приводу Ю. Шевельов зауважує: «Літературна мова розвивається не на основі старого язичия, а на основі того, що було вироблене перед тим на Великій Україні», зокрема і особливо Шевченком і «Основою», а вже на цей ґрунт нашаровувалися впливи і особливо народних говірок і інтелігентського койне» [24, с. 22]. Згодом галицькі мовні норми впливатимуть на формування мовних норм єдиної української літературної мови. У розвідці «Новітня українська літературна мова, з типологічного погляду» Ю. Шевельов наголошує: «... ми маємо [...] синтезу центрально- і західноукраїнських говіркових та літературно-мовних елементів у мові письменників, особливо виразно кінця останнього десятиліття XIX і першого десятиліття XX сторіччя. Це все означає не просто кількісні зміни в складі словника, чи окремі зміни може в граматиці, це означає іншу типологічну структуру української мови» [26, с. 509].

Мовна діяльність української галицької інтелігенції була спрямована окрім іншого і на вироблення загальноприйнятих, усталених правил, якими керувалися мовці в усному та писемному мовленні. В окреслений період вона у своїй мовній практиці, професійній, громадській, побутовій, формувала норми української літературної мови, які поступово ставали, а сьогодні є обов'язковими для всіх її носіїв. Це такі типи норм: *орфоепічні, акцентуаційні, орфографічні, пунктуаційні, лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні та стилістичні*.

Василь Сімович стверджував, що «не може так бути, щоб кожний писав собі, як йому завгодно, по своїй подобі. Як усюди, так і в такій дрібниці, як правопис, мусить бути дисципліна, мусить бути хтось такий, що його голосу повинні всі слухати» [19: 2]. Таким авторитетом повинні бути «вчені люди», а до таких авторитетних джерел В. Сімович зараховує українських письменників, укладачів підручників, на яких виховується молоде покоління, саме життя, тобто мовну практику людей, українських інтелігентів Східної Галичини (які, хоча й зазнали польського чи російського мовного впливу) та все ж впливають на формування і становлення мовних норм.

У першій половині XX ст., коли відбувалося активне зближення галицької інтелігенції з наддніпрянською, знаковою була постать одного з представників тогочасної української інтелігенції – Івана Огієнка, вченого-педагога, філолога і церковно-громадського діяча, життєвий і професійний шлях якого поєднав території Наддніпрянської України й Східної Галичини, культурний простір західної української діаспори (від Польщі і до Канади). Прикметно, що 1918 року І. Огієнко був одним із творців правописних правил, які пізніше лягли в основу українського правопису 1926 – 1928 рр. і правописних шукань подальших часів.

Розглянемо кожен із типів норм на прикладі виданої у Східній Галичині (м. Жовква) книжки І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки» (1936 р.) [15]. Автор призначив свою працю «для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства» й у її мовно-стильових лабораторії виявив

когеренцію наукового й публіцистичного стилів. У змісті І. Огієнко об'єднав просвітницькі, популяризаторські цілі, дидактичність, встановлення комунікативних зв'язків серед широкого загалу носіїв української мови із конкретним адресатом (чиновником, працівником преси, учнем, студентом тощо), сприяв соціалізації української мови, впливав на свідомість та почуття свого адресата, апелюючи до почуттів патріотизму, спорідненості зі своїм народом, які є природними для будь-якої людини.

Орфоепічні норми (вимову) простежуємо в писемному тексті, оскільки вони відображені фонетичним принципом правопису. А також орфоепічні норми тісно пов'язані, передусім, з акцентуаційними, що визначають правильний словесний наголос і які І. Огієнко утверджує в книзі постановкою значка наголосу над окремими словами. Розглянемо окремі з них, виокремимо галицькі елементи у мововжитку наддніпрянського філолога обстежуваного періоду в проекції на сучасні норми, за В. Винницьким [2]. Так, наприклад: в І. Огієнка суфіксальний наголос *говірко́ва*, відповідає акцентуаційній нормі сучасної української мови, яка закріпилася історично і зафіксована в словнику Є. Желехівського і С. Недільського, словнику за ред. Б. Грінченка [2, с. 165]; флексійне наголошування у двоскладових іменниках із суфіксом *-нн(я) знання́*, як бачимо в І. Огієнка, утвердилось в південно-західних наріччях (І. Франко, О. Маковей) [2, с. 131]; кореневий наголос у прикметникові *кори́сний* в І. Огієнка відповідає нормі сучасної української мови, як зазначає В. Винницький, утвердився на основі східноукраїнського варіанта [2, с. 166]; в І. Огієнка наголошений перший склад кореня у прислівнику *відто́ді* відповідає сучасній акцентуаційній нормі, як норма зафіксовано в словнику Б. Грінченка, сьогодні побутує поруч із рекомендованою нормою *відтоді́* [2, с. 240]; в І. Огієнка флексійний наголос *разо́м* визначений В. Винницьким у сучасній акцентуаційній нормі поруч із кореневим [2, с. 262], однак сучасні орфографічні словники дають лише *разо́м*; суфіксальне наголошення в І. Огієнка *громадя́нин* відповідає літературній нормі, яка допускає і варіантну акцентуацію [2, с. 23]; кореневий наголос в іменнику *вимо́ва*, зафіксований в І. Огієнка, є також нормативним [2, с. 76]; відповідає нормі також флексійна акцентуація *нови́х* [2, с. 169]. Попри те фіксуємо низку ненормативних акцентуацій, мотивація яких в І. Огієнка може мати етимологічний характер, наприклад: *обов'язаний*, *обов'язок* (пор. *зв'язаний*, *в'яже*), *видання́* (у знач. «книгодрук»), *Ба́тьківщина* (у значенні «рідний край») та інші [15: 59], які, робимо припущення, є галицьким елементом.

Лексичні норми, які пов'язані зі закріпленням певної назви з певним значенням, вибором одного з варіантних або синонімічних позначень, розрізненням значень і семантичних відтінків слів (правила слововживання), закономірностями лексичної сполучуваності, є найбільш плинними у мові. В аналізованій книзі І. Огієнка фіксуємо поєднання східноукраїнського та галицького варіантів. Зокрема: вживання словосполучення *урядове життя* в значенні *державне життя*, *не вільно* замість *не можна*, *обов'язаний* у значенні *повинен* тощо.

Словотвірні норми, які регулюють вибір засобів словотворення, типів будови слів з певними словотвірними значеннями, а також зміни в слові (правила морфології) та сполучення морфем (правила морфотактики) під час словотворення, у

мові І. Огієнка відображають поєднання тогочасної галицької та наддніпрянської мовної практики: *обов'язаний* замість *зобов'язаний*, *ліниство* замість *лінь*, *обробляти теми* замість *розробляти*, *розкривати*, *оправдують* замість *виправдовують*, *канцелярійна термінологія* замість *канцелярська*, *урядники* замість *урядовці* тощо.

Морфологічні норми, які регулюють творення форм слів, вибір варіантів форми слова для вираження певних граматичних значень, також зафіксовані в І. Огієнка: *в своїм приватнім житті* замість *у своєму приватному житті* й інші.

Синтаксичні норми, які регулюють побудову словосполучень і речень, вибір можливих варіантів, а також стилістичні норми, які визначають доцільність використання певних мовних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідній ситуації спілкування. В аналізованому тексті в І. Огієнка теза про використання архаїзмів дає можливість порівняти з сучасною нормативною базою не лише синтаксичні норми соціолекту обстежуваного періоду, а й його лексичні норми: «Архаїзмів вільно вживати письменникові тільки в розмові давніх дієвих осіб із метою артистичною або ілюстраційно-науковою» замість «Письменник може вживати архаїзми у мовленні дійових осіб лише з художньо-естетичною або ілюстраційно-науковою метою» [15, с. 32]. Попри те, і сама теза вказує на поєднання лексичних і стилістичних норм, оскільки архаїзми – це складники лексикону.

У середині ХХ ст. відомий український мовознавець Ю. Шевельов здійснив спробу схарактеризувати галицькі мовні елементи, інкорпоровані в систему сучасної української літературної мови, у сфері лексики, акцентології, синтаксису, фонетики й морфології. Зокрема Ю. Шевельов говорить про те, що в сучасній українській науковій термінології «помітна кількість галицьких елементів». Так, граматична термінологія майже в усіх своїх складниках має галицьке походження: «Назви частин мови (*прикметник, прислівник ...*), назви частин слова (*наросток, приросток ...*), назви синтаксичних понять (*речення, підмет, присудок ...*), назви розділових знаків (*кома, середник, крапка ...*) – все це переважно, якщо не виключно, прийшло до літературної мови з Галичини, а панує воно тепер в літературній мові безконкурентно» [24, с. 96 – 97]. І додає, що такі галицькі лексеми як «*переконання, відносини, [...] просвіта, напрямок, враження, річник [...] у сучасній літературній мові вже не “здаються чудними”, бо становлять цілком звичайний, звичний і неunikний складник*» [24, с. 97]. Лексеми як-от: *крок, засада, тречність, властивість, зарозумілість, ув'язнення, тримати, тлумачити, закидати, очікування, авантура, необізнаний, вплив* та інші «становлять тепер невід'ємну складову частину словника сучасної літературної мови» [24, с. 97].

Аналізуючи галицькі впливи в акцентології Ю. Шевельов відзначив, що «галицький накореневий наголос» зокрема «в трискладових і довших іменниках

середнього роду на *-ання*, що походять від дієслів з наростком *-а(ти)*», зокрема як у лексемі *засідання* «став цілком нормальним і загальноновживаним. Справді, накореневий наголос [...] у цій категорії слів становить у Галичині норму. З Галичини він шириться на Велику Україну» [24, с. 107]. Вагання щодо наголошення «деяких іменників чоловічого роду, що мають структуру: *приросток* (односкладовий або з повноголосом) + *корінь* (односкладовий або з повноголосом),

або двоскладовий) + нульовий наросток і походять від дієслів», наприклад: *пóхід, перéворót, перéїзд, дóговір, рóзлів* та ін. «посилене (але не спричинене!) саме галицькими впливами» [24, с. 108]. В іменниках чоловічого роду (назва осіб) з наростком -ач, як-от: *гля́дач, нагля́дач, викла́дач, помáгач* та інших наголос часто падає на передостанній склад, а це, на думку Ю. Шевельова, – «вплив Галичини, яка частково має в цих словах наголос на передостанньому складі» [24, с. 109 – 110]. Беззаперечним є галицький вплив у наголошенні багатьох «поодиноких іменниках або їхніх парадигмах», наприклад: *порохі́, рокі́, тисячі́*; низці іменників жіночого роду, як-от: *жалóба, обіця́нка, ко́ристь, нена́висть*. «З галицькими впливами в'яжеться кінцевий наголос у слові *туга́*», а також «кінцевий наголос у парадигмі іменників *час і раз ...*», наприклад: *нема́ часу́, цьо́го разу́, на часі́, на разі́*, «пояснюється теж галицькими впливами» [24, с. 110 – 111].

«У фонетико-морфологічній системі сучасної української літературної мови, – наголошує Ю. Шевельов, – рис, узятих безпосередньо з західноукраїнських говірок [...] дуже мало» [24, с. 115]. Саме завдяки галицьким впливам, зазначав учений, збереглися в українській літературній мові кличний відмінок і форма Д. в. чоловічого роду однини на -ові.

Проте найбільш помітними та суттєвими були впливи соціолекту галицької інтелігенції на лексичну систему. Закономірності розвитку і функціонування соціолекту української галицької інтелігенції визначили той факт, що у сфері лексики в систему сучасної української літературної мови інкорпоровані: абстрактна лексика та наукова термінологія. Ю. Шевельов також говорить про «коло понять, зв'язаних з міським побутом, захоплюючи тут не тільки назви предметів і процесів, а й вирази ввічливості, етикету тощо, – себто обслуговуючи не лише номінативні, а й експресивні, зокрема соціально-експресивні функції мови» [24, с. 98]. Яскравим прикладом сказаного є слово *прошу*, як зазначає Ю. Шевельов, «з широким діапазоном його значень від справжньої просьби до не дуже охочого дозволу з одного боку і до визнання недочування з другого» [24, с. 98]. Диференціація значень залежить від наголосу в даних паронімах: *про́шу і прошу́*. Ю. Шевельов зазначає, що «значення дієслівної форми першої особи з усіма семантичними відтінками, властивими цьому дієслову взагалі, зберігається за формою *прошу́*. А принесена з Галичини форма *про́шу* набирає значення не стільки дієслівної форми, скільки прислівника чи, певніше, вставного слова, тотожного або близького значенням (хоч і дещо відмінного і семантичними нюансами, і емоційним забарвленням) до слова *будь ласка*» [24, с. 98]. Очевидно, що такий слововжиток є виразним свідченням того, як галицькі елементи, які хоча і були свого часу запозичені за польським посередництвом (пор. польськ. **prosić, -szę, -sisz, -sił** (кого о со, за kим, do czego, па со) *просити* (*прошу, просиш*), *proхати* (в кого чого, кого про що, за кого, до чого, на що); **~szę!** (*форма звернення*) *прошу!* *будь ласка!* [18, с. 334]) вливаються до української літературної мови.

Про інкорпорацію лексичних елементів в літературну українську мову свого часу говорили Іван Верхратський, Модест Левицький, Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка. Так, М. Левицький (під псевдонімом М. Пилипович) у 1913 році видає брошуру «Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови»

[17], у якій фіксує багато лексичних одиниць із Галичини, які стали невід'ємним складником словника сучасної літературної мови: *крок, карк, засада, гречність, властивість, за розумілість, увязненє, тримати, тлумачити, посідати, закидати, очікування, авантура, необізнаний, вплив* [17, с. 16 – 49] й інші.

До активного слововжитку української літературної мови посередництвом соціолекту української галицької інтелігенції увійшли «ковані слова» І. Верхратського. З цього приводу Ю. Шевельов, посилаючись на слова вченого, зазначає: «... йому належить авторство слова *звіт*, яким він заступив уживаний перед тим польонізм *справоздання*. Так само він уперше вжив 1872 р. в «Правді» слово *кількість*, заступивши ним уживаний перед тим церковнослов'янським *количество*. Розповідає І. Верхратський і історію слова *напрям*. Первісно вживалося слово *направленіє* (церковнослов.), *керунок* (польон.)» 1862 року в «Вечорницях» з'явилося слово *напрямок*, створене Кс. Климковичем; І. Верхратський, відкинувши від цього слова наросток *-ок*, зробив цілком нормальне тепер слово *напрям*» [24, с. 97 – 98]. Таким чином, слова *звіт, кількість, напрям* у другій половині XIX ст. виникли як новотвори в ідіолекті І. Верхратського та Кс. Климковича, побутували як лексичні елементи в соціолекті української галицької інтелігенції, утвердилися в системі сучасної української літературної мови. З цього приводу Н. Зелінська робить висновок про те, що процес становлення та розвитку наукового стилю не «був “знеособлений”, – навпаки, [...] саме завдяки тому, що тогочасну українську науку [...] творили сильні, літературно обдаровані мовні особистості, – а в науково-гуманітарній сфері і взагалі переважно письменники, – український науковий стиль на початковому етапі формувався як явище естетичне і, на відміну від уніфікованого стилю пізнішого часу, був виразно індивідуалізований» [6, с. 127].

Впливи Галичини на синтаксичні норми української літературної мови є значно меншими, ніж на лексику чи акцентологію, проте, на переконання Ю. Шевельова, вони легко розпізнаються, а з «приводу деяких синтаксичних конструкцій можна з впевненістю стверджувати їхнє західноукраїнське і навіть вужче галицьке походження» [24, с. 112].

І. Матвіяс вважає, що відмінностей на синтаксичному рівні між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами було найменше ще й тому, що «... й говори, на яких переважно ці варіанти ґрунтувалися, на синтаксичному рівні диференціюються найслабше. Найвиразнішою постає різниця названих варіантів у творенні конструкцій-словосполучень, меншою мірою – у побудові простих і складних речень [14, с. 3]. Мовознавець у статті «Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови в усталенні норм у галузі синтаксису» зосереджує увагу передусім на особливостях синтаксису, які були спільними для східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови і якими вони різнилися в кінці XIX – на початку XX ст. Проведений аналіз дає підстави вченому стверджувати, що ці відмінності були незначними і полягали передусім у «впливі на літературну мову відповідних говорів, частково також у неоднаковому використанні діячами культури архаїчних конструкцій староукраїнської літературної мови» [14, с. 6].

Аналіз мовних портретів представників української галицької інтелігенції дав змогу виявити граматичні особливості, які сукупно дозволили встановити галицькі мовні елементи у сфері граматики, інкорпоровані в систему сучасної української літературної мови, а саме: синтаксичні конструкції безособово-пасивних речень, наприклад: *справу вирішується*; вживання в безособових реченнях займенника *воно* в ролі підмета, наприклад: *Так воно і сталося*; прийменникові конструкції для встановлення часу з використанням прийменника *о* і назвою самої години в прикметниковій формі в місцевому відмінку, наприклад: *о тій хвилині* (це той приклад, за П. Тимошенком, коли польські впливи вже стали органічною частиною української мови); прийменникові конструкції для встановлення причини, підстави дії з використанням прийменника *за* з іменником в орудному відмінку, наприклад: *за його вказівкою*; прийменникові конструкції для встановлення причини, підстави дії з використанням прийменника *на* з іменником в знахідному відмінку, наприклад: *на твою думку*, *на його прохання*; прийменникові конструкції з вказівкою на час, після якого відбувається певна дія, з використанням прийменника *за* з іменником в знахідному відмінку, наприклад: *за рік*, *за годину*; прийменникові конструкції з використанням прийменника *по* для встановлення часу, який настає тоді, коли закінчується час, позначений іменником в місцевому відмінку, наприклад: *по роках розлуки*; прийменникові конструкції з використанням прийменника *до* для встановлення підстави дії, призначення, позначеного іменником в родовому відмінку, наприклад: *не до порівняння*; вживання для вираження обставини місця конструкції родового відмінка з прийменником *до*, наприклад: *поїхав до Львова*; прийменникові конструкції з вказівкою на очікування когось або чогось з використанням прийменника *на* з іменником в знахідному відмінку, наприклад: *чекати на перемогу*, *сподіватися на майбутнє*, *надіятися на Бога*; вживання між однорідними членами речення сполучника *раз ... раз* у значенні розділового сполучника *то ... то*, наприклад: *раз лівою, раз правою, раз згадає, раз забуде*; сполучникові конструкції з використанням сполучника *щойно* в значенні «як тільки, відразу» для точного встановлення часу дії, наприклад: *щойно після сніданку*; *щойно прийшов, як ...*; сполучникові конструкції з використанням сполучника *аби* в значенні «щоб» для встановлення завершення часу дії, характерні для ідіом (прокльонів, заклинань, побажань, віншувань тощо), наприклад: *аби тебе дівки любили!*, *аби тебе шляк трафив!*; сполучникові конструкції з використанням сполучника *заки* в значенні «допоки», «коли» для встановлення допустового, можливого часу виконання дії, характерні для ідіом, наприклад: *заки море перелечу ...*, *заки зима ...*, *заки сонце зійде*; активно вживаними і сьогодні в Галичині є конструкції родового або давального відмінків без прийменників (*мене болить голова, мені болить голова*) [14, с. 5]; у чергуванні голосних *о/і* в префіксах, корені слів в нормативну базу сучасної української мови увійшли галицькі елементи з *і*, водночас, для мовлення Наддніпрянщини характерними є форми з *о*, наприклад: *достану і дістану, порвали і пірвали, zostалися і зісталися*; *зо мною і зі мною, надо мною і наді мною, зо Львова і зі Львова* тощо; дієслівні конструкції з часткою *-ся/-сь*, яка стоїть перед дієсловом, наприклад: *як ся маєш, гілки ся схилили*; форма недоконаного майбутнього часу з допоміжним дієсловом

буду, наприклад: *буду питав* у знач.: «питатиму», «буду питати»; змінювана конструкція дієслова минулого часу з церковнослов'янськими формами дієслова *бути* в теперішньому часі: *(я) єсьм, (ти) еси, (він) є (єсть), (ми) єсьмо, (ви) есте, (вони) суть*, наприклад: *пішла би-м, зневірила-м ся*; в обох варіантах літературної мови, як і в сучасній літературній мові, «при перехідних дієсловах паралельно вживалися іменники у формі називного й родового відмінків (*взяти ніж і ножа, дати п'ятак і п'ятака, посилати слуг і слуги, доглядати дітей і діти, любити людей і люди*), проте, – наголошує І. Матвіяс, – в західноукраїнському варіанті первісні конструкції з формами називного відмінка іменників уживалися частіше й послідовніше» [14, с. 5]; запозичення з польської та німецької, які кількісно переважають запозичення з інших мов.

С. Вакуленко слушно зауважує, що «... новотворена норма почала вбирати в себе дедалі більше елементів західного походження, щонайперше в словництві та в правописі, не так ясно в граматиці. Свого вивершення ця нова тенденція сягнула у т. зв. «харківському» правописі 1928 р. (інакше званому «скрипниківкою») – відповідно до його засадничої «соборницької» загальної настанови. Аналогічні процеси йшли й у тогочасному нормативному словникарстві, відкритому для лексики західного походження (включно з численними полонізмами). [...] Попри певну неусталеність мововжитку та часткову незгоду між самими кодифікаторами щодо оцінки тієї чи тієї форми як бажаної чи небажаної, загалом у цей період часу досягнуто вирішального поступу в унормуванні всіх структурних рівнів української мови, спертому на широке наукове дослідження її розвоєвих тенденцій» [1, с. 246].

Отож, соціолект української галицької інтелігенції, що органічно пов'язаний з діалектами, регіолектами й іншими соціолектами та ідіолектами Східної Галичини і тогочасною українською літературною мовою в Галичині, безперервно впливав і на загальнонаціональну українську літературну мову. «В одних випадках активно вносячи своє, в інших – підтримуючи й не даючи занепасти тому, що давніше було спільним, а згодом стало занепадати на сході України. Українська літературна мова, – наголошує Ю. Шевельов, – зародившись на киево-полтавській основі, давно вже перестала бути киево-полтавською, давно вже стала діалектно-многоосновною» [24, с. 118]. Саме в результаті мовних впливів, взаємодії та компромісів між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови, які були зафіксовані в «Українському правописі» (1928 р.), граматиках і словниках кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. й утворився єдиний мовний стандарт, вироблений у результаті спільної мовотворчої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920 – 2015 рр.). *Українська мова : унормування, розузормування, перевнормування (1920 – 2015)*. Харків, 2018.
2. Винницький В.М. Акцентуаційні етюди : монографія. Львів – Жовква, 2004.
3. Гірняк С.П. Мовні портрети української галицької інтелігенції: Уляна Кравченко, Константина Малицька, Іван Франко. *Українська мова*. № 4 (60). 2016. С. 103 – 121.

4. Гіряк С.П. Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX – початок XX століття) : монографія. Дрогобич : Посвіт, 2018.
5. Гриценко П.Ю. Чи ми навчилися за сто років мислити інакше? (до 100 річниці дня Соборності України). URL : <https://www.youtube.com/watch?v=L8XJS-o3wkE>
6. Зелінська Н. Поетика приголомшеного слова : Українська наукова література XIX – початку XX ст. : монографія. Львів, 2003.
7. Караванський Св. Секрети української мови : науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики. Київ, 1994.
8. Лесюк М.П. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія. Івано-Франківськ, 2014.
9. Масенко Л.Т. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2005.
10. Масенко Л.Т. Нариси з соціолінгвістики : посібник. Київ, 2010.
11. Матвіяс І.Г. Особливості фонетичної системи в західноукраїнському варіанті літературної мови. *Мовознавство*. 2011. № 4. С. 16–21.
12. Матвіяс І.Г. Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови (словозміна). *Культура слова*. 2011. Вип. 75. С. 148–156.
13. Матвіяс І.Г. Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови в усталенні норм у галузі словотвору. *Мовознавство*. 2012. № 2. С. 53–57.
14. Матвіяс І.Г. Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови в усталенні норм у галузі синтаксису. *Мовознавство*. 2013. № 1. С. 3–8.
15. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Жовква, 1936. Київ, 1994.
16. Підкуймуха Л.М. Лексичний склад західноукраїнського варіанта літературної мови (на матеріалі художніх текстів львівських письменників першої пол. XX ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2016.
17. Пилипович М. Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови. Київ : Нове життя (Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки), 1913.
18. Польсько-український словник : у двох томах. Т. 2. 1 (О – R) / головний редактор Л.Л. Гумецька. Київ, 1959.
19. Сімович В. Граматика української мови : для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з одмінами та додатками. Київ – Ляйпціг, 1919. 584 с.
20. Ткач Л.О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 2 : Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці, 2007.
21. Чапленко Василь. Українська літературна мова її виникнення й розвиток (XVII – 1917 р.). Нью-Йорк, 1955.
22. Чапленко Василь. Українська літературна мова в українській самостійній державі 1917 – 1920 років. Том. II. Нью-Йорк, 1962.
23. Чапленко Василь. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). Нью-Йорк, 1970.
24. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ, 2003.
25. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : стан і статус. *Вибрані праці : у двох книгах. Книга I. Мовознавство*. Київ, 2009.
26. Шевельов Ю. Мовне внормування на Україні та його введіснення : доповідь виголошена на конференції «Мови та літератури неросійських народів Радянського Союзу»

22-23 жовтня 1976 р. в Університеті ім. Макс-Мастера (Гамелтон, Онтаріо). *Українська мова : унормування, розунормування, перевнормування (1920 – 2015)*. Харків, 2018. С. 515 – 535.

Hirnyak Svitlana

Sociolect of the Galician intelligence and the Ukrainian literary language of the late 19th – the first half of the 20 th century.

The article briefly describes the influence of the social intellect of Eastern Galicia on the formation of accentological, lexical, morphological and syntactic norms as the western variant of the Ukrainian literary language of the late XIX – the first half of the XX century, as well as the nationwide Ukrainian literary language.

Keywords: *Eastern Galicia, intelligentsia, sociolect, language norm, western version of the Ukrainian literary language, nationwide Ukrainian literary language.*

УДК 811.161.2-26'36(091)

Лідія П. Гнатюк

(Київ, Україна)

З історії граматичних варіантів *світа* / *світу*

У статті досліджено історію співіснування граматичних варіантів *світа* / *світу* в українській літературній мові. Показано, що наслідки процесу взаємодії іменників колишніх (індоєвропейських) *ǵ-основ з іменниками колишніх *ǵh₂-основ, який почався ще у праслов'янський період, стали причиною варіантності граматичних форм родового відмінка однини іменників чоловічого роду.

Ключові слова: граматичний варіант, граматична варіантність, історія української мови, історія української літературної мови.

Граматичні варіанти – цікаве й інформативне явище сучасної української літературної мови, яке проливає світло на тривалі процеси становлення мовної норми. До таких варіантів належать зокрема *нівсвіту* і *нівсвіта*, які з позначкою *невідм.*, ч. у значенні 'половина земної кулі' без ремарки щодо застарілості другої форми зафіксував і одинадцятитомний «Словник української мови» [СУМ, т. 6, с. 386], і через понад 40 років – «Словник української мови» за ред. В.В. Жайворонка [Ж., 763].

В одинадцятитомному «Словнику української мови» до лексеми *світ*¹ '1. розм. Те саме, що світло¹. 2. Час перед сходом сонця; світанок' і омоніма *світ*² '1. Сукупність усіх форм матерії як єдине ціле; всесвіт. 2. Окрема частина всесвіту. 3. Земна куля. 4. Людське суспільство, об'єднане певними соціальними, культурно-історичними та етнографічними ознаками. 5. Певна галузь, сфера явищ природи. 6. Певна галузь, сфера діяльності людей. 7. Обмежене коло людей, що становить вищий прошарок привілейованих класів буржуазно-дворянського суспільства' родовий відмінок однини подано так: «-у і *заст.* -а» [СУМ, т. 9, с. 84]. У «Словнику української мови» за ред. В.В. Жайворонка ці омоніми (перший із них уже подано з позначкою «застаріле») наведено тільки з флексією *-у* в родовому відмінку однини [Ж., 1029].

Наведені факти дуже промовисті, оскільки відбивають наслідки тривалого співіснування в українській літературній мові граматичних варіантів, що постали як продовження в українській мові давніх праслов'янських процесів взаємодії іменників колишніх (індоевропейських) *ǫ-основ з іменниками колишніх *ǵ-основ. До першої групи належала переважна більшість іменників чоловічого роду, до другої – лише незначна їх частина, представлена в старослов'янській мові лексемами *сынъ*, *воль*, *верхъ*, *ледъ*, *медъ*, *поль* у значенні 'половина', а також, на думку деяких мовознавців, *домъ* тощо. У родовому відмінку однини іменники першої групи мали закінчення *-а*, другої – *-у*.

Уже в старослов'янських рукописах засвідчено поплутання закінчень родового відмінка однини іменників колишніх *ǫ-основ та *ǵ-основ. Цю тенденцію відбивають і києворуські пам'ятки [1, с. 45], і староукраїнські тексти XIV–XV ст. [3, с. 238–240, 260–261, 284–287, 310–311]. Варіативність флексій *-а* й *-у* тих самих іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини набуває поширення в XVI–XVIII ст.; вона має місце і в мовній практиці І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. Сучасний українськомовний мовець і нині далеко не завжди впевнений щодо форм багатьох іменників чоловічого роду (переважно запозичених) у родовому відмінку однини: *аспекта* чи *аспекту*, *спектра* чи *спектру*, навіть *сайта* чи *сайту* тощо.

У новій українській літературній мові іменники колишніх *ǫ-основ, які не позначали якогось конкретного предмета чи явища, стали набувати в родовому відмінку однини переважно закінчення *-у*. Співіснування в мовній практиці українців обох флексій *-а* та *-у* в названій граматичній формі добре видно на прикладі омонімічної пари *ǫ-основ *світ*¹ та *світ*².

*Свѣтъ*¹ '1. Світло, сяйво. 2. Світильник, лампа' і *свѣтъ*² 'світ' засвідчено вже в старослов'янських рукописах [СС, с. 596] з традиційною для колишніх *ǫ-основ флексією *-а* в родовому відмінку однини. У пам'ятках староукраїнської мови XIV–XV ст. родовий відмінок однини *свѣтъ* 'земля з усім, що на ній живе, існує' зафіксовано лише з флексією *-а* (11 випадків) [ССУМ, т. 2, с. 326]. Словопоказчик до «Пересопницького євангелія» (1556–1561), укладений І.П. Чепігою, містить обидва лексико-семантичні варіанти від *свѣтъ*² тільки з флексією *-а* в родовому відмінку однини: 'всесвіт' – 9 разів, 'суспільство' – 30 разів; один раз із закінченням *-а* засвідчено омонім *свѣтъ*¹ 'джерело світла'. Флексія *-у* в такій граматичній формі цим омонімам ще не була притаманна. У барокових проповідях Антонія Радивиловського (XVII ст.) обидва згадані омоніми в родовому відмінку однини також послідовно засвідчено лише з флексією *-а* [АР, с. 320]. У віршах Климентія Зіновієва та зібраних ним прислів'ях і приказках (поч. XVIII ст.) лексеми *свѣтъ*¹ і *свѣтъ*² у родовому відмінку однини також мають лише флексію *-а*: *за парою свѣта не выдати* [З., с. 226]; *от початку свѣта* [З., с. 292], *до кончини свѣта* [З., с. 290], *по воль свѣта тому дѣтєся* [З., с. 242] тощо.

Укладачі видання актової книги Київського підкоморського суду (1584–1644) звернули увагу на «поширення флексії *-у* в родовому відмінку однини назв предметів та абстрактних понять (друга відміна)» [2, с. 42].

Таку саму картину спостерігаємо й у родовому відмінку однини лексико-семантичного варіанта світ² '2. Суспільство'; сполука *цей світ*, як зазначено у «Словнику мови Шевченка», позначає, за релігійними уявленнями, земне існування людини на протиположному до потойбічного; *той світ* – потойбічне існування на протиположному до земного [СШ, т. 2, с. 231–232].

<p>Тойді ж, мої любі, як мене не стане, Згадайте про мене, про мою Мар'яну; Я вам з того світа, любі, усміхнусь. «Мар'яна-черниця» (1841)</p> <p><...> Як билина, Як лист за водою, Пішов козак з сього світа, Все забрав з собою. «У неділю не гуляла» (1844)</p> <p>Може, вернеться надія З тією водою Зцілющою й живущою, Дрібною сльозою. Може, вернеться з-за світа В пустку зимувати <...> «Заворожи мені, волхве...» (1844)</p> <p>А я зберу з всього світа Всі зла і всі муки! «Великий льох» (1845)</p> <p>А дівочі молодії Веселії літа, Як квіточки за водою, Пливуть з сього світа. «Закувала зозуленька» (1848)</p>	<p>Кругом святого Чигрина Сторожа стане з того світу, Не дасть святого розпинать. «Гайдамаки» (1839–1841)</p> <p>А ви до мене на весілля З того світу прийшли? Мені вже й косу розплели, Та пан приїхав... [«Марина»] (1848)</p>
---	--

Обидва лексико-семантичні варіанти **світ**¹ мають у родовому відмінку однини в текстах Шевченка і **-а**, і **-у**.

Світ² '1. Світанок; схід' [СШ, т. 2, с. 232 – 233]:

<p><...> Було, як смеркає, Защобече на калині – Ніхто не минає. Чи багатий, кого доля, Як мати дитину, Убирає, доглядає, Не мине калину. Чи сирота, що до світа Встає працювати... «На вічну пам'ять Котляревському» (1838)</p>	<p>І ждем його, того світу, Мов матері діти. «За сонцем хмаронька пливе» (1848)</p> <p>І дожидає того світу, Щоб знов на його подивитись. «У нашім раї на землі» (1849)</p>
--	---

<p>До схід сонця воду брала, В барвінку купала, До півночі колихала, До світа співала... «Сова» (1844)</p> <p>Ото яка недотика! Не та рано встала, Що до світа упилася... А та, що й проспалась! «Великий льох» (1845)</p> <p>Пор.: <i>удосвіта</i> в сучасній українській літературній мові</p>	<p>Хотіла спать, але не спала. І ждала світу, і дожить До світу Божого боялась. «Петрусь» (1850)</p>
--	--

2. *Світ*² 2. Промениста енергія, що йде від якогось тіла і сприймається зором, роблячи видимим усе довкола' [СШ, т. 2, с. 232 – 233].

<p>Отаке-то! не здивуйте, Що вороном кричу: Хмара сонце заступила, Я світа не бачу «Сліпий» (1845)</p>	<p>Місяцю мій ясний! З високого неба Сховайся за гору, бо світу не треба «Гайдамаки» (1839–1841)</p> <p>Із-за лісу, з-за туману Місяць випливає, Червоніє, круглолиций, Горить, а не сяє, Неначе зна, що не треба Людам його світу, Що пожари Україну Нагріють, освітять. «Гайдамаки» (1839–1841)</p>
---	---

Т. Шевченко вживає з традиційною староукраїнською флексією **-а** й інші іменники колишніх **й**-основ, які в сучасній українській літературній мові мають нормативну флексію **-у**:

Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа.
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика, та й годі.
А історія!.. поема
Вольного **народа**!

Що ті римляне убогі!

«І мертвим, і живим, і ненарожденним...» (1845).

У текстах Г. Квітки-Основ'яненка, як свідчить словник мови його творів, засвідчено форми родового відмінка однини від *світ*² '1. 'Земна куля з усім, що на ній є' і з *-у*, і з *-а* (переважає традиційна книжна флексія *-а*): *преставлення світу*, *з світу* і з *світа*, *проти світа*, *на край світа*, *на кінці світа* [Кв., т. 3, с. 189 – 190]. Варіантні флексії притаманні й формі родового відмінка однини від *світ*¹ 'час перед сходом сонця; світанок': *до світа* (переважає) і *до світу* [Кв., т. 3, с. 191].

У збірнику М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864) зафіксовано родовий відмінок однини від *світ*² переважно з флексією *-а*: '1. Усесвіт; земля з усім, що на ній є': *кілько світа*, *тільки й дива* [Н., с. 56]; *ледащо з цілого світа* [Н., с. 164]; *всього світа не забереши* [Н., с. 238]; *язик на кінець світа заведе* [Н., с. 503]; '2. Суспільство': *світу запобігти (помочі од людей)* [Н., с. 223]; *як з того світа встав* [Н., 368]. Таку саму флексію *-а* засвідчено й у родовому відмінку однини від *світ*¹ 'світло': *Хіба тільки світа, що у вікні* [Н., с. 263]. Надзвичайно цікавою є авторська примітка щодо родового відмінка однини омоніма *світ*¹ 'світло': *поки світа й сонця (або: світу сонця)* [Н., с. 199]. Автор підкреслює рівноцінність граматичних варіантів *світа* і *світу*.

У поетичних текстах XVIII ст. натрапляємо на обидві флексії – *-у* та *-а* – в родовому відмінку однини *світ*²: *Кінець світу юж приходить...* [УЛ, с. 107]; *Ми тя будем всі хвалити, поки нам світа стане ...* [УЛ, с. 109].

У «Словарі української мови» Б. Грінченка *світ* 'свѣтъ, разсвѣтъ' і *світ* 'свѣтъ, міръ, вселенная' подано в родовому відмінку однини з флексією *-у* [Гр., т. 4, с. 108], яка вже набула поширення в народному мовленні; водночас наведено стійку сполуку *від світа дурень* [Гр., т. 4, с. 108]. У живому мовленні Львова й досі побутує варіант наведеної сполуки – зневажливе, іронічне *йолуп від світа* [ЛЛ, с. 694].

У «Фразеологічному словнику української мови» відбито тривале співіснування в живому мовленні українців граматичних варіантів *світа* і *світу*: *аж на край світа* [ФС, кн. 2, с. 786] – *на край світу* [ФС, кн. 2, с. 788], *за слізьми світа не бачити* [ФС, кн. 2, с. 786] – *не бачити світу* [ФС, кн. 2, с. 788], *побачити світа* [ФС, кн. 2, с. 786] – *набачитися світу* [ФС, кн. 2, с. 788], *світа не видати* [ФС, кн. 2, с. 786] – *світу не видно* [ФС, кн. 2, с. 788] та ін.

Отже, кодифіковані в сучасній українській літературній мові граматичні варіанти *півсвіту* і *півсвіта* у значенні 'половина земної кулі' відбивають наслідки тривалих процесів (корені яких сягають іще праслов'янської доби) взаємодії флексій *-а* та *-у* в родовому відмінку однини іменника *світ* із семантикою 'усесвіт; земля з усім, що на ній є'; ця варіантність підсилювалася аналогічними явищами в родовому відмінку однини омоніма *світ* 'світло'.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української мови. Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова [та ін.]; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.

2. Німчук В.В., Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644) / відп. ред. В.В. Німчук. – К., 1991. – С. 5 – 56.

3. Царалунга І. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст. : монографія / І. Царалунга. – Хмельницький: ФОП Гонта А.С., 2017. – 448 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АР – Антоній Радивилівський. Барокові проповіді XVII століття / Підгот. наук. дослідження, тексту, показників О. Ніка, Ю. Олешко. – К. : Освіта України, 2019. – XIV+381 с.

Гр. – Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко; НАН України, Ін-т укр. мови. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 4. – 609 с.

Ж. – Словник української мови / відп. ред. В.В. Жайворонок. – К. : Просвіта, 2012. – 1316 с.

З. – Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / Зіновіїв Климентій; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; відп. ред В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1971. – 391 с.

Кв. – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – Х. : ХДУ, 1978. – Т. 1. – 664 с.; 1979. – Т. 2. – 680 с.; 1979. – Т. 3. – 689 с.

ЛЕК – Ващенко В. С. Лексика “Енеїди” І. П. Котляревського : покажч. слововживання / В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1955. – 207 с.

ЛЛ — Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт / 3-є вид., змінене і доповн. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 896 с.

ПЄ – Пересопницьке євангеліє, 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. мови; редкол.: О. С. Онищенко [та ін.]; підгот.: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К. : [б. в.], 2001. – 669 с.

СС – Старославянський словарь : (по рукописам X–XI веков) / [Э.Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др.]. – 2-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1999. – 842 с.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 631 с.; 1978. – Т. 2. – 592 с.

СУМ — Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР; редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. – К. : Наук. думка. – 1975. – Т. 6. – 832 с.; – 1978. – Т. 9. – 916 с.

СШ — Словник мови Шевченка: В двох томах / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. В. С. Ващенко (відповід. ред.) та ін. — К.: Наук. думка. — 1964. Т. 2: О — Я / Ред. тому: В. Г. Маринченко, Л. О. Родніна. 1964. — 569 с.

УЛ — Українська література XVIII ст. [редкол.: І.О. Дзевєрін (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 695 с.

ФС – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [редкол. : Л. С. Паламарчук (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с.; 1999. – Кн. 2. – С. 529–980.

Hnatiuk Lidija

From the history of grammatical variants свима / свимы

The article examines the history of co-existence of grammatical variants of the свима / свимы in the Ukrainian literary language. It is shown that the consequences of the process of interaction of the nouns of the former (Indo-European) *ǵ-bases with the nouns of the former *ũ-bases, which began in the Proto-Slavic language, have caused the variability of grammatical forms of the genitive singular of masculine nouns.

Keywords: *grammatical variant, history of the Ukrainian language, history of the Ukrainian literary language.*

УДК 811.161.2'81'367.335.1

Катерина Г. Городенська

(Київ, Україна)

Формально-граматична та семантико-синтаксична типологія розділових складносурядних речень української мови

У статті обґрунтовано виокремлення розділових складносурядних речень на основі значеннєвих різновидів розділового семантико-синтаксичного відношення – значення взаємоусунення, значення чергування, повторюваності дій чи явищ та значення запобігання дії (станові). Запропоновано зумовлену ними семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну типологію цих речень. Схарактеризовано зміст трьох семантико-синтаксичних типів розділових складносурядних речень, визначено засоби його вираження.

Ключові слова: *розділові складносурядні речення, розділове семантико-синтаксичне відношення, значення взаємоусунення, значення чергування, повторюваності дій, явищ, розділові сполучники, семантико-синтаксичний тип.*

Складносурядні речення, предикативні частини яких пов'язані розділовими сполучниками, в українській граматиці називали або складносурядними реченнями з розділовими сполучниками [13, с. 172 – 173; 12, с. 196; 11, с. 347; 20, с. 242], або розділовими складносурядними реченнями [8, с. 137; 9, с. 407; 3, с. 307].

У логіці розділові складносурядні речення співвіднесено з диз'юнктивними (розділовими) судженнями, які поділено на строго-розділові (строга диз'юнкція) та єднально-розділові (слабка диз'юнкція) судження [6, с. 126 – 132].

У семантичному синтаксисі розділові складносурядні речення оперті на розділове відношення як такий різновид власне-семантичного відношення, для якого характерна нетотожність семантичних функцій обох елементарних речень щодо пропозиціонального предиката, вираженого сполучником, у складному реченні, тобто семантичним відношенням між елементарними реченнями несиметричних

функцій [4, с. 73 – 74]. І.Р. Вихованець схарактеризував розділові відношення між елементарними реченнями у складному реченні як «відношення, що вказують на взаємовиключення, несумісність повідомлюваного в елементарних реченнях. Вони передбачають такий зв'язок двох ситуацій, за якого одна ситуація уже самою своєю наявністю виключає другу. Отже, основний зміст складних речень із розділовими відношеннями між частинами полягає в повідомленні про дві несумісні ситуації, з яких можлива в даний момент і за певних умов яка-небудь одна, а не обидві одночасно» [4, с. 76].

Розділові семантичні відношення між поєднуваними предикативними частинами у складносурядному реченні українські мовознавці послідовно диференціюють на два внутрішні значеннєві різновиди, перший із яких називали різними термінами, але вони не змінювали його суті, а саме: взаємовиключення і чергування подій, явищ [12, с. 196 – 197; 3, с. 307; 11, с. 347; 20, с. 242 – 243], виключення і чергування подій, явищ [10, с. 258; 18, с. 620] та взаємоусунення і чергування, повторюваність дій, явищ [5, с. 64 – 65]. А.П. Грищенко на основі граматичних ознак, внутрішньої значеннєвої диференціації розділового відношення, найважливіших функціональних відмінностей між окремими варіантами цих відношень виокремив дві структурно-семантичні моделі складносурядних речень: 1) основний зміст першої полягає в повідомленні про несумісні дії або факти, з яких можлива (можливий) за певних умов яка-небудь одна (який-небудь один), а не обидві (обидва) одночасно; 2) значення другої моделі передбачає реалізацію як однієї з названих дій, так і всіх разом [8, с. 142 – 143]. Відмінність його концепції від концепції І.Р. Вихованця полягає в тому, що розділове відношення – це також відношенням між двома і більше несумісними ситуаціями і що за певних умов можуть бути реалізованими одночасно всі несумісні дії, а не якась одна з них.

Відома спроба диференціювати розділові відношення на «власне розділові, що вказують на взаємовиключення, несумісність, і невласне розділові, які передбачають синтез тотожності (рівнозначності) і розмежування» [14, с. 70].

Якщо дослідники були переважно одноставними у трактуванні розділових сполучників як засобів вираження розділових семантико-синтаксичних відношень, що ґрунтуються на несумісності значень поєднуваних предикативних частин складносурядного речення, на їх взаємоусуненні, то склад таких сполучників вони окреслювали неоднаково. До них традиційно зараховували сполучники *або, чи, або... або, чи... чи, хоч... хоч, чи то... чи то, то... то*, зрідка додавали *а чи, а чи... а чи, не то... не то*. Дехто з дослідників виокремлював лише чотири базові розділові сполучники (*або, то, чи, хоч*), а повторювані сполучники *або... або, то... то, чи... чи, хоч... хоч* уважав їхніми формами [15, с. 41 – 42; 16, с. 303].

Крім цих розділових сполучників мовознавці подавали й інші, які сьогодні вийшли з активного вжитку і можуть трапитися хіба що в мові художнього твору, фольклору або в розмовному мовленні. Одні з них рівнозначні сполучникам *або, чи*, серед яких – *а то, чи то, не то*, інші – повторюваним сполучникам *або... або, хоч... хоч*, до яких зараховували *будь... будь* [1, с. 505], *раз... раз, коли не... то, якщо не... то, як не... то (так)* та ін. [19, с. 105 – 106].

Із формально-синтаксичного погляду розділові сполучники у складносурядному реченні традиційно вважають однотипними, оскільки вони поєднують граматично незалежні предикативні частини та виражають сурядний зв'язок між ними. Це корелює з основною (диференційною) ознакою сурядного зв'язку як синтаксичного (формально-синтаксичного) зв'язку, яким поєднані синтаксично (граматично) незалежні компоненти. Проте деякі дослідники скоригували синтаксичну і семантичну незалежність предикативних частин у складносурядному реченні і констатували, що семантико-синтаксична рівноправність цих частин «відносна, бо вони структурно, семантично та інтонаційно взаємопов'язані і взаємозумовлені» [10, с. 250 – 251]. На нашу думку, не можна ототожнювати синтаксичну незалежність предикативних частин у розділових складносурядних реченнях із структурною та семантичною взаємозумовленістю цих частин як їхньої структурно-семантичною ознакою. Слушним вважаємо твердження про тісніший формально-граматичний взаємозв'язок предикативних частин у розділових складносурядних реченнях порівняно з єднальними та зіставно-протиставними складносурядними реченнями, предикативні частини яких можуть, на противагу першим, ставати граматично незалежними синтаксичними одиницями [9, с. 408]. Структурну зумовленість предикативних частин визначає насамперед місце розділового сполучника в реченні: якщо він починає першу предикативну частину, то структурно передбачає другу предикативну частину і повторення такого самого розділового сполучника. На початку другої предикативної частини розділовий сполучник може стояти за умови наявності першої предикативної частини, але без повторення цього сполучника. Сприймання змісту попередньої частини (чи попередніх частин) розділових складносурядних речень залежить від наступної (наступних) так само, як і сприймання змісту наступної частини (наступних частин) від сприймання змісту попередньої (попередніх) [9, с. 408 – 409].

Відмінність між розділовими сполучниками полягає лише в тому, що одиничні, неповторювані *або*, *чи* пов'язують лише дві предикативні частини, унаслідок чого постають розділові складносурядні речення закритої структури, що мають замкнену, двокомпонентну формально-синтаксичну структуру, тоді як повторювані розділові сполучники *або... або*, *чи... чи*, *хоч... хоч*, *чи то... чи то*, *то... то* – довільну кількість предикативних частин, формуючи розділові складносурядні речення відкритої, незамкненої структури.

Семантико-синтаксичну типологію розділових складносурядних речень логічно ґрунтувати на внутрішній значеннєвій диференціації розділових семантико-синтаксичних відношень, яку передають розділові сполучники. **Перший семантико-синтаксичний тип** опертий на значення взаємоусунення дій або станів, виражених у предикативних частинах. Два вияви цього значення вможливають виокремити два семантико-синтаксичних підтипи: 1) складносурядні речення, розділові сполучники яких указують на реальний вияв однієї дії чи одного стану, передаючи значення 'одна (один) із двох можливих, запропонованих' (*або*, *чи*), напр.: *Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин **або** кушиться пахучий чебрець* (О. Гончар); *Знов голос той **чи** знов та сонна мрія?* (Леся Українка); *Фронт мовчав, **чи** його не чути було за вітряницею* (О. Гончар); *Я випадав з*

цього світу **чи** світ утікав від мене (Ю. Мушкетик); 2) складносурядні речення, розділові сполучники яких виражають реальність кожної дії (кожного стану) із ряду запропонованих, передаючи значення 'може бути і та (той), і та (той) або й усі разом' (або... або, **чи**... **чи**, хоч... хоч, **чи** то... **чи** то та ін.), напр.: Під неділю **або** Чіпка в Грицька з матір'ю, **або** Грицько в Чіпки з Христею (Панас Мирний) ...**чи** стануть вони мисливцями, **чи** будуть вони полювати в небі на свою стару лисицю з її вічними глюками, **чи** дозволять вони нам допити наш пообідній скотч (С. Жадан); *І чується той самий поклик жсавий: Хоч згинуті, а хоч добути слави* (В. Самійленко); **Чи то** так сонечко сіяло, **чи** так мені чогось було – мені так любо, любо стало (Т. Шевченко).

Найчіткіше, без модального ускладнення виражають розділовість одиничні сполучники *або*, *чи*, бо вони оформляють такий зв'язок ситуацій, за якого одна з них тільки тому, що вона є, усуває другу. Проте в *або* це значення виразніше, ніж у сполучника *чи*, бо останній надає йому відтінку непевності, оскільки «щільно в'яжеться з питальною часткою *чи*?» [1, с. 505]. Попри це модальне забарвлення обидва одиничні сполучники вважають виразниками найзагальнішого розділового значення [19, с. 105], що слугує підставою надати їм статусу власне-розділових сполучників. У деяких граматичних описах української мови до розділових складносурядних речень віднесено також складні конструкції із сполучником *а то*, ужитим зі значенням розділового сполучника *або* 'одна (один) із двох можливих, запропонованих' [18, с. 622], реалізація якого можлива переважно за певної умови, пор.: *На криласі стане, та й співає з дяком таки, а то* возьме та ще прочитає апостола (Т. Шевченко); *Скоро хочеш – вишлю, а то* привезу сам (М. Коцюбинський). Проте сфера вживання таких розділових складних конструкцій обмежена художньою літературою та розмовним мовленням. У граматиках російської мови до одиничних розділових сполучників першого семантико-синтаксичного типу додано і їхні повторювані варіанти *или... или* та *либо... либо*, що спричинило появу чотирьох розділових сполучників серед реалізаторів власне-розділових відношень [17, с. 627 – 628].

У повторюваних сполучників *або... або*, *чи... чи*, *хоч... хоч*, *чи то... чи то* розділовість поєднана насамперед із ширшою альтернативою, можливістю вибору, а також з іншими значеннями, зокрема з черговістю, послідовністю зміни дій, питальністю або ваганням, непевністю (пор.: *Або* рибу з їсти, *або* на дно сісти (Укр. прислів'я); *Або* ми вийдемо цієї ночі, *або* нас схоплять, перетнуть путь... (Ю Збанацький); *Чи* така вже вас родила мати, *Чи* до серця вам вкотився грім (А. Малишко); *Чи то*, врешті, у Бертольда Притутилося лицарство, *Чи то* владар бусурманський Міцно так тримавсь за царство (Леся Українка); *Чи то* війнув снігами небосхил, **чи то** так сумно розкричалась галич (Г. Світлична). Виразнішого питального забарвлення розділове відношення набуває в повторюваного сполучника *чи... чи* (пор.: **Чи** так він пройшов його, **чи** не треба йому опускати від сорому очі перед власною совістю? (Д. Бедзик); ...**чи** ти стаєш чимраз досконаліш, **чи** безсилою я стаю... (С. Йовенко). Традиційно до цих розділових сполучників зараховують повторюваний сполучник *не то... не то*, зазначаючи, що для нього більш характерний відтінок непевності [9, с. 408], пор.: **Не**

то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, *не то* вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський). Проте сьогодні відома думка, що його вживають в українській мові під впливом російської.

Розділові складносурядні речення, що належать до другого семантико-синтаксичного підтипу, дехто з дослідників зараховував до виразників переліково-розділового відношення, яке вважав основним для цього типу складносурядних речень. Зокрема, Л.І. Бурак зазначав: «Переліково-розділовими називаються такі синтаксичні відношення між складовими частинами складносурядних речень, за яких у цих реченнях повідомляється про перелік однаково можливих або неможливих, таких, що чергуються або взаємовиключаються, явищ і подій об'єктивної дійсності» [2, с. 14]. Він диференціював переліково-розділове відношення на більш конкретні різновиди залежно від сполучників. У білоруській мові до таких сполучників Л.І. Бурак зарахував повторювані сполучники *i... i, ni... ni* [2, с. 14]. А.П. Грищенко заперечив проти такого виокремлення, оскільки повторюваний сполучник *i... i* виражає перелік однаково можливих явищ або подій, а *ni... ni* заперечує таку можливість, отже, вживання цих повторюваних сполучників не пов'язане з повідомленням про чергування або взаємоусунення кількох явищ чи подій, тобто вони не виконують переліково-розділової функції [8, с. 140].

Другий семантико-синтаксичний тип розділових складносурядних речень сформований на значенні чергування дій чи станів, виражених у їхніх предикативних частинах. У нього найбільш знівельоване значення розділовості, яке передає повторюваний сполучник *то... то*, бо він спеціалізований на вираженні черговості дій чи явищ або повторюваної заміни одних іншими, що дало підставу деяким дослідникам вважати такі розділові складносурядні речення виразниками переліково-розділових відношень [9, с. 408], пор.: *Із-за темного дуба то калинова гілка вигинається..., то колюча гайова рожка покаже дрібні листочки й пахучу квіточку* (М. Вороний); *...то їхній щебет супроводжував загонисту мелодію, то загониста мелодія супроводжувала живий пташиний передзвін* (Є. Гуцало). У західноукраїнських говірках замість *то... то* вживають повторюваний сполучник *раз... раз*, але переважно для поєднання однорідних членів речення, напр.: *Звідти доносив вітер раз одноманітну пісню моряків, раз гру лютець* (О. Косач) [19, с. 106].

Третій тип розділових складносурядних речень особливий за значеннєвим виявом розділового семантико-синтаксичного відношення, що спричинило суперечності у визнанні його окремішності в різних слов'янських мовах. Одні дослідники його виокремлюють [21, с. 354; 2, с. 14; 19, с. 105], інші – заперечують [8, с. 141 – 142]. Ідеться про складносурядні речення, предикативні частини яких поєднані сполучником *а то*. Чеський дослідник Я. Бауер зарахував їх до розділових складносурядних речень, у другій предикативній частині яких повідомлено, що відбудеться, якщо не здійсниться те, про що мовиться (як про необхідне) у першій предикативній частині, до того ж надав розділовому відношенню в цьому типі речень причиново-наслідкового забарвлення [21, с. 354].

В українському мовознавстві з приводу вживання розділового сполучника *а то* із цим значенням досі немає єдиної думки. Ю. Шерех уважав, що в нього

загальне розділове значення зазнає модифікації залежно від позиції, у якій він ужитий. Якщо *а то* поєднує однорідні члени речення, то передає додатковий відтінок протиставлення або посилення, коли ж пов'язує частини складносурядного речення, то в нього з'являється відтінок запобігання події, що б сталася, якби не відбулося те, про що мовиться в першій сурядній частині [19, с. 105]. А.П. Грищенко не виділяв цього типу розділових складносурядних речень. Він застерігав, що комбінований сполучник *а то* можливий у розділових складносурядних реченнях за умови, «що *то* повторюється принаймні двічі», оскільки в таких реченнях, на його думку, «основну функцію поєднання сурядних частин виконує все-таки повторюваний сполучник *то... то*», складник *а* за значенням наближається до частки і в складносурядному реченні конструктивної ролі не виконує, він може бути опущеним [8, с. 141 – 142]. Цю думку проілюстровано реченням: «*То воли йому пристануть, або й хворіють – і тоді чумакові пропаща година; а то наші худобі нестане, ревуть воли голодні, за серце беруть чумака тою скаргою невимовною* (М. Коцюбинський)». Цілком очевидно, що українські мовознавці аналізували складносурядні речення з різними розділовими сполучниками і вираженими ними значеннями: Ю. Шерех виокремив комплексний розділовий сполучник *а то* зі значенням запобігання дії, що може статися, якщо не виконати дію, визначену в першій сурядній частині, цей сполучник близький за значенням до парного умовного сполучника *якщо... то*; А.П. Грищенко подав поширений часткою *а* повторюваний сполучник *то... то*, що виражає властиве йому значення повторюваності дії чи стану.

Складні речення зі сполучником *а то* у граматиках російської мови кваліфіковано також неоднаково. В одній із них його вважали зіставно-протиставним, причому значення протиставлення має в нього відтінок умови: «Складносурядні речення зі сполучниками *а то, не то, а не то* і за своїм загальним значенням, і за своєю структурою збігаються з реченням із сполучником *а*». [7, с. 242]. В іншій академічній граматиці сполучник *а то* визнано виразником як розділових відношень, так і відношень, що виходять за межі розділовості. Власне розділове значення він реалізує в побудовах, де за його допомогою уводять завершальну частину із запропонованого ряду, оформленого без сполучників або сполучником *то... то*. У двочленних побудовах розділове значення сполучника *а то* ускладнене суб'єктивною оцінкою, що виявляється в наданні переваги наступній ситуації порівняно з попередньою, або є відношенням альтернативної мотивації («інакше»), у межах якого цей сполучник є синонімом спеціалізованого виразника такого відношення – сполучника *не то (а не то)* [17, с. 628].

Попри неоднозначне трактування складних речень із сполучником *а то* неспростовним є те, що цей тип складносурядних речень в українській мові має значення альтернативної мотивації «інакше», яке відрізняє його від інших значень розділового семантико-синтаксичного відношення та слугує підставою для виокремлення його в самостійний семантико-синтаксичний тип розділових складносурядних речень в українській мові. Цей тип поширений переважно в розмовному мовленні та художньому стилі, напр.: Б о р и с. *Попрощався б з моїми батьками, а то розгніваються* (М. Кропивницький).

Отже, залежно від внутрішньої значеннєвої диференціації розділового відношення та засобів її експлікації складносурядні речення становлять три семантико-синтаксичних типи, перший із яких має два підтипи:

I. 1) складносурядні речення, розділові сполучники яких указують на реальний вияв однієї дії чи одного стану та передають значення ‘одна (один) із двох можливих, запропонованих’ (*або, чи*); 2) складносурядні речення, розділові сполучники яких виражають реальність кожної дії (кожного стану) із ряду запропонованих, передаючи значення ‘може бути і та (той), і та (той) або й усі разом’ (*або... або, чи... чи, хоч... хоч, чи то... чи то*).

II. Складносурядні речення, розділовий сполучник яких виражає черговість дій чи станів, виражених у їхніх предикативних частинах, повторювану заміну одних іншими (*то... то, раз... раз*).

III. Складносурядне речення зі значенням запобігання дії (станові), що може статися, якщо не виконати дію чи набути стану, визначених у першій предикативній частині (*а то*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л.А. Сполучники і сполучні групи (речення) // Булаховський Л.А. Вибрані праці: у 5 т. К. : Наук. думка, 1977. – Т. II. Українська мова. – С. 408 – 543.
2. Бурак Л.И. Сложносочиненные предложения в современном белорусском литературном языке : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец.10.02.02 «Белорусский язык». – Минск, 1958. – 22 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К. : Наук. думка, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К. : Наук. думка, 1983. – 220 с.
5. Городенська К.Г. Сполучники української мови. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
6. Горский Д.П. Логика. – М. : Учпедгиз, 1963. – 292 с.
7. Грамматика русского языка. – М. : АН СССР, 1954. – Т. II. Синтаксис. – Ч. 2. – 444 с.
8. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К. : Наук. думка, 1969. – 155 с.
9. Грищенко А.П. Розділові складносурядні речення // Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 407 – 409.
10. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови. – К. : Видавничий центр «Академія», 2010. – 384 с.
11. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
12. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К. : Рад. школа, 1961. – Ч. II. Синтаксис. – 284 с.
13. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис. – 408 с.
14. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений. – М. : Наука, 1986. – 201 с.

15. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові: Короткий нарис. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – 90 с.
16. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с.
17. Русская грамматика: в 2 т. – М. : Наука, 1980. – Т. II. Синтаксис. – 709 с.
18. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
19. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. – 402 с.
20. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.
21. Bauer J. Souřadné souvětí // Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české, II. – Praha, 1961.

Horodenska Kateryna

Semantic-syntactic and formal-syntactic typology of compound sentences with distributivity in Ukrainian language

Distinguishing of compound sentences with distributivity according to the semantic-and-syntactic relations (the meaning of interconnection, alternation, repetition of actions, phenomena and action preventing) is substantiated in the current article. The semantic-syntactical and formally-syntactic typology of these sentences is proposed. The content of the three types of compound sentences with distributivity is characterized, the means of its expression are determined.

Keywords: *compound sentences with distributivity, distributive semantic-and-syntactic relation, meaning of interconnection, alternation, repetition of actions and phenomena, distributive conjunctions, semantic-syntactic type.*

УДК 81'373.611:801.8

Василь В. Грещук,
(Івано-Франківськ, Україна)

Комплексні словотвірні одиниці у текстотворенні

У статті проаналізовано функції комплексних словотвірних одиниць у текстотворенні. Встановлено, що деривати як компоненти словотвірного типу, словотвірної категорії, словотвірного гнізда та словотвірної категорії можуть слугувати реалізації основних категорій тексту – його прогресії, локальної і глобальної зв'язності та смислової цілісності. На обширному мовному матеріалі проілюстровано можливості використання комплексних словотвірних одиниць у процесах породження тексту.

Ключові слова: словотвір, текст, комплексні словотвірні одиниці, когезія тексту, когерентність тексту.

У дериватології, як відомо, вузловою комплексною одиницею класифікації й опису в формантоцентричних дослідженнях словотвору є словотвірний тип, який виявляється в низці дериватів, що характеризуються спільністю таких трьох ознак: 1) словотворчого форманта; 2) частиномовної незалежності твірної основи; 3) словотвірного значення [5, с. 265]. Більш загальним словотвірним поняттям є словотвірна категорія, яка відрізняється від словотвірного типу тим, що при її визначенні не береться до уваги єдність словотворчого форманта [8, с. 218]. Отже, словотвірну категорію формують словотвірні типи з однаковим словотвірним значенням. І словотвірний тип, і словотвірна категорія – одиниці, що ґрунтуються на парадигматичних відношеннях, як такі, не можуть безпосередньо бути компонентами тексту, синтагматичним у своїй основі утворенням. Водночас ряди дериватів одного словотвірного типу чи однієї словотвірної категорії можуть виконувати певні текстоорієнтовані, текстотворчі функції. Текстотворчі функції рядів дериватів одного словотвірного типу чи однієї словотвірної категорії зумовлені передовсім спільністю словотвірної семантики та відповідними повторами. Повтор відіграє важливу роль у забезпеченні локальної зв'язності тексту. Деривати як носії спільного словотвірного значення пов'язують окремі сегменти тексту

або й увесь текст, якщо він невеликий за обсягом, в єдине ціле, а в випадку словотвірного типу цю зв'язність підсилює повтор словотворчого форманта, пор.: Хай буде *легко*. Дотиком пера. / Хай буде *вічно*. Спомином пресвітлим. / Цей білий світ – березова кора, / по чорних днях побілена десь звідам. / Сьогодні сніг іти вже поривавсь. / Сьогодні осінь похлинулась димом. / Хай буде *гірко*. Спогадом про Вас. / Хай буде *світло*, спогадом предивним. / Хай не розбудить смутку телефон. / Нехай печаль не зрушиться листами. / Хай буде *легко*. Це був тільки сон, / що ледь торкнувся пам'яті вустами (Л. Костенко. Хай буде легко. Дотиком пера). Деривати словотвірного ряду *легко – вічно – гірко – світло – легко* у наведеному тексті, завдяки спільності словотвірного значення 'так, як властиво тому, що названо мотивувальним прикметником', забезпечує взаємодію складників тексту, формуючи його цілісність. Як і в наведеному тексті повтор форманта *-о* у низці похідних із спільним словотвірним значенням, повтор суфікса *-ни(я)* у словотвірному ряді дериватів *гукання – благання – прощання – сподівання – ридання* словотвірного типу віддієслівних іменників із словотвірним значенням 'опредметнена дія, названа твірним дієсловом' та спільної для них словотвірної семантики слугує засобом тематичної прогресії сегмента тексту, який починається твірним для вихідного члена зазначеного словотвірного ряду *гукання* дієсловом *гукати*: Лиш сіра яблуня-обнога / Гукала гілкою листок. / Те голе, те її *гукання* / Безмовно вітер в хмари ніс, / Було *благання* в нім й *прощання*, / Не так *прощання*, як *благання* / Та ще непевне *сподівання*, / Та ще притишене *риданья*, / Як тому вишнячку, до сліз... (М. Вінграновський. Я думав – сам іду).

Повтор дериватів із однаковим формантом, що є носіями єдиного словотвірного значення часто трапляється в межах одного речення, напр.: Соловейко ніби зазирнув йому в папір, страшенно зрадив, *зацмокав, заахкав, задріботів, заплескав* у кастаньети (В. Винниченко На лоні природи). Таке використання компонентів словотвірного ряду одного словотвірного типу слугує увиразненню висловлення, конкретизації, деталізації словотвірної семантики, в даному випадку починальності дії, названої твірним дієсловом, лексичними значеннями похідних. Якщо ж деривати одного словотвірного типу вжито в ширшому за речення сегменті тексту, то вони ще й забезпечують його локальну зв'язність, пов'язуючи його компоненти спільністю словотвірного значення та повторенням дериваційного форманта в структурах похідних: Ці тіні на очах. І хризантемна ржа. / Цей ранній лід. Розсіймося квітками. / А *плеченько* в росі. А *серденькові* жаль. / Листочок-листопад... Встеляє камінь. / А *вустоньки*-вуста. А *хустонькою* піт... / Ці тіні на очах. І мальви, що минули. / А *рученьки* — як лід. / Сережки срібляні... / І *думонька*... І думи... / Я слухаю романс кларнетами смerek. / Горить свіча в кармінній карамелі... / Ці тіні на очах, як хризантемний хрест... / А *плеченько* в росі... Одне-одненьке... (С. Сапеляк. Ці тіні на очах). Структурно-смысловим осердям, на якому ґрунтується зв'язність сегмента наведеного поетичного тексту, є словотвірне значення здрібнілості, яку супроводжує пестливість. Воно пронизує сегмент тексту повторенням форманта *-еньк(-оньк-)*, який є носієм зазначеної словотвірної семантики, в низці дериватів *плеченько – серденько – хустонька – рученька – думонька*.

У поетичному тексті невеликого обсягу деривати одного словотвірного типу можуть бути засобом реалізації когерентності тексту, об'єднуючи, інтегруючи його частини в єдине ціле. Цьому слугує наскрізне використання таких похідних. Когерентність тексту досягається повторенням ізоструктурних дериватів, що є виразниками спільного для них словотвірного значення. Зазначену текстотворчу функцію реалізує у нижченаведеному тексті послідовне повторення віддієслівних дериватів із суфіксом **-ен-**, що мають словотвірне значення 'який перебуває в стані, що виникає в результаті процесу (дії або стану), названого мотивувальною дієсловом': А мій липень – мій любень такий / *Оспівочений*, / *Обморочений*. / В поцілунково-стиглих зірки / *Роззолочений*. / На козацькій коні до луки / *Приторочений*, / *Розохочений*. / Із чиєїсь легкої руки / *Ще й наврочений*. / Підфарбовує сиві роки – / *Спарубочений*, / *Нестолочений*. / Одбиває в танку каблучки / Та – *підбочений*. / І вмальовує губи в рядки / *Підшепочений*, / *Нерозхочений*. / До купальських утіх беручий / *Обжіночений* (П. Поліщук. А мій липень – мій любень такий).

«Поняття повтору так важливе тому, – підкреслює відомий текстознавець В. О. Лукін, – що через нього визначається зв'язність: деяка знакова послідовність на тій основі розглядається як зв'язана, оскільки має місце повторюваність різних знаків, їх форм, а також смислів; повторюючись вони скріплюють, «зшивають» таку послідовність в одне окреме ціле» [6, с. 24]. Повторення низки дериватів одного словотвірного типу в наведеному тексті завдяки цілеспрямованому повтору дериваційних формантів та спільного словотвірного значення саме «зшиває» весь текст чи його сегмент в єдине ціле, але цим не вичерпуються його функції в текстотворенні. Вживанням в одному тексті низки різнокореневих слів, що належать до одного словотвірного ряду, досягається текстоорієнтована актуалізація словотвірної структури слова. «Повтор на смисловому рівні, супроводжуваний повтором тотожних за формою частин слова (найчастіше дериваційних морфем), створює особливий вид звукопису, що вносить «поетичний складник» в структуру не лише поетичного, але й прозового тексту» [3, с. 21]. Під час такої актуалізації словотвірної структури дериватів одного словотвірного типу когезія тексту супроводжує посилення художньої виразності висловлювання, формування необхідної тональності текстової конотації, експресивізація тексту.

У зазначених текстоорієнтованих функціях найчастіше використовуються словотвірні типи префіксальних дієслів, при цьому як у прозових, так і в поетичних текстах [2, с. 80-82]. Окремі тексти, їх композиційно-змістові й оцінно-образні параметри ґрунтуються на «гіпертрофованому» використанні префіксальних дериватів одного словотвірного типу, пор.: пам'ять дощами *вимило* / розум вітрами *вимело* / хто тебе мила *вимолив*? / хто тебе з неба *виманив*? / звідки ти щастя *випало*? / взяло мене і *випило*.. / хто тебе в бога *вигадав*? / і для чиєї вигоди? / а не було вже виходу / окрім дурного випадку / сам я тебе і *вихопив* / як випадкову вигадку / сам же тебе і *вимислив* / сам же тебе і *вичислив* / і як пречистий вимисел / поміж рядками *вичитав* / я тебе мила *вимолив* / з божого саду *виламав* / і небеса відкрили ми / і обгорнули крилами / і не забракне сили нам / поки шепочуть губи: / мила а хто ти мила? / любий а хто ти любий? (Ю. Іздрік. RATTLE).

Префікс **ви-** в дериватах *вимити, вимести, вимолити, виманити, випасти, випити, вигадати, вихопити, вимислити, вичистити, вичитати, вимолити, виламати*, реалізуючи спільне словотвірне значення ‘старанність, ретельність звершення дії’, «виступає як скріпа-виразник одного значення, що підсилює звукову організацію вірша» [3, с. 21]. До створення «особливого типу звукопису» залучені й віддієслівні синтаксичні нульсуфіксальні деривати, в структурі яких наявний той же префікс **ви-**: *вихід, випадок, вигадка, вимисел*. Отож, слова одного словотвірного типу забезпечують не лише зв’язність і цілість наведеного тексту, а й беруть участь у формуванні суб’єктивної текстової модальності, змістом якої є вираження авторської оцінки і ставлення до висловленого. Вони додатково увиразнені поєднанням аналізованих дериватів в паронімічні пари, пор.: *вимило – вимело, вимолів – виманив, випало – випило, вимислив – вичислив*.

Словотвірна категорія повторює текстотвірчі можливості словотвірного типу, однак завдяки спільнозначним, але різнозвучним формантам похідних, у яких вона виявляється, дає змогу уникнути однотипності номінативних одиниць у текстотворенні та стилістично урізноманітнити їх, використовуючи деривати синонімічних словотвірних типів. Так, віддієслівні іменники з суфіксами **-нн(я)**, **-к(а)**, **о_с**, використані поперемінно в нижченаведеному тексті, підтримують єдність текстового ряду на основі спільності їх словотвірного значення ‘опредметнена дія’, нейтралізуючи водночас однотипність її вираження: Любив *скрип* коліс під важкими возами в жнива. Любив *пташиний щебет* у саду і в полі. Любив *плескіт* води весняної. І жаб’яче ніжно-журливе *кумкання* в болоті, як спадала вода весняна. Любив *співи* дівочі, *колядки, щедрівки, веснянки, обжинки*. Любив *гування* яблук в саду у присмерку, коли падають вони несподівано в траву (О. Довженко. Зачарована Десна) [2, с. 82].

І словотвірний тип, і словотвірна категорія є комплексними системоутворювальними одиницями, які є афіксальними спільнотами. Інший тип об’єднання похідних слів являють собою кореневі спільноти – словотвірні гнізда і його елементи – словотвірні парадигми [7, с. 4-10]. Словотвірне гніздо як множина спільнокоренових слів, упорядкованих відношеннями словотвірної похідності, теж ґрунтується на парадигматичних відношеннях, тому безпосередньо, як і словотвірний тип, і словотвірна категорія, у текстотворенні можуть використовуватися його компоненти – спільнокореневі деривати.

Спеціальні дослідження словотвірних одиниць у процесах творення тексту засвідчили, що деривати одного словотвірного гнізда можуть використовуватися в тексті як один із важливих чинників реалізації його основних категорій – зв’язності і цілісності. «Цілеспрямовано введені в текст спільнокореневі різноформантні деривати, які конкретизують загальну семантичну ідею, носієм якої є коренева морфема, відповідно до комунікативних завдань у словотвірного мотивовані значення лексем, забезпечують інтеграцію тексту, об’єднання його частин у єдине ціле. Компоненти словотвірного гнізда у формально-семантичній структурі тексту виконують роль архітектонічного каркасу, забезпечуючи одну з основних ознак тексту – єдність теми» [1, с. 140]. Яскравою ілюстрацією зазначеного слугує текст комедії М. Куліша «Мина Мазайло», в якому засобом

інтеграції частин тексту в єдине ціле, є фрагмент словотвірного гнізда з вихідним словом *Україна*. Текст цього твору відкриває діалог двох персонажів, у якому вжито деривати *український*, *по-українському*, *укрмова*. Тема «українства», задана в перших рядках тексту цими похідними, підтримується їх повторенням, передовсім означального прикметника *український*, в наступних репліках. Прогресію тексту супроводжує введення інших дериватів з коренем *україн-*, зокрема вершини словотвірного гнізда *Україна*, субстантива *українське* та десубстантива *українець*. Поряд із цим деривати *український* та *по-українському* як ознакові номінативні одиниці з виразними текстоорієнтованими функціями регулярно повторюються згідно з розгортанням теми тексту, розширюючи коло означуваних реалій: *дур український*, *українські мрії*, *українські прізвища*, *українська книжка*, *українські неписьменності*, *українське слово*, *українські губи*, *стан*, *ноги*, *український індекс*, *українські очі*, *рот*, *український хліб*, *українські дурниці*, *українська культура*, *український лікнеп*, *українська грамотність*, *українська земля*, *по-українському говорять*, *по-українському звучься*, *по-вкраїнському сказати*, *буде по-вкраїнському*, *означає по-вкраїнському*, *виступати і співати по-українському*, *по-вкраїнському закидати*. Регулярне повторення зазначених похідних поєднано з уведенням у текст нових дериватів із коренем *україн-* відповідно до потреб прогресії тексту, зокрема *українізувати*, *українка*, *українізація*, *українізатор*, *українізірований*. Таким чином, вихідне слово *Україна* та 13 кореневоспоріднених із ним дериватів, які формують ядро словотвірного гнізда (із повного словотвірного гнізда не використано вузькоспеціалізовані рідковживані похідні на зразок *україніка*, *україністика*, *українофіл* тощо) в тексті комедії вжито 148 разів [1, с. 80-85]. Корінь *україн-* як носій спільного семантичного гена [4, с. 142], втіленого в неоднакові лексичні значення різночастиномовних кореневоспоріднених дериватів, які цілеспрямовано використовуються впродовж усього тексту як його структурно-семантичні складники, об'єднує частини цього тексту в єдине зв'язне ціле.

Для пов'язування й об'єднання сегмента тексту в єдине ціле можуть використовуватися компоненти словотвірної парадигми – множини різночастиномовних дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені деривації. Словотвірну парадигму формує значно менша кількість дериватів, ніж словотвірне гніздо, що «спрощує» її використання в текстотворенні. Часто словотвірну парадигму утворюють один, два або лише кілька похідних. Нерідко складники словотвірної парадигми (їх частина) текстотворчу функцію виконують разом із словом, що слугує базою зазначеного словотвірного угруповання. Так, текстоорієнтовану функцію підтримування єдності теми тексту та його розгортання в оповіданні «Дума про діда» В. Симоненка виконують непохідне слово *дід* та безпосередньо мотивовані ним компоненти словотвірної парадигми *дідів*, *дідусь*. Вже перше речення тексту містить слово *дід*: Сиджу під клунею, а *дід* нанизу змагається з сонцем – хто першим закінчить свої денні турботи. Через речення воно повторюється: Гостра коса аж висвистує – так не терпиться *дідові* докосити останню ручку. Ще через два речення вжито дериват *дідів*: – Іванку! – доноситься до мене *дідів* голос. Обидва зазначені слова регулярно повторюються й далі в тексті, а єдність його теми підсилює дериват *дідусь*: Раптом ніби обухом хтось гепнув по серцю. Я

кинув сокиру в сніг і кинувся в клуню. – Дідусю! Завершує текст речення, в якому маємо неодноразове використання компонента словотвірної парадигми *дідів*: І колись обов'язково проснеться в його душі *дідова* краса, і житиме його *дідова* мудрість і *дідова* мова.

Таким чином, незважаючи на те, що комплексні одиниці класифікації та опису словотвору – словотвірний тип, словотвірна категорія, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма – ґрунтуються на парадигматичних відношеннях, вони можуть використовуватись як важливий чинник у текстотворенні. Компоненти кожної з названих комплексних одиниць на основі спільності їх формантної або кореневої частини (завдяки повторенню спільних дериваційних афіксів, що виражають єдине словотвірне значення, або кореневих морфем як носіїв спільного семантичного «гена» в рядах дериватів) можуть виконувати важливі текстотвірчі функції – забезпечувати локальну зв'язність тексту, творити постичний звукопис текстового ряду, підтримувати єдність і розгортання теми, інтегрувати частини тексту в єдине ціле, забезпечувати когерентність тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грещук О. Б. Словотвір у процесі породження тексту : дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 1996. 150 с.
2. Грещук В. В. Текстoorієнтована актуалізація дериваційних морфем. *Граматичні студії* : зб. наук. праць / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3, С. 80-87.
3. Земская Е. А. Словообразование и текст. *Вопросы языкознания*. 1990. № 6. С. 17-30.
4. Клименко Н. Ф. Як народжується слово. Київ : Радянська школа, 1991. 288 с.
5. Ковалик Іван. Вчення про словотвір. Вибрані праці / упорядник та автор передмови Василь Грещук. Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. 404 с.
6. Лукин В. А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум: монография. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство «Ось-89», 2005. 560 с.
7. Тихонов А. Н. Проблемы изучения комплексных единиц системы словообразования. *Актуальные проблемы русского словообразования*: сб. научн. статей / Самаркандский государственный педагогический институт им. С. Айни. Ташкент: Укитувчи, 1982. С. 3-13.
8. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. Teorie odvozování slov. Praha : Nakl. Českosl. akad. věd, 1962. 264 s.

Greshchuk Vasyl

Complex word-formation units in text creation

The article analyzes the functions of complex word building units in text creation. It is established that derivation as components of the word building type, word building category, word building nest, and word building category can serve as the implementation of the main categories of the text – its progression, local and global connectivity, and semantic integrity. The extensive linguistic material illustrates the possibility of using complex word building units in the processes of generating the text.

Keywords: word building, text, complex word building units, text cohesiveness, coherence of the text.

УДК 811.161.2'42:004

Наталія П. Дарчук

(Київ, Україна)

Дерево залежностей як параметр авторського стилю

У статті докладно описуються лінгвістичні засади побудови дерева залежностей українськомовного тексту за допомогою АГАТ-граматики. Внаслідок програмної реалізації лінійна структура речення перетворюється в ієрархічну структуру залежностей. Оскільки дерево залежностей дає важливу інформацію для стилістичних висновків, висвітлюється питання параметричної інформації. На основі автоматично створюваних дерев залежностей ДЗ і параметризації кожного речення виявлено особливості авторської манери українськомовного поетичного дискурсу.

Ключові слова: *дерево залежностей, параметр, словосполучення сурядні, підрядні, стилістичні синтаксичні фігури.*

В багатьох системах автоматичного опрацювання тексту, і вітчизняних, і зарубіжних, використовується спосіб формального синтаксичного аналізу, який базується на граматиці залежностей (ГЗ), а структура речення має вигляд дерева залежностей (ДЗ). В основі ГЗ лежить синтаксис Теньєра [4]. Метафорично будова речення уподібнюється молекулі, складається з атомів – слів, пов'язаних між собою. Принципи ГЗ такі:

- 1) при аналізі увагу скеровано на зовнішню мовну форму, лінгвістичні одиниці ототожнюються і класифікуються не на основі значення, як це має місце у традиційній граматиці, а на основі їх розподілу (дистрибуції) у мовленні [1]; кожне явище вивчається в оточенні інших явищ й у взаємодії з іншими явищами.
- 2) Лінгвістичний синтаксичний опис являє собою набір процедур опрацювання тексту, виконання яких у певному порядку має привести до створення моделі мовленнєвої діяльності.

3) В реченні розгортаються синтагматичні зв'язки або синтагматичні залежності.

4) Керування – синтаксична особливість слова.

Теоретичні засади, практичне значення і перспективи формального синтаксису у вигляді ДЗ для мовознавства були розроблені в І.П.Севбо у ґрунтовній праці «Графічне представлення синтаксичних структур і стилістична діагностика» [3].

І. Севбо пропонує такі основні домовленості ГЗ [3, с.8 – 9].

1. Речення будується з одиниць одного таксономічного (англ. *taxonomy* – систематизація) рівня – зі словоформ. Службові слова, як і повнозначні, вважаються мінімальними елементами синтаксичної структури.

2. Словоформи у реченні зв'язані відношенням підпорядкування, яке є узагальненням традиційних синтаксичних відношень керування, узгодження, прилягання (сурядність й однорідність вписуються в загальну систему підпорядкування).

3. У реченні є одна абсолютно незалежна словоформа – присудок. Усі інші словоформи підпорядковуються якомусь «хазяїну», причому тільки одному (у словоформи не може бути одночасно відразу двох керувальних). Однак одна словоформа може підпорядковувати більше двох словоформ. У системі підпорядкування виділяються два типи зв'язку в групі словоформ:

- гілкування, коли від однієї словоформи залежить кілька словоформ;
- ланцюжок підпорядкувань, коли кожна наступна словоформа залежить від попередньої.

Структура залежностей закінчується словоформами, яким не підпорядковані жодні інші словоформи.

4. Для кожної словоформи можна задати набір підпорядкувань, який відображає її поведінку в мовленні при побудові конкретних речень. Такі моделі описують валентності словоформ, тобто потенційні синтаксичні сполучуваності певної словоформи із залежними від неї словоформами.

5. Ієрархічна структура залежностей між словоформами речення зображується графічно за допомогою дужок, стрілок або у вигляді дерева залежностей.

Слід зазначити, що увагу розробників синтаксичного модуля автоматичної обробки українськомовного тексту АГАТ було сконцентровано саме на останніх двох положеннях (4-5), які використовувалися в більшості систем: числення моделей валентностей; графічна побудова дерева залежностей.

Мета даного проекту полягає у комплексній та аспектній розробці Корпусу текстів української мови стилів і дискурсів з можливістю «портретувати» речення, визначаючи **морфологічну характеристику** кожного члена речення із набором підпорядкувань і **синтаксичну у вигляді ДЗ**. Цей шлях забезпечує можливість, з одного боку, одержати однотипну, точну у лінгвістичному смислі інформацію, з іншого – створити за результатами розмітки набір параметрів стилістичного характеру, який свідчитиме про особливості авторського стилю. Ця мета передбачає наявність комп'ютерних інструментів – пакету програм для

різнобічної лінгвістичної обробки текстового матеріалу, в тому числі стилістичної, що також було частиною дослідження.

У створюваному нами синтаксичному аналізаторі АГАТ використовувалися такі стратегії: **послідовний і передбачувальний аналізи** – виражаються у наявності граматики сполучуваності кожної частини мови і кожної лексеми; **методика опорних точок** – при побудові алгоритмів і програми ходу синтаксичного аналізу [1]. Концепція аналізу та його послідовність така: 1) спочатку встановлюються зв'язки між словоформами і виділяються словосполучення в простому реченні / предикативній частині; 2) визначаються (ідентифікуються) складники – предикативні частини (у складному реченні); 3) встановлюються зв'язки між предикативними частинами. Розглянемо другий і третій етапи АСА.

При зображенні ДЗ дотримуємося таких умов: 1) коренем дерева вважається **присудок**, а підмет розглядається як заповнювач валентного місця поряд з іншими залежними елементами; корінь дерева не залежить від інших вузлів речення; 2) від кореня прямо або непрямо залежать усі інші вузли речення; 3) у дієслівному складеному присудку підрядний зв'язок спрямовано від допоміжного дієслова до лексично повнозначного, тобто ядром є допоміжне дієслово; пояснюється це тим, що саме допоміжне дієслово узгоджується у граматичних значеннях з підметом; 4) аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду зображується двома вузлами, причому підпорядкований зв'язок спрямований від допоміжного дієслова до повнозначного, тому що саме допоміжне дієслово узгоджується з підметом в особі, роді, числі; 5) в аналітичних формах порівняння, що складаються з двох слів, залежність має напрямок: від прикметника до прислівника; фразеологізми розглядаються як одне слово (*бити байдики*); 7) одним словом вважаються складені сполучники (*тому що*), прийменники (*в ім'я*), частки, які задаються окремими списками; 8) прийменники вважаються окремим словом і зображуються одним вузлом, тому що прийменник потребує певного відмінка і питання ставиться від прийменника: напр., **у кому-чому? у школі**; 9) прості частки розглядаються як окремі слова, тому що вони іноді здатні переміщатися у реченні; 10) складені числівники вважаються одним вузлом, при цьому іменник залежить від числівника, тому що відмінок іменника зумовлений валентністю числівника [1].

Проілюструємо результати роботи програми із побудови ДЗ. З речення поетичного тексту (при кожній словоформі наведено частини мови і граматичні коди – результат роботи автоматичного морфологічного аналізу):

А (СС)літо (ЛИ)сліпо (Н0)спішило (ГР)в (ПВ)осінь (КВ), Аж (Б0)спотикаючись (Гн)об (ПВ)соняшничиння (ЛВ)... ()І (СС)лапками (КЮ)сонячні (АА)зайчики (ІА)Котили (ГН)з (ПР)городу (ІР)капусту (КВ)чинно (Н0).

[А.Мойсієнко. Вибране. «Приємлю» / «А літо сліпо спішило в осінь»] виокремлено такі сполуки (табл. 1):

А (СС) літо (ЛИ) сліпо (НО) спішило (ГР) в (ПВ) осінь (КВ) , (,) Аж (ЬО) спотикаючись (Гн) об (ПВ) соняшничиння (ЛВ) ... (,) І (СС лапками (КЮ) сонячні (АА) зайчики (ЙА) Котили (ГН) з (ПР) городу (ЙР) капусту (КВ) чинно (НО) . (,)					
спішило	▼	сліпо	▼	дієслівна безприйменникова сполука	▼
спішило	▼	в	▼	дієслівна прийменникова сполука	▼
спішило	▼	літо	▼	координаційний зв'язок, сполука підмета і присудка	▼
спішило	▼	спотикаючись	▼	дієприслівниковий зворот	▼
спішило	▼	І	▼	Сурядний зв'язок у складному реченні	▼
в	▼	осінь	▼	прийменникова сполука	▼
спотикаючись	▼	об	▼	дієслівна прийменникова сполука	▼
спотикаючись	▼	Аж	▼	сполука з часткою	▼
об	▼	соняшничиння	▼	прийменникова сполука	▼
І	▼	Котили	▼	Сурядний зв'язок у складному реченні	▼
зайчики	▼	сонячні	▼	іменникова безприйменникова сполука	▼
Котили	▼	чинно	▼	дієслівна безприйменникова сполука	▼
Котили	▼	зайчики	▼	координаційний зв'язок, сполука підмета і присудка	▼
Котили	▼	з	▼	дієслівна прийменникова сполука	▼
Котили	▼	капусту	▼	дієслівна безприйменникова сполука	▼
Котили	▼	лапками	▼	дієслівна безприйменникова сполука	▼
з	▼	городу	▼	прийменникова сполука	▼

Табл. 1 Бінарні сполуки і типи синтаксичних зв'язків

В таблиці три колонки: в першій – головний член бінарної сполуки (хазяїн), в другій – підпорядкований їй член сполуки (слуга), а в третій – синтаксична інформація про тип сполуки.

Для кожного слова визначаються такі зв'язки: **підрядні, предикативні і сурядні**, оскільки вони відповідають відтворенню загальної системи відношень між компонентами описуваної ситуації у реченні.

На рис. 2 розміщено дерево залежностей, яке є наслідком автоматичного інвертування табл. 1, це його графічний вигляд. Остання колонка справа на рисунку – двійковий код всіх синтаксичних зв'язків.

Рис. 2. Автоматично побудоване ДЗ (речення наведено вище)

Дослідження здійснювалося на матеріалі чотирьох вибірок з поетичних творів М.Вінграновського, І.Драча, В.Стуса й А. Мойсієнка (по 100 речень) (див. лінгвістичний портал mova.info, в якому і тексти поезій, і речення мають індивідуальні номери).

ДЗ дає важливу інформацію для стилістичних висновків, оскільки слугує параметричною інформацією. Напр.:

- 1) вузлові параметри, або середня кількість вузлів у дереві;
- 2) параметр глибини дерева, або середня кількість рівнів у дереві;
- 3) параметр ширини, або середня кількість вузлів на одному рівні дерева;
- 4) асиметричний параметр, який являє собою співвідношення у кількості вузлів між піддеревами, отриманими поділом навпіл другого рівня;
- 5) гілковий параметр, який вимірюється відношенням числа кінцевих вузлів до числа рівнів;
- 6) параметр кратності – відношення числа кратних вузлів до числа дерев (кратним називаються вузли, у якого кілька підлеглих);
- 7) наскрізний параметр, або середня довжина наскрізного ланцюжка (наскрізний ланцюжок – це шлях у дереві, який веде від кореня до кінцевого вузла).

Вся перерахована інформація у вигляді параметрів, яка стосується ДЗ, будується для кожного речення конкретного тексту. Такий протокол параметрів одержуємо автоматично шляхом натискання відповідної кнопки «статистичні параметри речення» (рис.3). Накопичення її в кінцевому підсумку дасть чимало корисних даних про словосполучення, їх синтаксичну модель із кількісними характеристиками, структуру речення і стилістичні особливості синтаксису.

☰

Контекст	Джерело
А літо спіло спішило в осінь , Аж спотикаючись об соняшничиння ... І лапками сонячні зайчики Котили з городу капусту чинно .	>>
Показати дерево залежностей	

Ламане дерево: Ні

непроективна структура: Ні

кількість вузлів у графі (словоформ) у реченні: 18

кількість простих речень у складному: 1

кількість рівнів у графі: 5

ширина гілкування у кореня: 5

максимальна кількість змін у шляху гілки графа: 1

максимальна протяжність дуги графа: 6

загальна кількість вузлів у графі: 1

асиметрія графа: 2/15

середня кількість рівнів: 10/18

середня кількість вузлів у рівні графа: 3,6

співвідношення всіх вузлів речення, які не є термінальними (не є листями), до всіх вузлів цього речення: 8/18

середня глибина гілки речення: 3,6

Рис. 3 Параметризація дерева залежностей

Рисунки дерев є моделями речень з високим рівнем формалізації, зі своєю метамовою теорії графів; до певної міри рисунок змістовний, адже по ньому видно тип речення (складносурядне, складнопірядне, безсполучникове тощо), спосіб поєднання простих речень (послідовна пірядність, супірядність тощо). В ньому наочно спостерігаємо поєднання слів (гілкування, ланцюжок, доріжка тощо). Саме поєднання слів у реченні створює його композицію і є вербалізацію думки в реченні [3, с.66].

Пояснимо суть синтаксичних параметрів поданого на рисунку речення.

Кількість вузлів у дереві (вузловий параметр, *Number Of Nodes*), іншими словами, скільки слів у реченні. Цей параметр свідчитиме про «лаконічність» у разі невеликої їх кількості або «складності думок», втиснутих у довге речення, але аж ніяк не характеризуватиме структурну складність фрази, оскільки у довгого речення більше можливостей стилістико-синтаксичного варіювання. Величина параметра обчислюється за кількістю словоформ у дереві (уявних слів, уведених І.Севбо, не передбачалося). Середня довжина фраз у досліджуваних вибірках така:

Вінграновський: $\bar{X} = 11,2$; (Ω – середнє квадратичне відхилення = 5,88);

Драч: $\bar{X} = 15,8$; ($\Omega = 8,4$) ;

Мойсієнко: $\bar{X} = 12,6$; ($\Omega = 5,16$);

Стус: $\bar{X} = 13,1$; ($\Omega = 7,19$).

Як показує статистика, суттєвих розходжень у середній довжині речень немає (хі-квадрат між найбільшим (15,8) і найменшим (11,2) значеннями дорівнює 0,45 при табличному 3,84 й одному одному ступені свободи та рівні значимості 5%). Отже, можна припустити, що встановлені середні показники є характерними для поетичного тексту, що треба буде додатково перевіряти на більшому матеріалі, але в кожного з досліджуваних авторів є речення, які сильно перевищують середні значення. Наприклад, найдовшими вони є в поезіях І.Драча (є два речення з 56 слів і загалом 40% речень перевищують середнє значення).

Кількість простих речень у складному (*Number Of Simple Sentences*). Загалом цей параметр свідчить про те, наскільки дискретно/не дискретно намагається автор викласти свої думки, при цьому дискретність можна асоціювати із членуванням спостережуваної ситуації на атомарні факти, описувані однією предикативною парою. Важливим є як кількісний параметр, так і якісна характеристика розташування простих речень у складному. Рахується за кількістю предикативних пар або головних членів (у безособових реченнях). Співвідношення типів складних речень таке:

Вінграновський (всього 58 складних речень): скл.сур. – 14, скл.підр. – 4, безспол. – 23, змішан. типу – 17;

Драч (38): скл.сур. – 11, скл.підр. – 4, безспол. – 14, змішан. типу – 9;

Мойсієнко (54): скл.сур. – 14, скл.підр. – 11, безспол. – 23, змішан. типу – 6;

Стус (56): скл.сур. – 5, скл.підр. – 15, безспол. – 13, змішан. типу – 23.

Майже в усіх поетів більше безсполучникових речень, крім В.Стуса, де преважують складні речення з усіма видами зв'язку. Отже, безсполучниковість є характерною ознакою поетичного дискурсу. Письменник може бачити світ у причино-наслідкових зв'язках – тоді виникають складнопідрядні речення. Можливо, описуються по чергово окремі сторони предмета, а потім відбувається їх сумування – виникають речення із сурядністю і підрядністю. Можливо, також намагання до концентрації, тобто на маленькому відрізку тексту – до появи ускладненої макроструктури.

Важливою є обставина, якою ми скористалися – це створення частотного словника моделей складних речень поетичного дискурсу на основі ДЗ, які укладені й описані в [2].

Ширина розгалуження біля кореня (Number Of Root Branches). Попередні дослідження показали, що ширина розгалуження має мінімальну розрізняльну потужність: незалежно від стилів ширина розгалуження дорівнює трьом, що може інтерпретуватися як певна граматична константа на кшталт встановленої Л.Теньєром закономірності про наявність трьох актантів при дієслові (у ДЗ коренем переважно є присудок, виражений дієсловом в особовій формі У загальному висновку числове значення параметра визначається кількістю слів, які підпорядковані вершині-присудку. Практичні підрахунки здійснювалися за дугами, які виходять із кореня дерева: тут враховуються всі без виключення типи дуг). В середньому в усіх реченнях ширина розгалуження біля кореня дорівнює 3-4 словам. Однак є речення, в яких воно сягає 10 (І.Драч, А.Мойсієнко). Для А. Мойсієнка типовою є ширина у 4 слова, тому парабола зсунута вправо, натомість у поезіях В.Стуса менше трьох і зсунута вліво. Для складних речень, де кілька присудків, ширина розгалуження виражається кількома числами, а середнє арифметичне цих чисел характеризує ширину розгалуження для дерева у цілому. Графічна ілюстрація варіаційного ряду розподілу на рис.4

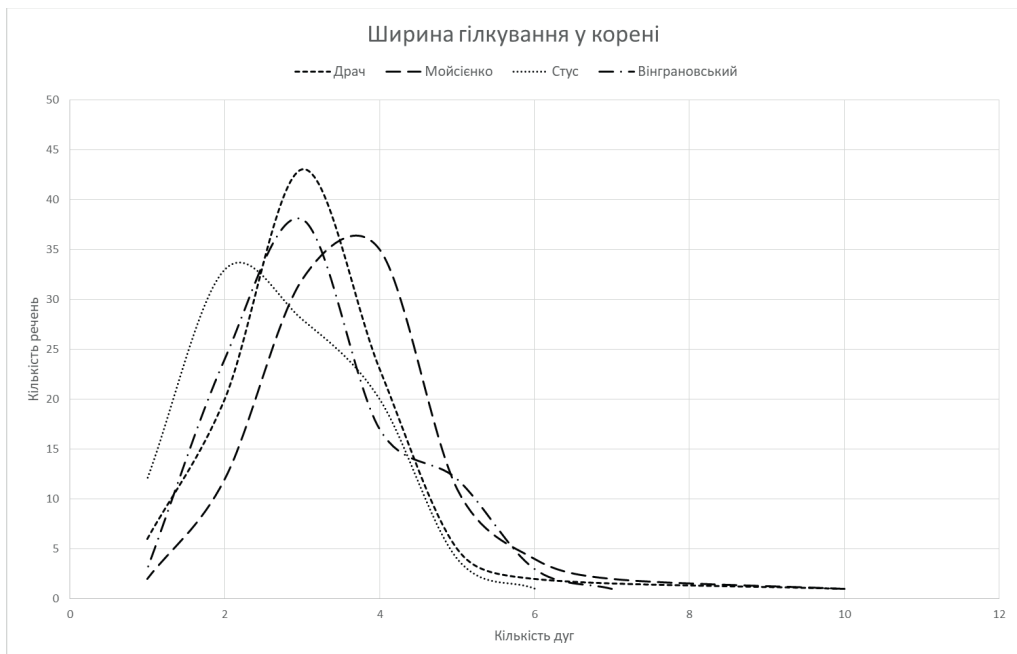

Рис.4 Ширина розгалуження біля кореня

Ширина розгалуження біля кореня по рівнях (параметр ширини). Ця характеристика, репрезентована середньою величиною розгалуження по рівнях, цікава тому, що показує складність речення. Можна встановити залежність між

глибиною – рівнями підпорядкування – і шириною розгалуження дерева – кількість елементів, розташованих на одному рівні (про це нижче).

Кількість рівнів у дереві (параметр глибини – *Number Of Levels*). Величина цього параметра обчислюється за кількістю вузлів в максимально довгому шляху дерева, що відповідає ланцюжку залежних одне від одного слів.

Як показало дослідження, в ДЗ середня кількість рівнів дорівнює приблизно п'яти, а саме:

Вінграновський: $\bar{X} = 5,24, \Omega = 1,8$;

Драч: $\bar{X} = 5,8, \Omega = 2,55$;

Мойсієнко: $\bar{X} = 5,19, \Omega = 1,82$;

Стус: $\bar{X} = 5,63, \Omega = 0,12$.

Варіаційні ряди середнього показника кількості рівнів наведено на рис. 5.

Дещо вирізняється з-поміж інших цей показник у реченнях І.Драча – речень з кількістю рівнів у 14 у нього п'ять, натомість у Мойсієнка – 1, а в інших, хоч і зустрічаються складні конструкції, але їх менше.

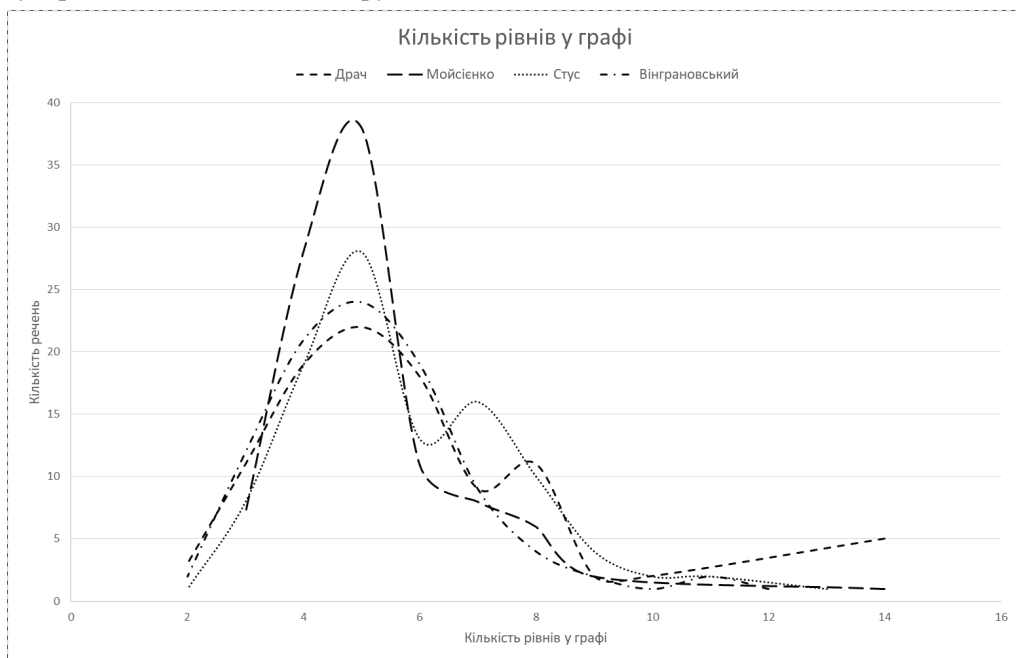

Рис. 5 Кількість рівнів у графі

Отже, можна припустити, що для поетичного стилю така кількість є закономірною.

Максимальна кількість змін напрямку дуги у дереві (*Maximum Direction Changes*). Смысл цього параметра полягає в тому, що роз'єднаність пари «хазяїн – слуга» повторюється стільки разів, скільки змінюється напрямок шляху – на рисунку спостерігається зигзаг.

Дослідження показали, що в ДЗ чотирьох поетів показник зміни напрямку дуги такий:

Вінграновський: $\bar{X} = 1,25$, $\Omega = 0,75$;

Драч: $\bar{X} = 1,4$, $\Omega = 0,76$;

Мойсієнко: $\bar{X} = 1,44$, $\Omega = 1,79$;

Стус: $\bar{X} = 1,99$, $\Omega = 1,22$.

Це означає, щонайменше один раз, а в ДЗ В. Стуса двічі змінюється шлях напрямку дуги (рис. 6).

Хоча в середньому в усіх досліджуваних ДЗ показник зигзагу приблизно однаковий, але характер варіаційного ряду відрізняється, що ілюструє графік. З-поміж всіх вирізняється І. Драч зміною шляху не менше двох разів (88% прикладів), тому крива вища за інші. У ДЗ В. Стуса є речення, в якому сім разів одна й та сама дуга змінює свій напрямок.

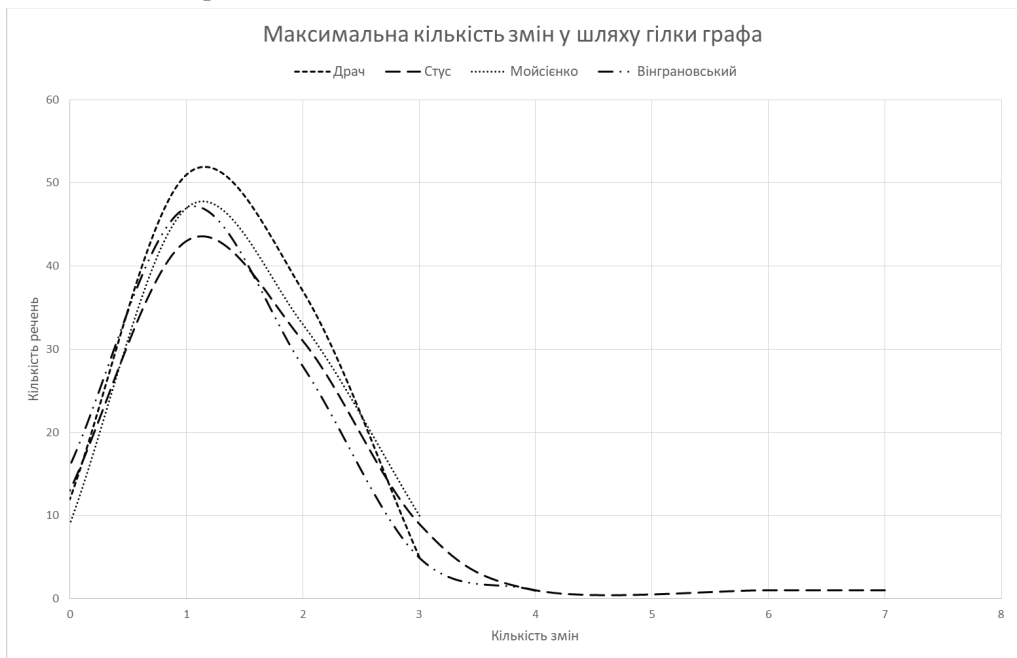

Рис. 6 Максимальна кількість змін (зигзаги) у шляху ДЗ

Помічено, що при трьох змінах шляху дерева структура фрази сприймається як громіздка. Отже, варто дослідити причини зміни (її пов'язують з інвертованим порядком слів або вклинюванням одного словосполучення в інше), середні показники для різних стилів або динаміка цього показника для цілого тексту. Такий показник може бути використаний при автоматичному редагуванні нехудожнього тексту.

Рисунок тієї частини дерева, яка розташована під дугою, може бути різноманітним. Крайній випадок протяжності дуги полягає у тому, що речення будується, як рамка, з керувального-керованого (напр., присудка—додатка), між якими вставлені всі інші слова. Параметр підраховується лише за безперервними лініями-дугами.

Рис. 7. Речення з максимальною кількістю змін (6)
(В.Стус «Вони сидять за столом...»: «Веселий цвинтар»)

Максимальна протяжність дуги у дереві (Maximum Extent Of Link). Якщо попередній параметр визначає, скільки розірваних пар «керувальне-кероване» послідовно вклинюється одна в одну, то даний параметр вказує величину розриву, тобто кількість слів, які відокремлюють «хазяїна» від «слуги».

За даними ДЗ одержано в середньому такі результати:

Вінграновський: $\bar{X} = 4,89$, $\Omega = 3,48$;

Драч: $\bar{X} = 4,8$, $\Omega = 3,53$;

Мойсієнко: $\bar{X} = 5,63$, $\Omega = 4,62$;

Стус: $\bar{X} = 4,59$, $\Omega = 3,69$.

Варіаційні ряди розподілу частоти цього параметра відображені на рис. 8

До перерахованих параметрів можуть бути долучені:

- **кількість однорідних/сурядних груп у дереві** – цей параметр пов'язаний із стилістичною особливістю – манерою автора дискретно / недискретно викладати свої думки, оскільки будь-яка однорідна або сурядна група – це в тій або іншій мірі самостійний фрагмент дерева, чим він поширеніший, тим самостійніший і навпаки. Цей діагностичний параметр нічого не говорить про структуру кожної однорідної групи, ні про спосіб їх компонування у ДЗ. Однак сурядність, супідрядність і однорідність нерозщеплені через неможливість на даному етапі автоматично це зробити. Можливо, при накопиченні мовних фактів вдасться автоматизувати процес аналізу цих структур і проаналізувати їх нарізно;

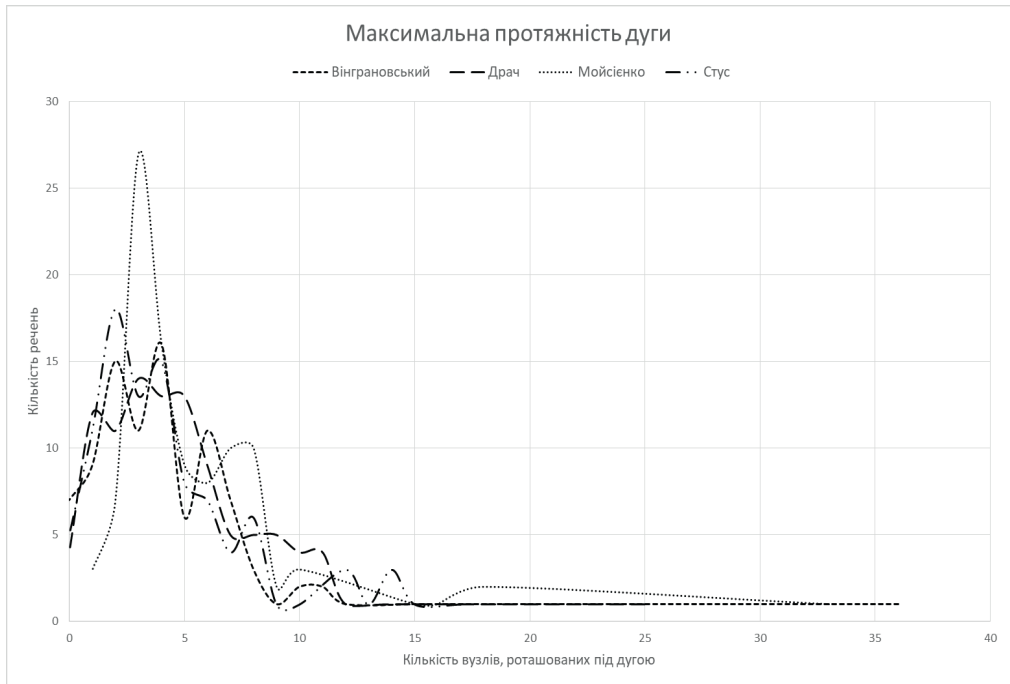

Рис. 8. Максимальна протяжність дуги

- частота частин мови у дереві, хоча вони характеризують скоріше окремі вузли, а не способи їх об'єднання;

- сила статистичного зв'язку між двома елементами, вимірювана коефіцієнтом кореляції;

- сполучниковий/ безсполучниковий зв'язок;

- позиція залежного елемента відносно головного і величина розриву;

- модель або схема, яка відображає реальну послідовність синтаксичних елементів висловлювання;

- загальна статистика по цілому тексту або функціональному дискурсу – обчислення частот різних типів: двоскладних і односкладних, називних, неозначено-особових, простих і складних, а також ускладнених речень з урахуванням модальності (питальні, спонукальні тощо). Всі параметри можуть бути зведені в одну таблицю (в рядках автори, у стовпчиках номери параметрів) із залученням статистичного апарату із класифікацією даних і встановленням значимості відхилень. За стовпчиками можна встановити діагностичну силу кожного параметра, а також розбіжність між текстами авторів (текстами одного автора). Крім того, можна прослідкувати, за якими діагностичними параметрами встановлюється подібність, а за якими – розбіжність між двома текстами одного або різних авторів.

Реальне різноманіття ДЗ змушує шукати певні тенденції, які описують, з одного боку, загальні закономірності рисунків графів, а з іншого – стилістичні особливості того чи іншого автора композиції фраз. Одним з параметрів є асиметричний малюнок графа. **Асиметричний параметр (Asymmetric):** співвідношення

кількості вузлів справа і зліва від перпендикуляра, опущеного від кореня дерева на вісь абсцис. Виразником класичної композиції служить симетричний малюнок: його ліва частина по відношенню до кореня є дзеркальним відображенням, тому що таке дерево відображає структуру простого речення.

Строгим лаконічним простим реченням відповідає ДЗ з однаковою кількістю вузлів справа і зліва, що свідчить про рівномірний розподіл залежних слів, а отже про плавне оповідання. Таких всього від 11 % (В.Вінграновський) до 17 % (А.Мойсієнко). Однак в половині вибірок речення складні, а це визначає асиметричний рисунок (від 71 % (В.Стус) до 79 % (М.Вінграновський)) значна кількість гілок зростає вправо від кореня. На інтуїтивному рівні ясно, що легше сприймається речення зі зв'язками послідовними, а керувальні слова розташовані зі своїми керованими. Тоді не доводиться тримати в пам'яті групу слів, що вклинюється між парою керувальне-кероване. Переважно дерева скеровані вправо (це і послідовність доріжок, і правих покриттів), дерева з лівим спрямуванням зустрічаються рідше. Це в основному речення з інвертованим порядком слів і стилістичною окраскою. Воно супроводжується значною кількістю змін у шляху – зигзагів.

Загальні тенденції, які виявляються в рисунках ДЗ, зводяться до трьох схем:

- а) гілкування;
- б) послідовний ланцюжок;
- в) вклинювання [3, с.76].

Вони створюють досить складні структури – лабіринти синтаксичної взаємодії словосполучень. Щодо складних речень і розташування в них простих речень – піддерев, то це також цікаві зчеплення, переплетіння речень, які відображають витончений хід думки автора – об'єднання причини і наслідку, обставин події тощо. Прикладом може бути речення з поезії А.Мойсієнко «На знімку тім...» (З Чернігівських садів: нові сонети і верлібри).

Схема наочно ілюструє, в якій частині ДЗ переважає гілкування, а в якій вклинювання або послідовний ланцюг. У головне речення *На знімку тім... Ще так далеко до знегод і зрад* вклинюються три підрядних означальних: перше складається з двох сурядних речень однотипного устрою з пропущеними присудками із повторюваною прийменниково-іменниковою сполукою (*сад в обрамі літа і посмішка в обрамі губ*); друге має при корені *причаївся* три актанти (*причаївся у міжвітті, причаївся вітер, причаївся призвідцем*), утворюючи кущ залежностей; третє безособове, яке перегукується з безособовим за своєю структурою головним реченням. Текст №6724 у базі даних). Цим досягається «граматична рівновага» щодо присудків – безособовість ніби обрамлює речення. При цьому

рівень асиметрії дуже високий – (34/4): лівобічна залежність переважає правобічну у сім разів.

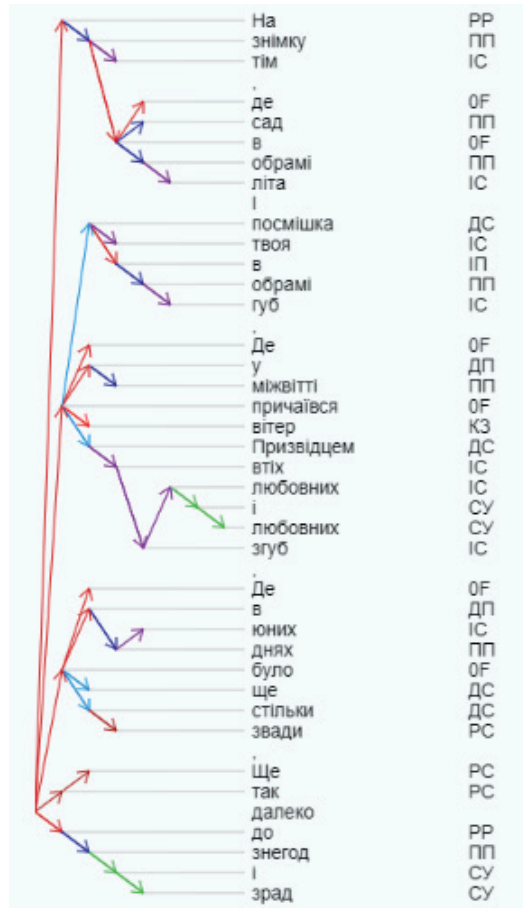

Рис. 9. ДЗ речення з кількома видами зв'язку
(А.Мойсієнко, поезія «На знімку тім...»)

Цікаво подивитися, в яких текстах досліджуваних поетів ДЗ спрямовані вниз і вглуб (послідовний ланцюг)), а в кого вишир (гілкування). Цьому відповідають два параметри – **параметр ширини** (гілкування) – середня кількість вузлів на рівні в межах графа і **параметр довжини** – середня кількість рівнів у дереві. Дані такі:

Вінграновський: параметр ширини $\bar{X} = 2,39$, параметр довжини $\bar{X} = 2,4$;

Драч: параметр ширини $\bar{X} = 2,38$, параметр довжини $\bar{X} = 2,25$;

Мойсієнко: параметр ширини $\bar{X} = 2,64$, параметр довжини $\bar{X} = 2,44$;

Стус: параметр ширини $\bar{X} = 2,28$, параметр довжини $\bar{X} = 2,45$.

Виявляється, що обидва параметри в усіх досліджуваних поезіях практично однакові і не є стилерозрізнявальним параметром – різниця у показниках незначна і зумовлена статистичними, а не лінгвістичними законами. Можна припустити, що, або ці значення взагалі властиві поетичному дискурсу, або синтаксична

громіздкість дерева не визначається її глибиною або шириною, а скоріше – різними комбінаціями елементарних структур в ній. Тому пошуки у цьому напрямку слід продовжувати. Цілком можливо, що при збільшенні вибірки вони можуть змінитися, а це також вимагає додаткового дослідження.

☰	Контекст	Джерело
	На знімку тім , де сад в обрані літа І посмішка твоя в обрані губ , Де у міжвітті причаївся вітер Призвідцем втіх любовних і любовних згуб , Де в юних днях було ще стільки звади , Ще так далеко до знегод і зрад .	>>
	Показати дерево залежностей	
<p>Ламане дерево: Ні</p> <p>непроективна структура: Ні</p> <p>кількість вузлів у графі (словоформ) у реченні: 39</p> <p>кількість простих речень у складному: 5</p> <p>кількість рівнів у графі: 8</p> <p>ширина гілкування у кореня: 5</p> <p>максимальна кількість змін у шляху гілки графа: 3</p> <p>максимальна протяжність дуги графа: 33</p> <p>загальна кількість вузлів у графі: 2</p> <p>асиметрія графа: 34/4</p> <p>середня кількість рівнів: 16/39</p> <p>середня кількість вузлів у рівні графа: 4,875</p> <p>співвідношення всіх вузлів речення, які не є термінальними (не є листями), до всіх вузлів цього речення: 23/39</p> <p>середня глибина гілки речення: 4,4375</p>		

Рис. 9. Параметризація ДЗ речення з поезії «На знімку тім...» А.Мойсієнка.

Проглядаючи різні ДЗ, могло скластися враження, що вони всі повторювані, але це не так. Якщо у автора виробився свій індивідуальний синтаксичний почерк, це обов'язково мало б відбитися на рисунку ДЗ. Тому ми шукали найхарактерніші ознаки, які дозволяють встановити розбіжності між рисунками графів різних поетів. Зауважимо, що цей аналіз буде однобічним: не враховуватиметься лексика, прийоми виразності, функційна тональність мовлення, ні широкий контекст.

М.Вінграновський. Для автора не характерне плавне ритмічне звучання – складні речення мають асиметричну будови предикативних пар. Кожний фрагмент нескладний, має у своєму складі пучок залежностей, причому спрямований у внутрішню частину, ніби обрамляючи речення (текст №2611, речення 3). Характерне використання трьох крапок, тобто обірваних речень. І ще один різновид структур автора – довгий правий шлях, де послідовно нанизані кілька однотипних коротких речення приблизно однакової довжини (рис.10).

У стилістичній строкатості поезій можна зустріти як короткі прості речення, так і розгорнуті. Навіть короткі речення у нього будуються різноманітно: симетричні мікроструктури, і своєрідна симетрія при однорідності, і дерева, які ростуть виключно вправо, де речення починається з присудка і утворює ланцюг залежних.

Цікавою стилістичною рисою поезій Вінграновського є подвійне використання прийому штучного створення громіздкості короткого речення за рахунок вставлення між синтаксично зв'язаною атрибутивним зв'язком бінарної сполуки

іншого елемента. У цьому прикладі звертає увагу цікава непроективність. Перетин дуг відбувається через дивний порядок слів, який не відповідає нормам української мови (рис. 11).

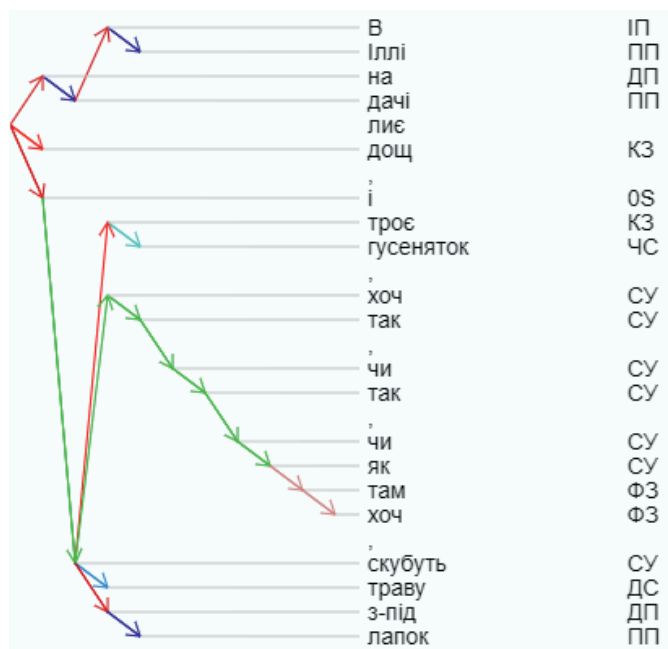

Рис. 10. ДЗ речення з поезії «Будеш, мати...» М.Вінграновського

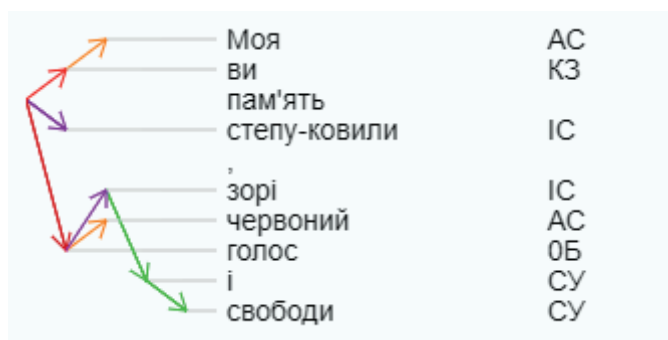

Рис. 11. ДЗ речення «Моя ви пам'ять...» М.Вінграновського

Основна особливість синтаксису М.Вінграновського – це постійне вживання сурядних конструкцій і різного роду однорідних рядів. В інших авторів однорідність епізодична, у цього поета вона домінантна і є ключем до синтаксичного почерку.

І.Драч: Для речень характерна певна синтаксична громіздкість, але вона стилістично витончена і виправдана. Причинами громіздкості взагалі є дистантне розташування пари хазяїн-слуга та розриви синтаксично зв'язаних слів. Вона

виявляється у необхідності утримувати в пам'яті початкові слова групи залежностей до моменту появи решти залежних і зв'язаних пар слів. Відомо, що в пам'яті не повинно бути одночасно більш 7-8 структурних символів (людина звичайно запам'ятовує сім довільних непов'язаних слів). Чим більша глибина, тим громіздкішим виявляється речення. Але у довгих фразах немає відчуття громіздкості, тому що фрагменти дерева (піддерева) залишаються простими за структурою і поєднані шляхом послідовного нанизування. Дуги протяжні за рахунок довгого шляху у графі та великого пучка залежностей у одного кореня (рис.12).

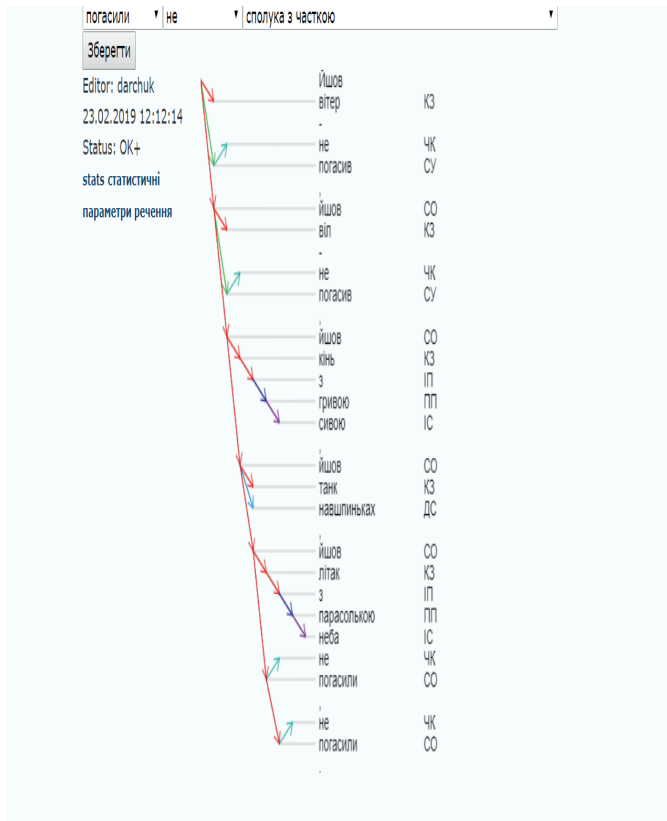

Рис. 12. ДЗ речення з поезії І. Драча «Десь на дні моїх ночей...»

Стус: У цього поета прозова поезія з великою кількістю прямої мови. Графи сильно асиметричні, дуги витягнуті зліва направо з вершиною або на початку, або в кінці речення. Характерні інверсії, напр., неузгоджені відокремлені означення + порівняльний зворот (*З виразом облич, як на сповіді, люди побожно прислухаються до вродистого гамору за муром.*), порівняльні та дієприслівникові звороти. У деревах за відсутності дієслів коренем бувають прийменники (*І слъози на очах дружини від сподівань і від ослаб.*) (текст № 969). Для складних речень характерне послідовне нанизування фрагментів. Дерево росте за рахунок складнопідрядних та складносурядних речень, створюючи глибину у 10 рівнів (№ 963). На відміну від складного, у простому реченні переважно корінь дерева в кінці

речення (*Довгі злидні в цій подобизні днів невидні*. № 969). Громіздкість фрази може виникати за рахунок однорідної групи при узагальненому слові (*Двірничка вибирає з чавунних урн накиданий мотлох – старі газети, ганчір'я, коробки з-під сірників, недокурки, навантажить ними візок і сквером каштанів рушає далі.*), що сприяє обрамленню дугами, тобто початок і кінець однієї дуги розташовані між початком і кінцем другої дуги.

А.Мойсієнко: Також прозова поезія. Речення довгі, витягнуті зліва направо за рахунок коротких підрядних речень – превалює послідовний ланцюжок. Характерне гілкування при корені у чотири дуги. Лінгвістичний смисл ширини гілкування очевидний, тому що присудку підпорядковані не тільки актанти, але й сирконстанти. Оповідь плавна, майже при кожному іменникові є означення, члени однорідного ряду складаються з невеликої кількості слів, що робить речення легким. Взагалі синтаксис поета тяжіє до однорідності/сурядності. Спостерігаємо синтаксичну стислість фрази, яка спирається на визнання стилістичного пріоритету іменника, на акцентуванні якісних означень, що сприяє приєднальним зчепленням у протяжності дуги. Цікавим у цьому аспекті є речення з прийменниково-іменниковою конструкцією, розрядженою керованими прикметниками, що є означеннями до іменника (*Дзвони Над білим над цілим над світом ... Один дзвін долею став На світанку.*). Характерною особливістю стилю є безособовість речень або відсутність присудка (*За столиком праворуч про гамбіт Сперечка професійна і гаряча...*) та мінімальна кількість особових дієслів – способів вираження присудка. Частими є вставлені конструкції у дужках (*Сусідка зліва щось мені про дачу ... (Дрімив у неї на колінах кіт.)*). У плані пунктуації превалюють три крапки (обірвані речення), що свідчить, з одного боку, про подрібненість опису, незавершеність думки, з іншого – взаємозв'язок, зчепленість своєрідних мікроречень.

Що ж було спільного в поетичному синтаксисі досліджуваних авторів на підставі формалізованого способу представлення речень? Це **інверсія**, яка чітко прослідковується у А.Мойсієнка (62 випадки проаналізованих речень), І.Драча (52) і М.Вінграновського (48). Найменша їх кількість у В.Стуса (21).

Напр., *серпень нам про осінь каже; І наші нам болять дива* (А.Мойсієнко *Аж гнуться хмар...* текст №6469, реч. 4), в якому інверсія пов'язується з непроєктивністю ДЗ даного речення. При інверсії порушується прямий порядок слів у реченні: підмет і, відповідно, група підмета стоїть після групи присудка. Помічено, що дуже поширеним видом інверсії є постпозитивна постановка прикметників: прикметники стоять після іменників або іменник в оточенні залежних ад'єктивів.

Другою стилістичною фігурою є **еліпсис** – пропуск у реченні слова чи словосполучення, яке зрозуміле з конкретної ситуації або контексту (напр., Драч. «Біла берега...» текст №5442, реч.9. : *Сторчма стають лебедині потоки у свинцевому небі, у безтямному леті, наче хочуть подати бодай крило цим білим-білим, таким безкрилим.*). І якщо інверсія чітко прослідковується за характером гілкування у ДЗ, то еліпсис виявити автоматично не вдається – лише за таблицею бінарних сполук при постредагуванні ДЗ. Зрозуміло, що еліпсис надає поетичному твору лаконічності, виразності, емоційності, тому широко використовується в усіх поетичних творах. Найбільше таких випадків у А.Мойсієнка (39) і

М.Вінграновського (19), ще менше у В.Стуса (8) і лише три в поезіях І.Драча, що можна вважати стилістичною ознакою кожного з авторів.

Третьою стилістичною фігурою вважаємо **недомовлені, обірвані речення**, які називаємо обривом. У «Словнику лінгвістичних термінів» [Д. Ганич, І. Олійник, 1985, с. 316] незакінчене речення потрактовано як стилістична фігура – умовчання, – «коли автор не до кінця висловлює думку, обриває її, даючи таким чином можливість читачеві (чи слухачеві) самому здогадатися про недоказане». Найбільша кількість обірваних речень у поезіях А.Мойсієнка (50), напр., *Сова у ніч – самотнім стражем . . . І сум туманом огорта* . (Аж гнуться хмар... текст №6469, реч. 5), потім у М.Вінграновського (24), в І.Драча (7). Зовсім відсутні обірвані речення у В.Стуса. Отже, третьою стилістичною фігурою, яка показує спільне і відмінне у досліджуваних текстах, є обірвані речення. Програмно обірване речення долучається до попереднього, а кінцем речення вважається крапка, що змотивоване неможливістю автоматично визначити функцію трьох крапок.

Отже, вивчення формалізованого способу представлення синтаксичних структур – ще один аспект вивчення онтологічних та гносеологічних властивостей поетичного тексту. Аналіз текстів з домінантним синтаксичним рівнем продемонстрував специфіку поетичної структури кожного з авторів. Продовження цього проекту вбачаємо у накопиченні параметрів індивідуально-авторського стилю для всіх рівнів мовної системи з метою авторизації, виявлення жанрових та стильових характеристик, а також у дослідженні взаємодії синтаксичної та семантичної структури поетичних текстів, оскільки форма віршованого твору задає той напрям, у якому здійснюється якісна специфікація поетичної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дарчук Н.П. Комп'ютерне анотування українського тексту: результати і перспективи / Дарчук Н. П. – К. : Освіта України, 2013. – 543 с.
2. Darchuk N. Compiling of the Electronic Dictionary of Models of the Ukrainian Language Multicomponent Complex Sentences (Дарчук Н. Щодо укладання електронного словника моделей багатокомпонентних складних речень української мови). – Українське мовознавство, 2019. – ВПЦ «Київський університет», с. 117–130.
3. Севбо И. П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика / И. П. Севбо. – К. : Наук. думка, 1981. – 192 с.
4. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 С.

Darchuk Natalia

Dependency Tree as a Parameter of Author's Style

The article describes in a detailed way linguistic aspects of building of a dependency tree in Ukrainian text by using the AGAT-based grammar tools. As result of software-based solutions, the linear structure of sentence can be converted into a hierarchical structure of dependencies. Since dependency tree can provide us with important information for carrying out stylistic studies, additionally the parametrized information can be given as well. On basis of automatically generated dependency trees and parameterization of any sentence the peculiarities of an author's style of Ukrainian poetic speech can be viewed.

Keywords: *dependency tree, parameter, dependent clauses, coordinate clauses, syntactic figures of speech.*

УДК 811.161.2'373.72

Лілія І. Дідун
(Київ, Україна)

Фразеологізми на позначення людини в творах Григора Тютюнника

У статті розглядаються фразеологічні одиниці з творів Григора Тютюнника, що характеризують людину. Виокремлено одиниці на позначення інтелектуальних здібностей, характеру та зовнішнього вигляду людини. Описано загальномовні та авторські одиниці, які не засвідчені академічними фразеологічними словниками.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, паремія, порівняння.

Фразеологічні одиниці (далі – ФО) є інформаційними згустками, що дозволяють мовцю задовольнити будь-яку комунікативну ситуацію, передати свої емоції, відчуття, оцінки. Вони дають змогу влучно описати вміння та навички людини, її психоемоційний стан, вік, зовнішній вигляд, фізичні особливості. Обравши саме «фразеологічне оформлення» для реалізації своєї думки в художньому творі, автор отримує значні можливості, адже ФО дають змогу вдало відтворити специфіку характеру персонажа, забезпечуючи максимальне розкриття змісту при сконденсованості форми.

Виразним прикладом яскравого використання фразеології є творчість Григора Тютюнника. Для художньої прози письменника характерне глибоке відтворення різних емоційних станів персонажів, їх характерів, портрету. Його твори багаті на яскраві порівняння, метафори, розмовну лексику, та, звичайно, фразеологізми. Використані письменником ФО вдало розкривають особливості характеру людини, адже «наскрізь пронизані враженнями, оцінками, почуттями» [15, с. 262]. Так, читаючи твори Григора Тютюнника «бачиш перед собою персонажів як живих, чуєш їхню мову, навіть дихання» (Хм, с. 9). Фразеологічна канва творів Григора Тютюнника різноманітна. Для характеристики персонажів письменник

використовує як загальномовні одиниці, так і авторські варіанти одиниць, не зафіксовані академічними фразеологічними словниками.

Творчість письменника є багатим ґрунтом для наукових розвідок. Фразеологія та лексика творів Гр. Тютюнника стала матеріалом для досліджень С. П. Бирик, Л. Т. Масенко, Ю. Б. Кропив'янської, Н. В. Бондар, А. В. Мединської, О. М. Турчак, Н. І. Музиченко, Н. І. Гноєвої, Г. О. Звягіної.

Зокрема наукове зацікавлення викликають ФО, що характеризують людину. С. П. Бирик, досліджуючи розмовність у художній оповіді Григора Тютюнника, детально дослідила побутовизми в лексико-семантичному полі «людина» [1].

Дослідники відзначають значну кількість фразеологізмів на позначення інтелектуальних особливостей людини. Так, об'єктом дослідження Н. Ф. Клименко стало поле українських фразеологізмів розумової діяльності з компонентом *голова* [7]. Аналізуючи фразеологізми як виразники розумової діяльності людини в новогрецькій та українській мовах, вона наголосила на значній кількості одиниць, що входять до цього поняттєвого поля [6]. У статті «Простір як відстань у вимірах фразеологізмів сучасної української та новогрецької мов» Н. Ф. Клименко розглянула фразеологізми української та новогрецької мов, що містять локативні ознаки, зазначивши, що «більшості з них властиві ознаки поведінкових характеристик людини та її станів (фізичних, емоційних, моральних) у певних обставинах. У фразеологізмах обмежувачами в просторі виступають численні соматизми, що служать мірилом вияву станів та почуттів» [8].

Зважаючи на пильну увагу науковців до фразеологічних одиниць, що характеризують людину, їх функціонування в художніх творах, зокрема у творчості Гр. Тютюнника, багату фразеологічну палітру творів письменника, що вдало проектується для витворення яскравих образів персонажів, актуальним є дослідження особливостей змалювання за допомогою фразеологізмів внутрішнього світу людини та її зовнішнього вигляду у творах Гр. Тютюнника. Метою нашої статті є розгляд фразеологізмів з творів письменника, що характеризують людину.

Розглянемо деякі ФО на позначення особливостей характеру, інтелектуальних здібностей людини. В оповіданні «Дядько Никін» авторська фразеологічна одиниця *не з тирси зроблений* позначає кого-небудь дуже кмітливого, хитрого, тямущого: *Ми теж, брат, не з тирси зроблені...* (Хм, с. 209). Метафорично переосмислене слово *тирса* набуває негативної конотації під час характеристики людини. Зауважимо, що слово *тирса* зафіксовано в «Словнику української мови» в 11 т. (далі – СУМ) лише в прямому номінативному значенні: «дрібні частинки деревини, що осипаються під час різання її пилюкою» [13, т. 10, с. 122]. Як компонент ФО це слово зберігає свою негативну семантику. Наприклад, у фразеологічних словниках зафіксовані такі одиниці: *в голові тирса* «про нерозумного» [10, с. 59], *голова тирсою (напхом) напхана* «дурний, нерозумний» [5, с. 104], *тирса в голові* «нерозумний» [5, с. 107], *у голові ніби тирса напхана* [3], *тирса в голові* «про нерозумного чоловіка» [10, с. 344], *тирса в голові* «дурень, телепень, недоумок» [11, с. 193]. До таких одиниць можна застосувати формулу з ідеографічної класифікації фразеотематичної групи «Людина» В. Д. Ужченка – «сторонні предмети» + «у голові» [15, с. 54]. До структури одиниці *не з тирси зроблений* можна

застосувати умовну формулу «*не* + предмет + дія», під яку підпадає й структура ФО *не з лика шитий* «про кого-небудь здібного, освіченого, такого, що уміє тримати себе будь-де, розібратись у чомусь» [17, т. 2, с. 58], що також використовується для позначення інтелектуальних здібностей. Звернімо увагу на компонент ФО – заперечну частку *не*, яка у складі одиниці, відіграючи визначальну роль, перетворює її значення з негативного на позитивне. Н. Ф. Клименко зазначила, що у фразеологізмах поєднання іменників на позначення розумових здібностей людини із часткою *не* та дієсловами можуть ставати характеристикою нетямущої людини [6, с. 79]. Роль заперечної частки *не* у творенні позитивної чи негативної характеристики людини промовисто розкривають антонімічні фразеологізми *голова не половою набита* «про розумну людину» [10, с. 338], *голова не соломою пхана* «про розумного чоловіка» [10, с. 338], *голова не половою (не соломою, не клоччям і т. ін.) набита* «хто-небудь розумний, кмітливий» [16, с. 182] та *голова половою (соломою, клоччям і т. ін.) набита* «хто-небудь нерозумний, нерозторопний» [16, с. 182].

Гр. Тютюнник з метою підкреслення здібностей людини, набагато розумнішої за когось, послуговується ФО з компонентом *цілий*, що свідчить про підсилене значення одиниці: *Коряк любив такий зачин, однак першим балачки не заводив, зважаючи на те, що Прокіпко старший за нього на цілих п'ятнадцять років, а отже й мудріший на цілий ківи* (Хм, с. 157). За СУМ одне зі значень цього слова – «у сполуч. з ім. Означає вищий ступінь виявлення якості, стану і т. ін.» [13, т. 11, с. 228].

Здібну, умілу людину та того, хто не вирізняється особливим розумом, автор описує ФО з компонентом *кебета*. Н. Ф. Клименко дослідила, що цей компонент є одним із найчастотніших іменників на позначення розумової діяльності людини [7, с. 16]. Словники подають зокрема такі ФО: *нема (немає, бракує, не стало) кебети* «у кого-небудь не вистачає розумових здібностей» [14, с. 430] та *мати кебету, мати кебету на плечах* «бути розумним, здібним, кмітливим і т. ін.» [14, с. 374] для репрезентації інтелектуальних здібностей людини. Хазяйновитого, розумного господаря характеризує такий варіант одиниці: *От уже послав тобі Бог кебети до цього діла!* (Хм, с. 239). Людину, не наділену такими здібностями, Гр. Тютюнник описує так: *І поспішив помагати жінчиній сестрі поратися коло печі, бо знав, що в неї до цього діла кебети не лишньої* (Хм, с. 264). У словнику З. С. Мацюк зафіксована одиниця *кебети не хватає* «про нерозумного чоловіка» [10, с. 343]. С. П. Бирик зауважила, що модифікованою ФО автор дещо пом'якшив зміст всього вислову [1, с. 197]. Також автор увиразнює характеристику одиницею *Зустрів [Федай] мене колись, п'яний, та: «На тобі, Антоне, п'ятьорку, та хоч на дурику витий, бо чортма в тебе хазяйської кеби»* (Хм, с. 79 – 80). Відзначимо, що автор для увиразнення оповіді використовує синоніми – розмовну одиницю *кебета* й діалектну *кеба*.

Оцінку здібностей героя твору «Син приїхав», а саме кмітливість та уміння з будь-якої справи мати вигоду, розкриває така одиниця: *Павлушко наш ні в чому не прошибе, – розважливо мовив Никифор. – У нього й по роботі порядок, і дома, і в машині* (Хм, с. 259). Дотепного й меткого у розмові письменник характеризує

узуальним фразеологізмом: – *А ви, дядьку, бачу, з тих, що за словом у кишеню не лізуть* (Хм, с. 694). Ця цитата з твору Гр. Тютюнника є однією з ілюстрацій до названої ФО в академічному «Словнику фразеологізмів української мови» (далі – СФУМ): *за словом до кишені (у кишеню) не лізти (не лазити, не полізти)* «бути дотепним і метким у розмові» [14, с. 343 – 344].

Низка одиниць розкриває особливості психоемоційного стану людини. Наприклад, про того, хто легко розчулюється та плаче з будь-якого приводу: *Чоловіки ж перенесли кілька столів під погрібник, у затишок, гомоніли, співали охриплими голосами, а хто вже був геть п'яний та тонкий на сльозу, той плакав, згадавши свої обиди чи від жалю хтозна й до кого...* (Хм, с. 236).

Спокійну, лагідну, покірну людину Гр. Тютюнник характеризує за допомогою фразеологізму *ягнятко Божє*: *Він тільки збоку глянути – мужик, а отуто, – показала собі на груди, – ягнятко Божє* (Хм, с. 348). Схожі тлумачення мають фразеологізми *агнець божий* «безвольна, покірлива, розумово обмежена людина» [14, с. 19] та *божє теля* «дуже спокійна, лагідна, але безвольна, інертна людина» [14, с. 708].

Нам імпонує визначення С. П. Бирик фразеологізму *глина опішнянська* як характеристики м'якої, податливої людини: *А вона тільки озирається немічно і – йде. Хіба то дівка? Глина опішнянська!* (Хм, с. 321). С. П. Бирик зауважує її семантико-стилістичну новизну та структурну модифікацію завдяки локальній маркованості [1, с. 199].

Когось дуже піддатливого чиємусь впливу, простакуватого характеризує така одиниця: *Дядько Никін розв'язує лантух і, вдоволений, по-змовницькому підморгує мені: – Думаютъ, як дядько з села, то ним можна черевики зашнуровувать* (Хм, с. 209). Наведемо зі СФУМ фразеологізми, які характеризують податливу людину: *крутити (сукасти) мотузки (мотуззя)* «повністю підпорядковувати своїй волі, змушувати виконувати все відповідно до своїх бажань» [14, с. 318], *водити на мотузці (на налигачі)* «позбавляти кого-небудь самостійності в діях, у поведінці» [14, с. 121]. Аналізована одиниця особливо подібна структурно з ФО *мотузки (мотуззя, свічки) можна сукасти* «хто-небудь дуже безвольний, податливий, м'якої вдачі» [14, с. 701], *свічку можна робити* [4, с. 276], *можна мотузки сукасти* [4, с. 275], що, гадаємо, вдало підпадає під умовну формулу «предмет + можна + дія».

У тексті оповідання «Дядько Никін» Гр. Тютюнник розміщує поряд два фразеологізми на позначення протилежних якостей, вкладаючи в уста свого героя виразну самохарактеристику: *Дядько Никін розв'язує лантух і, вдоволений, по-змовницькому підморгує мені: – Думаютъ, як дядько з села, то ним можна черевики зашнуровувать. Ми теж, брат, не з тирси зроблені...* (Хм, с. 209). Такі ФО можна розглядати як контекстуальні антоніми, таким чином сприяючи виокремленню зображуваної ситуації.

Оригінальною є оцінна характеристика Гр. Тютюнником кмітливості одного з персонажів твору «Син приїхав» за допомогою паремії з компонентом *чоботи*: *У Митра, думаєш, менше грошей, ніж у тебе? Дзуськи! У Митра, щоб ти знав, на кожному дубі – хромові чоботи висять!* (Хм, с. 271). Так, компонент *чоботи*

образно позначає високий соціальний стан, протиставляючись образам дешевших видів взуття [15, с. 305], може набувати символічного значення заможності, влади, добробуту [9].

Характеристика невибагливості цього самого персонажа яскраво змальована за допомогою компонента *смола*: *Митро, правда, такий, що й гарячу смолу питиме, а директора й директоршу треба пригостити по-культурному...* (Хм, с. 268). Одиниці з цим компонентом представлені у словнику Н. В. Кірілкової: *смоли (дъогтю) напиться* «прокляття (до п'яниці)» [5, с. 104] та словнику Г. М. Доброльові як вигук-прокльон: *смоли б гарячої тобі в рот налити!* [4, с. 388]. З огляду на контекст й фіксоване тлумачення значення іменника *смола* (як «темна в'язка з неприємним запахом органічна речовина» [13, т. 9, с. 415]) в наведених одиницях можемо говорити про характеристику цього персонажа саме в негативному плані.

Також Гр. Тютюнник описує професійні здібності своїх персонажів за допомогою узуальних ФО: *Не прошу, а наказую, – директор виразно підняв палець, – наказую шанувати його золоті руки, його похилий вік і звання робітника-вчителя* (Хм, с. 590), *...морський вовк трагічно замовкне й швиргоне нігтем сірника в стелю* (Хм, с. 428).

Позитивну характеристику людини за вміння чітко говорити відображає одиниця *як з листу [листа] брати*: *– Правильно, – гули чоловіки, бурхаючи собі в склянки просто з бутлів. – Говорить, як з листу бере!* (Хм, с. 228). Одиницю подає словник «Віднайдений скарб української фразеології»: *каже, як з листу бере* [2, с. 53]. Також наведемо фразеологізми зі СФУМ: *як (мов, ніби і т. ін.) по писаному* «1. зі сл. говорити, відповідати і под. Дуже чітко, не збиваючись. 2. Легко, безпомилково. 3. Ніби за наперед продуманим планом або схемою» [14, с. 502 – 503], *як (мов, наче і т. ін.) по нотах* «легко, без ускладнень, як слід; ніби за наперед продуманою схемою» [14, с. 442], *як (мов, наче і т. ін.) з книжки читати (вичитувати)* «зі сл. розказувати, розповідати і под. Без запинки, дуже чітко» [14, с. 765], *як (мов, ніби і т. ін.) по псалтирю читати* «дуже чітко, швидко, без запинки» [14, с. 765]. Тож можна говорити про ефективне використання умовної формули ФО «*як по* + «основа, джерело» для характеристики особливостей мовлення персонажів.

Мовна палітра Гр. Тютюнника багата на різні колоритні порівняння, які яскраво характеризують фізичні особливості людини, її зовнішній вигляд. Так, характеристику значної фізичної сили відображено в одиниці *І сили в мене – як у вола* (Хм, с. 44). «Словник стійких народних порівнянь» подає такі порівняння: *сильний як віл* «про надзвичайно сильну людину» [18, с. 25], *дужий як віл* «про дуже сильну людину» [18, с. 25], *здоровий як віл* «про дуже сильну людину» [18, с. 25].

Особливості комплекції тіла змальовано за допомогою одиниці – *Наїло, напило ринку червону, як не лусне, тепер парубкує* (Хм, с. 348), ця узуальна ФО має фіксоване значення: *як не лусне* «гладкий, товстий і т. ін.» [14, с. 357]. Людину малої комплекції автор порівнює з комахою: *– Чого це ти, Мироне, мокрий? – дядько [Никін] до нього. – Бо дощик намочив, – смиренесенько усміхається Мирон, надержуючи віжки, – маленький, щупленький як цвіркун* (Хм, с. 207).

Для характеристики віку людини автор вдається до узуальної ФО: *Уже сивим як лунь сказав* (Хм, с. 335), *Христоня сивий як лунь* (Хм, с. 112). У словниках цей фразеологізм подано зі значенням: *як лунь* «зі сл. *сивий, білий і т. ін.* Уживається для підсилення супровідних слів; дуже, зовсім» [14, с. 355 – 356], *білий як лунь* «про зовсім сиву людину» [18, с. 86].

Заклопотаність роботою персонажів творів письменника підкреслено таким фразеологізмом: *Тимосі стає шкода корів, і дзвінкий голос Палажечки, і те, що вона крутиться, мов дзига, навертаючи корів до картоплища, викликає в нього похмуру глузливу посмішку: «Ач як басує, стара!»* (Хм, с. 132). Одиниця *крутиться як дзига* є у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка [12, т. 1, с. 379]. Також Гр. Тютюнник використовує й одиницю *як муха в окропі*: *..він крутився, як муха в окропі і викручувався завжди, «витягаючи» план..* (Хм, с. 292). У СФУМ є ряд одиниць на позначення заклопотаності під час виконання якоїсь роботи: *крутитися як (мов, наче і т. ін.) білка в колесі* «бути весь час заклопотаним; мати багато роботи, турбот і т. ін.» [14, с. 318], *вертітися (крутитися) як (мов, ніби і т. ін.) муха в окропі* «бути дуже зайнятим, заклопотаним» [14, с. 58], *як (мов, ніби і т. ін.) в'юн [посолений (в ополонці, на сковорідці)]* «зі сл. *вертітися, крутитися.* Дуже швидко, прудко» [14, с. 144].

Отже, твори Григора Тютюнника містять колоритні фразеологізми на позначення характеру людини, її вмінь, навиків, психоемоційного стану та фізичних особливостей. Деякі аналізовані ФО, не зафіксовані академічними фразеологічним словниками, можна підвести під спільну структурну формулу зі вже кодифікованими одиницями, що сприяє виясненню характеристики людини. У творах письменника ми спостерегли функціонування одиниць з одним й тим самим компонентом (*тирса, кебета*) як для позитивної, так і для негативної репрезентації тих чи тих особливостей, притаманних людині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биби́к С. П. Оповідність в українській художній прозі : монографія / С. П. Биби́к; за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. – К.; Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 288 с.
2. Віднайдений скарб української фразеології / Упорядкував Юрій Завгородній. – К. : ТОВ «Задруга», 2007. – 96 с.
3. Доброльожа Г. М. Етичний аспект у семантиці поліських компаративем на ознаку інтелектуальних вад людини. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/14988/1/%D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B6%D0%B03.pdf>
4. Доброльожа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини / Г. М. Доброльожа. – Житомир : ПП Туловський, 2010. – 404 с.
5. Кірілкова Н. В. Словник волинських фразеологізмів. – Острог – Рівне, 2013. – 192 с.
6. Клименко Н. Ф. Новогрецько-українські паралелі у фразеологічному полі виразників розумової діяльності // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 74 – 85.
7. Клименко Н. Ф. Образний обшир фразеологізмів з компонентом «голова» в українській мовній картині світу / Н. Ф. Клименко // *Studia Linguistica*, Vol. (1). – К. : Вид-во КНУ, 2011. – С. 9 – 23.

8. Клименко Н. Ф. Простір як відстань у вимірах фразеологізмів сучасної української та новогрецької мов. Українська мова в контексті сучасної славістики: *Монографія* / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – К., 2019. – 660 с. – Режим доступу: [https://r2u.org.ua/data/other/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky\(2019\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky(2019).pdf)

9. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 263 с. – Ел. ресурс: <http://www.levchenko.eu/images/pobierz/GRUDEN-Levchenko.pdf>

10. Мацюк З. С. Що сильше, то нове слівце [Текст]: словник фразеологізмів Західного Полісся / Зоряна Мацюк : Вежа-Друк, 2013. – 476 с. – Ел. ресурс: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/8525/1/phrazelological.pdf>

11. Сагаровський А. А. Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) / А. А. Сагаровський. – Х : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 288 с.

12. Словарь української мови: у 4 т. / [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. / НАН України. Інститут української мови. – К. : Наукова думка, 1996 – 1997.

13. Словник української мови: у 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.

14. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

15. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

16. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / Уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наукова думка, 1993.

17. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: у 2-х т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984. – Т. 1. – 304 с.; Т. 2. – 384 с.

18. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Хм – Тютюнник Григор. Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей / Упоряд. і передм. П. П. Засенка. – [Вид. друге]. – К. : Укр. письменник, 2014. – 844 с.

Didun Lilia

Phraseologisms on the designation of man in the works of Grigor Tyutyunnyk

The article deals with the phraseological units from the works of Grigor Tyutyunnyk that characterize the person. The units for designation of intellectual abilities, character and appearance of the person are distinguished. Linguistic and authorial units that are not certified by academic phraseological dictionaries are described.

Keywords: *phraseological unit, paremia, comparison.*

УДК 811'373

Маргарита В. Жуйкова

(Луцьк, Україна)

Дієслівна омонімія: лінгвальні та екстралінгвальні аспекти

Статтю присвячено аналізу лінгвальних та екстралінгвальних чинників, які спричинились до формування оцінного предиката вигоріти. Оскільки в лексикографічних працях цей предикат кваліфікується по-різному, подано аргументацію на користь його потрактування як омоніма до дескриптивного дієслова вигоріти.

Ключові слова: омонімія, полісемія, гомогенні омоніми, оцінний зміст, реструктуризація сем.

Омонімія є складним мовним феноменом, осмислення якого безпосередньо пов'язане із встановленням семантичних меж лексеми, з проблемою тотожності та окремості мовних елементів лексичного рівня. Незважаючи на значну мовознавчу літературу, присвячену питанням омонімії та полісемії, проблема мовного статусу певних одиниць при найближчому розгляді виявляється далекою від остаточного рішення, що наочно виявляється в лексикографічній практиці, зокрема, в загальних та спеціалізованих словниках. Питання омонімії не замикається лише в межах лексикології, вона значно вагоміша і заторкує інші ділянки мовознавства, зокрема, має вихід у дериватологію. Серед способів словотворення виділяють так зване лексико-семантичне, яке засноване на діяхронному процесі семантичного розмежуванні колись цілісних одиниць, про що пише Н. Ф. Клименко, див. [6, с. 306]. Отже, питання щодо кваліфікації певних одиниць як полісемантів чи омонімів у багатьох випадках виходить за межі лексикографічного опису і набуває статусу теоретичної проблеми.

Одна з найскладніших проблем при трактуванні пари одиниць як омонімів виникає насамперед через нечіткість їх дефініцій, які засновані на таких

нестрогих характеристиках, як «повна самостійність значень» (Т. Брянцева, Т. Цейтлін), «внутрішня незв'язаність значень» (Л. Новиков), «відсутність асоціативних зв'язків» (Д. Шмельов), «розрив семантичних зв'язків» (Л. Кутіна). Названі ознаки не можуть, очевидно, мати статус критеріїв для кваліфікації явищ омонімії через свою непрозорість та неоднозначність і тому неспроможні забезпечити об'єктивність при визначенні статусу певних лексичних явищ. Як зазначають автори праці «Многозначность и омонимия», обговорюючи питання про виокремлення омонімів, такі характеристики мовних явищ, як наведені вище, є радше психологічними оцінками, аніж лінгвістичними критеріями [3, с. 8]. У цій роботі наочно задемонстровано труднощі, пов'язані з нечіткістю критеріїв для кваліфікації певних явищ як лексико-семантичних варіантів чи омонімів. Якщо для так званих етимологічних (гетерогенних) омонімів проблема кваліфікації може бути розв'язана через відсилку до їхнього походження, то при аналізі гомогенних омонімів, що виникли в результаті розпаду полісемії і становлять у мовах значну за чисельністю групу, лінгвісти (передусім лексикографи) часто спираються на своє мовне чуття.

Характерно, що здебільшого ґрунтовні лінгвістичні праці з питань омонімії засновано на матеріалі іменникової лексики. Так, вже згадувана монографія «Многозначность и омонимия» присвячена докладному аналізу лексем російської мови *партия 1* («політична сила») та *партия 2* («завершена гра»), а також двох іменників німецької мови: *Zug* у п'яти значеннях («поїзд», «військовий підрозділ», «хід у шахах», «риса обличчя», «хода») та *Grund* у чотирьох («причина», «основа», «дно», «яр», «ґрунт»). Вагома дисертаційна праця Д. Качурина «Проблема разграничения омонимии и полисемии применительно к практике составления толковых словарей» [5] також спрямована на дослідження морфемно-нечленованих іменників. Щодо дієслівної омонімії, яка, на нашу думку, становить значний інтерес саме через складність концептуальних структур, що кодуються дієсловами, то вона обстежена значно меншою мірою. Назвемо цікаву статтю М. Якубовської, де розглянуто розпад семантичних зв'язків у дієслівних гомогенних омонімів, раніше полісемантів, див. [7].

Зазначимо, що загалом лексикографічна практика кваліфікації тих чи тих дієслів як омонімів або полісемантів у східнослов'янських мовах значною мірою базується на положеннях, запропонованих свого часу О. Ахмановою у монографії «Очерки по общей и русской лексикологии». Згідно з концепцією авторки, омоніми – це явище не тільки і не стільки семантичне, як структурне, морфологічне, лексико-синтаксичне і стилістичне. Так, на думку О. Ахманової, від лексичних омонімів вимагається однакове членування основи, «стилістична однорідність», «відсутність ... різко виражених відмінностей експресивно-стилістичного характеру», а також синхронне існування на певному часовому зрізі [1, с. 141]. Одиниці, що при формальному сходженні плану вираження і при суттєвому розходженні плану змісту виявляються різностильовими і/або різночасовими, трактуються при цьому не як омоніми, а як окремі значення багатозначної лексики. При розмежуванні явищ дієслівної полісемії та омонімії ці критерії доповнюються й іншими, зокрема, вимогою паралельності парадигм

недоконаного та доконаного виду. Наслідком такого підходу, що нівелює основний семантичний критерій (у формулюванні Л. Новикова це «внутрішня незв'язаність значень»), стало невключення до словника О. Ахманової [2] значного масиву омонімічних пар. Перелік таких дієслів, що його навела авторка у передмові до словника, доволі значний, ми виділимо з нього лише деякі лексеми: рос. *выгорать*, *выгореть* («згоріти цілком» і «закінчитися успіхом»), *молоть*, *намолоть* («перетворювати у порошок» та «говорити дурниці»), *надувать*, *надутъ* («наповнити повітрям» та «піддурити»), *насолить* («чего та кому»), *свистнуть* («видати звук» та «вкрасти», а також «вдарити»), *сорваться* («впасти» та «не здійснитися»).

Слід зауважити, що саме такі випадки, які, на думку О. Ахманової, залишаються за межами омонімії і представляють «особливий різновид семантичного розгалуження одного багатозначного слова» [1, с. 142], становлять значний інтерес в аспекті їх семантичної еволюції, оскільки в генезі кожного з них може бути виявлене складне переплетіння лінгвістичних та екстралінгвальних чинників, що зрештою і призвело одну семантично цілісну одиницю до стану гомогенної омонімії.

Зупинимось на першому дієслові з цього списку (рос. *выгореть*, а також його точні еквіваленти укр. *вигоріти*, біл. *выгораць*). Воно трактується в лексикографічних джерелах по-різному, інколи у відповідності до позиції О. Ахманової, а інколи і всупереч їй. Так, укладачі СУМ та БАС вважають, що оцінне значення *вигоріти* (рос. *выгореть*) є одним з лексико-семантичних варіантів відповідного багатозначного дієслова, і маркують його позначками “переносне“, “просторічне“ чи “розмовне“, див. (СУМ 1, с. 377), (БАС 2, стлб. 997). Інші авторитетні лексикографічні джерела російської мови, а саме словник за редакцією Д. Ушакова, словник С. Ожегова, а також МАС, подають оцінний предикат *выгореть*² як омонім до багатозначного дієслова *выгореть*¹, маркуючи його як просторічне чи розмовне, див. (Уш. 1, стлб. 443; МАС 1, с. 250; ОШВ. с. 111). Укладачі білоруського тлумачного словника в 5-и томах виокремлюють два омоніми *выгораць*, див. (ТСБМ). Модерні словники української та російської мов по суті підтримують вже сформовану лексикографічну традицію: так званий «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за ред. В. Бусла спрощено відтворив статтю СУМу, де всі значення включено до одного багатозначного слова *вигоріти*, див. (Бус., с. 131), а «Большой толковый словарь русского языка» за ред. С. Кузнецова подає два омоніми (Кузн., с. 169).

Наведений різнобій у лексикографічному описі розмовного оцінного предиката *вигоріти* (*выгореть*) насправді може служити маркером відсутності чітких критеріїв розмежування полісемії та омонімії, про що йшлося вище. Це дієслово мало нетривіальну семантичну еволюцію, яка не вписується у стандартні механізми творення вторинних значень. Парадоксальність цього дієслова виявляється у двох фактах: по-перше, внутрішня форма оцінного *вигоріти* вказує на процес горіння, тоді як його актуальне значення не має жодного змістового зв'язку з горінням; по-друге, цей предикат у стверджувальній конструкції характеризує настання певної ситуації як успіх, а в заперечній конструкції – як

провал, невдачу. Семантичний компонент «успіх» вносить у лексичне значення потужний оцінний складник, який заступає в ньому будь-які дескриптивні ознаки. Контексти свідчать, що ситуації, позначувані цим предикатом, мисляться радше як випадкові, ніж як такі, що зумовлені цілеспрямованою діяльністю та зусиллями суб'єкта, див.: *Был еще смешной человек, пожилой, с оливковым лицом, тоже из гостей Порфирия, который ухаживал одновременно за Ритой и Ольгой, где **выгорит**...* (Ю. Трифонов. Другая жизнь). Складається враження, що часто успіх, позначений цим предикатом, ніби падає людині на голову як подарунок долі (пор. як *карти ляжуть*); цим предикатом ніколи не маркуються такі ситуації, в яких суб'єкт сам визначає мету і докладає зусилля для її досягнення, як, наприклад, при спортивних тренуваннях чи репетиціях музикантів.

Зауважимо, що позитивна оцінка, наявна у семантиці предиката *выгорѣти*, суперечить тим конотаціям, які можуть бути виведені із вихідної ситуації згорання, вписаної в концептуальну картину світу, адже згорання – і тим більше повне вигорання – є знищенням чогось цінного (людського майна чи природних ресурсів), а тому в стандартних випадках оцінюється негативно (не беремо до уваги маргінальні ситуації). При діахронному семантичному аналізі важливо врахувати, що джерелом позитивної оцінки в предикаті може бути лише та вихідна концептуальна структура, яка сформувалася на основі певного типу ситуацій. Тому пошуки генези предиката *выгорѣти* (власне, російського *выгореть*) логічно переносяться у екстралінгвальну площину, у сферу реалій минулого.

Щодо часу виникнення оцінного значення у російського дієслова *выгореть*, то певних даних нема, хоча за точку відліку розпаду семантичних зв'язків між прямим та вторинним значенням, тобто виокремлення омонімів, можна прийняти лексикографічну фіксацію у словнику В. Даля: “*Выгорать. *Дело его, тяжеба его выгорела*, решена в его пользу” (Даль 1, с. 291). Прикметно, що В. Даль включив це дієслово у стверджувальну конструкцію, а для тлумачення використав одиницю з логічною позитивною оцінкою (*в его пользу*). У цьому можна бачити непряме свідчення того, що первісно предикат *выгореть* позначав саме сприятливий для когось результат. Особливості вживання цього предиката до розпаду полісемії демонструють такі контексти, що вміщено у “Словаре обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв.” та “Словаре русского языка XVIII в.”:

*А вино гсдрь я смотрил кажетца против гсдрь твоего писма вполы **выгораесть** а иное и без мешаня **выгораесть*** (СОРЯ 3, с. 181).

*Для пробы чинить вину отжиг, чтоб проба вина от огня **выгорела**; Подрядное вино в Санктпетербург привозитъ самое доброе, ...которое бы от огня **выгорало*** (СРЯ XVIII, 4, с. 208).

Ці контексти, очевидно, вимагають екстралінгвальних коментарів, аби прояснити денотативні ситуації. Перше, що впадає в око, – це співвіснування в текстах лексем *выгораесть*, *огонь* та *вино*, причому вогонь виступає чинником спалювання чогось, отже, тут предикат вживається у прямому, а не в образному значенні. Описані ситуації безпосередньо стосувались сфери винокуріння та державної монополії на продаж горілки (*вина*, *хлебного вина*), що існувала в Московщині, пізніше в Російській імперії. Оскільки технологія виробництва

горілки не була стандартизована і загалом мала багато місцевих особливостей, кінцевий продукт міг сильно варіюватися. Продаж “хлебного вина” давав чималі прибутки в державну скарбницю, отже, держава була зацікавлена в контролі за його якістю. Для визначення міцності (тобто вмісту спирту) користувались певним простим і доступним прийомом. Його практикували ще з XVI ст., однак законодавчо він був закріплений лише наприкінці XVII ст. у законі під назвою “О ведении в Сибири кабаков таможенным головам, а не воеводам, и об управлении питейными сборами” (1698 р.). Для того щоб перевірити горілку на міцність, використовували дію під назвою *отжиг*. Для цього вживали дві мірні ємності, одна з яких – склянка – мала бути вдвічі меншою за об’єм. Спочатку горілку наливали в більшу ємність, що виготовляли з металу (так звану *сожигательницу*), нагрівали на вогні майже до кипіння, а потім горілку підпалювали. Оскільки спирт і вода мають різні температури випаровування, першим вигорає спирт. Залишок після вигорання спирту виливали у мірну склянку. Якщо вода повністю вміщалась у склянку, це означало, що частка спирту в горілці була доволі високою, і така горілка вважалась якісною. Якщо ж води залишалось більше, ніж входило у склянку, то робився висновок про малий вміст спирту і низьку якість горілки. Такий спосіб контролю за якістю дозволяв ефективно боротися проти фальсифікацій, докладніше див. [4, с. 85].

Отже, в російській мові приблизно до кінця XVIII ст. існувало спеціалізоване значення **выгореть**, денотатом якого виступала ситуація перевірки горілки на міцність шляхом її підпалювання. Слід зауважити, що ситуація вигорання спирту є єдиною позитивно оцінюваною серед всіх, які могли бути позначені дієсловом **выгореть**, адже зникнення половини об’єму горілки означало високу якість продукту з усіма сприятливими наслідками для виробників, постачальників та споживачів. На цій основі в ментальній структурі, яка корелювала з дієсловом **выгореть** у його спеціалізованому вживанні, сформувався позитивний оцінний компонент, причому в семантиці цього лексико-семантичного варіанту **выгореть** він існував у латентному стані аж до того часу, поки дієслово не вийшло за межі ситуації випробовування якості горілки. Згодом дескриптивний складник, пов’язаний з вогнем, горінням, перевіркою горілки на міцність, цілком анулювався, а оцінний зміст («вдатися, завершитися успіхом»), навпаки, вийшов на перший план і став домінуюльним. Цьому спряло, очевидно, і поступове звуження сфери вживання дієслова **выгореть** у спеціалізованому значенні, пов’язаному з перевіркою на міцність “хлебного вина”.

Як можна припускати, формування оцінного значення, яке згодом почало функціонувати як самодостатній омонім, корелювало із зміною сполучуваності вихідного дієслова: коли дескриптивні ознаки ситуації стали відчуватися як зайві, у предиката спростилась актантна структура, що граматично виявилось у вживанні безособових конструкцій (*вино выгорело у кого* → *выгорело у кого*). Відсутність у реченні цілком певного підмета (*вино*) чи заміна його на одиницю з нечіткою референцією (наприклад, на неозначений займенник) маркували змістовий відрив дієслова від денотативної ситуації горіння і перехід до позначення інших ситуацій із позитивним вислідом.

Отже, встановлення генези оцінного предиката стає можливим лише за умов відновлення тих екстралінгвальних чинників, які сприяли внутрішньослівній деривації. Для цього необхідно з високою мірою ймовірності виявити ту референтну ситуацію, яка називалась рос. дієсловом **выгореть** в його прямому значенні, пов'язаному з вогнем і горінням. Важливо також взяти до уваги власне лінгвальні чинники, що вплинули на розвиток плану змісту цього дієслова. Серед них слід виділити подальше розширення денотативного простору, зміни у сполучуваності та їх закріплення у мовленні, а також зникнення вихідної конструкції, в якій вживалось спеціалізоване значення дієслова. Значення оцінного предиката набуло високої міри ідіоматичності, при якій семантика цілого не може бути виведена із семантики складників. Змістове розходження між одиницями досягло рівня повного розриву, що дозволяє кваліфікувати вихідне та оцінне **выгореть** як два самостійних омонімічних предиката. Саме в статусі омоніма до вихідного дієслова лексема з оцінним значенням була запозичена в українську та білоруську мови.

Таким чином, у розвитку дієслова **выгорѣти** сталося кілька процесів: виділення спеціалізованого значення та його семантичне збагачення прагматичним компонентом; реструктуризація його сем, що призвело до нівелювання дескриптивних ознак та актуалізації оцінного ядра. Саме останній процес позначився на синтаксичному рівні зміною іменного оточення дієслова. Відірвавшись від вихідної ситуації горіння, російська лексема **выгореть** набула самостійного, немотивованого значення і тим самим виділилась в окрему лексему, омонімічну до вихідного предиката.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: ГУПИМП, 1957. 295 с.
2. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. – М.: Сов. энциклопедия, 1974. 448 с.
3. Арсеньева М., Строева Т., Хазанович А. Многозначность и омонимия. – Л.: 1966. 131 с.
4. Байбурин А., Беловинский Л., Конт Ф. Полузабытые слова и значения : словарь русской культуры XVIII–XIX вв. – СПб.: Европейский дом – М.: Знак, 2004. 680 с.
5. Качурин Д. Проблема разграничения омонимии и полисемии применительно к практике составления толковых словарей. Диссертация ... кандид. филол. наук по спец. 10.02.01 – русский язык. – М., 2013. 393 с.
6. Клименко Н. Ф. Лексико-семантичне словотворення // Українська мова: Енциклопедія. 2-е вид. – К.: 2004. С. 306–307.
7. Якубовская М. Изменение морфолого-синтаксических признаков слова при переходе от полисемии к омонимии // Русский язык в школе. 1976. № 3. С. 83–88.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

БАС – Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. Том 2. – М.–Л.: Из-во АН СССР, 1951. 830 с.

Бус. – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред.

В. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В 4-х т. – М., 1955. Т. 1. 812 с.

Кузн. – Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2004. 1534 с.

МАС – Словарь русского языка : в 4-х т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. Т. 1. – М. : Русский язык, 1985. 702 с.

ОШв – Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. – М.: ООО “А ТЕМП”, 2006. – 944 с.

СОРЯ – Словарь обиходного языка Московской Руси XVI–XVII вв. / Под ред. О. С. Мжельской. В. 3. Вор – Вящий. – СПб.: Наука, 2010. 323 с.

СРЯ XVIII – Словарь русского языка XVIII века. Вып. 4. (Воздух – Выпись). – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1988. 256 с.

СУМ – Словник української мови в 11-и т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. 799 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т. – Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1977-1984. URL: <https://www.skarnik.by>

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1993. 980 с.

Уш. – Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова : в 4-х т. Т. 1. – М. : Госуд. из-во иностр. и национ. словарей, 1935. 1562 стлб.

Zhuykova Marharyta

Verbal Homonymy: Lingual and Extralingual Aspects

*The article represents the results of a research of lingual and extralingual factors that were involved in the formation of Ukrainian estimation predicate *визопиму/vyhority*. Due to the fact that this predicate is qualified in different ways, the article provides arguments and considers this predicate to be a homonym to a descriptive verb *визопиму/vyhority*.*

Keywords: *homonymy, polysemy, homogeneous homonyms, estimative sense, restructuring of semes.*

УДК 811.161.2'367.633

Євгенія А. Карпіловська

(Київ, Україна)

Комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови: підсумки та перспективи

У статті розглянуто теоретичні та практичні результати функціонування комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови Інституту української мови НАН України за 30 років. Фонд створено як спеціальну лінгвістичну систему з інформаційно-довідковою, навчальною та дослідницькою функціями. Його фактична база містить понад 170 тис. слів з відомостями про їхню морфемну будову, наявність в 5 авторитетних словниках української мови другої половини ХХ ст., кількість значень, частоту вживання в текстах та частиномовну належність. Спеціальна інформаційно-пошукова система, створена для роботи з фондом, уможливорює одержання інформації як про слова, так і про їхні складники – корені, префікси, суфікси, флексії та інтерфікси складних слів.

Фактична база фонду стала основою для укладення за допомогою комп'ютера нових морфемних і словотвірних словників – «Словника афіксальних морфем української мови» та «Кореневого гніздового словника української мови», а також для написання низки теоретичних праць з морфеміки та словотворення української мови. Нині на основі поглибленої розмітки фактичної бази фонду та створення нової інформаційно-пошукової системи для роботи з нею здійснюється укладання комп'ютерного «Великого морфемно-словотвірного словника української мови».

Ключові слова: морфеміка, словотворення, спеціальна комп'ютерна лінгвістична система, комп'ютерний словник, інформаційно-пошукова система

2018 року комп'ютерному морфемно-словотвірному фонду української мови (далі – МСФ) в Інституті української мови НАН України в Києві виповнилося 30 років. Минув час, достатній для підбиття підсумків зробленого та накреслення перспектив дальшої роботи. Ніна Федорівна Клименко не тільки підтримала

задум створення цієї мовознавчої комп'ютерної системи, фактичної основи та нового інструменту для вивчення морфеміки й словотвору української мови, а взяла найактивнішу участь в реалізації цього задуму. Кілька слів про концепцію МСФ та історію формування його нинішнього стану. 1988 року у відділі структурно-математичної лінгвістики, який тоді ще працював у складі Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (від січня 2011 р. й до сьогодні цей науковий колектив працює в Інституті української мови НАН України) розпочато створення бази даних про морфемну та словотвірну будову слів, що слугувала б надійним фактографічним підґрунтям та знаряддям вивчення сучасного українського лексикону, форми, семантики та закономірностей функціонування в тексті похідних і непохідних слів, укладення за допомогою комп'ютера морфемних і словотвірних словників різних типів. Така база даних з відповідними засобами роботи з нею, за задумом розробників, мала виконувати функції комп'ютерної інформаційно-довідкової, навчальної та дослідницької лінгвістичної системи [1, с. 96 – 104; 5; 10 – 11].

В основу бази даних МСФ покладено генеральний реєстр українських слів. Його сформовано за матеріалами різнотипних словників української мови другої половини ХХ ст.: академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах (К., 1970-1980), словника-довідника в 2-х томах І.Т. Яценка «Морфемний аналіз» за редакцією Н.Ф. Клименко (К., 1980-1981), «Частотного словника сучасної української художньої прози» в 2 томах за редакцією В.С. Перебийніс (К., 1981), «Словника іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука (К., 1974, 1 вид.) та орфографічної частини «Словника-довідника з правопису та слововживання» С.І. Головащука (К., 1989). Названі словники за складом своїх реєстрів доповнювали один одного, а отже, дали можливість сформувати об'єктивовану й різноаспектну модель українського лексикону кінця ХХ століття. Для роботи з базою МСФ було створено спеціальну інформаційно-пошукову систему «МОРФОЛОГ». Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років підготовлено нову версію бази даних. У ній зроблено суттєві доповнення до генерального реєстру МСФ версії 1988-1991 р.р., що уможливають вивчення української лексики в нових аспектах:

1. Як самостійні одиниці подано функціональні варіанти слів, належні до різних частин мови, серед них переважають наслідки міжчастиномовної конверсії: субстантивації прикметників, дієприкметників, числівників і займенників, препозиціоналізації прислівників та адвербіалізації однослівних відмінкових форм іменників, ад'єктивації дієприкметників, інтер'єктивації форм іменників та дієслів, зафіксовані в академічному тлумачному «Словнику української мови» в 11 томах, «Словнику іншомовних слів» або «Частотному словнику сучасної української художньої прози» в 2 томах. Такі варіанти слів у записах бази позначено арабськими цифрами вгорі справа від слова, напр.: *білий* – прикметник (П) і *білі²* «білогвардійці», *білі³* «шахи, шашки» – іменники (І) або *напроти¹* – прислівник (ПС) і *напроти²* – прийменник (ПР). Додаткові пояснення до слів подано в круглих дужках, якщо такі слова належать до тієї є частини мови, пор.

дієслова-омографи *проминати*¹ (переміщатися повз когось, щось) і *проминати*² (робити м'яким, розминати).

2. Як самостійні одиниці генерального реєстру вміщено слова у формі множини, якщо вони мають інше лексичне значення, ніж у формі однини, напр.: *лиц-е* «обличчя» і *лиц-я* «щоки, частина обличчя», а також слова в інших формах відмінка, роду особи чи способу дії з іншими лексичними значеннями, ніж у вихідній формі, форми слів, належні до іншої частини мови, напр.: *холодний* – прикметник (П) і *холодна* «заст. Арештантська», *холодне* «те, що дає відчуття холоду, має низьку температуру» (іменники – І) або *день* – іменник (І) та *днями* – прислівник (ПС).

3. Укладено індекс морфем-омографів: коренів, суфіксів, префіксів та флексій і на його основі в базі здійснено розміщення слів з омографами. Омографи позначено арабськими цифрами, які стоять впритул до морфеми справа, напр. /до1/ «нота» і /до2/ «прийменник» або до/бавл2/я1+ни1*я3, де я1 – суфікс-форматив, показник класу дієслова, а я3 – флексія іменників середнього роду в називному відмінку однини.

4. Укладено індекс морфем-аломорфів (формальних варіантів тієї ж морфеми) та на його основі розміщено слова з аломорфами. Завдяки такому розміщенню користувачі МСФ мають можливість працювати як з окремим варіантом морфеми, так і з усіма її варіантами. Наприклад, не лише з коренем-домінантою **вовк-**, реалізованим у словах *вовк*, *вовківня*, *вовкодух*, а й з його аломорфами **вовч-** (*вовч-ий*) і **вовц-** (*вовц-юг-а*). Як аломорфи виділено й корені запозичених слів, що походять від спільного етимона, напр.: **аква-** *аква-мобіль*, **акве-** *акве-дук2*, **акварель-** *акварель*, **акваріум-** *акваріум*, **аквар-** *аквар-ид4-и1*, **акваторіј-** *акваторіј-а1*, **аквафорт-** *аквафорт-а1*.

5. Сформовано індекс поліфункціональних морфем, тобто морфем, здатних виявляти в словах належність до різних класів. Поліфункціональними можуть бути префікси, які в слові виступають у позиціях, властивих кореню (P→R): *гіпер-функціј-а1* і *анти-гіпер-он7*; корені, які стають суфіксами (R→S): *гіл-о-зој-ізм* і *мет-ил* (з грец. *ύλη* «речовина, матерія»); інтерфікс-міжкоренева прокладка в позиції суфікса (I→S): *електр-о-при-лад* і *сі2-ль1-електр-о3*; флексія у позиції суфікса (F→S): *ні1-ч2-ого1* і *а7-ні1-ч2-ог-ісінк-о4*.

Генеральний реєстр МСФ в останній версії містить 170 220 слів (обсяг версії 1988-1991 рр. – 166 385 слів). Серед них іменників – 72276, дієслів – 44162, крім того, окремо подано 10135 дієприкметників, 1801 дієприслівник і 622 дієслова миттєвої дії, або предикативи (звуконаслідувальні слова-речення), 32217 прикметників, 7525 прислівників, 484 вигуки, 253 частки, 207 прийменників, 200 займенників, 188 числівників, 150 сполучників.

Слова в МСФ подано в двох формах запису: орфографічній (без відомостей про їхню морфемну будову та функціональні характеристики – наявність у словниках-джерелах фонду та частиномовну належність) і в морфемній (з відомостями про складники і функціональні характеристики слова). У словах за правилами синхронного морфемного аналізу виділено 5 класів морфем: корені (R), префікси

(P), суфікси (S – слово- і формотворчі, до них залучено і дієслівний постфікс **-ся**), флексії (F) і в складних словах-композицях – сполучні голосні (I – інтерфікси, або міжкореневі прокладки). Кожен клас морфем позначено спеціальним маркером. Корінь подано в скісних дужках: /д^{ім}/. Префікси в простому слові позначені знаком & (амперсант): &з^а/лік/, якщо їх більше одного, то вони один від одного відокремлені знаком + у послідовності літер у межах між знаками & і /, пор.: &д^о+но/відь/*. У складних словах префікси, розташовані між коренями, позначено символом :, пор. &/авіа/:з/в'яз/о^к*. Суфікси в простому слові містяться між знаками / і комою як показником кінця слова, напр.: /у^ч/ень*. Якщо суфіксів більше одного, то вони також відокремлені один від одного знаком + у послідовності літер між знаками / і * чи , напр.: /у^ч/у+тель*, /а//ні/тріш/ки,. Між скісними дужками без інших символів у складних словах розміщено сполучні голосні, напр.: /благ/о/род/н*ий. Якщо перша основа складного слова має суфікс, то між суфіксом і сполучною голосною стоїть знак =, напр.: /дв/о^ж=е/мужж/.*я. Якщо між скісними дужками стоїть один суфікс, то перед ним подано знак +, напр.: /жи/+ти:-но/жи/ва+ти, /дур/+и/світ/*. Перед флексіями як у простих, так і в складних словах стоїть знак *, пор.: /у^ч/ен+и^ц*, цей знак без літер після нього позначає нульову флексію, пор.: /чит/а+ч*.

У слові обов'язково відзначено основний наголос. У складних словах-юкстапозитах, або результатах словоскладання наголос подано на кожному простому слові, напр.: /д^ум/а+ти-/з^ад/а+ти. Збережено тире в складних словах, проте воно не бере участі в розмічуванні морфемної будови слова в базі даних МСФ. Для унаочнення йотації, що відбувається на морфемних швах, до запису морфемної будови слова введено літеру j, пор.: /т^равj/'ан*ій. Знак апострофа зберігається для автоматичного переведення морфемного запису слова в орфографічний і навпаки.

Відповідно до доповненої інформації про морфемну будову слів, їхню здатність до міжчастиномовних переходів, багатозначність, аломорфію та омографію для роботи з нею створено й нову інформаційно-пошукову систему «УКРАЇНСЬКИЙ ГЛОСАРІЙ». Завдяки їй нині можна видобути з бази даних інформацію не лише про структуру окремого слова, склад окремих класів морфем або моделей морфемної будови слів, як це уможливлювала система «МОРФОЛОГ», а й про типологію будови українських слів, а саме: про моделі афіксальних оточень коренів, типи докореневих і післякореневих частин слів (префіксальних і суфіксальних ланцюжків), про моделі словотвірних рядів і словотвірних гнізд (див. рис.1).

Параметри моделювання будови українського слова, застосовані в записах бази даних МСФ, дають змогу користувачу-досліднику працювати з базою даних на різних рівнях узагальнення мовного матеріалу: від конкретної морфеми або конкретного слова як впорядкованої сполуки морфем до моделей класів морфем чи слів. Ось, наприклад, які можливості система «УКРАЇНСЬКИЙ ГЛОСАРІЙ» надає для роботи з афіксальними моделями слів (див. рис. 2).

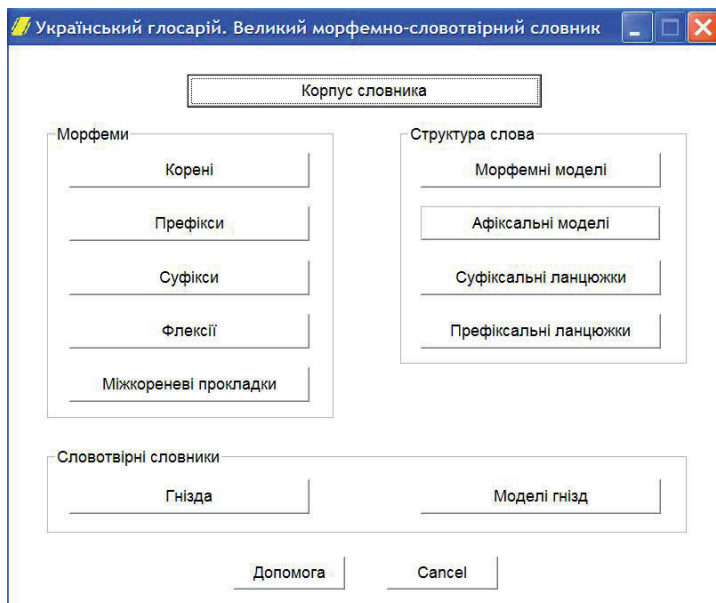

Рис.1. Головне меню інформаційно-пошукової системи «УКРАЇНСЬКИЙ ГЛОСАРІЙ».

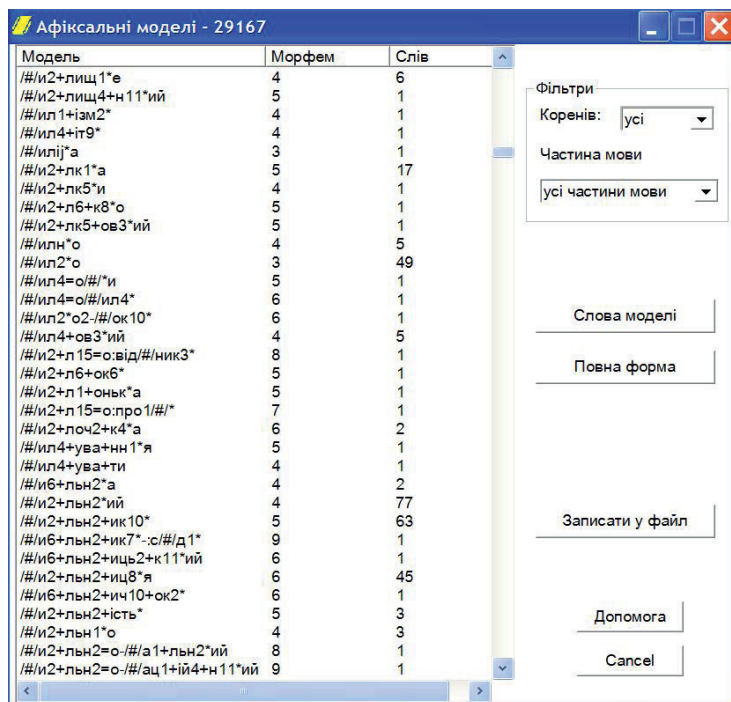

Рис.2. Меню вікна «Афіксальні моделі»

Афіксальна модель слова становить конкретний афікс (афікси) в поєднанні з будь-яким коренем. Узагальнене подання коренів дає змогу встановити весь спектр можливого розподілу того чи того афікса або афіксосполуки в слові. До складу афіксальної моделі можуть входити афікси як одного, так і різних афіксальних класів. При цьому, афіксальним класом слів називаємо сукупність афіксальних моделей, властиву словам з певним коренем. Модель афіксального класу слів складається з узагальненого символу будь-якого кореня **Р** та сукупностей усіх афіксів, сполучених з ним у словах МСФ. Такі афікси розподілено за їхніми позиціями в словах відносно кореня. Усі афікси впорядковано за абеткою й подано у фігурних дужках. Наприклад, для 3 слів з коренем **тундр-** *тундра, тундровий, притундровий* встановлено модель афіксального класу {при}+/R/{овЗ}*{а,ий}. Така модель вказує, що реальні, тобто засвідчені в словниках і текстах слова з цим коренем мають одну докореневу позицію, заповнену префіксом **при-**, та 2 післякореневі позиції: одну, заповнену суфіксом **-овЗ** зі значенням ознаки об'єкта за його відношенням до іншого об'єкта, та одну, заміщену флексією іменника (**а**) або флексією прикметника (**ий**).

Користувачі МСФ можуть одержати відомості не лише про наявні в сучасній українській мові типи морфемної будови слів із до- і післякореневими частинами, а й про типи в цілому афіксального оточення певного кореня. Наприклад, прикметниковий суфікс **-льн2** (див. рис.2) може займати позицію перед флексією (у прикметниках – *гостр-и-льн-ий*) або перед іншим суфіксом (іменника чи прислівника – *м'я-льн-иц-я, віт-а-льн-о*), а також приєднуватися безпосередньо до кореня (*гни-льн-ий*) чи до інших суфіксів твірної основи слова (*бриз-к-а-льн-ий, баланс-ува-льн-ий*). У МСФ для кожної афіксальної моделі подано кількісні показники її продуктивності, які доводять роль моделі в сучасному українському морфологічному словотворенні. Наприклад, модель **/#/уват2*ий** властива 169 прикметникам і 5 іменникам – субстантивованим прикметникам на взір *винуватий, глистуватий, глупуватий, сивуватий, собакуватий*.

Якщо афіксальні моделі слів ґрунтовано на формантоцентричному підході до систематизації української лексики, то моделі словотвірних гнізд засновано на коренецентричному підході. Вони дають змогу вивчати потенціал певних коренів у процесах словотворення, типові й відмінні риси будови словотвірних гнізд. Склад гнізд упорядковано за зростанням загальної кількості морфем у словах, а в межах однакової кількості морфем – за зростанням кількості коренів. На рис. 3 подано фрагмент гнізда з базовим словом – прикметником *біл-ий*.

Одночасно з розбудовою фактичної бази МСФ постійно тривала робота з розв'язання на її основі теоретичних і практичних завдань сучасної української морфеміки та словотворення. Ця дослідницька робота мала своїм вивершенням низку як теоретичних праць розробників МСФ – монографій, посібників, підручників для вишів, статей, доповідей на Міжнародних з'їздах славістів і наукових конференціях Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, так і нових для української і не лише української лексикографії морфемних та словотвірних словників, укладених за допомогою комп'ютера. 1998 р. світ побачив частотно-валентний «Словник афіксальних морфем української

2002 р. світ побачив «Кореневий гніздовий словник української мови» Є.А. Карпіловської, фактичним підґрунтям якого також став МСФ. Авторка поставила собі на меті виявити системотвірний потенціал омографічних коренів в українському лексиконі. У генеральному реєстрі МСФ вона виділила 653 об'єднання коренів-омографів різної чисельності – від 2 до 14 коренів спільної форми з різним значенням. Довкола них об'єдналися в гнізда різних типів понад 72 тис. слів МСФ. Слова з такими коренями, питомими й запозиченими, утворювали гнізда кореневі, словотвірні, коренево-словотвірні й потенційні, або нульові, гнізда-«зародки», представлені лише їхнім базовим словом. У кореневі гнізда на відміну від гнізд словотвірних збиралися слова зі спільним коренем, які не були в українській мові пов'язані відношеннями похідності, на зразок питомих слів *полий, ополистий, половоддя*, що втратили свою твірну одиницю – прикметник *полий* у значенні «повний». Коренево-словотвірні гнізда сполучали властивості кореневих і словотвірних гнізд, тобто демонстрували набуту або ще не втрачену здатність членів кореневих гнізд до дальшого словотворення. Урахування ж потенційних гнізд дало змогу вповні представити картину реалізації в українському лексиконі коренів певної форми, здатних виражати різні значення. Подана в словнику модель українського лексикону як системи різнотипних гнізд уявляла динаміку розвитку слів з певними коренями, їхню питому вагу у мові, стан розпрацювання певних понять в її когнітивному просторі.

Опрацювання фактичної бази МСФ дало змогу в низці колективних та індивідуальних праць розробників фонду [2 – 4; 6 – 9] встановити й важливі в теоретичному плані закономірності морфемної будови сучасного українського слова. Так, її довжина відповідає оптимальному обсягу оперативної пам'яті людини й корелює з відомою гіпотезою глибини В. Інґве, згідно з якою оптимальна для запам'ятовування глибина слова становить 7 ± 2 одиниці. Переважна більшість простих (однокореневих) слів української мови містить 4 ± 1 морфему. У морфемній будові простих слів післякоренева (суфіксальна) частина переважає докореневу (префіксальну), а отже, виявляє асиметрію. Це підтверджує флективний тип української мови, за якого вирізняльною ознакою будови слова є зосередження словотвірної та граматичної інформації після його кореня, у кінці слова. Найбільша кількість префіксів в українському слові становить 4 морфеми (*поназдоганяти, доневпоїду*), а суфіксів – 6 (*неоподатковуваність*) [9].

Інтенсивний розвиток української мови в кінці ХХ – перших десятиліттях ХХІ ст. спонукає до постійного оновлення реєстру МСФ, лінгвістичного й програмного забезпечення морфемно-словотвірного фонду. МСФ слугує надійним фактографічним та інструментальним підґрунтям для створення категорійно-функціональної морфемної та дериваційної граматики сучасної української мови. Їхні засади вже сформовано. Нині триває робота над укладанням великого морфемно-словотвірного словника української мови, який доповнить модель гніздової організації сучасного українського лексикону, реалізовану в «Кореновому гніздовому словнику української мови» Є.А. Карпіловської та в «Шкільному словотвірному словнику сучасної української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської і Л.П. Кислюк (Київ, 2005). Розвиток фактичної бази МСФ та засобів

її опрацювання відкриває перспективу нових теоретичних і прикладних досліджень з морфеміки та словотворення української мови, для вивчення ресурсів української номінації та її розвитку, укладання нового покоління словників української мови. Саме про таку його перспективу мріяла Н.Ф. Клименко і потужно розвивала ці ідеї в своїх теоретичних працях, втілювала їх у корпусах нових словотвірних і морфемних словників української мови, популяризувала в книжках для українських школярів і студентів, іноземної аудиторії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – 188 с.
2. Карпіловська Є.А. Морфемна сітка як інструмент дослідження будови слова // Українське мовознавство. – 1992. – Вип. 19. – С. 100-110.
3. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – Київ: Інститут мовознавства ім.О.О. Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
4. Карпіловська Є.А. Функціональна морфемна граматики як модель генерування та інтерпретації слів // Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Slavica Wratislaviensia. – Wrocław, 2002. – Т. CXVII. – С.137-142.
5. Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С. Автоматизація побудови нових лінгвістичних об'єктів // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 63-67.
6. Клименко Н.Ф. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мов // Мови європейського культурного ареалу: Розвиток і взаємодія. – Київ: Довіра, 1995. – С. 199-215.
7. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – Київ: ІЗМН, 1998. – 182 с.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С. 117-133.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10-21.
10. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Комарова Л.І. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50.
11. Klymenko N.F., Karpilovs'ka E.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol.1, – No. 2. – P. 113-131.

Karpilovska Ievgeniia

Morphemic-word-formative database of the Ukrainian language: results and perspectives

The article deals with theoretical and practical results of the functioning of the computer morphemic-word-formative fund of the Ukrainian language of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv for 30 years. This fund was created as a special computer linguistic system with information-reference, study and research functions. Its database contains over 170 thousand words with information about their morphemic structure, the presence in 5 authoritative dictionaries of the Ukrainian language of the second half of the 20th century, the number of their meanings, the frequency of their use in the texts and the part-language affiliation. A special information retrieval system, created for

work with the database, makes it possible to receive information about both words and their components – the roots, prefixes, suffixes, flexions and complex words interfixes.

The database of the fund became the basis for compiling with the help of a computer new morphemic and derivational dictionaries – the “Dictionary of Affixal Morphemes of the Ukrainian Language” and the “Root Families of Words Dictionary of the Ukrainian Language”, as well as for writing a number of theoretical works on morphemics and word formation of the Ukrainian language. Now, based on an advanced markup of the database and the creation of a new information retrieval system for work with it, the compiling of computer “Great Morphemic-Word-formative Dictionary of the Ukrainian Language” is realizing.

Keywords: morphemics, word-formation, special computer linguistic system, computer dictionary, information retrieval system

УДК 811.161.2'06,373

Лариса П. Кислюк

(Київ, Україна)

Нові тенденції у творенні складних іменників за працями Ніни Федорівни Клименко

Стаття підтверджує актуальність праць Н.Ф. Клименко, присвячених творенню складних слів, зокрема, її погляди на тенденції змін у творенні складних іменників української мови. Нові композити, юстапозити та аббревіатури виявляють аглютинативні тенденції в словопородженні, збільшується кількість одиниць гібридного типу. Серед нових складних іменників з'являються перехідні форми напіваббревіатурних-напівкомпаративних та напіваббревіатурних-напівюстапозитивних одиниць, що засвідчує зміну морфемного образу українського складного слова.

Ключові слова: словотвір, складне слово, композит, юстапозит, аббревіатура.

Важливість доробку Ніни Федорівни Клименко для українських і слов'янських дериватологічних студій важко переоцінити. Її перу належить низка праць, які глибоко та всеохопно описують систему українського словотвору. Це монографії «Система афіксального словотворення сучасної української мови» (1973), «Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові» (1984), розділ «Словоскладання. Аббревіація» у колективній монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979), книжка для школярів «Як народжується слово» (1991; 2017), сотні публікацій у вітчизняних і зарубіжних виданнях, що дало поштовх, зокрема, до глибшого вивчення лексичної семантики похідного слова [11].

Неослабну увагу Ніни Федорівни привертала процеси оновлення мови й роль у них словотворення, що відображено в багатьох виданнях останніх років її життя, зокрема, в розділах у колективних монографіях: «Роль словотворення в сучасній українській номінації» («Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (2008), «Детермінування та термінування лексики в сучасній

українській мові» («Вплив суспільних змін на розвиток української мови» (2017) та ін. Важливі її спостереження стосуються й основних тенденцій змін у складних словах під впливом глобалізації, зокрема, появи в українській мові складних слів нового типу – так званого «проміжного» між композитами, юкстапозитами й абревіатурами, що є предметом розгляду цієї розвідки.

Н.Ф. Клименко, услід за А.О. Білецьким, у системі морфологічного словотворення розрізняла афіксацію (творення простих (з одним коренем) слів за допомогою афіксів) і словоскладання (юкстапозицію), основоскладання (композицію) й скорочення (абревіацію) (творення слів з двома чи декількома коренями відповідно складанням слів, їхніх основ чи частин різних слів). Узгаданий вище докторській монографії, присвяченій складним словам різних частин мови і способів творення, вона переконливо довела, що саме «специфіка синтаксичної сполучуваності різних частин мови впливає на можливості творення різних типів складних слів» [10, с. 232]. В українській мові найчисленніший клас серед складних слів становлять іменники, які «при композиції основ тяжіють переважно до словосполучень «дієслово+іменник», при юкстапозиції – до поєднання двох іменників, при абревіації – до словосполучення «прикметник+іменник» [9, с. 402]. Н. Ф. Клименко з'ясувала, що «родо-видові, партитивні відношення стають основою виникнення більшості юкстапозитних іменників, а функціональна семантика закріплюється за іменниками-композитами» [10, с. 243].

Свої висновки авторка завжди будувала на надійних методиках добору й дослідження матеріалу та його точних кількісних підрахунках. Той факт, що підрахована в монографії кількість композитів, юкстапозитів і абревіатур у словниках і текстах істотно різнилася (композити: 8586 у словнику, 1816 у тексті; юкстапозити: 899 і 839, відповідно; абревіатури: 503 і 185, відповідно), привів до висновку, що таке явище свідчить «про активний процес юкстапозиції в мовленні» [Там само, с. 70]. Причину його Н. Ф. Клименко пояснює з погляду теорії номінації услід за працями Я. Розвадовського, О. В. Ісаченка, В. В. Мартинова тяжінням мови до однослівних номінацій, згортанням та особливостями переходу двох знаків до одного, спочатку двокомпонентного; далі тривале використання складного знака підвищує передбачуваність другого компонента, що зумовлює його згортання й перехід до однокомпонентного знака [10, с. 70-71]. «В історичному плані словоскладання розглядається як перший ступінь творення складних слів, другим є основоскладання...» [Там само, с. 3-4; 9, с. 31-317]. Таке пояснення не лише відображає динаміку мовного розвитку, а й точно характеризує сьогоденні процеси активного засвоєння нових англійських запозичень.

Спостереження над функціонуванням різних видів складних слів у словниках і текстах та помічені розбіжності дозволили Н. Ф. Клименко виявити не лише «тенденції активного поповнення лексики української мови за рахунок складних слів», а й «основні тенденції в способах поповнення іменників та прикметників новими словами. Кількість перших збільшується за рахунок творення юкстапозитів, других – композитів» [Там само, с. 75-76]. Були помічені відмінності в кількості складних слів залежно від функціонального стилю. Скажімо, для художньої прози за методом Дж. Гринберга професор визначила

ступінь аналітичності чи синтетичності мови й отримала на вибірках у сто слів з роману О. Гончара «Прапорonosці» індекс синтетичності 2,34-2,74, а індекс аналітичності (словоскладання) – 1-1,03. Це значить, що в цьому «тексті на сто слововживань зустрічається не більше одного-двох складних слів», утворених словоскладанням [Там само, с. 77]. Варто таку методику типологічних індексів Гринберга застосувати на різностильових сучасних текстах, щоб перевірити, чи змінюється ступінь аналітичності та синтетичності сучасної української мови.

У докторській монографії Н. Ф. Клименко засвідчені важливі відомості про співвідношення трьох способів творення складних слів в українській мові на початок 80-х рр. XX ст., особливості творення й функціонування композитів, юкстапозитів та абревіатур; про тенденції змін, спостережувані завдяки порівнянню матеріалу словників та текстів. Центральною, найхарактернішою для творення складних українських слів є композиція – основоскладання, що «є центром, завдяки якому і відбуваються взаємопереходи слів чотирьох різновидів: простих, композитів, юкстапозитів, абревіатур» [Там само, с. 78]. Юкстапозиція й абревіація найбільше поширені серед іменників, композиція – серед прикметників, а серед дієслів складних слів найменше. Ніна Федорівна наводить важливі міркування й висновки щодо динаміки взаємопереходів між складними й простими словами та між різновидами складних слів, які відбуваються в синхронії, на сучасному зрізі мови: композити зазнають декомпозиції, наближаючись до простих афіксальних слів (*злодій – злодюжка*); від юкстапозитів утворюються композити (*агітатор-пропагандист – агітаційно-пропагандистський*); від композитів творяться абревіатури (*політико-масовий – політмасовий*) й навпаки, від абревіатур – композити (*книгокульторг*) й афіксальні похідні (*постпредство*).

«Такі взаємопереходи слів різних видів морфемного словотвору в сучасній українській мові можна пояснити різним ступенем пов'язаності їх із синтаксичними конструкціями. Найбільш відчутні зв'язки з синтаксичними еквівалентами зберігають юкстапозити (*тяжкохворий*) й абревіатури (*педінститут*). Композиція основ виявляє тісніший зв'язок компонентів складного слова, закріплюючи його здебільшого спеціальними елементами – **о, е, и** (*каменолом*)» [Там само, с. 78]. Важливим є висновок про наявність перехідних випадків словотворення, коли «абревіатури подібні до композитів (пор. *держбанк і дівич-вечір*), чи спостерігається зовнішня подібність юкстапозитів і композитів (пор. *фантастично-прекрасний і сизо-фіолетовий*). Проте між ними є й суттєві розходження, які виявляються в співвідношенні компонентів слова й у способі його творення. Абревіатури є наслідком скорочення словосполучень з відношенням залежності. Деякі юкстапозити зовні подібні до абревіатур, наприклад *кают-компанія*, проте не є ними, оскільки в юкстапозитів інший характер скорочення, вони є наслідком закріплення взаєморозташування двох компонентів» [Там само, с. 79]. Про ці важливі висновки варто пам'ятати, аналізуючи нову складну лексику.

Складні слова в українській мові завжди становили невеликий відсоток лексики. У словниках 70-80-х рр. XX ст. таких слів було близько 10 тис. (до 10%), за даними комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови –

14181 слово (14,9%), і ця кількість збільшується, про що свідчать словники ХХІ ст. Поява нових слів у мові завжди є відповіддю на соціальне замовлення. Оскільки передусім зростає кількість складних слів з основами іншомовного походження, які вільно сполучаються з іншими основами без сполучного голосного за зразком аглютинативних морфем, це свідчить про посилення аглютинативних тенденцій у мові загалом і в творенні складних слів зокрема. На цю тенденцію у творенні складних слів Н. Ф. Клименко звертала увагу в статті «Аглютинативність в українському словотворенні» ще на початку 90-х рр. ХХ ст., наводячи приклади активних запозичених основ **аеро-, біо-, електро-, кіно-, радіо-, фото-** у препозиції у складних словах, які є ядром інтернаціональної термінологічної лексики [1, с. 15-18].

Поєднання класичної та структуралістської підготовки, постійне «тримання руки на пульсі» найновіших мовознавчих ідей, передусім досягнень теоретичної лінгвістики дало можливість Н. Ф. Клименко не лише досліджувати сучасну мовну систему, а й розглядати її динамічні аспекти; враховувати зміни не лише в мові, а й у наукових парадигмах мовознавства. У перші роки ХХІ ст. Ніна Федорівна наголошувала на необхідності «подальшої систематизації нових слів, виявлення нових тенденцій у їхньому творенні, окреслення характерних рис композиції, юктапозиції, аббревіації упродовж кількох десятиліть розвитку української мови ... завдяки зіставленню реєстрів давніших і зовсім нових словників української мови, фіксації вживання складних слів у різних стилях літературної мови, зокрема публіцистичному, науково-технічному, художньому» [7, с. 134]. Вона визначила основні тенденції змін у складних словах під впливом глобалізації:

1) поява слів «проміжного типу між композитами та юктапозитами» (*афроєвразійський*) та складних слів «без єднального голосного між основами» (*інтернет-сторінка*); «нагромадження їх веде до зміни морфемного образу українського слова», оскільки для українських композитів характерна наявність такого голосного;

2) посилення аглютинативних механізмів творення складних слів внаслідок «нанизування в препозиції до вже наявних складних слів нових основ» (*кінофотофонодокумент*);

3) збільшення фонду аброморфем, активності їх у творенні складних гібридних слів за новими моделями, які не мають у сучасній мові співвідношення зі словосполученнями (*енергоборг, екотуризм*).

Н. Ф. Клименко дала визначення новому типу морфем – аброморфемам – це основи, що «здебільшого мають інтернаціональний характер, стандартні, регулярно повторювані значення, достатньо високу частотність в науково-технічному стилі та загальнолітературній мові, часто містять у фіналі голосний **о**, що полегшує їхнє входження в гібридні слова мови» [3, с. 78-79].

Названі вище основні тенденції змін у творенні складних слів сьогодні яскраво виявляються на матеріалі нових складних слів із запозиченими, переважно інтернаціональними основами, фонд яких стрімко збільшується, але функціонують вони в різних мовах по-різному. Спостереження над процесами у словотворенні сучасних європейських мов показали зростання словотвірного

потенціалу «композиції та юкстапозиції, ... проміжних способів словотворення, наприклад, аббревіатурно-комполитного, юкстаполитно-комполитного, телескопічного», «зміну функціональної поведінки їхніх словотворчих ресурсів», «оновлення словотворчих ресурсів мов за рахунок збільшення кількості основ, багато з яких має статус афіксодних одиниць» [6, с. 317]. У процесах номінації сучасної української мови відбуваються «зміни в механізмах поєднання основ (за типом аглютинативного словопородження, комбінування основ без єднальних голосних, гібридизація слів за рахунок поєднання в них питомих і запозичених основ)» [7, с. 138].

Тяжіння української мови до однослівних номінацій спричинює зростання кількості складних слів, які за структурою залишаються аналітичними (співвідносними зі словосполученнями), а за формою – або аналітичними як юкстаполити, або синтетичними як комполити й складноскорочені слова. Висновки про «зростання ролі осново- та словоскладання в процесах номінації і внаслідок цього збільшення питомої ваги складних слів у словниковому фонді мови» [3, с. 82] підтверджені сучасними живими процесами в мові. «Нагромадження запозичених слів у сучасній українській мові стимулює активізацію способу поєднання основ, який був властивий мові в давній період її розвитку і згодом втратив свою продуктивність через зміни в звуковому ладі мови (випадіння напівголосних): *дівич-вечір, Новгород, Славгород*. Зараз його помічаємо у багатьох словах з основами **інтернет-, медіа-, пан-, прес-, фітнес-**» [7, с. 137]. Юкстаполитам властива подвійна співвідносність першої основи як з атрибутивом-прикметником, так і з іменником, який може деталізувати, уточнювати другу основу, тобто вступати у родо-видові відношення з нею: *бізнес-новини* (бізнесові новини та новини бізнесу, пор.: *інтернет-новини*), *бізнес-школа* (бізнесова школа та школа бізнесу, пор.: *pr-школа, арт-школа*). Слова *піар-агенція, піар-асистент, піар-інтереси, піар-менеджер, піар-служба* є юкстаполитами з відповідним написанням, оскільки друга основа уточнює, спеціалізує першу, що доводять перифрази: 'асистент, менеджер з піару'; 'агенція, служба з надання послуг з піару'; 'інтереси щодо піару кого-/чого-небудь'. Зростає кількість перехідних форм, які існують паралельно зі словосполученнями (*медійний простір, простір медіа, медіа-простір, медіапростір*) і засвідчують «явища переходу між ціліснооформленими і розчленованими номінаціями» [Там само, с. 139]. Такий перехідний етап відображає живі мовні процеси у синхронії, але водночас відрізняється тимчасовою правописною невпорядкованістю.

У новій лексиці паралельно існують аналітичні (словосполучення) і синтетичні слівні структури (складні слова і прості афіксальні утворення), однослівні найменування, пор.: *телевізійний формат – телеформат, звуковий формат – аудіоформат, формат відео – відеоформат*; комполити, юкстаполити та описові конструкції: *телешоу – телевізійне шоу, фаєр-шоу – вогняне шоу*. У цьому виявляється гнучкість мови, яка має різні ресурси й способи позначення на потребу мовців. «У сучасній українській мові утверджуються нові моделі аббревіатурного способу творення слів, що позначено переходом комполитних основ до аброоснов, які скорочуючись не на морфемному шві, поєднуються з

іншими основами єднальним голосним **о**»: **азбо-** (співвідноситься з *азбест*), **акусто-** (з *акустика*), **алюмо-** (з *алюміній*) [Там само, с. 149]. Наприклад, основа **дизайн-** виявляє потенціал у похідних *фітодизайн*, *дизайн-студія*, де «перше слово є типовим композитом, друге належить до напівкомполітів та напіваббревіатур, на це вказують різні позиції основи в словах» [Там само, с. 137]; основа **еліт-** в іменнику *елітмода* постає як аброоснова, а в прикметнику *елітовихований* та в іменнику *елітологія* – як композитна [Там само, с. 150]. Аббревіатурні моделі творення слів «омінають стадію співвідношення словосполучення-аббревіатура і відразу побудовані за аббревіатурним зразком-моделлю» [Там само, с. 150-151].

Н. Ф. Клименко підкреслювала, що аббревіацію постійно живлять запозичення. Накопичення в сучасній українській мові значної кількості запозичень сприяє виокремленню нових аброоснов: **стрес-**, **техно-**, пор. *стресовий*, *технологічний*, які утворюють напіваббревіатури-напівкомполіти *технопарк*, *технократ* та напіваббревіатури-напівюкстаполіти *стрес-фактор*. Прикладом нових аброоснов, швидко засвоєних українською мовою в складі напіваббревіатур-напівкомполітів стали **арт-** (від англ. *art* 'мистецтво'), **веб-** (від англ. *web* 'снувати, плести сітку'). Складні слова з основою **арт-** мають ознаки композита й аббревіатури або юкстаполіта й аббревіатури: *арт-керівник*, *арт-школа*, *арт-журнал*, *медіа-арт*. Основа **веб-** займає винятково першу позицію і виражає «функціональне призначення базового компонента слова стосовно Інтернету або того, хто працює в ньому»: *веб-дизайн*, *веб-майстер*, *веб-сторінка* [Там само, с. 143].

«Деякі запозичені основи в сучасній українській мові, зберігаючи вже засвоєні значення, активізують нові й на цьому ґрунті стають подібними до аброоснов. Ці основи мають регулярно повторювані значення, трапляються в багатьох запозичених і гібридних словах, що часто використовуються у текстах різних функціональних стилів, формують свої кореневі гнізда похідних... Прикладом їх можуть бути **еко-**, **кіно-**, **теле-**» [Там само, с. 141]. Такі аброоснови легко поєднуються з питомими елементами, утворюючи гібридні напіваббревіатури-напівкомполіти, де голосний невідмінюваної основи в препозиції виконує роль сполучного голосного: *екобудинок*, *екомолоко*, *кінолітопис*, *кінодовідник*, *телеміст*, *теленпростір*. В українській мові на прикладі порівняння освоєння основи **еко-** видно глибше її засвоєння й наявність високого словотвірного потенціалу порівняно з матеріалом новогрецької мови, де Ніна Федорівна відмічала сильнішу тенденцію до творення гібридів, усіх різновидів кальок, використання семантично еквівалентних словосполучень, перифраз. Давнє запозичення з грецької **еко-** в слові *економіка* і похідних від нього носії мови не відчують як окрему морфему, і за значенням не співвідносять із новим інтернаціоналізмом **еко-** в значенні 'екологічний' у нових словах: *екотуризм*, *екорух*, *екокатастрофа* [4, с. 309-315].

Свого часу Н. Ф. Клименко обґрунтувала, що складні слова входять у словотвірні гнізда «з тими морфологічно простими словами, що споріднені з їх другими основами» [10, с. 10]. За останні роки зросла кількість складних слів, зокрема слів-гібридів, у гніздах, мотивованих запозиченнями. Відбувається перехід кореневих гнізд у коренево-словотвірні, коли члени кореневого гнізда

стають твірними для нових похідних, які формують словотвірні гнізда в межах кореневого. Наприклад, деякі члени кореневого гнізда *імідж*, *іміджелогія*, *іміджмент*, *іміджмейкер*, *іміджмейкінг* «обросли» похідними. Поява гібридних слів на зразок *імідж* → *іміджобудівництво* свідчить про перехід корневих гнізд у словотвірні, а поява афіксальних утворень *імідж* → *іміджевий* / *іміджовий*, *іміджувати* → *іміджування*; *іміджмейкер* → *іміджмейкерський*, *іміджмейкерство* свідчить про «функціональне переродження» гнізд [7, с. 190].

Отже, окреслені основні тенденції змін у творенні складних слів під впливом глобалізації, спільних суспільно-політичних, економічних, культурно-освітніх процесів у різних країнах світу підтверджує матеріал нових складних слів із запозиченими, переважно інтернаціональними, основами, які поповнюють фонд нових основ. Найвиразнішою серед таких тенденцій є набуття багатьма з них рис аброоснов, які поєднуються без сполучного голосного й стали настільки поширеними в текстах, що змінюють морфемний образ складного слова в українській мові, якому в нормі властиве поєднання основ за допомогою сполучних голосних. Ці зміни впливають на типологію українського словотвору, оскільки морфемна структура слова (простого та складного) становить базову одиницю типологічного опису мов.

На початку нового тисячоліття Н. Ф. Клименко звертала увагу не лише на зміни в мові та в наукових парадигмах мовознавства, а й на необхідність висвітлення нових мовних явищ та їх пояснення в новій функціонально-категорійній граматиці української мови, до якої мав увійти й том «Словотвір». На сторінках праць Ніни Федорівни уважного читача чекає ще багато цікавих спостережень над різномовним матеріалом у зіставно-типологічному аспекті; ідей, гіпотез, дискусійних запитань і обґрунтованих висновків, які стають дороговказом у пошуках відповідей на питання з тієї чи тієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клименко Н.Ф. Аглютинативність у українському словотворенні // Вибрані праці / Упоряд. Є.А.Карпіловська, О.Д.Пономарів, А.О.Савенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 728 с. – С. 12–19.
2. Клименко Н.Ф. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові // Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк; відп. ред. Є. А. Карпіловська. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 444 с. – С.122–230.
3. Клименко Н.Ф. Місце словотвору у функціонально-категорійній граматиці мови // Вибрані праці / Упоряд. Є.А.Карпіловська, О.Д.Пономарів, А.О.Савенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 728 с. – С. 78–82.
4. Клименко Н.Ф. Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков) // Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 728 с. – С. 309–316.

5. Клименко Н.Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с. – С.134–153.
6. Клименко Н.Ф. Основоскладання у процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з новогрецькою та німецькою // Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 728 с. – С. 317–338.
7. Клименко Н.Ф. Роль словотворення у сучасній українській номінації // Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с. – С.134–227.
8. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – Київ: Наук. думка, 1973. – 186 с.
9. Клименко Н.Ф. Словоскладання. Аббревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – Київ: Наук. думка, 1979. – 407 с. – С.314–403.
10. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – Київ: Наук. думка, 1984.
11. Клименко Н.Ф., Пещак М.М., Савченко І.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – Київ: Наук. думка, 1982. – 250 с.

Kyslyuk Larysa

New tendencies in the creation of complex nouns by the works of Nina Klimenko

The article confirms the relevance of the works of Nina Klimenko, devoted to creation of compound words, in particular; views on the tendencies of changes in the creation of complex nouns of the Ukrainian. New composites, juxtaposites and abbreviations show agglutinative tendencies in word generation, increasing the number of hybrid type units. New complex nouns include transitional forms of semi-abbreviation-semi-composites and semi-abbreviation-semi-juxtaposites units, indicating a change in the morphemic image of the ukrainian complex word.

Keywords: word formation, complex word, composite, juxtaposite, abbreviation.

УДК 811.161.2'374:82-95

Зінаїда Г. Козирєва

(Київ, Україна)

Юкстапозити в публіцистиці Євгена Сверстюка

У статті досліджено явище юкстапозиції, з'ясовано причини активізації творення юкстапозитів у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, підкреслено особливу активність словоскладання як стилістичного прийому в авторському словотворенні, встановлено особливості творення дволексемних дериватів у публіцистичному стилі. Наголошено, що лексикографічним джерелом, покликаним відобразити певні функціонально обмежені різновиди української лексики, є словник мови письменника. Окреслено коло проблем, пов'язаних як з питаннями кваліфікації юкстапозитів, так і з їх лексикографічним представленням.

Ключові слова: юкстапозиція, юкстапозит, публіцистичний стиль, словник мови творчої особистості.

Творення юкстапозитів – номінативних одиниць, що поєднують у своєму складі два (рідко три і більше) різних за значенням слова, – продуктивний спосіб словотворення як в узуальному, так і в індивідуально-авторському словотворі. Активізація творення юкстапозитів у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, що пов'язана з науково-технічним прогресом і кардинальними змінами в суспільно-політичному житті держави, визначає виняткову важливість дослідження цих номінативних одиниць. Намагання максимально точно висловити думку, використовуючи мінімальну кількість мовних знаків (закон мовної економії), спричиняється до заміни поширених описових конструкцій аналітичними відповідниками. Частотність уживання складених найменувань пов'язана з їх здатністю бути семантично місткими назвами, служити у творах номінативними засобами, стисло, конкретно і точно характеризувати денотат. Так статистичний аналіз функціонування складних номінацій у мові сучасної української преси засвідчує переважне вживання

юкстапозитів порівняно з композитами (38% і 34% відповідно) [18, с. 134 – 135]. Юкстапозиція (словоскладання) як стилістичний прийом особливо активно виявляється в авторському словотворенні. Дослідження складених найменувань дає змогу глибше пізнати словотвірну систему мови, загальні закономірності її функціонування й розвитку. Хоч складені назви є продуктивним типом номінації і, порівняно з однослівними найменуваннями, сприяють лаконічності висловлювання, у загальномовних словниках їх, як правило, не фіксують.

Лексикографічним джерелом, покликаним відобразити певні функціонально обмежені різновиди української лексики, є словник мови письменника. В українській лексикографії створюють словники та словопоказники, реєстр яких містить індивідуально-авторські новотвори, серед яких і юкстапозити. Чільне місце серед них належить академічному виданню «Словник мови Шевченка», що побачив світ у 1964 році. Цим лексикографічним джерелом започатковується науковий аналіз слововживання окремого письменника (детальніше про етапи становлення авторської лексикографії див.: [6]). Розквіт авторського словникарства припадає на початок ХХІ століття. Водночас дослідники наголошують на нестачі словників ідіостилю провідних письменників. Звідси перспективне завдання сучасної української лексикографії вбачається в укладанні персональних словників авторських лексичних новотворів [6, с. 447]. Мовознавці наголошують на актуальності такої мовознавчої проблеми, як необхідність не лише комплексного аналізу, а й лексикографічного опису продуктивного способу номінації – юкстапозитів, які у загальномовних словниках практично не представлені [5, с. 105]. Формування лексикону нового літературного стандарту української мови вимагає нині від лексикологів і лексикографів посиленої уваги як до визначальних процесів слововживання, так і до принципів і форм лексикографічного опрацювання сучасного словникового складу. Тому тепер, коли дві галузі лінгвістики – теоретична семантика і системна лексикографія перебувають у нерозривних зворотних зв'язках одна з одною, теоретик і лексикограф «стають двома іпостасями одного дослідника» (1, с. 25).

Незважаючи на давню традицію творення дериватів шляхом складання кількох слів (або форм слів) в одну лексичну одиницю, системне лексикографічне дослідження юкстапозитів в україністиці починається лише в другій половині минулого століття. Як зазначають мовознавці, актуальність дослідження складних слів, утворених шляхом словоскладання, пов'язана з необхідністю вироблення єдиних критеріїв для визначення статусу юкстапозитних утворень і вивчення структурно-семантичних особливостей цих лексичних одиниць [21]. Різні підходи до трактування поняття «юкстапозит» в сучасному мовознавстві, що пов'язані з історією виникнення, структурними особливостями, морфемною будовою та семантикою складних слів, спричинився до різнобою в термінологічному апараті. Уперше в українському мовознавстві термін «юкстапозит» запропонував А.А. Білецький [2], згодом його підтримала Н.Ф. Клименко [13]. Сьогодні назва *юкстапозит* (з фр. *juxtaposition* «розташування поруч» < лат. *juxta* «поруч, біля» і *positio* «розташування») набула найбільшого поширення в сучасному мовознавстві, хоч має багато синонімічних відповідників, серед яких: *складні*

слова (Л.А. Булаховський), складені слова (В.А. Горпинич, В.В. Акуленко-Тисенко), складноскладені слова (Н.М. Шанський), апозитивні словосполуки номінативного характеру (О.С. Малахов), поєднання іменників за типом прикладки (В.М. Русанівський), комплексні назви (А.І. Моїсєєв), біноніми (М.В. Костроміна) та ін.

Широке коло проблем, пов'язаних з дослідженням юкстапозитів, постійно перебуває в полі зору дослідників. Українські мовознавці вивчають історію та процеси творення складених назв (Л.А. Булаховський, В.М. Русанівський, О.А. Стишов, Л.В. Козак, Л.А. Кудрявцева, Л.М. Томіленко), їхню структуру, морфемну будову та семантику (В.О. Горпинич, Н.Ф. Клименко, А.О. Ніколаєва, Л.А. Радомська, Н.С. Родзевич, І. Мислива-Бунько, В. Куценко), художні властивості (Л.А. Булаховський, Ф.І. Буслаєв, О.О. Жижома), фонетичний рівень (Л.Є. Азарова), оцінний потенціал (В.Нагель), відмежування від одиниць інших рівнів мови (К.Г. Городенська, Є.А. Карпіловська) та ін.

Обсяг поняття «юкстапозит» у мовознавстві розглядається по-різному. Широке тлумачення охоплює складні утворення із слів і слівформ з різним формальним вираженням – правописне представлення з дефісом або разом. За класифікацією Н.Ф. Клименко, творення юкстапозитів відбувається шляхом «складання кількох оформлених слів або форм слів, для яких характерне поєднання двох чи більше компонентів без сполучних голосних» [13, с. 3], тобто, до юкстапозитів зараховуються складні утворення із слів і слівформ, до того ж не обмежені написанням з дефісом. Такий само підхід покладено в основу визначення юкстапозита в довідковому виданні «Українська мова: Енциклопедія», де юкстапозит кваліфіковано як «кількоасновне складне слово, що утворюється шляхом складання слів або слівформ» (Енциклопедія-2007, с. 8). У сучасному українському мовознавстві переважає вужчий підхід до визначення юкстапозита, до якого схилиємося і ми. Він передбачає зарахування до названої категорії лише лексичних одиниць, утворених складанням кількох окремих слів, з'єднаних безсполучниковим зв'язком, орфографічно оформлених з дефісним написанням. Отже, в українській мові є дві групи складених найменувань з дефісним правописом: юкстапозити і неюкстапозити. Відповідно до неюкстапозитів (подібних до юкстапозитів найменувань з дефісним правописом) належать: 1) усічено словесні аббревіатури, 2) неосвоєні лексичні одиниці.

Саме словотвірне освоєння нових запозичень – слів, основ та неоформантів (неосвоєних лексичних одиниць), що структурно схожі на юкстапозити, досі залишається найбільш дискусійним у сучасному українському мовознавстві. Нові складні одиниці з переважно препозитивним чи обома запозиченими компонентами, що останнім часом з'явилися в українській мові, одні вчені зараховують до юкстапозитів [14, с. 185], інші вважають таку кваліфікацію безпідставною, оскільки вони деформують граматичну традицію української мови виражати атрибутивність за допомогою прикметника: перший іменник таких складних слів «виражає атрибутивне значення, що є наслідком перенесення на ґрунт української мови англійського словотвірного типу» і порушують питання про «виважений професійний аналіз цих одиниць і з погляду відповідності

словотвірним та граматичним нормам, і з погляду потрібності їх українській мові» [9, с. 7]. Для словоскладання української мови характерне широке використання запозичених основ, передусім це стосується термінологічної лексики. Нерідко складні утворення з іномовною основою в препозиції з дефісним написанням потрапляють і до загальномовних словників. Пор. у СУМі: *вакуум-машина (-насос, -фільтр)* (т. I, с. 282). Лексикографічні джерела засвідчують різнобій у поданні таких лексичних одиниць у словниках, що негативно позначається й на функціонуванні українських назв, наприклад: *бліцвізит* (ВТС) і *бліц-візит* (ВЗОС), *бігбенд* (УОС-9) і *біг-бенд* (ВТС, ВЗОС), *бодіпінсінг* (РУС, т. 1) і *боді-пінсінг* (УОС-9) і навіть варіативно: *бічволей* і *біч-волей* (УОС-9). Такі приклади можна наводити безкінечно довго (детальніше див.: [15, с. 315 – 317]). Розташування в таких утвореннях першого означального елемента в препозиції до означуваного внаслідок перенесення на український мовний ґрунт англійського словотвірного типу суперечить українській традиції, коли атрибутивний компонент перебуває у постпозиції. Звідси нагальна потреба вироблення мовознавцями надійних рекомендацій щодо кваліфікації та лексикографічного оформлення різнотипних складних найменувань. Пор. спробу окреслити критерії відмежування іменників-юкстапозитів від подібних за формальним вираженням утворень з дефісним правописом, що зводиться до таких ознак: уживання компонентів як самостійних слів в українській мові; наявність предметного значення у компонентах; відсутність скороченої прикметникової основи у складі іменника [23; 20, с. 171; 22]. Визначено характерні ознаки юкстапозита: 1) відсутність синтаксичних відношень між компонентами; 2) наявність одного основного наголосу; 3) закріплений характер розташування компонентів; 4) смислова єдність [8, с. 63 – 64].

Звідси, потребує перегляду передусім панівна в сучасному українському мовознавстві класифікація складних найменувань, яка розглядає такі лексичні одиниці з позиції трихотомії: композиція (об'єднання в одне слово декількох основ переважно за допомогою голосного) – юкстапозиція (об'єднання окремих слів або слівосполучень в дво- чи кількакороневі похідні) – аббревіація (об'єднання в одному слові кількох слів, скорочених до кореня або основи), оскільки такий розподіл лише вказує на подібність / відмінність між такими утвореннями, залишаючи поза увагою «реальні словотвірні зв'язки й ономазіологічний статус вихідних і похідних одиниць» [23].

Концептуально юкстапозит у лінгвістиці трактується як: 1) особлива категорія складних слів; 2) різного роду словосполучення; 3) перехідне явище на межі лексики і синтаксису. Займаючи проміжне становище між морфологічним і синтаксичним способами словотворення, юкстапозиція (словоскладання) має риси одного і другого: юкстапозит, подібно до одиниці синтаксису – словосполучення, має складну будову, водночас, на відміну від словосполучення, виражає одне поняття. Головними розрізнявальними ознаками між іменниками-юкстапозитами і словосполученнями є постійна номінативність юкстапозитів, їх семантична та структурна цілісність, лексична ідіоматичність [22].

Дослідники розрізняють юкстапозити за: 1) стилістичними функціями (Н.Ф. Клименко, Л.О. Кудрявцева); 2) художніми особливостями (Л.А. Булаховський, Д. Овсяниково-Куликовський); 3) семантичним навантаженням (В. Куценко); 4) наявністю / відсутністю оцінних конотацій (К.В. Брітікова); 5) експресивно-оцінною характеристикою (В.В. Максимчук); 6) характером твірної основи (М.М. Шанський).

Дискусійними залишаються питання, що стосуються властиво юкстапозиції (творення складених найменувань шляхом поєднання узуальних слів чи їх форм): одні дослідники кваліфікують її як найчастотніший спосіб okazіонально-предметної номінації [24, с. 58], у інших okazіональність деяких складених номінацій викликає сумнів. На основі детального аналізу семантико-дериваційних особливостей чинників, що зближують юкстапозити з okazіональними у вузькому розумінні словами (утворюваність, ненормативність, функціональна одноразовість, номінативна факультативність, індивідуальна належність, словотворча похідність), Г.М. Вокальчук кваліфікує юкстапозити як індивідуально-авторські номінації [6, с. 52]. Семантико-стилістичні зв'язки структурних компонентів таких утворень мають відносний характер: за бажанням створювача пов'язування елементів юкстапозитів може мати одноразовий характер.

Серед юкстапозитів типологічно виділяють: 1) слова-повтори, 2) синонімічні зближення, 3) парні зближення, 4) прикладки [24, с. 271; 6, с. 45]. За типом словотвірної структури юкстапозити поділяють на синтаксично координовані та синтаксично підпорядковані [12]. Іменники-юкстапозити як самостійні лексико-граматичні одиниці поділяються на утворення, компоненти яких перебувають між собою в семантично нерівноправних і рівноправних відношеннях. За характером синтаксичного зв'язку між компонентами дволексемні деривати в українському мовознавстві поділяють на дві групи: 1) юкстапозити, утворені на основі сурядних зв'язків (редуплікація; семантичні сполучення; синонімічні сполучення) і 2) юкстапозити, утворені на основі підрядних зв'язків (компоненти взаємодоповнюють один одного; перший компонент уточнює другий; друге слово-основа конкретизує перше) [13, с. 40; 18].

Семантика юкстапозитів досліджується різнобічно. Семантична і словотвірна структура юкстапозита залежить від характеру номінативного значення компонентів словосполучення (наявність предметного значення), лексичної семантики слів словосполучення (оцінне значення), типу лексичних значень та особливостей лексичної сполучуваності (Українська філологія). З огляду на семантичне наповнення юкстапозитів їх розглядають як лексичну категорію з формально-структурними і функціональними особливостями, що ґрунтується на різних типах семантичних відношень між значеннєво нерівноправними та значеннєво рівноправними компонентами. В україністиці семантику таких лексичних одиниць досліджують відповідно до типу семантичного зв'язку (гіперо-гіпоніміїними відношеннями) (детальніше див.: [22]). Відповідно до семантики виокремлюють типи прикладкових словосполучень за співвіднесеністю / неспіввіднесеністю з реалією, позначеною дволексемним утворенням. Згідно з

таким розподілом одну групу складають одиниці з денотативно спрямованими компонентами («означуване – означення», несинонімічні зрощення, слова-повтори), другу – одиниці з денотативно різноспрямованими компонентами (юкстапозити-фразеологізми, біноніми).

Найбільше уваги в лінгвістичній літературі приділено вивченню іменників-юкстапозитів прикладкового типу, переважно термінологічних утворень, меншою мірою вивчені прикметникові складені утворення. Домінування прикладкових утворень як оптимального способу передачі найтонших відтінків різноманітних зображувальних засобів уможливив наступну класифікацію іменників-юкстапозитів цього типу: синонімічні прикладки, прикладки-антоніми, прикладки-звукові повтори, означувально-означувані прикладки, дієслівно-означувальні прикладки, багатолексемні юкстапозитні утворення; за експресивно-оцінною характеристикою субстантивні юкстапозити розподіляються на юкстапозити-номінативи, юкстапозити-демінутиви та юкстапозити-аугментативи [17]. Класифікація за наявністю / відсутністю оцінної конотації у компонентах складених сполук зводиться до розподілу прикладкових юкстапозитів на одиниці зі словами-домінантами і словами-конкретизаторами без оцінного значення і словами-домінантами і словами-конкретизаторами з оцінним значенням [3].

Серед складених номінацій найбільшу групу складають субстантивні юкстапозити прикладкового характеру без чіткої фіксації позиції компонента-конкретизатора: додатково інформаційно навантаженим може бути як препозитивне слово, так і кінцеве, або обидва можуть перебувати в ситуації взаємодоповнення. Пор., наприклад, функціонування прикладкових сполук з різним порядком складових компонентів у Т. Шевченка і Є. Сверстюка: *Ми пташки-душі, а не люде* (СМШ-64, т. II, с. 180) – *Розплачувалися за гріхи тих, що «правдою торгують і Господа зневажають», не лише їхні внуки, а мільйони білесеньких душ-пташок* («Великий льох»), *непорочних у своїй простоті* (СвСГЖ, 2014 (1999), 133); *Зажурився москаль-каліка* (СМШ-64, т. I, с. 421) – *На малюнку «Солдат і смерть» Шевченко з прихованою іронією показує майже дружню зустріч двох, що можуть собі домовитись як слуги одного царя: каліка-москаль дає прикурити кістякові з косою за плечима* (СвСГЖ, 2014 (1999), 120). Прикладкові сполучення у текстах Є. Сверстюка представлені прикладковими сполученнями зі значенням епітетів (*трибун-правдолюб, критик-доносітель*), порівняння (*мати-тьма, могила-гора*), словосполученнями, що є синонімічними парами (*бульбівець-бандерівець, гетельянство-кантіянство*) та повтором видозмінених слів (*друг-недруг*).

За спостереженнями дослідників, прикладками в українській мові можуть бути не тільки субстантиви, а й інші частини мови і поєднуватися з відповідними частинами мови [7]. Дослідник мови Т. Шевченка В.С. Ващенко розрізняє прикладкові іменникові словосполучення з дефісним написанням та так само графічно оформлені лексичні одиниці з іншими частинами мови [4, с. 218]. Словоскладання притаманне всім частинам мови, хоч і не однаковою мірою: найпродуктивніший цей тип словотворення серед іменників і прикметників, менше виявляється серед прислівників і дієслів.

Фактичний матеріал засвідчує невелику активність Є. Сверстюка у творенні оригінальних номінацій. Неологізми в його публіцистиці – це переважно однокореневі слова з позитивною і негативною оцінністю, утворені переважно від українських основ за українськими словотвірними моделями, основна функція яких – стисло передати завжди гостру, влучну думку. Проте започатковане Т. Шевченком використання юкстапозиції в новий період розвитку української літературної мови дало поштовх подальшому активному використанню складених найменувань у творах української художньої літератури [4; 19; 10]. Є. Сверстюк широко розвинув зі стилістичною метою започатковану Т. Шевченком та іншими класиками української літератури традицію творення складних найменувань. На це вказує вживання нетипових для публіцистики характерних для народнописанного мовлення означувальних компонентів складених номінацій, серед яких *могила-гора*, *правда-матір*, *Січ-мати*. Серед переважної більшості стилістично нейтральних номінацій (*бурсак-семінарист*, *водій-таксист*, *греко-католик*, *малярчук-кріпак*, *фізик-теоретик*) наявні й емоційно забарвлені: тут знайшли своє продовження і творчий розвиток у якості стилетвірних засобів традиції фольклорної образної словесної номінації. Найчастотнішими є такі означувальні компоненти складених номінацій: **правда-** (*правда-воля*, *правда-матір*), **слово-** (*слово-замінник*, *слово-світильник*, *слово-пастка*), (?) **священик-** (*священик-подвижник*, *священик-патріот*).

Новотворів-юкстапозитів з підсилювальною редуплікацією в публіцистиці Є. Сверстюка не виявлено. Нечисленні й синонімічні зближення, представлені іменниками-юкстапозитами (*бандит-різун*, *повість-казка*, *розрада-порада*). Дещо частіше трапляються парні зближення сумарної семантики: *автобіографія-сповідь*, *блискавка-грім*, *бульбівець-бандерівець*, *діди-прадіди*, *друг-недруг*, *гетельянство-кантіянство*, *могила-гора*, *розчарування-біль*.

За кількістю компонентів серед досліджуваних конструкцій переважають двокомпонентні назви, утворені за моделлю: 1) проста одиниця + проста одиниця (*правда-матір*, *розчарування-біль*, *звідник-розсудок*; *споглядально-скептичний*, *химерно-величний*, *блудливо-догідливий* та ін.); 2) проста одиниця + композит: а) у постпозиції (*трибун-правдолюб*, *письменник-побутописець*; *плавно-милозвучний*); б) у препозиції (*автобіографія-сповідь*; *біологічно-матеріальний*); 3) проста одиниця + аббревіатура (*архітект-поет*, *ПЕН-Клюб*; *колгоспно-робітничий*); 4) антропонім + антропонім (*сталінсько-брежнєвський*). Трикомпонентні назви складені з простих одиниць: *поет-лавреат-академік*; *імперсько-церковно-поліційний*.

Усі досліджувані одиниці засвідчують або зв'язок підрядності між компонентами (*бандит-різун*, *водій-таксист*, *вчений-політик*, *пілот-випробувач*, *фізик-теоретик*), або зв'язок сурядності (*друг-недруг*). Найпродуктивніший тип представлений групою складених бінарних іменникових найменувань, утворених за моделлю «означальне – означуване»: *камера-одинокка*, *музей-садиба*, *муха-однорідка*, *редактор-чиновник* та ін.

На противагу юкстапозитам-субстантивам, юкстапозиція для творення складених прикметників в українській мові вживається рідко і виступає засобом

підсилення або уточнення певної ознаки [13, с. 182]. Більшість прикметникових юкстапозитів має форму прислівниково-прикметникових словосполучень, де перший компонент співвідноситься з прислівником (*агресивно-тоталітарний, дитинно-щирий, драматично-смутий, зухвало-хоробрий, казенно-войовничий* та ін.). Трапляються також складені прикметники, створені для підсилення тієї самої ознаки шляхом дублювання однокоренових прикметників (*ляканий-переляканий*) або поєднанням різних слів (*живий-здоровий*).

У публіцистичних творах Є. Сверстюка спорадично трапляються й okazіональні одиниці, що з'явилися внаслідок неузусальних способів словотворення – римованим складанням, і за формою подібні до юкстапозитів. Такі okazіоналізми дослідники кваліфікують як римоване складання, а спосіб їх словотворення – гендіалісом [16, с. 114]. На противагу «класичним» гендіалісним номінаціям, для яких характерна непрозорість семантичного плану і гумористично-сатиричний ефект, у публіцистиці Є. Сверстюка назви типу *Шура-бура* лише зовні нагадують гру слів – утворення іронічного характеру: перша частина Сверстюкової номінації – власне ім'я, друга – прикладка для характеристики нестримної, відчайдушної натури персонажа, що нагадує бурю – «навальний вітер з дощем, грозою, а взимку – з снігом» (СУМ, 1970, т. 1, с. 262): *В журналах одна за одною з'являються добірки (українською і російською мовами) новель, які ми читаємо одним духом: „Шура-бура», „Протеже дяді Васі». ..На доброту в нього [Б. Антоненко-Давидович] заслуговують усі герої – і петлюрівський сотник Шура-бура, і ввійманий на необачному слові обачний білорус Васюк, і незлобивий чекіст „дядя Вася», і навіть вуркаган Обезьяна... (СвБСУ, 1993 (1989), 225). Пор. у П. Тичини: Ой була собі Оксана, / та як був собі Іван... / Та схопилась шура-бура, / ще й любовний той роман (приклад взято з: [16, с. 115]).*

Поглиблюючи вивчення семантичної структури юкстапозита, дослідники класифікують складені слова з сурядним типом зв'язку на: а) редуплікацію; б) семантичні сполучення; в) синонімічні сполучення. Складені найменування з підрядним типом зв'язку – на такі, в яких а) компоненти взаємодоповнюють один одного; б) перший елемент уточнює другий; в) друге слово-основа конкретизує перше [18]. Семантика іменників-юкстапозитів з семантично рівноправними відношеннями компонентів (побудовані на основі синонімічних, антонімічних і лінійно-сурядних відношень) ґрунтується на перехресчуванні семантики складових компонентів, де значення одного компонента доповнює значення другого частиною інформації, якої бракує іншому компоненту, за умови спільного значення в обох компонентах, внаслідок чого з'являється нове поняття [20]. Юкстапозит, незважаючи на мотивацію його змісту сумою значень складових компонентів, виражає не сукупність значень цих компонентів, а нове поняття, що постало в результаті відношень між компонентами юкстапозита [22].

Вивчення гіперо-гіпонімічних відношень дало змогу дослідникам визначити лексико-семантичні групи, окреслити родо-видові мікрогрупи, встановити частотність одиниць з відношеннями подібності і значеннєво нерівноправними компонентами на матеріалі термінологічних іменників-юкстапозитів (детальніше див.: [22]). Класифікація термінологічних антонімічних пар за параметрами

типи поняттєво-семантичних зв'язків та обсяг протиставлюваної семантики членів виявила такі типи поняттєво-семантичних зв'язків: комплементарні (взаємодоповнювальні), векторні, контрарні та координатні [20].

У публіцистиці Є. Сверстюка представлені складені номінації такої семантики: 1) назви осіб (найчисленніша група): *архітект-поет, бандит-різун, бульбівець-бандерівець, бурсак-семінарист, водій-таксист, вчений-політик, герой-бунтар, герой-садист, греко-католик, жид-визискувач, запорожець-козак, каліка-москаль, критик-доносител, Ленін-антихрист, малярчук-кріпак, міщанин-споживач, патріот-державник, письменник-побутописець, письменник-сатирик, пілот-випробувач, поет-декабрист, поет-лавреат-академік, поет-неокласик, поет-символіст, поет-філософ, раб-неофіт, реакціонер-націоналіст, революціонер-атеїст, революціонер-демократ, революціонер-засланець, редактор-чиновник, священник-подвижник, (?) священник-патріот, трибун-правдолюб, українець-різун, фізик-теоретик, християнин-українець, юрист-терорист*; 2) назви результатів інтелектуальної діяльності (*автобіографія-сповідь, повість-казка*); 3) назви елементів ландшафту (*могила-гора*); 4) назви абстрактних понять (*душа-пташка, мати-тьма, правда-воля, правда-матір, прес-прогрес, слово-замінник, слово-пастка, слово-світильник*); 5) назви, пов'язані з психологічним станом особи (*звідник-розсудок*); 6) назви емоцій (*радість-свобода, розчарування-біль*); 7) назви станів (*розрада-порада, сповідь-покаяння*); 8) назви явищ природи (*блискавка-грім*); 9) назви конкретних предметів (*музей-садиба*); 10) назви тварин та комах (*корова-годувальниця, муха-одноденка*); 11) назви філософських та релігійних течій (*гегельянство-кантіянство, дзен-буддизм*); 12) назви організацій (*ПЕН-Клуб*); 13) назви споруд та їх елементів (*камера-одиначка*); 14) назви міфічних / вигаданих істот (*янгол-хоронител*); 15) власні назви (*Ленін-антихрист*).

Серед назв осіб виокремлюються підгрупи номінацій з означуваними компонентами (у препозиції чи постпозиції), що характеризують денотати за такими диференційними ознаками: 1) за національною належністю (*жид-визискувач, українець-різун, християнин-українець*); 2) за соціальним станом (*міщанин-споживач, раб-неофіт*); 3) за професією і родом діяльності (*архітект-поет, бурсак-семінарист, водій-таксист, вчений-політик, малярчук-кріпак, письменник-побутописець, письменник-сатирик, редактор-чиновник, (?) священник-подвижник, священник-патріот, фізик-теоретик*); 4) за ситуативним станом (*бандит-різун, герой-садист, запорожець-козак, революціонер-засланець*); 5) за ідеологічними переконаннями (*революціонер-атеїст, революціонер-демократ*); 6) за приналежністю до політичних течій чи організацій (*бульбівець-бандерівець*); 7) конфесійною приналежністю (*греко-католик*); 8) за внутрішніми особливостями (*патріот-державник, реакціонер-націоналіст, трибун-правдолюб*); 9) за соціальними контактами (*критик-доносител, юрист-терорист*); 10) за фізичними особливостями (*каліка-москаль*); 10) за характерною ознакою (*графоман-драматург*).

За методикою визначення словотвірної структури компонентів складних слів, напрацьованою Н.Ф. Клименко, що полягає в розгортанні таких лексичних одиниць у словосполучення, іменники-юкстапозити у творах Є. Сверстюка

належать до двох підтипів: 1) складні найменування, компоненти яких синтаксично координовані, об'єднані сполучником *і* (*діди-прадіди* «пращури», *блискавка-грім* «гроза», *бульбівці-бандерівці*, *гетельянство-кантіянство* та ін.) і 2) складні найменування, компоненти яких синтаксично підпорядковані – утворені за моделлю словосполучення із сполучником *і...і* та *як*. Такі іменники-юкстапозити трансформуються в атрибутивні словосполучення з перетворенням першого компонента на прикметник, пор.: *слово-замінник* → *словесний заміник*; *слово-пастка* → *словесна пастка* і практичну неможливість перетворення на атрибутивні словосполучення іменників-юкстапозитів, компоненти яких синтаксично координуються: *музей-садиба* – *музейна садиба.

Вивчення структурної будови та семантичних відношень між компонентами юкстапозита не тільки уможливорює визначення обсягу поняття «юкстапозит» для класифікації складених слів, визначення диференційних ознак і з'ясування їх статусу в сучасному мовознавстві, а й необхідна умова їх кваліфікованого представлення в словниках тлумачного типу. Складність розмежування юкстапозитів і формально подібних до них неюкстапозитів спричиняються до помилкової кваліфікації таких складених бінарних утворень у лексикографічній практиці.

Лексикографічне оформлення юкстапозитів у створюваному словнику мови творчої особистості (далі – СМТО) відбувається згідно з основними теоретичними засадами сучасної лексикографії. Стаття починається наведенням наголошеного реєстрового слова. Реєстрові слова-юкстапозити подаються в алфавітному порядку з абзацу прямим напівжирним шрифтом малими літерами (крім номінацій, де першим компонентом складених номінацій є власні назви та певні аббревіатури, що також подаються великими літерами). Розділовий знак після них також напівжирний: **розра́да-пора́да**, ~и~и, ж. Те, що заспокоює, сповнює радістю; вітіха, відрада. *То велика шаноба до рідної, близької людини, якій можна вірити і просити в неї розради-поради* (СвСГЖ, 2014 (1999), 110). При неможливості встановити родову належність юкстапозита з компонентами, поєднаними сурядним зв'язком, така номінація подається без зазначення граматичного роду: **бліскавка-грім**, ~и~у. Потужний іскровий розряд атмосферної електрики між хмарами або між хмарами і землею, що супроводжується гуркотом під час грози. *Хай краще не горить [свічка], як має тягтись до хмари, що носить загадку блискавки-грому* (СвСГЖ, 2014 (1999), 211). За часткової умотивованості родової належності складеної назви контекстом, така граматична характеристика реєстрової одиниці супроводжується знаком питання: **розчарува́ння-бі́ль**, ~я~бблю, ч. (?). Болісний, тривожний стан, пов'язаний з розчаруванням. *На теплий звилі десь раптом прокинулися молоді літературні сили – і зранені стражданнями війни, м'яті колгоспно-робітничими злиднями – і раптом вдарені падінням ідола, в якого вірили! Це особлива атмосфера душевної тривоги: розчарування-болю і радості-свободи, в яких відбувається пробудження людини до життя у сфері духу* (СвБСУ, 1993, 25). Далі після коми подаються форми словозміни: флексії складених слів – юкстапозитів, обидві частини яких змінюються, подаємо з тильдою (~): між пропущеними частинами,

позначеними тильдою, ставимо коротку риску), наприклад: **міщани́н-спожива́ч**, ~а-~а, ч. Людина з дрібними, обмеженими інтересами, вузьким світоглядом. У нього [Держиморди] є своя сучасна ідеологія **міщанина-споживача** (СвБСУ, 1993, 55); **му́ха-одноде́нка**, ~и-~и, ж. Давній ряд поширених в усьому світі крилатих комах, які живуть один день, відкладають яйця у воду або сівши на поверхню-чого-небудь. *Отупілі (де від ситості, де від голоду) маси живуть мудрістю мухи-одноденки* (СвБСУ, 1993, 138); **по́ет-лавреа́т-академі́к**, ~а-~а-~а, ч. Поет, який за вислугування перед владою стрімко просувається по службовій драбині, займає високі посади, отримує наукові звання і державні нагороди. *Молодь воліла долю розстріляного Косинки і саморозстріляного Хвильового, аніж долю радянського поета-лавреата-академіка...* (СвБСУ, 1993 (1991), 210). Про невідповідність написання слова нормам сучасної української орфографії сигналізує спеціальна ремарка у квадратних дужках [так у автора – З.К.], наприклад: **гегелья́нство-кантія́нство** [так у автора – З.К.], ~а-~а. Спільна назва ідеалістичних філософських течій XIX ст., що ґрунтуються на ученнях Гегеля і Канта і визнають існування речей, недоступних пізнанню. *Чому він [Т. Шевченко] гостро картав тих, що «у німецьких землях» шукали добра святого. ..Наївні шевченкознавці пов'язують це з гегельянством-кантіянством, що аж ніяк не стосувалося просвіти, ні тим більше атеїзму* (СвБСУ, 1993 (1990), 181). Потім після крапки – тлумачення й детально паспортизовані ілюстрації з реєстровим словом. Відображаючи семантичну структуру полісемічного слова, використовуємо арабські цифри з пожирненням; абзаци не відбиваємо. Нумерація нового значення вже зафіксованого слова починається з одиниці (1), або не нумерується, якщо наводиться лише одне нове значення: **бу́льбівець-банде́рівець** (у лапках), ~вця-~вця, ч., істор. **1.** Послідовник або прихильник УПА – Української Повстанської Армії. **2.** *перен., розм., схв. або несхв.* Член організації українських націоналістів. (За псевдонімом Василя Боровця – «отаман Тарас Бульба» і прізвищем Степана Бандери – організаторів двох конкуруючих між собою організацій з однаковою назвою УПА, що діяли на Західній Україні під час Другої світової війни). *Заповітним Довженковим прагненням була зустріч з молодим Гоголем у кінофільмі «Тарас Бульба».. Але якщо в самовдоволеній імперії задовольнились натяком на «русскую силу» Тараса Бульби, то в большевицькій імперії нутром чули «бульбівців-бандерівців»* (СвСГЖ, 2014 (1999), 261). Відтінки значення відокремлюємо двома прямими вертикальними рисками (||): **спові́дь-пока́яння**, ~і-~я, ж. (?) Відверте і добровільне визнання проступку, помилки. || Висловлення жалю з приводу чого-небудь, розкаяння в чому-небудь. *Та коли провідники слова Христового і тайнства спові́ді-покая́ння глухо відмовляються визнавати вчинені на очах усього народу гріхи і не бажають каятися за важкі гріхи перед усім миром, то це зупиняє людей: яка ж то Церква?* (СвБСУ, 1993, 75).

Особлива роль у тлумачному авторському словнику, який передбачає обов'язковий контекстний супровід заголовного слова, належить ілюстративній частині. Контекст покликаний передати індивідуалізовані семантичні й експресивні особливості слова в авторському тексті. Ілюстрації можуть бути скороченими – мікротексти (словосполучення і прості повні або неповні речення)

і розгорнутими – макроконтексти (значні за обсягом фрагменти тексту), але кожне значення і відтінок значення має бути проілюстрований. Паспортизовані ілюстрації наводяться курсивом. У паспортизації цитат у дужках наводиться індекс, де перша літера вказує на автора, друга (або решта) – на назву твору. Далі через кому – рік, том (якщо є), сторінка. Ілюстрації відділяємо крапкою з комою. Місце скорочення цитати позначаємо двома крапками (вони підтягуються до попереднього слова або наступного в разі передування інших розділових знаків), наприклад: **реакціонер-націоналіст**, ~а~а, ч. У СРСР: представник вузьконаціонального напрямку в науці, мистецтві і т. ін., ворог соціального і культурного прогресу. *Ленін відкрив «істину», обов'язкову для всіх, а саме: у кожній національній культурі є дві культури, між якими триває запекла боротьба. ..Звичайно, реакціонери-націоналісти не могли захищатися. Їхні твори вилучили з бібліотек, їх не друкували, а тільки згадували в негативному ключі* (СвСГЖ, 2014 (2003), 193). Уникнути дублювання ілюстративного матеріалу можна шляхом відсилання новотворів, що зустрілися в одному контексті, до одного з них – проілюстрованого; або великий за обсягом контекст «мінімізувати», розділивши текст між двома (кількома) новотворами.

Іноді для остаточного з'ясування значення складеної номінації необхідні фонові знання. Серед юкстапозитів у публіцистиці Є. Сверстюка трапляються складені утворення, компонентами яких виступають власні назви та аббревіатури. Адекватному сприйняттю творчого задуму автора в СМТО сприяє спеціальна додаткова частина, в якій зазначається: шлях появи назви та історія її створення, джерела повнішої інформації про описувану одиницю, порівняльна характеристика (формальна, змістова, словотвірна) слова і т. ін. (для аббревіатур у квадратних дужках зазначаємо також особливості вимовляння), наприклад: **ПЕН-Клюб** [пен-], -у, ч. Міжнародна неурядова організація, що об'єднує професійних письменників, редакторів, перекладачів та ін. з метою сприяння дружбі й інтелектуальній співпраці письменників усього світу; бореться за свободу слова, права людини. (ПЕН – аббревіатуру створено за подібністю до слова, що позначає традиційний атрибут письменницької праці, від англ. poet «поет», essayist «есеїст», novelist «романіст», які складаються в слово пен (англ. pen) – перо/ручка). *Якби зібрати всі листи, телеграми, книжки і зворушливі святкові подарунки, які вислала протягом останніх десяти років своїм невідомим братам і сестрам одна тільки жінка з Бремену – Христя Бремер, ви розгубилися б і розвели руками: «Це неможливо»! Йдеться не про те, чи робить вона це на кошти Міжнародного ПЕН-Клубу, інших добродійних організацій, чи на власний кошт – ідеться про те, що жадна радянська інституція з цілим штатом не потягла б такої роботи!* (СвБСУ, 1993, 104); **Ленін-антіхрист**, ~а~а, ч. Про вожда міжнародного пролетаріату як про людину надзвичайних здібностей, знань і умінь, яка діє вільно проти церкви і всього людства. (За назвою персонажа християнської есхатології, біблійних, церковних та інших пророцтв про останні дні світу). *Ленін-антихрист явився – це не якась зовнішня символіка часу, а структурні форми поетики, і за ними стоїть суть* (СвСГЖ, 2014 (1999), 219).

Довідкова частина, відділена тире, подається в кінці статті: **душá-пта́шка**, ~и-~и, ж. (Пор. у Т. Шевченка: *пташки-душі* – СМШ-64, т. II, с. 180). *Розплачувалися за гріхи тих, що «правдою торгують і Господа зневажають», не лише їхні внуки, а мільйони білесеньких душ-пташок* («Великий льох»), *непорочних у своїй простоті* (СвСГЖ, 2014 (1999), 133). – У СМШ-64: *пташки-душі* (т. II, с. 180); **калі́ка-моска́ль**, ~и-~я, ч. Скалічений солдат Російської імперії. (Пор. у Т. Шевченка: *москаль-каліка* – СМШ-64, т. I, с. 421). *На малюнку «Солдат і смерть» Шевченко з прихованою іронією показує майже дружню зустріч двох, що можуть собі домовитись як слуги одного царя: калі́ка-моска́ль дає прикурити кістякові з косою за плечима* (СвСГЖ, 2014 (1999), 120). – У СМШ-64: *москаль-каліка* (т. I, с. 421).

Активне творення юкстапозитів у сучасній українській літературній мові, наявність багатьох дискусійних питань щодо класифікації складних слів, недостатня вивченість функціонально-стилістичних параметрів складених найменувань, формування їх семантики та необхідність напрацювання принципів лексикографічного представлення таких лексичних одиниць визначає актуальність подальших лінгвістичних досліджень у цій сфері.

ДЖЕРЕЛА

СвБСУ – Сверстюк Є.О. Блудні сини України. – К., 1993. – 256 с.: іл.

СвСГЖ – Сверстюк Є.О. Світлі голоси життя. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. – 768 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Предисловие // Языковая картина мира и системная лексикография. – Москва: Языки славянских культур, 2006. – С. 23 – 30.

2. Белецкий А.А. Отношения компонентов языка. // Структурная и математическая лингвистика. – 1977. – Вып. 5. – С. 3 – 9.

3. Брітікова К.В. Узуальне та okazіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2007. – 205 с.

4. Ващенко В.С. Художнє значення прикладкових словосполучень у Шевченковій мові // Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка. – Х.: Вид-во Харківського держ. ун-ту, 1963. – С. 216 – 233.

5. Вокальчук Г.М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) / За ред. А.П. Грищенка: Монографія. – Рівне: Науково-видавничий центр «Перспектива», 2004. – 524 с.

6. Вокальчук Г.М. Словотворчість українських поетів ХХ століття [Текст]: монографія. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2008. – 536 с.

7. Воскресенский Н.М. О приложении в русском языке // Русский язык в школе. – 1936. – № 3. – С. 27 – 30.

8. Галенко И.Г. О некоторых особенностях составных слов // Вопросы русского языкознания, 1960. – № 4. – С. 60 – 74.

9. Городенська К.Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність*: 36. Наук. Праць. Київ, 2009. Вип. VIII. С. 3 – 9.

10. Гриценко П.Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія: Збірник на пошану Леоніда Сидоровича Паламарчука. – К., 2012. – С. 40 – 69.
11. Дьячок Н.В., Сухобрус Л.С. Об универсальном потенциале так называемых юкстапозитов // Ономазіологічні та семасіологічні аспекти дослідження мов. Дніпропетровськ, 2016. – С. 49 – 56. Режим доступу: [livis_2016_5_7(1).pdf – Adobe Acrobat Reader DC].
12. Клименко Н.Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – 161 с.
13. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251 с.
14. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К., 2008. – 336 с.
15. Козирева З.Г. Термін і лексикографічний стандарт // Термінологічний вісник. – К., 2019. – Вип. 5. – С. 311 – 318.
16. Колоїз Ж.В. Неузуальне словотворення : [монографія] / Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг, 2015 : НПП Астерікс. – 156 с.
17. Максимчук В.В. Складні індивідуально-авторські субстантиви у лексиконі поетів Рівненщини // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: [збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету]. – Вип. 17. – Рівне: РДГУ, 2009. – С. 35 – 40.
18. Мислива-Бунько І. Юкстапозиція як один з найпоширеніших способів творення слів у сучасній пресі // Науковий часопис НПУ ім. Н.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. – К., 2014. – Вип. 11. – С. 134 – 136.
19. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Харків: Вища школа, 1985. – 152 с.
20. Радомська Л.А. Складні утворення із запозиченим препозитивним компонентом [Текст] / Л.А. Радомська // Наук. записки Бердянського держ. пед. ун-ту. Філол. наук: зб. наук. статей. – Бердянськ: ФОП Ткачук О.В., 2014. – Вип. IV. – С. 165 – 171.
21. Радомська Л.А. Вивчення обсягу поняття «юкстапозит» у сучасному мовознавстві. (Електронний ресурс). – Режим доступу: [ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle].
22. Радомська Л.А., Азарова Л.Є. Семантичні відношення в термінологічних іменниках-юкстапозитах: [монографія]. – Вінниця: ВНТУ, 2016. – 178 с.
23. Теркулов В.И. Разновидности композитостроения в современном русском языке // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство. – Дніпропетровськ, 2007. – Том 1. – (Електронний ресурс). – Режим доступу: movoznavstvo.com.ua
24. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1968. – 310 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВЗОС** – Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови. – К., 2004. – 888 с.
- ВТС** – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ; Ірпінь, 2004. – 1440 с.
- РУС** – Російсько-український словник у 4-х т. – К., 2011.
- СУМ** – Словник української мови: у 11-ти т. – К., 1970 – 1980.

УОС-9 – Український орфографічний словник / За ред. В.Г. Складенка. – К.: «Довіра», 2009.

Kozyreva Zinaida

Juxtaposites in nonfiction works by Yevgeny Sverstiuk

In the article investigates the phenomenon of juxtaposition, clarifies the reasons for intensifying the creation of juxtapositions in the second half of the XX – at the beginning of the XXI century, emphasized the particular activity of word-building as a stylistic reception in authors' word-making the peculiarities of creation of two-volume derivatives in journalistic style are established. It is emphasized that the lexicographic source, intended to reflect certain functionally limited varieties of Ukrainian vocabulary, is a dictionary of the writer's language. A number of problems related to the issues of qualification of juxtaposites and their lexicographic representation are outlined.

Keywords: juxtaposition, juxtaposites, nonfiction, creative personality language dictionary.

Лариса М. Колібаба

(Київ, Україна)

Реактуалізовані префіксально-суфіксальні типи дієслів у системі української літературної мови і сучасній мовній практиці

У статті проаналізовано відіменні дієслова доконаного виду з префіксами у- (в-), уне- (вне-), зне- та суфіксом -и-, що передають значення дій, спрямованих на надання / позбавлення певної ознаки, із погляду системи української літературної мови. Визначено лінгвістичний статус та функціонально-стильові сфери вживання цих дієслів, оцінено доцільність їх використання в мовній практиці перших двох десятиріч XXI сторіччя.

Ключові слова: дієслово, словотвірний тип, префікс, суфікс, словник.

У мовній практиці перших двох десятиріч XXI ст. помітно активізувалося використання відіменних дієслів доконаного виду з префіксами у-(в-), уне-(вне-), зне- та суфіксом -и- на позначення дій, спрямованих на надання чи позбавлення певної ознаки, напр.: у(в)потужнити, у(в)можливити, у(в)неможливити, у(в)залежнити, унезалежнити, у(в)належнити, у(в)докладнити, у(в)доступнити, увиразнити, утрадиційнити, узвичаїти, у(в)безпечити, у(в)небезпечити, ушпиталити, у(в)рухомити, у(в)нерухомити, у(в)середнити, у(в)даремнити, у(в)самостійнити, у(в)щасливити, у(в)нещасливити, уневажливити, усупільнити, у(в)конкретнити, у(в)наочнити, унаявити; зневиразнити, знебарвити, знеболити, знекровити, зневоднити, знезаразити, знеособити, знесилити, знеславити, знечутливити, знелюднити, знесмертити, знещасливити й под. Ці префіксально-суфіксальні дієслова активно вживані переважно в науковому та публіцистичному стилях, у яких вони потіснили аналітичні дієслівно-прикметникові та дієслівно-іменникові синтаксичні конструкції зі значенням «зробити яким-небудь» та «позбавити чого-небудь, певної ознаки», пор.: *Запроваджено*

методологічний апарат, що **вможливив** різноплановий аналіз багаторівневої категорії припущення на рівні мови та мовлення (Н. Масальська); ...до категорії ненормативної реклами, що порушує загальноприйняті суспільні та законодавчі норми, можна також **уналежнити** неетичну, недобросовісну, приховану та порівняльну рекламу (О. Андреева); ...до традиційних християнських імен українців усе частіше виявляють інтерес мовознавці, лексикографи, історики, письменники – словом, усі, хто усвідомив величезний культурний потенціал імені, здатний **увизначити** національну самобутність їх носіїв (Л. Белей); **Увідповідніть** дієслова з їхніми видо-часовими формами (С. Омельчук); Опіраючись на опубліковані у виданні результати, удалося децю систематизувати й **уконкретнити** місця формування, кількість і склад кінних полків на теренах Правобережжя (А. Скрипник); ...пройти школу Кременчуцького педагогічного [училища] – означає **впотужнити** себе інтелектуально, збагатити себе духовно, відчутти в собі повноцінну особистість, яка буде легко долати всі негаразди (Зоря Полтавщини, 07.12.2016); На Львівщині **ушпиталили** 18 людей із симптомами отруєння (5-й канал, 18.09.2018); Такий максималізм дослідника приховував небезпеку втратити чи відчутно **зневизначити** головний об'єкт студіювання – мову Шевченка (П. Гриценко); Після закінчення операції необхідно старанно помити руки декілька разів з милом у теплій воді, **зnezаразити** їх одним із методів, подряпини обробити 5 % спиртовим розчином йоду (В. Яблонський, С. Хомин) та ін.

Попри те, що деякі сучасні мовці частину дієслів, утворених від прикметникових та іменникових основ за допомогою префіксів **у- (в-), уне- (вне-), зне-, з-** та суфікса **-и-**, сприймають як новотвори, вони засвідчені ще в «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желеховського та С. Недільського, «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка, у лексикографічних джерелах та теоретичних описах української літературної мови 20 – 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желеховського та С. Недільського наявна значна кількість відіменних префіксально-суфіксальних дієслів із префіксами **у- (в-), уне- (вне-), зне-**, серед яких **убезпечити, убогатити, увидити, увласити, удобрити, удомашнити, удостовірити, удостоїти, узаконити, узброїти, уздоровити, узолити, укоротити, укріпити, умалити, уменшити, умертвити, умилостивити, умирити, унещасливити, упевнити, уповнити, упокоїти, упокорити, употужити, управильнити, уприсмнити, уприроднити, упритомнити, упушити, упняти [уп'янити], усамовільнити, усвиріпити, ускромити, усмирити, усолити, усолодити, усправедливити, успроможнити, утончити, утруднити, ущасливити, ущедрити, ущербити, уярмити** (МНС, II); **зневірити, зневолити, знедобрити, знемилити, знеохотити, знесилити, знеславити, знетерпелити** та ін. (МНС, I). Багато із цих дієслів зафіксовано також у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка, пор.: **зневолити, знемилити, знеохотити, знеславити** (Грінч., II); **убезпечити, узброїти, уздоровити, умалити, умертвити, умилосердити, упушити, упокоїти, упокорити, употужити, ускромити, усмирити, усправедливити, утруднити, ущасливити, ущербити** тощо (Грінч., IV), де цей перелік доповнено дієсловами **уволити, уласкавити, умедити, умережити,**

умудрити, уплямити, упоганити, утіснити, учерепити (Грінч., IV). У «Словнику української мови» Б. Грінченка за редакцією С. Єфремова та А. Ніковського, крім зазначених, подано також дієслова *знецінити, знедолити, знекрасити, знепути-ти* (Грінч., Єфр., Нік., II), а в «Українсько-російському словникові» А. Ніковського – ще й *узапасити, у(в)міцнити, уповноважити* (УРС Нік.). Частина з перелічених префіксально-суфіксальних дієслів (*уласкавити, умертвити, уможливити, унеможливити, уповноважити, удавнити, усталити; зневолити, знесилити* й под., а також *узагальнити, усупільнити*) наявна в «Правописному словникові» Г. Голоскевича (ПС), «Словникові ділової мови. Термінологія та фразеологія» (СДМ), «Українсько-російському словнику» О. Ізюмова (УРС Із.), в останньому з яких список відіменних префіксально-суфіксальних дієслів із префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**) розширено дієсловами *унесмертельнити, усмолити, ушляхетнити, ущільнити, учорнити* (УРС Із.). Творення відприкметникових та відіменникових дієслів із префіксами **в-**, **у-** (*унаочнити, узагальнити, ущасливити, ударемнити, уміжнароднити*), **зне-** (*знеохотити, знепритомніти, знечулити, знеславити, зневірити, зневолити, знедолити...*), **збез-** (*збезчестити, збезземелити, збезножити, збезлюдити...*) проаналізовано й у «Нормах української літературної мови» О. Синявського [16, с. 143 – 144].

Укладачі «Українсько-німецького словника» (УНС) – З. Кузеля та Я. Рудницький – доповнили реєстр відіменних префіксально-суфіксальних дієслів української мови із префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**), **зне-** одиницями *удекорувати, удержавити, уземлити, уземнити, узгіднити, укривавити, улежити, уліпшити, унаочнити, уневажнити, уневиннити, уневиднити, унешкідливити, унезалежнити, упривілеїти, урізноманітнити, урухомити, усамітнити, усамостійнити, усвідомити, усмертити, усоромити, утишити, знещасливити* (УНС).

Як засвідчують проаналізовані лексикографічні джерела, починаючи від «Малорусько-німецького словаря» Є. Желеховського та С. Недільського, де подано чи не найбільше відіменних дієслів із префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**), **зне-** та суфіксом **-и-**, основний склад цих дієслів повторюється в реєстрі усіх українських словників першої третини ХХ ст., у яких його в різному обсязі доповнено іншими дієслівними одиницями цього словотвірного типу. Відомо, що реєстри лексикографічних видань наступних часових зрізів зазнавали перегляду, зумовленого змінами в мовній політиці Української Держави. Щодо відіменних дієслів із префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**), **зне-**, то фіксувати їх у словниках після 30-х рр. ХХ ст. стали значно обмеженіше.

У словниках радянської доби порівняно з лексикографічними джерелами кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. відіменних префіксально-суфіксальних дієслів із префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**), **зне-** зафіксовано дещо менше, крім того, частину з них стилістично марковано позначками *рідко., діал. чи обл., заст., пор.: у(в)безпечити, увиразнити, у(в)досконалити, узагальнити, узвичаїти, у(в)можливити, унеможливити, унаочнити, уодноманітнити, упідлеглити, у(в)повільнити, у(в)покорити, у(в)подібнити, у(в)потужнити* (рідко.), *упредметнити, усправедливити* (діал.), *уречевити, урізноманітнити, усучаснити, у(в)таємничити, у(в)шляхетнити, у(в)щасливити* (СУМ, Х); *знебарвити, знекровити, знесилити*

(СУМ, ІІІ); *удостоїти, узаконити, узброїти* (заст.), *уздоровити* (обл.), *умилостивити, уприємнити, ущедрити* (рідко) (УРС, VI) та ін. Ці дієслова хоч і мали статус нормативних лексичних одиниць, але реально ними послуговувалися рідко.

У сучасних лексикографічних джерелах, крім названих, зафіксовано ще значну кількість префіксально-суфіксальних відіменних дієслів, яких не було в словниках попереднього часу, пор.: *уваємнити* (УОС – 9); *увідповіднити* (УОС – 9; СУМ ДТ, ІІ); *узасаднити, уконтрастнити* (УОС – 9; СУМЖ); *уневиразнити* (УОС – 9; СУМЖ; СУМ ДТ, ІІ); *уневажливити* (УОС – 9; СУМЖ); *упрозорити* (УОС – 9; СУМ ДТ, ІІ); *усмішнити, утаємнити* (СУМ ДТ, ІІ); *утрадиційнити, у(в)церковити* (УОС – 9; СУМ ДТ, ІІ); *знелюднити, знесмертити* (книжн.), *знецутивити* (мед.) (СУМ ДТ, І) та ін.

Фіксація відіменних дієслів, що позначають дії, спрямовані на надання чи позбавлення певної ознаки, у мовознавчих дослідженнях та словниках к. ХІХ – початку ХХ ст. дає підстави кваліфікувати відприкметникові та відіменникові словотвірні типи з префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**), **зне-**, **з-** та суфіксом **-и-** та частину давно відомих дієслів, що до них належать, як реактуалізовані, тобто повернені до активного мовного використання після тривалої перерви.

У перші дві десятиріч ХХІ ст. названі реактуалізовані словотвірні типи послуговували основою для творення багатьох нових дієслів на зразок *укалендарити* (ЛСІ 1983 – 2003); *улікарнити* (ЛСІ 2004 – 2006); *знетілити* (ЛСІ 2010 – 2011); *уелегантнити* [18, с. 198]; *упослідовнити* (Омельчук); *уприватнити, утривалити, унедійснити, уодностайнити, уприступнити, уреальнити, ужорсточити, уяскравити* [19, с. 198 – 199]; *унаявити, у(в)належнити, у(в)залежнити, у(в)докладнити, у(в)доступнити, водноманітнити, упластичнити* й под. З огляду на це аналізованим префіксально-суфіксальним типам у сучасній лінгвоукраїністиці надано статусу одних із найактивніших для творення новітніх дієслів, хоч і констатовано, що в мові сучасних українських ЗМІ відсубстантивне префіксально-суфіксальне творення дієслів-інновацій є дещо продуктивнішим за відад'єктивне [18, с. 197 – 198].

На активізацію вживання відіменних дієслів із префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**), **зне-** та суфіксом **-и-** в мовній практиці ХХІ ст., особливо в наукових і публіцистичних текстах, звертає увагу багато українських мовознавців, здебільшого дослідників інноваційних процесів у лексиці, терміно- та словотворенні сучасної української літературної мови [18, с. 197 – 199; 19, с. 197 – 199; 9, с. 167; 12, с. 89; 1, с. 15; 8, с. 392]. Переважання в українському літературному мовленні «нерозщеплених» (простих) присудків у формі одного дієслова С. А. Омельчук вважає однією з його «національних особливостей» [13, с. 162].

Причини, що спонукають сучасних мовців активно послуговуватися реактуалізованими словотвірними типами, як і загалом реактуалізованими одиницями, формами та конструкціями, різні. Основні з них – дві. Перша причина зумовлена прагненням національно свідомої частини суспільства встановити та відновити «якомога питоміші, органічніші основи» української літературної мови [19, с. 10], відродити її національну ідентичність, відмежуватися від чужомовних впливів. Друга – загальна тенденція до оновлення, відсвіження, урізноманітнення

традиційних наборів виражальних засобів [7, с. 124], потреба в «розширенні загальностилістичних (номінативно-експресивних) і власне стильових можливостей мовного самовираження суспільства» [19, с. 10], зумовлені бажанням сучасних мовців експресивізувати свої повідомлення, передати лінгвістичні вподобання та смаки.

Як було зазначено, відіменні дієслова з простим **у-** (**в-**) та складними префіксами **уне-** (**вне-**), **зне-** належать до двох структурно-семантичних типів – відприкметникові та відіменникові. Відад’єктивні префіксально-суфіксальні дієслова передають словотвірне значення «робити / зробити таким, як визначено прикметниковою основою» [17, с. 307], а відсубстантивні – «досягати / досягти результату дії або того, що визначено іменниковою основою» [17, с. 308]. Зв’язок таких дієслів із прикметниками та іменниками, від яких вони походять, прозорий і відображений у їхньому тлумаченні, що засвідчують відповідно тлумачні словники, пор.: *у(в)потужнити* – зробити **потужним, потужнішим** (СУМ, Х, с. 468; СУМЖ, с. 1200); *у(в)повільнити* – зробити **повільнішим** (СУМ, Х, с. 462; СУМЖ, с. 1200); *унаочнити* – зробити **наочним** що-небудь (СУМ, Х, с. 448; СУМЖ, с. 1198); *унеможливити* – зробити що-небудь **неможливим** (СУМ, Х, с. 448; СУМЖ, с. 1198); *уневизначити* – зробити що-небудь **невизначним** (СУМЖ, с. 1198); *знебарвити* – зробити **безбарвним** (СУМ, III, с. 651; СУМЖ, с. 381); *знесилити* – зробити **безсилим** (СУМ, III, с. 658; СУМЖ, с. 382); *знесолити* – видалити **сізь** із чого-небудь (СУМЖ, с. 382); *знеболити* – за допомогою спеціальних ліків або препаратів штучно усунути відчуття **болю** (СУМ, III, с. 651; СУМЖ, с. 381) та багато інших.

Співвідношення однослівних назв дій, виражених префіксально-суфіксальними дієсловами, та двослівних дієслівно-іменних словосполучень у практичному вживанні було неоднаковим у різні часові періоди. Зокрема, у мовній практиці 20 – 30-х рр. XX ст. спостерігаємо переважання однослівних найменувань дій, процесів та станів, у 50 – 90-х рр. XX ст. імовірно за аналогією до російської мови, що вирізняється своєю книжною основою, уживанішими стають аналітичні дієслівно-іменні утворення, а з кінця 90-х рр. XX ст. та в перші дві десятиріч XXI ст. в українській мовній практиці помітна тенденція до обмеженого використання неоднослівних назв дій, що мають однослівний український відповідник, та до заміни дієсловами раніше поширених під впливом російської мови (так уважає багато дослідників) дієслівно-іменних словосполучень, тобто *уможливити* замість *зробити можливим*, *урізноманітнити* замість *зробити різноманітним*, *знебарвити* замість *зробити безбарвним* тощо. Цю тенденцію засвідчують також сучасні перекладні російсько-українські словники, у яких до російських дієслівно-іменних словосполучень запропоновано однослівні українські відповідники (РУССС, с. 135 – 137; РУССВ, с. 253 – 254; РУСНМ, с. 181 – 182, 568 – 569 та ін.), а також культуромовні видання [2].

Зарубіжні мовознавці, зауважує П. О. Селігей, неоднозначно ставляться до використання дієслівно-іменних словосполучень у ролі «розщеплених» присудків. Зокрема, за його висновками, французькі стилізнавці іменниково-дієслівні звороти вважають доречними лише в діловій мові, тоді як в інших стилях

рекомендують послуговуватися їхніми однослівними синонімами. У польських нормативних словниках радять уникати аналітичних зворотів, а у словнику з культури російської мови, наголошує науковець, констатовано, що «вживання розщеплених присудків у будь-якому стилі, крім офіційно-ділового, є стильовою помилкою» [15, с. 25 – 26].

У лінгвоукраїністиці також немає єдиної думки щодо потреби замінювати чи не замінювати дієслівно-іменні словосполучення їхніми однослівними відповідниками в сучасній мовній практиці. П. О. Селігей необмежене вживання «розщеплених» присудків вважає одним із виявів «кількаслів'я», якого рекомендує уникати [15, с. 24 – 25], оскільки воно призводить до подовження фраз, засушливо-громіздкого викладу, труднощів сприйняття («дію, позначену розчленовано, уявити важче, ніж позначену нерозривно і стисло») [2015, с. 23]. Прагнення «розщепити» кожен присудок, за спостереженнями Н. Ф. Непийводи, спричиняє «утворення позанормових сполучень» або «штучне ускладнення викладу» [10, с. 32]. На думку О. О. Коляденко, використання розгорнутих дієслівно-іменних конструкцій часто є не виправданим, бо «обтяжує речення зайвими словами та ускладнює сприймання тексту» [8, с. 393].

Ті сучасні мовці, хто надає перевагу у використанні дієсловом, а не розгорнутим аналітичним дієслівно-іменним словосполучкам, крім практичної довершеності однослівних найменувань з огляду на їхню семантичну прозорість і компактність, аргументують свою позицію опертям на одну з типологічних ознак української мови – особливостями її формування на народно-розмовній основі, що надала їй виразнішого, порівняно з російською мовою, «дієслівного» характеру. Саме дієслівність як типологічна, «визначальна» граматична риса української мови [21, с. 50; 6, с. 76; 10, с. 32; 3, с. 20 – 21; 4, с. 4], за висновками Д. Вечорек, засвідчує у сфері словотвірного одієслівлювання тісніший зв'язок української мови з польською мовою, ніж із російською [21, с. 124; 6, с. 77], і «змушує віддавати перевагу простим присудкам, хоч обидва присудки – і простий дієслівний, і «розщеплений» складений іменний, – зауважує Н. Ф. Непийвода, – відповідають нормам української мови» [10, с. 32].

Імовірно саме дієслівність та тенденція до словотвірного одієслівлювання різних типів дієслівно-іменних словосполучень, поширена в польській та українській мовах, стала причиною того, що І. Огієнко дієслово *ударемнювати* кваліфікував як західноукраїнське [11, с. 417], а дієслова на зразок *унеможливити*, *унещасливити* вважав новотворами «на польський взір» і пропонував замінити їх словосполученнями *зробити неможливим* і *зробити нещасливим* відповідно [11, с. 421]. О. О. Тараненко констатує, що українські відприкметникові та відіменникові дієслова з префіксами *у-* / *уне-* зі значенням дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки, «часто мають цілком очевидні польські паралелі, оскільки в польській мові ці словотвірні типи є досить продуктивними» [19, с. 198]. Проте, як зауважує О. А. Олексенко, сучасний мовний процес, зорієнтований на звільнення від впливу російської мови, настільки потужний, що «цей словотвірний зразок сприймається україномовною спільнотою радше не як польський, а як передусім такий, що відрізняється від російського» [12, с. 89].

Ті автори та дослідники, які широко послуговуються дієслівно-іменними словосполученнями («розщепленими» присудками), свою позицію, за спостереженнями П. О. Селігея, обґрунтовують тим, що такі конструкції «допомагають точніше висловити відтінки думки, зокрема частково опрідметнити дію, подати її не як однократну, а як багатократну, і навіть як стан. А також тим, що не всі розщеплені присудки можна рівноцінно замінити однослівними відповідниками: одні відповідники неточні (*проводити операцію – оперувати, вести перемовини – перемовлятися*), другі неузвичаєні (*робити висновок – висновувати*), треті ще не створено (*брати участь, віддавати перевагу*)» [15, с. 25]. Проте, на думку дослідника, «переваги розщеплених присудків навряд чи компенсують стильові втрати, до яких вони призводять» [Там само]. Саме ці підстави дають змогу науковцеві зробити висновок, що «розщеплені присудки – не є прикладом того аналітизму, в якому проявляється історичне вдосконалення мови» [Там само].

У мовній практиці перших двох десятиріч ХХІ сторіччя спостерігаємо дедалі частіше використання префіксально-суфіксальних дієслів зі складними префіксами **зне-**, **збез-** замість префіксально-суфіксальних дієслів зі складним префіксом **обез-**, пор.: *знебарвити* замість *обезбарвити*; *знеболити* замість *обезболити*; *зневоднити*, *збезводнити* замість *обезводнити*; *знежирити* замість *обезжирити*; *зnezаразити* замість *обеззаразити*; *знеслимити* замість *обезсилити*; *збезчестити*, *знечестити* замість *обезчестити* і под. Це явище було поширене в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Зокрема, О. Синявський наголошував, що дієслова з префіксом **без-**, «коли вони вивідні з таких слів, де вже є **без-**, звичайно не приймають іще приростка **о-**, а хіба що **з-**: *збезчестити, збезлистити, збезземелити, збезножити, збезлюдити...* (тільки зрідка *обеззубити, обеззброїти*)» [16, с. 143].

У 80-ті рр. ХХ ст. українські науковці кваліфікували синонімічні за функційною роллю префіксальні морфеми **обез-**, **збез-** *зне-* як «взаємозамінні» в українській літературній мові [5, с. 53], а вже в перші дві десятиріч ХХІ ст. спостерігаємо інші відношення між цими префіксами – витіснення префікса **обез-** на периферію мовного обігу й надання переваги в уживанні префіксам **зне-**, **збез-**, що можна пояснити прагненням сучасних мовців дистанціюватися від використання словотвірних типів, спільних із російською мовою. Проте, за висновками К. К. Городенської, на функціональну активність дієслів із префіксальними морфемами **обез-** і **зне-** впливає також їхнє походження та характер структури основ [5, с. 53]. За її спостереженнями, дієслова з префіксом **обез-** є давнішими утвореннями, навіть певною мірою «архаїчними», тоді як дієслівні основи з префіксом **зне-** – «порівняно молода» група термінологічної лексики [5, с. 53 – 54]. Обмеженішими у вживанні є і ті дієслова з префіксальною морфемою **обез-**, що мають громіздку структуру та складну вимову [Там само].

У сучасному термінотворенні спостерігаємо ті ж тенденції у використанні префіксів **зне-** та **обез-**, що й у загальномовній практиці: під час творення відсубстантивних префіксально-суфіксальних дієслів-термінів префіксальною морфемою **зне-** послуговуються значно активніше, ніж префіксом **обез-**. Проте таке співвідношення у використанні цих афіксів упродовж різних часових періодів було неоднаковим, що віддзеркалює всі етапи мовної політики, застосовуваної

щодо України. Зокрема, за висновками А. Руссу, наприкінці XIX – на початку 20-х рр. XX ст. на позначення дії, скерованої позбавити об'єкт певних властивостей, уживали переважно префікс **зне-** (86,67 %) [14]. У словниках цього періоду наявні лише окремі дієслова з префіксом **обез-**, що послугувало причиною звинувачень, відповідно до яких такі словники були «опрацьовані за націоналістичними настановами», вони «або обминають префікс **обез-**, або роблять префікс **зне-** майже монопольним для подавання відповідників до російських дієслів з префіксом **обез-** (**обес-**)», а «обминання в українській мові слів з префіксом **обез-** [відповідно до рос. **обез-** (**обес-**)], коли такі слова існують у мові, є націоналістичне шкідництво» [20, с. 154 – 155]. Від початку 30-х рр., констатує А. Руссу, кількість термінів, утворених за допомогою префікса **зне-**, значно знизилася (53,49 %), а продуктивність префікса **обез-** зросла (46,51 %). З 90-х рр. XX ст. продуктивність словотвірного типу з префіксом **зне-** знову зросла (66,67 %) [14]. Перевагою застосування префіксальної морфеми **зне-** в сучасному термінотворенні, на думку дослідниці, є її відповідність специфіці української мови [Там само].

Промовистими щодо втручання мовної політики держави в практику укладання словників є не лише кількісні підрахунки зафіксованих дієслів з префіксами **зне-** та **обез-**, а й послідовність їхнього подання у словникових статтях перекладних російсько-українських словників різних років видання. Наприклад, у періоди послаблення тиску на систему української літературної мови на першому місці наводили префіксально-суфіксальні дієслова з префіксом **зне-**, а на другому – з префіксом **обез-**, тоді як у періоди згортання політики українізації навпаки – на першому місці подавали префіксально-суфіксальні дієслова з префіксом **обез-**, а на другому – з префіксом **зне-**.

Отже, відіменні дієслова з префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**), **зне-**, активно вживані в науковому та публіцистичному стилях української літературної мови перших двох десятиріч XXI сторіччя, утворені не за новими, а за реактуалізованими словотвірними зразками. Вони зафіксовані ще в лексикографічних джерелах кінця XIX та початку XX сторіч, а на сьогодні є досить продуктивними для творення новітніх дієслів.

Аналізовані префіксально-суфіксальні словотвірні типи відіменних дієслів постійно привертають увагу науковців, які, однак, доцільність їх використання в сучасній мовній практиці оцінюють неоднаково й часом дуже суперечливо. Це зумовлено тим, що однослівні одиниці – префіксально-суфіксальні дієслова – значно компактніші від розгорнутих аналітичних дієслівно-іменних утворень, а тому значно вигідніші з погляду мовної економії, що забезпечує їх практичну перевагу. Проте якщо одна частина мовців під час вибору двослівного чи однослівного найменування для називання дій, процесів, станів керується цим суто практичним чинником, то інша – мотивує свій вибір критерієм, пов'язаним з однією з типологічних ознак української мови – її дієслівним характером, що відрізняє українську мову від російської і зближує з польською. Дехто з лінгвоукраїністів вважає, що аналізовані словотвірні типи дієслів поширилися в українській мові під впливом польської, у якій вони є досить продуктивними, і через це не рекомендує їх до вжитку.

У перші дві десятиріч XXI ст. сталися зміни й у кількісному наповненні відад'єктивних та відсубстантивних префіксально-суфіксальних дієслів із префіксами **у-** (**в-**), **уне-** (**вне-**), **зне-**. Зокрема, якщо у праці «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979) було зазначено, що відприкметникових префіксально-суфіксальних дієслів в українській літературній мові значно більше, ніж відіменникових [17, с. 307 – 308], то на початку XXI ст. українські мовознавці зафіксували протилежну тенденцію, відповідно до якої відсубстантивне префіксально-суфіксальне творення дієслів-інновацій є продуктивнішим за відад'єктивне [18, с. 197 – 198; 12, с. 88 – 89].

На нашу думку, повернення до активного використання автохтонних словотвірних типів є позитивною тенденцією розвитку української літературної мови початку XXI ст., адже сприяє очищенню її системи від неорганічних для неї одиниць. Водночас сучасна мовна практика засвідчує конкуренцію та боротьбу тих словотвірних засобів, що відповідають національним пріоритетам суспільства, і тих, що віддзеркалюють смаки окремих мовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адах Н. А., Гаврилюк Н. В. Індивідуально-авторські дієслова у творчості поетів-емігрантів // Молодий вчений. — № 3 (55). — Березень. — 2018. — С. 9 — 13.
2. Береза Т. Гарна мова — одним словом: словник вишуканої української мови. — Львів : Апріорі, 2015. — 420 с.
3. Вихованець І. Про одну характерологічну синтаксичну ознаку української мови // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. — Донецьк : ДонДУ, 2000. — Вип. 6. — С. 20 — 22.
4. Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови // Українська мова. — 2012. — № 2. — С. 3 — 10.
5. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). — К. : Наукова думка, 1981. — 200 с.
6. Городенська К. Рецензія на працю Діани Вечорек «Украинский язык: Slavia Romana – Slavia Byzantina. Очерки по глагольности» (Wrocław : Wyd-wo uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. — 135 с.) // Мовознавство. — 1999. — № 1. — С. 76 — 77.
7. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. — К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 208 с.
8. Коляденко О. О. УСТАНОВЛЮВАТИ ВІДПОВІДНІСТЬ — УВІДПОВІДНЮВАТИ; УСТАНОВЛЮВАТИ ПОСЛІДОВНІСТЬ — УПОСЛІДОВНЮВАТИ; РОБИТИ ВИСНОВКИ — ВИСНОВУВАТИ // Термінологічний вісник. — 2019. — Вип. 5. — С. 392 — 394.
9. Левун Н. В. Інноваційні процеси у творенні відсубстантивних дієслів української мови // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: VI Международная научная конференция (Днепропетровск, ДНУ имени Олеса Гончара, 22 – 23 апреля 2013 г.) : материалы / составитель Т. С. Пристайко. — Днепропетровск : Нова ідеологія, 2013. — С. 165 — 169.
10. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 – «Українська мова». — К., 1997. — 40 с.
11. Огієнко І. Український стилістичний словник. — Вид. друге. — Вінніпег, 1978. — 497 с.

12. Олексенко О. Тенденції в інновативному дієслівному словотворенні української мови // Граматичні студії : зб. наук. пр. — Вінниця, 2017. — Вип. 3. — С. 87 — 90.
13. Омельчук С. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. — 356 с.
14. Руссу А. О. Особливості вживання префіксів *зне-* та *обез-* у дієслівному термінотворенні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1260>.
15. Селігей П. Типи багатослів'я в наукових текстах // Українська мова. — 2013. — № 4. — С. 22 — 24.
16. Синявський О. Норми української літературної мови. — К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018. — 368 с. — Репринт з видання 1931 р.
17. Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наукова думка, 1979. — 406 с.
18. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі засобів мас. інформації). — 2-ге вид., переробл. — К. : Пугач, 2005. — 388 с.
19. Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). — К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2015. — 248 с.
20. Хроніка НДІМ 1933 – 1934 рр. // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — С. 152 — 163.
21. Wiczorek D. Украинский язык: Slavia Romana — Slavia Byzantina. Очерки по глагольности. — Wrocław : Wyd-wo uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. — 135 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- Грінч. — Словарь української мови : у 4 т. / [упоряд. з дод. власн. мат-лів Борис Грінченко]. — К., 1907—1909.
- Грінч., Єфр., Нік. — Словник української мови: У 3 т. — Т. 2. Д — Й / Редактори: акад. С. Єфремов, А. Ніковський. Упорядкував: Б. Грінченко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. — 440 с. — Репринт з видання 1927 р.
- ЛСІ 1983 – 2003 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003) : Словник. — Х., 2004. — 136 с.
- ЛСІ 2004 – 2006 — Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006) : Словник. — Х. : Майдан, 2007. — 144 с.
- ЛСІ 2010 – 2011 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2010 – 2011) : Словник. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. — 100 с.
- МНС — Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: У 2 т. — Львів, 1886.
- Омельчук С. Уроки української мови для 7 класу : навч. посіб. — К. : Дивослово, 2016. — 256 с.
- ПС — Голооскевич Г. Правописний словник. — Вид. 12. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1994. — 461 с.
- РУССС — Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень. — К. : Наукова думка, 2001. — 640 с.
- РУССВ — Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. — Х. : Прапор, 2002. — 864 с.

РУСНМ — Левун В. Російсько-український словник народної мови. На два томи. — Том 1. — К. : Бібліотека українця, 2007. — 666 с.

СДМ — Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія / М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич. — К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018. — Репринт з видання 1930 р. — 248 с.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. [Текст]. — К. : Наук. думка, 1970 — 1980.

СУМ ДТ — Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. — Кн. 1 — 2. — К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017.

СУМЖ — Словник української мови / [кер. В.В. Німчук та ін.; відп. ред. В. В. Жайворонок]. — К. : ВЦ «Просвіта», 2012. — 1320 с.

УНС — Кузеля З., Рудницький Я. Українсько-німецький словник. — 1943. — 1495 с.

УОС – 9 — Український орфографічний словник : понад 175 тис. слів / [уклад.: В. В. Чумак та ін.]. — 9-те вид., переробл. і доп. — К. : Довіра, 2009. — 1011 с.

УРС — Українсько-російський словник: у 6 т. — К. : Наукова думка, 1953 — 1963.

УРС Із. — Ізюмов О. Українсько-російський словник. — Харків — Київ : ДВУ, 1930. — 980 с.

УРС Нік. — Українсько-російський словник / А. Ніковський. — К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018. — 864 с. — Репринт з видання 1926 р.

Kolibaba Larysa

Reactualizational prefix-suffix types of verbs in the system of the Ukrainian literary language and modern language practice

In the article verbs of perfective aspect with prefixes u-(v-), une-(vne-), zne- and suffix -y- motivated by nouns and adjective, that convey the meaning of the actions aimed at the grant / of privation of certain sign, from the point of view of the system of literary Ukrainian are analysed. The linguistic status and functional-style spheres of use of these verbs are certain, the expediency of their use in the language practice of the first two decades of the XXI century is appraised.

Keywords: verb, word-formation type, prefix, suffix, dictionary.

УДК 811.161.2'373.7

Жанна В. Колоїз
(Кривий Ріг, Україна)

Парадокс як лінгвістичний феномен (на матеріалі афористичних висловлень)

У статті репрезентовано парадокс як феноменальне явище, актуалізоване в рамках різних наукових дисциплін і в межах відповідних науково-дослідницьких праць, що заклали міцне теоретичне підґрунтя для осмислення його як лінгвістичного феномена. Акцентовано на суперечливих моментах трактування парадокса загалом та лінгвістичного парадокса зокрема, окреслено низку проблемних моментів, пов'язаних із його диференційними та типологічними характеристиками. Обґрунтовано доцільність провадження науково-дослідницької діяльності в напрямку розбудови теорії узувальних / оказіональних парадоксів, зокрема й на матеріалі афористичного корпусу.

Ключові слова: парадокс, лінгвістичний парадокс, класифікація, парадоксальні висловлення.

Теоретично узагальнений суспільно-історичний досвід різних наукових царин продовжують активно модифікувати в напрямку до їх збагачення, удосконалення й розбудови. Як результат – з'ява нових галузей знань, що зазвичай демонструють потужні міждисциплінарні зв'язки, або поява нових підходів до розв'язання, так би мовити, старих, споконвічних проблем, які викликають зацікавлення вчених упродовж десятиків, а то й сотень років.

Вочевидь до таких об'єктів, які вирізняються своєю універсальністю, різнобічністю, різноаспектністю, феноменальністю, належить і парадокс, актуалізований у рамках різних наукових дисциплін (логіка, філософія, психологія, математика, економіка, соціологія, риторика і т. ін.) і в межах відповідних науково-дослідницьких праць, що заклали міцне теоретичне підґрунтя для осмислення його як лінгвістичного феномена.

Наразі лінгвістична теорія має у своєму розпорядженні чимало наукових студій, у яких досліджено ті чи ті аспекти явища, кваліфікованого як парадокс, на матеріалі різних мов і різних дискурсів (А. Бутакова, А. Габідулліна, Б. Ганєєв, Г. Денискіна, Є. Заботіна, В. Задунай, І. Зорницька, Є. Іванов, А. Кожевникова, О. Колесниченко, Л. Короткова, А. Курбайтаєва, Є. Пигаркіна, О. Селіванова, Г. Семен, В. Тармаєва, О. Яшина та ін. [див.: 14, с. 36–37; 16]). Однак говорити про її всеохопність, комплексність, системність і, зрештою, викінченість, мабуть, ще зарано. І передовсім тому, що донині немає ні загальноприйнятого потрактування парадокса, ні його універсальної класифікації попри те, що апробовано чимало шляхів наукового пізнання досліджуваного об'єкта. Пор.: парадокс – «протилежні судження, для кожного з яких наявні переконливі аргументи» [4, с. 102]; «висловлення або міркування, яке доводить як істинність, так і хибність припущення (або як його ствердження, так і заперечення), виражене формально-логічними засобами, що видаються наперед прийнятними (логічно правильними), однак приводять до неприйнятного результату (суперечності)» [14, с. 40]; «думка, яка суттєво не збігається із загальноприйнятими теоріями, приписами або суперечить (часом тільки на перший погляд) здоровому глуздові» [17, с. 711] і т. ін.

Проблема ускладнюється тим, що навіть у межах однієї наукової дисципліни (а подекуди й у межах однієї праці!) спостерігаємо різні підходи до витлумачення аналізованого поняття, що засвідчує актуалізацію як інтегральних, так і диференційних сем (пор.: «у парадоксі з певного твердження правильним логічним способом виводиться протилежне» [20, с. 24]; «суперечне міркування, що зумовлене не порушенням внутрішньо-теоретичних правил, а їх позапредметним застосуванням», «міркування, яке приводить до двох протилежних висновків» [20, с. 466]; «міркування, що здається правильним, приводить до висновку, який суперечить життєвому досвіду і загальноновизнаним істинам» [20, с. 466]). Деінде натрапляємо й на суперечливі потрактування: з одного боку, науковці акцентують на тому (таку думку поділяють не всі [5, с. 308; 7, с. 193]), що парадокс у жодному разі не варто ототожнювати з антиномією, бо в останній «протилежні висловлення співіснують, а не виводяться одне з одного» [20, с. 24]; з іншого, – виокремлюють такий різновид парадоксів, як семантичні антиномії [20, с. 575].

На актуальності дослідження лінгвістичного аспекту проблеми наголошують постійно [12, с. 101]. Так званий лінгвістичний парадокс (В. Одинцов [13]) уже неодноразово ставав предметом спеціальних наукових розвідок, з-поміж яких і низка дисертаційних праць [1; 14; 16], які переконливо демонструють, що саме логіко-філософські категорії мали вагомий вплив на формування відповідної лінгвістичної теорії, сприяли розбудові її термінологічного інструментарію. Щоправда, різнобій логіко-філософських позицій, цілком закономірно, не сприяє стрункості відповідної лінгвістичної теорії й появі загальноприйнятого лінгвістичного потрактування парадокса. У його витлумаченні спостерігаємо здебільшого класичний підхід до розв'язання проблеми: намагання співвіднести логічну схему висловлення та її мовну реалізацію. Пор.: «певна словесна композиція, що суперечить регулярним мовним твердженням» [10, с. 30]; «твердження, що містить у собі, на перший погляд, внутрішню суперечність, логічну несполучність, тобто одна частина речення

ніби заперечує іншу, і взагалі судження, що навмисно різко розходиться із загальноприйнятими уявленнями» [19, с. 423]. У такому разі сам собою напрашується висновок: ілюстративним матеріалом для осмислення парадокса є одиниця-конструкція, а відштовхуючись від думки О. Тараненка, лише речення. Виникає слушне запитання: чи мають рацію науковці, які акцентують на тому, що відповідне явище «засвідчене практично на всіх мовних рівнях» [10, с. 30]?

У парадигмі сучасної інтерпретативної лінгвістики так зване «свідоме маніпулювання мовою» (В. Санніков), ґрунтоване чи то на аномальності (відхиленні від норми, від загальної закономірності, неправильності, ненормальності і т. ін.), чи то на незвичному використанні мовних засобів, називають мовною грою, яку, своєю чергою, так чи так намагаються пов'язати, а подекуди й осмислити крізь призму категорії парадоксальності або, навпаки, схарактеризувати ті чи ті різновиди парадоксів в умовах мовної гри [1]. А тому на передньому плані з'являється ще одна проблема стосовно співвідношення понять *мовна гра* і *мовний (мовленнєвий) парадокс*: чи то «мовна гра свідомо і цілеспрямовано руйнує мовні шаблони», що «призводить до алогічності мовних одиниць, тобто до порушення усталених уявлень про логічні зв'язки між предметами та явищами дійсності» [6, с. 125], чи то «парадокс, що являє собою граматично правильну структуру, побудовану на основі алогічного зв'язку двох суперечливих компонентів (експліцитного й імпліцитного характеру)» [11, с. 111] актуалізує мовну гру? Які критерії виокремлення парадоксів, що виникають в «ігровому дискурсі» (Т. Космеда)? І не тільки! Як і де реалізується категорія парадоксальності / раціональності?

Гадаємо, не зовсім випрацюваними, іноді й невиваженими, усебічно необміркованими є наявні в тих чи тих наукових сферах типології парадоксів. Логіко-філософська література репрезентує переважно класифікаційну схему, до якої уналежнено два різновиди: семантичний та логічний. Щоправда, запропоновані диференційні ознаки є досить розмитими, позбавленими чіткості, ясності, виразності (парадокси поділяють залежно «від того, чи пов'язані вони відносностю інтерпретації основних понять теорії, чи вони є наслідком невідповідного застосування її вивідних засобів» [20, с. 466]. Запропонована диференціація засвідчує відсутність єдиного класифікаційного принципу.

Виникають сумніви й щодо доцільності відповідних терміносполучень. По-перше, термінологічне словосполучення на зразок *логічний парадокс* можливе лише в разі його прив'язки до певної галузі наукового пізнання й, імовірно, повинне протиставлятися таким термінам, як-от: *математичний, фізичний, економічний, біологічний, лінгвістичний* і т. ін. *парадокси*. Інакше кажучи, парадокси математики, фізики, економіки, біології, лінгвістики і т. ін. Пор.: назва статті С. Гудкова «Парадокси логіки становлення системи вищої освіти в Україні» [4].

По-друге, у широкому потрактуванні логіка, як відомо, є наукою про закони і форми мислення («дослідження міркувань (філософських, математичних та ін.) задля створення теорії їх правильності» [20, с. 334]), звідси, відповідно, *логічний* – «побудований за законами логіки; закономірний, послідовний, правильний». З огляду на те, що в мові-джерелі слово *парадокс* буквально означало «той, який суперечить доксі» (< грец. *doxa* – думка, погляд), словосполучення *логічний*

парадокс набуває оксюморонної кваліфікації (пор.: *правильна (закономірна) су-перечлива думка*).

По-третє, функціонування у сфері логіки термінологічного словосполучення *логічна семантика* (моделювання логічною мовою змісту висловлень і основних семантичних понять [20, с. 339]) так само унеможливило протиставлення логічних і семантичних парадоксів. Натомість у науковому обігові з'являється термін – *логіко-семантичний парадокс* [2, с. 27; 3, с. 26; 11, с. 110]. Пор. також: «логічні парадокси іноді використовують семантику мовних знаків, а семантичні є зіткненням логіки правди / неправди із семантикою речення» [15, с. 186].

Логіко-філософська типологія парадоксів чи то в такому самому, чи то в частково модифікованому вигляді перемістилася й до мовознавчих студій. Як зауважує А. Габідулліна, у «лінгвістичній літературі характеризуються здебільшого три різновиди парадокса: логічний, семантичний і прагматичний (ситуативний)» [2, с. 26]. Така ситуація не розв'язує, а лише ускладнює проблему, оскільки час від часу в різних працях з'являються класифікаційні схеми, позбавлені єдиного класифікаційного принципу, наприклад: логічний, семантичний та стилістичний парадокс [5, с. 308; 12, с. 101]; референційний і стилістичний, або риторичний [8, с. 324]; логіко-семантичний і комунікативно-прагматичний [11, с. 111] і т. ін.

Чимало запропонованих класифікацій вирізняються строкатістю, передбачають неоднорідні за класифікаційними характеристиками структурні елементи. Так, скажімо, А. Кожевникова, говорячи про орфографічну, морфемну, граматичну, лексичну і т. ін. парадоксальність, диференціює семантичні / концептуальні, етимологічні, фразеологічні парадокси [10, с. 29–32]. О. Яшина, досліджуючи парадокси в художньому тексті, апелює до трьох класифікаційних принципів із подальшим виокремленням тих чи тих різновидів, як-от: 1) функціональний (філософський, історичний, характерологічний, сюжетний, іронічний парадокси); 2) синтаксичний (парадокси, реалізовані в макроконтекстах; парадокси, реалізовані в мікроконтекстах); 3) семантичний (парадокси, ґрунтовані на зіставленні; парадокси, ґрунтовані на протиставленні; парадокси-перифрази, ґрунтовані на відомих висловленнях) [21, с. 182–183].

Своєрідний спектр парадоксів у художньому тексті репрезентує І. Зорницька: художній, антитезний, оксюморонний, перефразний, каламбурний, металептичний, комунікативний, стилістичний, герменевтичний, культурологічний різновиди парадоксів [7, с. 192]. Причому лише частина з них представлені у співвідношенні загальне – часткове, наприклад: «**Стилістичний парадокс**, як одна із складових художнього парадоксу, у художньому тексті є фігурою думки і досягається різними мовними засобами, серед яких, як правило, виділяють антитезу, оксюморон, перифраз і каламбур (який тісно пов'язаний з ефектом обманутого очікування). Різновидами **герменевтичного парадоксу** можна назвати металептичний парадокс та комунікативний парадокс, який у свою чергу поділяється на парадокс невербальної комунікації («гра проти тексту») і парадокс вербальної комунікації («трагедія мови»)» [7, с. 199–200]. Відповідні твердження спонукають до подальших розмірковувань: виокремлення художнього різновиду парадокса мало б відбутися на основі якогось принципу, скажімо, функціонального, а відтак,

очевидно, варто було б говорити про протиставлення художнього / нехудожнього парадоксів. І як диференціювати нехудожні парадокси? Беручи до уваги функціональні стилі? Що лягло в основу виокремлення стилістичного різновиду з подальшою його диференціацією відповідно до тих чи тих мовних засобів? І чи всюди, де є антитеза, перифраз чи каламбур, є парадокс? Вочевидь, що ні. Відповіді на ці та інші питання потребують ретельних наукових пошуків.

І ці пошуки здійснюються з використанням найбільш придатного фактичного матеріалу, приміром, пареміологічного, що сприяло появі термінів на зразок *пареміологічні парадокси* [15, с. 185], *парадоксальні паремії* [2, с. 26], *парадоксальні прислів'я* [9, с. 21], *парадоксальні висловлення* [6, с. 123] і т. ін. Осмислення образних об'єктів наукових досліджень урізноманітнює й саму типологію парадоксів (синтагматичний, парадигматичний, епідигматичний, аксіологічний, прагматичний [15, с. 183–201]) й спонукало до розмірковувань над тим, чому саме паремії найадекватніше відбивають суть парадокса як лінгвістичного феномена.

Паремія (власне паремія й афоризм) функціонує як влучний вислів, що передає узагальнену закінчену думку повчального або пізнавального змісту в лаконічно вираженій формі [19, с. 38]. Інакше кажучи, здебільшого являє собою речення, що виражає судження, яке, як відомо, є одним зі складників семантичної структури поняття «парадокс» (судження, що суперечить загальноприйнятій раціональній думці, тим чи тим закономірностям об'єктивної дійсності). Такі судження засвідчують як звичні (закономірні), так і незвичні (незакономірні) алгоритми міркувань. Причому останні репрезентують зміст, який при адекватному сприйнятті тих чи тих реалій об'єктивної дійсності є нестандартним, нетрадиційним, тобто парадоксальним, що, власне, протиставляється загальноприйнятому, ортодоксальному. Наприклад: *Іноді щоб встигнути, необхідно вчасно спізнитися* (Л. Сухоруков); *Іноді розум виявляється в тому, щоб не виявити його* (Ю. Рибников); *І для забуття треба мати добру пам'ять* (Р. Доценко); *Відзначилися: пасуть задніх попереду всіх* (А. Крижанівський); *Борючись за місце під сонцем, стараються бути в тіні* (В. Ігнатенко); *Високопоставлений низькопоклонник* (А. Крижанівський) тощо. Наведені афоризми ілюструють лінгвістичні парадокси в їхньому формальному вираженні, що виявляється через «аномальну логічну структуру» (Ю. Левін) висловлень, їхнє дивне, несподіване й неочікуване смислове наповнення, коли, приміром, один зі структурних компонентів не лише не передбачає наявності іншого, а й не допускає, заперечує його присутність (пор.: *встигнути* – «бути спроможним зробити що-небудь за певний проміжок часу» і *спізнитися* – «бути неспроможним зробити що-небудь за певний проміжок часу» і т. ін.). Наразі спостерігаємо порушення тих чи тих стереотипів категоризації дійсності: так би мовити, завершальний етап категоризації вступає в суперечність із вихідним. У проілюстрованих афоризмах репрезентовано закономірності, що суперечать усталеному, звичному порядку речей або уявленням про них. Однак, зауважимо, такі висловлення відповідають реальності з позиції її раціонального сприйняття й пояснення.

Наявні наукові доробки [9; 10] актуалізують відповідну проблему, хоч остаточно не розв'язують її. У першому разі йдеться про власне паремії,

у другому – непереконливо звучить твердження про диференціацію афоризмів-висловлень та афоризмів-парадоксів із подальшим потрактуванням останніх як оригінальних суджень з парадоксальним змістом або формою [10, с. 32]. Очевидним залишається те, що так звані парадоксальні власне паремії, або прислів'я, є зразками, що узуалізувалися, закріпилися в системі мови, отримали статус традиційних (і за змістом, і за формою) узуальних одиниць; парадоксальні ж афоризми є результатом індивідуально-авторської мовотворчості зі статусом okazіональних утворень (пор.: узуальні / okazіональні фразеологічні парадокси [18, с. 56]). Категорія парадоксальності / раціональності має свої специфічні особливості в афористичному корпусі й потребує більш ретельного осмислення, зокрема й щодо смислового наповнення аномальних логічних структур. Однак це вже тема для наступних наукових розвідок.

Насамкінець підсумуємо: парадокс, будучи об'єктом зацікавлення різних наукових галузей, є унікальним явищем. Феномен парадокса виявляється й у лінгвістичній сфері, оскільки до категорії парадоксальності в різний спосіб апелюють дослідники низки лінгвістичних напрямків. Попри актуалізацію уваги до відповідного феномена в наукових сферах залишається чимало проблемних моментів, які стосуються як самої дефініції ключових понять (лінгвістичний парадокс, мовний / мовленнєвий парадокс, категорія раціональності / парадоксальності тощо), так і виокремлення їх диференційних ознак, класифікаційних характеристик, типології загалом і т. ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутакова А. Д. Семантические парадоксы в условиях языковой игры (на материалах периодики): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Волгоград, 2014. – 171 с.
2. Габидуллина А. Р. Парадоксальные паремии в научном освещении // Наукові праці. Філологія. Мовознавство. – 2015. – Вип. 241. – Т. 253. – С. 26–30.
3. Габидуллина А. Р. Парадокс в научно-популярном лингвистическом тексте // Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. – Одеса : «Астропринт», 2012. – С. 26–28.
4. Гудков С. Парадоксы логики становления системы вищої освіти в Україні // Вісник КНТЕУ. – 2013. – № 4. – С. 101–108.
5. Денискіна Г. О. Особливості функціонування заголовків-парадоксів у мові сучасної української газетної публіцистики // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – Київ, 2011. – Вип. 8. – С. 308–311.
6. Денискіна Г. О. Парадоксальні висловлення у прозі Ліни Костенко: логічний та лінгвістичний феномен (на матеріалі роману «Записки українського самашедшого» // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – Київ, 2014. – Вип. 5. – С. 123–130.
7. Зорницька І. Типологія парадоксального: класифікація парадоксів у художньому тексті // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – Київ, 2012. – № 26. – С. 192–202.
8. Задунай В. Заголовки-парадоксы на страницах современной периодической печати (прагматический аспект) // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». – 2010. – Вип. 10. – С. 322–325.

9. Иванов Е. Е. Парадоксальные пословицы в русском и белорусском языках // Вестник Новгородского государственного университета. – 2014. – № 77. – С. 21–24.
10. Кожевникова А. В. Феномен парадокса в языке (на материале немецкого языка). – С. 29–32. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-paradoksa-v-yazyke-na-materiale-nemetskogo-yazyka>
11. Колесниченко Е. Л. Парадокс в комическом дискурсе // Лінгвістичний вісник : зб. наук. праць. – Бахмут : Вид-во ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2016. – Вип. 5. – С. 110–121.
12. Курбайтаева А. А. Явление стилистического парадокса в современной лингвистике // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2015. – № 10 (52): в 2-х ч. Ч. I. – С. 101–104.
13. Одинцов В. В. Лингвистические парадоксы: книга для учащихся. – 3-е изд., испр. – Москва : Просвещение, 1988. – 172 с.
14. Пигаркина Е. А. Парадокс как средство смыслообразования в художественном тексте (на материале произведений О. Уайльда) : дис.... канд. филол. наук : 10.02.19. – Тверь, 2017. – 163 с.
15. Селіванова О. О. Пареміологічні парадокси в українській мові // Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – Черкаси : Брама, 2004. – С. 183–201.
16. Семен Г. Я. Лингвистическая природа и функционирование стилистического приема парадокса: (на материале английского языка) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – Одесса, 1986. – 197 с.
17. Словник іншомовних слів / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – Київ : Довіра, 2000. – 1018 с.
18. Тармаева В. И. Фразеологический парадокс в свете когнитивной лингвистики // Вестник Томского государственного университета. Филология. – Томск, 2014. – № 4 (30). – С. 43–60.
19. Українська мова : енциклопедія / уклад.: М. В. Русанівський та ін. – Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
20. Філософський енциклопедичний словник / редкол. : В. І. Шинкарук (голова) та ін. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
21. Яшина Е. А. Типология парадоксов в художественном тексте // Проблемы филологии, культурологии и искусствоведения. – 2007. – № 4. – С. 181–186. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-paradoksov-v-hudozhestvennom-tekste>

Koloiz Zhanna

***Paradox as a linguistic phenomenon: scientific achievements
and prospects for further studies***

The article presents the paradox as a phenomenal aspect, updated in view of different scientific disciplines. This phenomenon is introduced in the relevant scientific-research works, which gave a solid theoretical foundation for understanding it as a linguistic phenomenon. The article concentrates on the controversial aspects of the paradox in general and the linguistic paradox in particular. It outlines a number areas of concern associated with its differential and typological characteristics. The practicability of scientific-research activities in the direction of developing the theory of usual / occasional paradoxes, in particular on the material of the aphoristic corps, was considered.

Keywords: *paradox, linguistic paradox, classification, paradoxical expressions.*

Ольга Д. Кочерга

(Київ, Україна)

Термінотворення та терміновжиток на перетині мовних і фахових проблем

У статті розглянуто ключові проблеми творення та вживання термінів з погляду загальномовних та вузькофахових підходів.

Ключові слова: *термін, терміносполука, термінотворення, терміновжиток, наукова мова, фахова мова.*

Цей допис є певною ремінісценцією багаторічних дискусій авторки з професоркою Ніною Клименко щодо взаємодії й співпраці мовознавців та фахівців природничих і технічних галузей у царині розвитку української наукової мови, зокрема термінного словникарства.

Терміни в науці й техніці постають нерегулярним чином, за логікою розвитку відповідної галузі. Поява нового явища спричиняє появу його назви; якщо нове відкриття продуктивне, новопосталий термін посідає певне місце у фаховій мові, стає основою творення похідників. Наочний новітній приклад – *Майдан* та його похідники й сполуки: *майданівець, євромайдан, автомайдан, мовний майдан, податковий майдан* тощо. Слово *майдан* вже стало терміном суспільних наук на позначення багатолюдних протестів громадян різних країн, незадоволених діями влади. Коли сформовано систему понять, пов'язаних із досліджуваним явищем, постає відповідна терміносистема. У перебігу цього термінотворчого процесу мовне чуття природних носіїв мови є не менш важливим критерієм, ніж граматична чи стилістична норма. Термін, що його пропонує дослідник, може зазнати змін, з фахових чи мовних міркувань може взагалі поступитися місцем іншому термінові, але не зважати на думку творців науки, а отже й термінів, не можна. Взірцем поваги до авторських термінів є англійська мова, що натепер є мовою

міжнародного спілкування наукової спільноти. Цією мовою пишуть носії різних мов, часом творять граматично чи лексично помилкові назви, але якщо термін продуктивний у даній галузі, англійська мова його сприймає таким, як запропонував автор.

Українська наукова мова протягом свого існування та функціонування зазнала багато змін та впливів, часто спричинених позанауковими чинниками, тому ми й досі мусимо розв'язувати проблеми, що давно не є проблемами в мовах народів, що мають високорозвинену науку й технології. Нам знов і знов доводиться розглядати способи запозичування чужомовних термінів, творення власних термінів на своїй чи чужій основі. Численні гарячі дискусії виникають одразу, коли йдеться про те, доцільно чи недоцільно відновлювати (повертати, відроджувати) (напів)забуті та репресовані назви, чи варто долати за давнини (хоча й не такі вже й давні, часом нав'язані силоміць) стереотипи, вилучати семантично недолугі мовні кліше тощо. До того ж маємо враховувати, що інтернетова освіта продукує звичку хутенько переглядати тексти, гасати по заголовках, діагонально пурхати по абзацах, швидко сприймати новопоширювані словосполуки, не надто замислюючися над їхнім змістом. Це призводить до творення термінів без глибинного розуміння їхньої семантики. Тут наведу лише три приклади. Приклад відносно за давнини: замість питомого українського іменника *науковець* (тобто людина, що фахово працює в науці) у нас скрізь побутує скалькований дієприкметник *учений* (мені завжди цікаво, а чи *навчений*?). Приклад дещо новіший: замість іменника *військовик* людину, що служить у війську, невідомо чому називають прикметником *військовий*. Приклад досить недавній: на наших телеканалах постав новий жанр *ток-шоу*. Це запозичений англійський термін, що має однозначного українського відповідника – *розмовна вистава*. Проте під час етерів, попри спроби деяких учасників справді влаштовувати вистави, відбувається обговорювання важливих проблем, що аж ніяк виставою не є. Деякі канали називають такі етери *розмовними студіями* чи *розмовними майданчиками*, що набагато ліпше передає їхню суть. Однак більшість, на жаль, вживають неоковирне кліше *ток-шоу*.

Наведені приклади підводять нас до питання, як унормувувати нашу наукову та ділову мову, зокрема, що таке стандарт мови? Досі стандартуванню підлягала технічна номенклатура, і з цим завданням фахівці потроху навчилися давати собі раду. Але тепер у новому мовному законі постало питання про стандарт загально-вживаної мови без означення, що це таке. Виникає підозра, що це калька з англійської – і знову втрачено семантику вихідної словосполуки, адже англійською мовою *standard language* – це літературна чи загально-вживана мова (на відміну від професіоналізмів, місцевих говірок, жаргону тощо). Плутанина з відповідниками доволі багатозначеннєвого слова *standard* не нова, тепер маємо новий її прояв, що в найліпшому випадку спричинить просто неточність висловів, а в найгіршому може призвести до маніпуляції поняттями та суттю справи. Отже, як можна встановити стандарт мови? І хто буде це робити? Точніше, хто буде призначати тих, хто буде це робити?

На моє глибоке переконання, застандартувати наукову мову, а тим паче загальну, неможливо. Тенденція видавати нормативні словники на підставі поглядів

вузького кола авторів призводить часом до драстичних наслідків. Наука, зокрема фундаментальна, не визнає стандартів, вона перебуває в постійному розвитку; з розвитком науки відбуваються зміни наукової мови. Творцями й користувачами нових чи відновлених слів є дослідники, носії фахової мови. Саме вони мають визначати, чи нове слово чи словосполучення стане широкоживим терміном, чи швидко зникне. Брак слова у словнику (зокрема відомому даному редакторові чи видавцеві) не означає, що слова немає в мові й його треба викидати з тексту статті чи книжки. Така практика спричиняє відсутність слова у текстах, відтак воно не потрапляє до корпусів та словників, відтак його вилучають із пропонованих до друку текстів – маємо зачароване коло, що позбавляє виразні та продуктивні слова змоги потрапити до наукового обігу. До того ж наші загальномовні словники далеко не завжди подають навіть найпоширеніші терміни, не кажучи вже про їхні похідники (наприклад, прикметники від таких слів як *мережа* чи *орбіта*).

Спробую унаочнити наведені загальні міркування розглядом (радіше стислим переліком) деяких термінознавчих проблем, що постають у науковій та технічній мові й неunikно впливають на мову загальну, позаяк саме наукова мова живить загальну мову новими поняттями та їхніми назвами.

1. **Старі та нові терміни:** як уникати невиправданих архаїзмів і водночас відживити напівзабуті чи репресовані терміни? Слово *хлипавка* не має шансів повернутися до наукового обігу замість сучасного *клапан*, по-перше тому, що це поняття чисто механічне, а по-друге, це слово погано надається до творення похідників. Так само *цідило* не заступить фільт(е)р. А от *живильник* – слово цілком життєздатне, і звучить воно значне краще, ніж двослівна сполучка *блок живлення* чи неоковирне запозичене *енерджайзер*.

2. Потреба точно висловлювати тонкі відтінки значень слів спричиняє потребу творити **відмінні похідники, що відбивають відмінність змісту:** *речовий* – предметний, *речевий* – сенсовий, і звідси *речевість* (філософський термін); *квадратовий* – про форму (*квадратовий стіл, квадратові дужки*), *квадратний* – другого степеня (*квадратне рівняння, квадратний член*).

3. **Процесові поняття.** Брак окремих слів на позначування незавершеної та завершеної дії, а також результату чи наслідку дії, у російській і часто в англійській мові призводить до втрати чи плутанини відповідних слів у мові українській, хоча вона має свої засоби відрізнити тривалість незавершеної дії на *станції спостереження* (до речі, чомусь вкрай рідко вживають набагато влучнішу сполучку *спостережальна станція*) від *результатів спостереження* (завершеної дії); процес *показування/показання* має наслідком *показ(у)* (лічильника, приладу тощо); процес *випромінювання/випромінення* має наслідком *проміння*. Останній приклад особливо виразний, бо навіть у науковій літературі замість терміна *проміння*, що позначає фізичний об'єкт, дуже часто вживають слово *випромінювання*, що позначає незавершену дію, процес, що, власне, продукує *проміння*. Цікаво, що зі словом *промінь* (множина – *промені*) плутанини немає, хоча *проміння* є таким самим збірним поняттям, як, скажімо, *зерно* (купа *зерна* – кілька *зернин*), *волокно* (оберемок *волокна* – три *волокнини*, скручені разом), чи *картопля* (врожай *картоплі* – дві *картоплини*).

Ще кілька прикрих, але, на жаль, поширених загальних помилок: замість *короткого замкнення* (завершений процес) повсюдно вживають сполуку *коротке замикання* (перехідний процес, що триває); *хвороба* (аномальний стан організму) поступилася місцем *захворюванню* (незавершений процес, початок власне *хвороби*); *озброєння* (завершена дія, надавання чи набування зброї) заступило *зброю*.

Потреба відрізнити тонкі відтінки значень слів спричиняє ще й потребу вживати похідники, що в загальній мові не постають, а часом видаються штучними, зайвими й надлишковими. Це стосується, зокрема, процесових прикметників. Мені вже доводилося наводити приклад Євгена Мейнаровича *обертальний момент надає обертового руху обертному валові*, що ілюструє відмінність прикметників, що передають активну здатність (*обертальний* – призначений обертати), пасивну здатність (*обертний* – такий, що його можна обертати) та нейтральних (*обертовий* – пов'язаний з обертанням). Так само *рухливий* – здатний рухатися, *рухомий* – такий, що його можна рухати, *руховий* – пов'язаний з рухом. Ще: *коксувальна* піч (призначена коксувати) – *коксівне* вугілля (придатне до коксування). Таких прикладів можна навести безліч. Я тут зупинюся.

Завважу ще й важливу відмінність активних процесових прикметників, що відбивають призначення чи здатність: *йонізівне* проміння (здатне йонізувати) – *йонізувальний* пристрій (призначений йонізувати); *рятувальний* загін – *рятівна* соломинка. Останній приклад корелює з відповідними іменниками: *рятувальник* (рід занять, професія) – *рятівник* (що рятував людину за збігом обставин).

4. *Номінаційні прогалини* спричиняють появу семантичних; втрата назви призводить до втрати чи розмивання поняття. Брак у російській мові відповідника до слова *плин* (англ. *fluid*, аналогічні слова має більшість європейських мов), що є загальним терміном на позначення фізичних середовищ, описуваних рівняннями певного типу, призвело до зникнення з наукових текстів чи непостання цілої низки похідників (*плинність*, *плинодинаміка*, *плинопружність*, *плинокристал* тощо, хоча збереглися *надплин* і *надплинність*), що дають змогу стисло й прозоро описувати великий клас фізичних явищ.

Так само брак окремих термінів на позначення конкретних типів механічних коливань (*хитання* – із нерухомою точкою нижче центру ваги та *гойдання* – із нерухомою точкою вище центру ваги) призвів до того, що вживаним є лише загальний термін *маятник*, тоді як *хитун* та його похідники вилучено спеціальними пунктами репресивних бюлетнів, а *гойдалка* збереглася лише як назва механізму для дитячих розваг.

5. *Спотворені назви понять* спричиняють спотворення змісту термінів. Поступове зникання з загальної мови слова *шляхетність* спричинило заміну терміносполуки *шляхетний камінь* на сполуку *дорогоцінний камінь*. Отже, назва, що відбивала специфічну структурну здатність речовини зберігати свої властивості попри шкідливі зовнішні впливи (найвиразніший приклад – алмаз) поступилася місцем назві, пов'язаній із ціною. До науки це не має жодного стосунку.

На жаль, вкотре доводиться писати, що від слова *рідина* походить прикметник *рідинний*, а *рідкий* – це характеристика консистенції матеріалу (рідка сметана, рідке волосся, рідкий ліс). *Рідинне паливо* може бути рідким чи густим, речовина

з твердого стану переходить до *рідинного стану*, важливим об'єктом фізичних досліджень є *рідинний кристал* тощо.

Тривкість є характеристикою здатності речовини витримувати шкідливі впливи; *стійкість* – це здатність об'єкту повертатися до рівноважного стану після невеликих відхилів. Отже: *водотривкість*, *вологотривкість*, *вогнетривкість*, *морозотривкість*, *холодотривкість* тощо.

6. Ми вживаємо назву автохтонного на території України етносу **кримські татари**, хоча татарами вони не є й мають самоназву *кримли*. Гадаю, варто позбутися мавпування російської сполуки й запровадити в українській мові назву *кримли* (чоловік – *кримлин*, жінка – *кримлиня*). Фонетику можна уточнити після консультацій з представниками цього шляхетного народу.

7. Наостанок заторгну (дуже побіжно) наболіле питання про **правописні проблеми термінології**. Фізики вже визначилися з написанням слів та складників сполук, пов'язаних із явищем *магнетизму*, через *-е-*: *магнет*, *магнетострикція*, *магнетодинаміка*, *магнетування*, *намагнетованість* тощо, але поки що мало хто наважується писати правильно й долати за давніми стереотипи. Складніше з питанням про *хемію* та її похідники – дискусії досі тривають, багато науковців тримаються за давнє хибне написання попри безлад у написанні похідників (*хемілюмінесценція*, *хіміотерапія* тощо).

Ще одна давня проблема – **прізвище й термін, прізвище в терміні**. Наукова традиція увічнює в термінах та терміносполуках імена видатних дослідників. Очевидно, написання прізвища в термінах усіма мовами зберігають, принаймні в основі похідників (*ампер*, *вольт*, *дюар*, *гальванопластика*, *рентгенотерапія*, *реджистика* тощо). Лише в українській мові це всесвітнє правило не лише не зафіксовано в правописі, а ще й наведено приклади прямих його порушень (*Дізель* – *дизель* тощо). Правила транслітерації прізвищ є окремою проблемою, її мають розв'язувати мовознавці. Але наукова спільнота повинна твердо стояти на тому, що **прізвище й термін, що від нього походить, треба писати однаково**.

Наведені міркування лише дуже побіжно торкаються найбільших головних болів термінознавців. Їхня мета – спричинити дискусію, дійти спільної думки, аби термінотворення не перетворити на терміноспотворювання, а терміновжиток повернути до властивих законів розвитку української мови.

Kocherga Olha

Term formation and usage of terms at the intersection of linguistic and professional approaches

The paper deals with term formation and usage in terms of linguistic and nonlinguistic (science-oriented) approaches.

Keywords: *term, term combination, term formation, term usage, scientific language, professional language*

УДК 811.161.2+811:801.66

Лариса В. Мовчун
(Київ, Україна)

Іншомовні вкраплення і макаронізми в римовій позиції: визначення та класифікація

У статті проаналізовано рими з іншомовними вкрапленнями та позасистемними одиницями й визначено їх як макаронічні рими. Класифікацію макаронічних рим здійснено за кількома параметрами: за належністю римокомпонентів до мовної системи, за мовною-джерелом, за графічною формою, за вимовою неукраїнського компонента. Розглянуто також особливості застосування загальних параметрів до класифікації макаронічних рим, зокрема за фонологічною ознакою.

Ключові слова: *іншомовні вкраплення, рима, макаронічні рими, класифікація рим.*

Важливе місце в класифікаційній системі рим посідає велика й строката група одиниць, виокремлювана за лексико-стилістичним параметром й утворена римами з одним або кількома іншомовними, а почасти й позасистемними вкрапленнями в український текст. Попри те, що деякі дослідники зараховують такі рими до рідкісних [4, с. 18], аналіз українських поетичних текстів XX – початку XXI ст. показує їх значне поширення й розмаїття.

Досліджуючи цитатний тезаурус української поетичної мови XX ст., Г. М. Сютя проаналізувала іншомовні цитати, зокрема з латинської, грецької, англійської, французької, німецької, польської і російської мов, зауваживши, що «відсутність перекладу може бути мотивована тим, що автор вважає цитату загальновідомою, впізнаваною» [3, с. 153]. Особлива римова позиція цитатного слова актуалізує необхідність окремого, ширшого дослідження; крім того, іншомовні вкраплення не обов'язково є цитатами, а цитати не обов'язково належать до прецедентних феноменів.

За визначенням галузевої енциклопедії, варваризмом називають «іншомовне або створене за іншомовним зразком слово чи зворот, що зберігає структурні ознаки чужих мов» [1, с. 63]. Рими з варваризмами позначають терміном **макаронічні рими** (далі – Р.) або **різнномовні Р.** Останній термін не зовсім точно передає саму суть явища, оскільки в українських текстах трапляються рими, що утворено обома компонентами-варваризмами і що є, хоча й іншосистемними, але одномовними на тлі українського контексту (наприклад, коли заримовано польське слово з польським або німецьке – з німецьким). Термін **макаронічні Р.** нам здається найбільш відповідним позначуваному явищу; до того ж, його підкріплює традиція вживання в інших терміносполуках. Латинські вірші з нелатинськими вкрапленнями (словами, сполученнями слів і цілими рядками) називають **макаронічними віршами** [СФМТ, с. 449], пізніше назву було поширено на вірші комічного характеру, у яких є слова однієї чи кількох іноземних мов [СФМТ, с. 449; ЛСД, с. 429]; у сучасній літературі такі вірші мають не лише жартівливе, гумористичне, сатиричне, а також і ліричне, філософське забарвлення. Мова макаронічних віршів – **макаронічна мова**, «механічна суміш слів чи висловів з різних мов або переінакшення їх на іноземний лад» [2, с. 341]. Відповідно, рима на основі макаронічної мови має назву **макаронічної**.

Можна в цілому погодитися із групуванням рим із варваризмами, що його запропонувала Н. А. Чертоганова: за походженням римокомпонентів (гомогенні, гетерогенні), за графічним оформленням (асимілювальні, дисимілювальні), за функціональним значенням (метаописові, інтертекстуальні) [4, с. 18], – проте ця класифікація недостатня для всебічного аналізу всіх аспектів макаронічної Р., оскільки, по-перше, залишено поза увагою позасистемні римокомпоненти – власне макаронічні, гібридні утворення, а по-друге, цей тип рим має значно більше диференційних ознак – майже всі, що й звичайні рими. Таким чином, варто розрізняти специфічні й загальні ознаки, що, проте, також мають особливості вияву.

Якщо поняття іншосистемних слів, тобто перенесених в українську мову з іншої мовної системи, не потребує пояснення, то на понятті позасистемності варто детальніше зупинитися. До позасистемних римокомпонентів зараховуємо: 1) іншосистемні лексичні одиниці, оболонку яких трансформовано для наближення до українського взірця (*Ось і фініта! – / вже ти й небіжчичка, / вже ти й **одніта!***. (І. Малкович); 2) українські лексеми, взірцем трансформації яких є звукова оболонка іншосистемної одиниці (*Енеус ностер магнус **панус** / І славний троянорум князь, / Шмигляв по морю, як **циганус*** (І. Котляревський).

Макаронічні Р. класифікуємо за специфічними ознаками:

1) за належністю до мовної системи:

- іншосистемні: *Цариця мовила: – Sehr **gut!**.. / Но вот не слишком ли богато, / Мой друг Потемкин, тут **живут?*** (Л. Талалай);
- позасистемні: *Енеус ностер магнус **панус** / І славний троянорум князь, / Шмигляв по морю, як **циганус*** (І. Котляревський);
- комбіновані: *А все до хлопа [німець]. **Киселю**, / Борицу, вареників, логази / Поїсть, балакає. **«Люплю** / Я руська кльопа, – було, каже..»* (І. Франко); *Ніби серце лікую від давніх ошпарин, / Несучи у душі той донецький **«рощот»**.* / І

приходить до мене забитий татарин, / І скривавленим ротом питає: **за що?**.. (М. Руденко); *Не маю ні на кого злості / В цій ситуації «во-о-бче».* / Кому Бог хоче дати по кості, / Тому більмом весь глузд **затче** (М. Осадчий);

2) за мовою-джерелом:

- гомогенні:
- польські: *Сумні – pisaliscie i ty **piszemy**, / І далі – zmarliscie i ty **potrzemy*** (Борис Тен);
- російські: *Почулося: «Хохол, эт малорос, / Он до свободы толком **не до-рос**»* (І. Гайворон);
- німецькі: *«Gedenken Sie, was Sie da **sprechen!** / Се не кашить, то є **Verbrechen!**»* (І. Франко);
- латинські: *О, не здивуйте, **excellentes**, / В тім співі – відгук боротьби / За давнє «uti **possidentes**», / За гасло «**Panem et circenses**»* (М. Вороний);
- їдиш: *Луна: «Дісонем **авцелухес!**» / Вперед! Весь циміс в боротьбі! / Авек, буржуй! У жирний **тухес** / А їдиш штик вженем тобі! (Ю. Позаяк) та ін.;*
- гетерогенні:
- українсько-польські: *Затрусився пан **вельможний**, / За загоном слав за-гін... / І не раз їх «б'яли **ожел**» / Кланявсь низько нам до ніг... (Д. Фальківський);*
- українсько-російські: *І фаворит знітився **трохи** / І посміхнувся, як **лакей**. / – А вот поют они **неплохо**, / Хоть и на глупом **языке** (Л. Талалай);*
- українсько-болгарські: *Наша слава досягла зеніту / І шумить, немов на вітрі **клен**. / Миролюбні, ми говорим світу: / – Добрий день, другарю! Добър **ден!** (В. Лучук);*
- українсько-церковнослов'янські: *Знав революцію з **фасаду**, / Не відав «труса ані **гладу**»... (М. Зеров);*
- українсько-англійські: *а ти лишайся вірним – та **собі** / промовивши під вуса let it **be** / ступай у прохолоду сутінкову (М. Савка);*
- українсько-німецькі: *Безлюддям віяло від **хат**. / І звуками гортанно-гру-бими / перепиняло слово «**хальт!**» (А. Бортняк);*
- українсько-французькі: *Король невінчаний, і маг, і **maître** / В новім пенсне і яснім ореолі! / Тобі кориться непокірний **менр** (М. Зеров);*
- українсько-італійські: *Як гнівні поклики **porolo grasso**, – / Вергнувши в прах латини мертве **м'ясо**, / Заблиснув **dolce stil** – вельможний стиль! (Яр Славу-тич);*
- українсько-латинські: *Почну я, шановні, як кажуть, **ab ovo**, / Хочу думки свої з вашими звірити. / Казали – нема у нас спільної **мови** (А. Бортняк);*
- українсько-давньогрецькі: *О, знав-таки мудрий, що каже, що так зага-ратав / Напаснику в очі – на двадцять потомних віків! / І мовлю по-еллінськи: «ме му тос кікльос **тарате**» (О. Забужко);*
- українсько-грузинські: *Вимовляю, вимовляю / у наївності **старанній**: / «Гамарджвеба» – вимовляю. / Мовлю: «**Венхісткаосані**» (С. Йовенко);*
- іврито-українські: *Земля Ізраїлю... О ерець **Ізраїль!** / До юних і старих твоїх **осель** / я увійшов, як у священний храм (А. Кацнельсон);*

- церковнослов'янсько-французькі: *Його впеvняли двадeсят язик, / що жанр його роéms patriotiques* (М. Зеров) та ін.;

3) за графічною формою неукраїнського компонента:

- оригінальні:
- кириличні: *Не сами* / Сюда пришли – нас *привезли*. / Мол, там, на юге, *за лесами*, / И хлеба вдоволь, и *земли* (М. Руденко);
- латинізовані: *Оскома в мене – je te 'n fiche* – / Від багатомовних тих *афіш* (М. Зеров);

- із застосуванням інших графічних систем: *Тлін все, тінь, півтон* – / б'є в лілеї *сон*. / Лебедіють хором зорі: / Кóриє *έλέησον*! (П. Тичина);

- транслітеровані:
- кириличні: *Затих за деревами чорний хор*, / [...] / Ану ж котрась промовить: «*Невермор*» (І. Качуровський);

- латинізовані: *і власне чим вже ти тут зарадиш* / лише усміхнешся – / коли здійнявши руки / вона крикне зранку – / *privet tovarish* (Д. Лазуткін);

- транскрибовані: *І жити «хараішо»*. / Здамо під вечір тару / І рушимо до бару. / А ні – купи гітару / І йди, куди ішов... (Р. Скиба); *Нові вкраїнці і нові колгоспниці...* / Хтось наверху зове *електорат*. / Московка юна: «Госпаді і *Госпаді!*» – / На тиху й сильну течію Дніпра (І. Павлюк);

4) за вимовою неукраїнського компонента:

- автентичні: *Підійшов до мене вчитель* / й каже гнівно: – *Ти вредітель!* (С. Цушко);

- адаптовані: *Дерева* / зависають в повітрі корінням угору. / Серце б'ється об мрамур – «мій смуток *forever*» (Н. Пішаківська); *Церкви і зорі*, / Гарячі ночі на шкурах тигрів, / Чуже *don't worry* (І. Павлюк).

Іншомовні вкраплення в українські поетичні тексти мають різні джерела походження, відповідно розрізняємо:

- авторські макаронічні Р.: *Всюди осінь – в серці і надворі*. / «Ей, поет, ми хочем в Ельдорадо! / Хочемо кохання...» Ай ем *corpi* (І. Павлюк);

- алюзійні макаронічні Р. (якщо один з римокомпонентів відсилає до певного тексту): *То час прийшов, що із часів останніх*. / Зідрав із серця солодкавий леп. / – О Елі, Елі, лама *савахтані!*.. (Л. Голота) – відсилання до Біблії (останні слова Ісуса Христа, сказані арамейською мовою: «Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?») (Мт. 27:46).

Як і решту рим, макаронічні Р. характеризують у фонологічному плані, зокрема за наявністю або відсутністю звукової точності. На відміну від рим, утворених обома українськими компонентами, макаронічні Р. доцільно поділяти лише на 2 групи:

- точні Р.;
- неточні Р.

Точність звучання римем (кінцевих частин римових слів) може виникнути в разі римування (1) слів, що належать до однієї мовної системи або (2) до близьких мовних систем, а також (3) українських лексем з транскрибованими одиницями: «*To wiesz*, – каже, – *serce, co?* / *Gęsie mnie nie trzeba*, / *A podawaj lepiej mnie*

/ *Lecz sosu ya **chlieba!***» (С. Руданський); *Іду, хоча бажання і немає / цей протяг дикий лікувать / А лікар-дурень рас: / «Покой и теплая **кровать**»; дець попереду глючить **асфальт** / ця основа усіх геометрій / ніби зрапта у спину «**гальт**» (О. Соловей). Неточні Р. охоплюють усі випадки нетотожності звучання римем: *Ти віриш – це небо – чорне / як тільки у ніч **потрапиш**... / ну добре – пограєм в порно / Ja... Ja... Das ist **fantastisch!*** (Д. Лазуткін); *Я пишу на стелі слово «**sadness**» / пахощами спалених букетів. / Римою до слова «**безпорадність**» / час лежить на голому паркеті* (Н. Пішаківська).*

Спільний опорний приголосний свідчить про належність макаронічних Р. до групи

- багатих Р.: *скільки коштує донецька **грусть**, / і чому уже вкотре вмирають нишком / недочитані Джойс і **Пруст**...* (О. Соловей).

Відсутність тотожного опорного відносить їх до категорії

- бідних Р.: *Хоть за пекунії, хоть **граміс**, / Ми дякувати будем **саміс** / Бенфеїценції твоїй* (І. Котляревський).

- Глибокі Р. мають кілька тотожних чи співвідносних фонем перед акцентом: *Як волі ти проломлював **кордон**, / То наші молоді зблязовані естети / Вдягли б на тебе фрак, а ні – «**mosieur, pardon!**»* (П. Карманський).

Класифікують також макаронічні Р. з типовими відхиленнями від фонологічної тотожності римем, напр.:

- нарощені Р.: *І жити «**хараішо**». / Здамо під вечір тару / І рушимо до бару. / А ні – купи гітару / І йди, куди **ішов**...* (Р. Скиба);

- усічені Р.: *Несучи у душі той донецький «**рощот**». / І приходить до мене забитий татарин, / І скривавленим ротом питає: **за що?**..* (М. Руденко).

За складовим обсягом римем макаронічні Р. поділяємо на:

- рівноскладові: *я б охоче про інше, але що поробиш, на жаль, с'єst **la vie**. / Треба знову і знов присягти Україні на вірність, / доки геть не зреклися держави її **чолові*** (В. Гужва);

- нерівноскладові: *Передбачаю яблука **огромні** / У цьому саду, що знав бджолу й грозу. / А Муза шепотіла: «**Omnia! Omnia!**»* (І. Павлюк).

Місце наголосу в компонентах рівноскладових макаронічних Р. визначає належність рим до груп

- окситонних Р.: *З Петровими нащадками **водно** / не тішмось, як оті глухі тетері, / що він «в Європу прорубил **окно**»* (А. Бортняк);

- парокситонних Р.: *Зате нагородив **сусідом**, / Щоб завше цінували **freedom!*** (Т. Головащенко)

і рідше – пропарокситонних та гіпердактилічних.

Макаронічні Р. доцільно диференціювати за формально-лексичною ознакою:

- прості: *«Пожруть дракони / Нас, коли зійдемо **звідсі**. / Лиш держімо ті закони / Твердо! **Dixi**»* (І. Франко);

- складені: *Був день комусь. **Urbi et orbi**. / Проблем і парабол купу / тягав Санта-Клаус в **торбі*** (Н. Пішаківська);

- поглинені: *Поглянув, вимкнувши **хокей**, / на гру синочка тато: / – Все дуже правильно, **о'кей*** (А. Бортняк).

Аналіз макаронічних Р. за лексико-семантичними ознаками дає підставу виділити групи:

- омонімічних Р.: *Крізь паркан заборон тобі вслід іще дивиться сум.* / *Simplissima sum*... (Н. Пішаківська);
- паронімічних Р.: *«Bei uns im Lande / wird es einem heiss und kalt: / dorten wütet eine Bande / wilder Räuber, wie im Wald...»* (О. Маковей).

Макаронічні Р. є маркованими елементами тексту, проте серед них спостерігаємо як нейтральні рими, так і такі, що мають додаткові стилістичні навантаження.

- Нейтральні Р.: *От за таких народ спокоїн, / Дарує їм любові жар, / Бо ти у битвах – добрий воїн* (П. Засенко);
- комічні Р.: *Кісточки – приблудній собарві.* / *А сусідку запрошу на каву. / Вип’єм, позітхаєм: се-ля-ві*... (І. Жиленко).

Як елементи рядково-строфічної структури вірша макаронічні Р. характеризують за рядковою ознакою:

- внутрішні: *У цій юрбі męczyzn і женицин, / В цій боротьбі меншин і menschen* (О. Ірванець);
- кінцеві: *А з-за стінки тужно плине / Бетховена «Pathetique»... / Так малий до сон-долини / Найбільш сходити вже звук* (А. Казка) та ін.

За строфічною ознакою вони бувають:

- суміжні: *Пані, вибачившись: «Please!..» – / дістає старий сервіз* (І. Жиленко);
- перехресні: *Дивний голос мя кудись / Кличе – тут-то, ген-то: / «Встань, прокинься, пробудись! / Vivere memento!»* (І. Франко);
- оповіті: *О, як гучать міцні терцини Данте! / Дзвенить Горацій – мов моцарська мідь. / І никне збоку невиразна блідь / У неясних задвірках рісторанте* (Яр Славутич).

Отже, іншомовні вкраплення та позасистемні елементи в римовій позиції утворюють макаронічні рими. Специфічні ознаки цих рим дають підставу класифікувати їх за параметрами, притаманними лише цій категорії рим (належність до мовної системи, мова-джерело, графічна форма, вимова неукраїнського компонента). Окремі аспекти, як-от фонологічний, також потребують урахування специфіки цих рим. Решта ж лінгвістичних та віршознавчих характеристик зближують їх з римами, утвореними обома власне українськими компонентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленець К. В. Варваризм // Українська мова: Енциклопедія. Вид. 3-тє, зі змінами і доповн. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана», 2007. – С. 63.
2. Ленець К. В. Макаронічна мова // Українська мова: Енциклопедія. Вид. 3-тє, зі змінами і доповн. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана», 2007. – С. 341.
3. Сюта Г. М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. – К., 2017. – 384 с.
4. Чертоганова Н. А. Современная русская рифма (проблемы типологии). Автореф. дисс. ... к. ф. н. Специальность 10.01.08 «Теория литературы». – Алматы, 1995. – 23 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

ЛСД – Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. Г. Коваліва, В. І. Теремка. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — 752 с.

СФМТ – Иванов А. В. Словарь фонетико-метрической терминологии (латинский, древнегреческий, русский, английский, немецкий, французский языки). – М. : Academia, 2005. – 1184 с.

Movchun Larysa

***Foreign language insertions and macaronisms in the rhyme position:
definition and classification***

The article analyzes rhymes with foreign language insertions and extra-system units and identifies them as macaronic rhymes. The classification of macaronic rhymes has been made according to several parameters: belonging of the rhyme components to the language system, the source language, the graphic form, the utterance of the non-Ukrainian component. The features of the application of general parameters to the classification of macaronic rhymes, including phonological features, are also considered.

Key words: foreign language insertions, rhyme, macaronic rhymes, rhyme classification.

УДК 811.161.2,06,373

Юлія В. Романюк

(Київ, Україна)

Пояснювальний граматичний словник українських дієслів: принципи укладання та перспективи використання

У статті розглянуто екзегетичний словник (за визначенням Л. Згустя), тлумачний граматичний словник українських дієслів. Він може бути укладений на базі 35331 дієслова у «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна», але, очевидно, що акцент буде зроблений на частині дієслів, які під впливом соціальних змін набули нових значень (наприклад, артикулювати або зчитувати). Такий словник зібрав би і унаочнив у форматі своєї статті різноманітну граматичну і деяку лексичну інформацію про дієслово. Словник можна використати для навчальних цілей (вправ), як базу для навчання мови (іноземців, зокрема), як експериментальну базу для наукових досліджень: як формат відстежування динаміки слів цієї частини мови – стрижня предикації, одного з основних складників мовної діяльності спільноти.

Ключові слова: українська мова, граматичний словник, граматична категорія, граматична семантика, лексична семантика, дієслово.

Унаочнення семантики дієслів, як лексичної, так і граматичної (словозмінної та словотвірної), покликаний подати новий тип граматичного словника, який чеський дослідник Л. Згуста кваліфікував як екзегетичний або пояснювальний. Власне, уперше термін «пояснювальний словник» вжив Л. В. Щерба у 1940 році в праці «Спроба загальної теорії лексикографії» («Опыт общей теории лексикографии») [22]. Л. Згуста в 1971 році покликався на його визначення [24]. Усі словники, які містять семантичну інформацію про одиниці мови, вчений об'єднав у групу пояснювальних словників, тобто словників, що мають як ліву (реєстр), так і праву частину своїх статей, опис реєстру – пояснювальну, або тлумачну частину.

Призначення таких словників Л. Згуста бачив у вивченні змісту тексту. Слова реєстру, при цьому, використовувалися б як «входи» в текстові відрізки, широко залучалася б енциклопедична інформація про ті поняття і реалії, які такі слова виражають [20; 24, с. 207]. У цьому розумінні пояснювальні словники близькі до словопоказчиків або до конкордансів (словників сполучуваності слів), однак, крім вказівки на місце в тексті і текстове оточення, слова в них мають ще й дефініцію з експлікацією (унаочненням) їхньої семантичної структури.

Досвід створення граматичних словників слов'янських мов демонструє різні підходи до їхнього укладання, зокрема до опису семантики слів. Граматичні словники білоруської [4 – 5] та польської мов [23] подають усі форми для кожного дієслова. З. Салоні, автор згаданого граматичного словника польської мови, вказує й інформацію про вид та перехідність і сполучуваність дієслів зі зворотним займенником-часткою *się*. Усі форми дієслова подано також до кожного реєстрового слова у Словнику української мови online Українського мовно-інформаційного фонду НАН України [21]. «Граматичний словник українських дієслів» 1998 р., який уклали Л.А. Алексієнко та І.В. Козленко [1], став підґрунтям «Граматичного словника українських дієслів з італійськими еквівалентами» (2001), що є результатом спільного проекту Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Флорентійського університету (Італія) [2]. Цей словник вільно уступлено на порталі mova.info лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Він містить близько тисячі статей з описом приблизно трьох тисяч українських дієслів з їхніми італійськими еквівалентами. Вхідною мовою цього словника є українська. Про дієслова української мови в розглядуваній праці подано таку інформацію: морфологічну (вид; словозмінна парадигма, до якої включено регулярні віддієслівні форми (дієприкметник, дієприслівник, предикативні форми на **-но/-то**); синтаксичну (керування іменником, валентність, а також модельні приклади, які розкривають значення дієслова). Синтаксичну інформацію супроводжено італійськими паралелями – дієсловами з прийменниками керування, валентними ознаками й перекладом.

Граматичним деякою мірою можна вважати «Інверсійний словник української мови» за редакцією С. П. Бевзенка [7] та й будь-який обернений словник (наприклад, «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» [19]), який колектив відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О. Потебні НАН України уклав за матеріалами «Частотного словника сучасної української художньої прози» у 2 томах (К., 1981), істотно розширивши подану до кожної словоформи граматичну інформацію. Оберненим є і «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» [18], який уклав вищезгаданий колектив авторів за матеріалами словників кінця ХХ – початку ХХІ ст. В обернених словниках унаочнено граматичну інформацію, яка, як відомо, у мовах флексивного типу, таких, як українська, сконцентрована переважно у фіналах слів.

Н.Ф. Клименко присвятила укладанню словників низку праць, які становлять окремий важливий напрямок її багаторічних досліджень. Вона аналізувала нові

підходи до укладання комп'ютерних словників: від фіксації словоформ, які трапилися в текстах, і виведення кількісних показників їхнього використання до автоматичного одержання словника слів завдяки програмі лематизації [1, с. 485-495; 10, с. 480-481]. У своїх працях Н.Ф. Клименко приділила увагу укладанню комп'ютерних словників різного типу: тезаурусів, частотних, словників морфем [12, с. 496-503; 13, с. 535-544]. Аналізувала вона і проблеми добору джерел і формування фактичної основи для укладання таких словників, наприклад, морфемно-словотвірного фонду української мови або електронної картотеки взагалі. [15, с. 545-557; 16, с. 558-567]. Н.Ф. Клименко була автором і співавтором багатьох словників, а також відповідальним редактором уже згаданого неодноразово «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» (далі – ГС).

У цьому словнику ми опрацювали 35331 дієслово. Модель системи української дієслівної словозміни, подану в цій праці, ґрунтовано на мовному матеріалі, унормованому й кодифікованому в словниках і граматиках української літературної мови ХХ ст. Вона відображає реальну систему словозміни в статистиці, а також слугує інструментом для аналізу динаміки словозміни, вивчення того мовного матеріалу, який залишився поза нормативними словниками або ще не потрапив до них. У «Граматичному словнику» для кожного реєстрового слова подано трипозиційний код – вказівку на властиву йому граматичну семантику: перша позиція – флексійний набір, друга – схема наголошування, а третя – морфонологічні зміни в основі слів під час дієвідмінювання. Їх описано зі спиранням на буквену структуру дієслів як операції заміни літери чи знака, тому що в ГС для визначення типу словозміни проаналізовано графічний запис слова. Усі форми дієслова можна вивести з використанням цього коду за таблицями Додатку I або за зразком у Додатку II до ГС.

За взірцем для пояснювального словника може слугувати будь-який тлумачний словник, а саме: спосіб організації у ньому відомостей про значення слова. Наприклад, академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах (1970-1980; далі – СУМ-11) для дієслова *читати* подає таку інформацію: закінчення I та II особи однини теперішнього часу; недоконаний вид (зона граматичного значення); відомості про категорію перехідності/неперехідності (зона граматичного і лексичного значення), тлумачення 6 лексичних значень, зокрема й значення стійких виразів із цим дієсловом (*читати між рядків, читати в душі, молитву читати*) (зона лексичного значення). Кожне значення або його відтінок проілюстровано прикладами з текстів різних функціональних стилів. На нашу думку, енциклопедична інформація, про яку писав Л. Згуста, якраз і міститься в тлумаченнях значень слів та стійких виразів з ними.

Унаочнення семантики, її дефініція, притаманні екзегетичному словнику [20; 24], щодо граматичного словника будемо розуміти його широко – як визначення і лексичної, і граматичної семантики. Отже, зону граматичного значення можна розширити порівняно із СУМ-11, подавши інформацію з ГС: повний флексійний набір, схему наголошування і послідовно унаочнені морфонологічні зміни в основі дієслова під час дієвідмінювання, які подані у коді парадигми окремою позначкою. Наприклад, *працювати* 7 002 F, де 7 – номер флексійного набору,

002 – схема наголошування (перехід наголосу у формах цього дієслова на один голосний вліво з кінця основи під час дієвідмінювання) і **F** – чергування в позиціях 1+2 з кінця основи у теперішньому (для дієслів доконаного виду – майбутньому) часі та наказовому способі – **ва/0**: *працювати – працюю, працюєш... працюй*, але *працював*. До зони граматичної семантики потрапить й інформація про вид дієслова. У ГС вид – це маркер дієслова в пояснювальній частині словникової статті, де інформація про вид заступає собою позначку частини мови. Наприклад, словникова стаття атематичного дієслова *з'їсти* виглядає так: *з'їсти док-0-* (Таблиця 37) – дієслово доконаного виду з нульовим тематичним суфіксом, а дієвідмінювання цього атематичного дієслова представлене в окремій таблиці з номером 37. Отож, тематичний суфікс дієслова теж зазначено в ГС і його теж варто подати в пояснювальному словнику. Суфікс подано і в граматичних ремарках СУМ-11, лише в іншому вигляді, пор. закінчення **-аю, -асш** для дієслова *відбивати*. У ГС тематичний суфікс подано в окремій позиції пояснювальної частини словникової статті. Тобто, залежно від типу словника, від того, на який об'єкт опису він зорієнтований, вироблено і засоби унаочнення, опису семантики слова.

У цій зоні можна також подати й деяку словотвірну інформацію, наприклад, деривати або морфемну структуру описуваного реєстрового дієслова. До зони граматичної семантики належить і вказівка на регулярні дієслівні форми: дієприкметники, дієприслівники, предикативні форми на **-но/-то**. Залучимо й синтаксичну інформацію, відомості про дієслівну валентність, описану Л. М. Колібабою та В. М. Фурсою в «Словнику дієслівного керування» (2016 р.). Передбачаємо в пояснювальній частині словникової статті нашого словника таку зону й покажемо типи сполучуваності певних дієслів на конкретних словосполучках з ними.

1998 р. світ побачив перший в Україні частотно-валентний “Словник афіксальних морфем української мови”, укладений за допомогою комп'ютера на основі бази даних морфемно-словотвірного фонду української мови (автори – Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т. І. Недозим), Нас цікавить, передусім, як організовано тлумачну частину цього морфемно-словотвірного словника. Є. А. Карпіловська, описуючи формати його словникових статей, випрацьовані для префіксальних і суфіксальних морфем, зазначає, що, відомості про афікси в них організовано за зонним принципом. Так, пояснювальна частина статті суфіксальної частини цього аспектного словника уміщує 7 зон. Реєстрову одиницю цієї частини словника – об'єкт опису та пояснення в статті – становить певна системна одиниця – суфіксальна морфема. Вона є заголовком статті. У самій же статті – у її другій зоні (першу займає порядковий номер) системна одиниця – морфема виступає в своїх конкретних реалізаціях у морфемних структурах реальних слів мови. Таке оточення подано у вигляді тріади, в якій центральне місце займає аналізована одиниця реєстру (її позначено символом # у квадратних дужках), зліва від неї розташовується її лівий партнер у лінійному записі морфемної структури слова, а справа – правий партнер або вказівка на відсутність його формального вираження, наприклад, у незмінюваних словах на зразок *табло* або в словах з нульовою флексією у вихідних формах (*кіль, дім*). Морфемосполучки теж мають свій принцип упорядкування. Вихідною при впорядкуванні обрано

мінімальну за номером післякореневу позицію суфіксальної одиниці в слові. Точною відліку для впорядкування її лівих партнерів є символ **R**, що замінює конкретний корінь слова. Для впорядкування правих партнерів вихідною є позиція абсолютного кінця слова або позиція, в якій суфіксальний морф сполучається з нульовою, формально не вираженою флексією. Далі партнери зліва та справа впорядковано за алфавітом.

Третя зона пояснювальної частини містить показники частиномовної належності слів, в яких реалізована описувана морфемосполука. Для кожного оточення суфіксальної одиниці наведено весь спектр його частиномовного функціонування. У четвертій зоні розташовані символні моделі морфемної структури тих слів, у яких засвідчено описувану морфемосполуку. П'ята зона подає поділене на морфеми слово-ілюстрацію, а в шостій та сьомій зонах вміщено відомості про кількісні характеристики реалізації морфемосполук в словах фактичної бази словника [8, с. 58-60].

Пропонований пояснювальний граматичний словник українських дієслів може містити і визначення їхньої лексичної семантики, а саме: змін у ній. Наприклад, переосмислення, неосемантизація або детермінування, як у випадку з дієсловом *артикулювати*, адже словники до 1991 року подають його лише в значенні «вимовляти звуки мови» (СУМ-11 I, с. 62), з ремаркою *лінгв.* (лінгвістика). В ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації», укладеному нашим колективом за матеріалами комп'ютерного фонду інновацій в українській мові періоду незалежності, подано таку дефініцію до прихованого повторного запозичення *артикулювати*: «чітко визначити, окреслити що-небудь, висловити свою позицію щодо чогось» [9, с. 41]. Цю нову дефініцію можна було б подати в обговорюваному пояснювальному граматичному словнику. Опис у ньому вищезгаданого дієслова *артикулювати* може бути таким:

- Заголовкове дієслово у вихідній словниковій формі інфінітива: *артикулювати*;
- Вид: доконаний+недоконаний – для двовидових дієслів на взір *артикулювати*;
- Код словозмінного класу (за ГС): **7 OO2 F1**;
- Суфікс словозмінної основи дієслова: **-юва-**;
- Морфемна будова слова: **RSS**;
- Деривати: *артикулювання, артикулювальний, артикульований, зартикулювати, зартикульований*;
- Похідне/непохідне дієслово: похідне, твірна одиниця – іменник *артикуляція*;
- Регулярні форми дієприкметника, дієприслівника, предикативні форми на **-но/-то**: *артикульований, артикулюючи, артикулювавши, артикульовано*;
- Дефініція за СУМ-11 (ті ЛСВ, яких торкнулася неосемантизація) (**АРТИКУЛОВА́ТИ**, юю, юєш, *недок., перех., лінгв.* Вимовляти звуки мови за допомогою органів мовлення. (СУМ-11 I, с. 62);

- Додаткові ремарки: приховане запозичення з новою дефініцією (за новими словниками та текстами): Чітко визначити, окреслити що-небудь, висловити свою позицію щодо чогось (9, с. 41);

- Сполучуваність у новому значенні: *артикулювати думку, ставлення, прагнення*.

- Синоніми до нового ЛСВ дієслова: *сформулювати, визначити, окреслити*

Формат статті в пропонованому пояснювальному граматичному словнику українських дієслів матиме різне наповнення залежно від особливостей граматичної, лексичної і словотвірної семантики описуваних дієслів:

Читати – 2) *нед.*; 3) **7 OO1**; 4) **-а-**; 5) **RSS**; 6) *машиночитаний, машиночитний*; 7) *непохідне*; 8) *читаний, читаючи, читавши*; 9) **ЧИТАТИ**, аю, аєш, *недок. 1. перех. і неперех.* Сприймати що-небудь записане літерами, письмовими знаками і т. ін.; вимовляти для слухачів щось написане, надруковане (СУМ-11 XI, с. 337); 10) *сприймати цифрову інформацію з електронних носіїв*; 11) *читати диски*; 12) *сприймати, розуміти*.

Зчитувати – 2) *док.*; 3) **7 OO1 F**; 4) **-ува-**; 5) **PRSS**; 6) *зчитувач, зчитування, зчитувальний, машинозчитувальний*; 7) *похідне*, твірна одиниця – дієслово *читати*; 8) *зчитуючи*; 9) **ЗЧИТУВАТИ**, -ую, -уєш, *недок., ЗЧИТА́ТИ*, -аю, -аєш, *док., перех.*; 2. *спец.* Сприймати інформацію, записану на перфокарті, магнітній стрічці і т. ін.; читати показання приладів (СУМ-11 III, с. 739); 10) оновлення дефініції 2. *спец.* Сприймати цифрову інформацію на електронних носіях, сприймати інформацію з магнітної смуги на пластикових картках; 11) *зчитувати диски, зчитувати образи, зчитувати з id-картки*; 12) *розуміти, сприймати*.

Дискусійним є питання про розкриття змісту коду словозмінного класу. Словник повинен бути самодостатнім, тому посилання на електронний варіант «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна»: <http://www.mova.info/grmasl.aspx>. не досить, отож, у передмові до розглядуваного пояснювального словника плануємо подати таблиці кодів словозмінних класів дієслів із паперової версії цього словника.

Таким чином, укладення пояснювального граматичного словника українських дієслів на основі опрацьованих у згаданому Граматичному словнику 35331 дієслів цілком можливе, проте, безперечно, є сенс відбити в ньому ті зміни в семантиці дієслів, які відбулися за час, що минув від виходу тлумачного «Словника української мови» в 11 томах, від початку 80-х років XX ст. До словника також передбачаємо ввести й нові дієслова з текстів періоду незалежності, які зафіксував комп'ютерний фонд інновацій, розбудовуваний нашим колективом з 2006 р. Такий словник, на нашу думку, покликаний зібрати та унаочнити у форматі своєї статті різнотипну інформацію про граматичну, лексичну та словотвірну семантику дієслів. Словник, продовжуючи традицію «Активних ресурсів сучасної української номінації» [9], подасть формальні, змістові та функційні властивості дієслів-неосемантизмів та нових дієслів. Інтегральний підхід до моделювання дієслівної лексики в словнику уявлятиме стан вербалізації нових понять і

дальшої вербалізації уже відомих. Матеріали словника можуть слугувати базою для нових словників і граматик, а формати словникових статей – для створення лексичних картотек нового типу – картотек «портретів слів».

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієнко Л.А., Козленко І.В. Граматичний словник українських дієслів. Т. 1 (А-О). - К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 1998. - 443 с.
2. Алексієнко Л., Козленко І., Фічі-Джусті Ф., Двізова-Паладжі І. Граматичний словник українських дієслів з італійськими евівалентами (інформаційно-довідкова система). – Київ-Флоренція, 2001. – Електронний ресурс nova.info.
3. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. М.: Прометей, 1990. – 252 с.
4. Граматычны слоўнік дзеяслова / навук. рэд. В.П. Русак. – 2-е вид., дапрац. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 1252 с.
5. Граматычны слоўнік назоўніка / навук. рэд. В.П. Русак. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 1245 с.
6. Грамматический словарь русского языка: Словоизменение / А.А. Зализняк. – М.: Русский язык, 1980. — 880 с.
7. Інверсійний словник української мови. / Відп. ред. С.П. Бевзенко – К.: Наукова думка, 1985. – 811 с.
8. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2003. – 184 с.
9. Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пуздірева Т.К., Романюк Ю.В. Активні ресурси сучасної української номінації. Идеографічний словник нової лексики. – К.: Інститут української мови НАН України, ТОВ «КММ», 2013. – 414 с.
10. Клименко Н.Ф. Нові підходи до укладання комп'ютерних словників // Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 480-484.
11. Клименко Н.Ф. Основные свойства автоматических словарей // Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 485-495.
12. Клименко Н.Ф. Построение тезауруса с помощью ЭВМ // Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 496-503.
13. Клименко Н.Ф. Составление словарей морфем с помощью ЭВМ // Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 535-544.
14. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К.: Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, 1998. – 434 с.
15. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Комарова Л.І., Недозим Т.І., Іванова Т.В. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 545-557.
16. Клименко Н.Ф., Русанівський В.М, Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників // Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 558-567.

17. Колібаба Л.М., Фурса В.М. Словник дієслівного керування. – К.: Либідь, 2016. – 653 с.
18. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / Відп. ред. Н.Ф.Клименко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.
19. Обернений частотний словник сучасної української художньої прози / Уклад. Т.О. Грязнухіна, Н.П. Дарчук, Є.А. Карпіловська та ін. – К.: Спалах, 1998. – 960 с.
20. Украинский семантический словарь. Проспект. / За ред. М.М. Пешак – К.: Наукова думка, 1990. – 264 с.
21. Широков В.А. та інші. Інтегрована лексикографічна система “Словники України”, версія 1.05. – К., 2001-2005.
22. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. / Известия АН СССР, 1940. – № 3.
23. Saloni Z. Czasownik polski. Odmiana. – Wiedza Powszechna, 2007. – 256 s.
24. Zgusta L. Manual of lexicography. – Praha: Academia, 1971. – 360 s.

Romaniuk Iuliia

Explanatory grammar dictionary of Ukrainian verbs: principles of compiling and prospect of use

*The paper deals with the exegetical dictionary (by definition of L. Zgusta), the explanatory grammar dictionary of Ukrainian verbs. It is possible to compile one on the basis of the 35331 verbs in the Grammar dictionary, but obviously the emphasis will be on the part of verbs influenced by social changes, which now have a new meaning (for example, *армукулювати* or *зчитувати*). Such a dictionary would collect and visualize in the format of its article a variety of grammatical and some lexical information. The dictionary can be used for educational purposes (exercises) as a base for language learning (foreigners in particular) as an experimental basis for scientific research: as a format for tracking the dynamics of the words of this part of the language - the core of prediction as the base of the linguistic activity of the community.*

Keywords: *Ukrainian language, grammatical dictionary, grammatical category, grammatical semantics, lexical semantics, verb.*

УДК 811.161.2'373.611

Ірина А. Самойлова

(Київ, Україна)

Складні слова з основою само-

---

*У статті розглянуто складні слова з основою **само-** на матеріалі текстів І. М. Дзюби. Аналіз композитів дозволяє говорити про наявність кількох їхніх груп: 1) вже відомі з тлумачних словників, 2) зафіксовані в орфографічних словниках, 3) наявні в традиційних і електронних джерелах, але перебувають поза реєстрами словників сучасної української літературної мови; 4) які можна розглядати як авторські утворення. Показано реальне функціонування композитів у текстах І. М. Дзюби.*

Ключові слова: складні слова з основою **само-**, композит, тексти І. М. Дзюби.

Складні слова були одним із улюблених об'єктів дослідження Ніни Федорівни Клименко. Спостереження щодо розвитку української системи композитів і юкстапозитів професор виклала в чималій низці публікацій у наукових журналах і збірниках праць у різний час. Нагадаємо, що, до прикладу, ґрунтовні розвідки про складні слова «Морфологічна будова композитів» і «Словоскладання. Аббревіація» опубліковано як розділи у колективних монографіях «Морфологічна будова сучасної української мови» (1975) та відповідно «Словотвір сучасної української мови» (1979), їм присвячено монографічне дослідження «Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові» [7]. Логічно, що Н. Ф. Клименко стала і автором статті «Складне слово» в енциклопедії «Українська мова» [6, с. 625]. Своє захоплення цією групою лексичних одиниць професор виявила і в написанні праць, наближених до науково-популярного стилю, намагаючись викликати інтерес до таких слів у ширшого кола читачів [див., напр., 9]. Різнобічно, з увагою до тих чи тих характеристик складних слів, Н. Ф. Клименко розглядала композити з питомими й запозиченими початковими основами **близько-**, **велико-**, **VELO-**, **високо-**, **водо-**, **далеко-**, **дво-**, **дев'яти-**, **добро-**, **дрібно-**, **земле-**, **зло-**, **коротко-**, **космо-**, **лісо-**, **мало-**, **низько-**, **одно-**,

паро-, психо-, семи-, три-, фото-, часто-, широко- тощо, з кінцевими основами -віз/-воз, -годинн(ий), -граф, -дenn(ий), -дром, -знавець, -літн(ий), -метр, -мір, -нос, -поверхов(ий), -подібн(ий), -роб, -річн(ий), -скоп, -сортн(ий) тощо [див., напр., 3; 7; 8; 10, с. 134 – 173].

Складні слова з питомим початковим компонентом **само-** також стали предметом аналізу. Як відомо, лексичні одиниці з компонентом **само-** (основаю займенникового прикметника *сам*) належать до групи складних слів з підрядним зв'язком. У статті «Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови» Н. Ф. Клименко писала, що «значно розширилося коло композитів, що називають абстрактні ознаки» [5, с. 89], і наводила приклади тих слів, які на той час ще не були зафіксовані у словниках літературної мови: *самоапробація, самовіднайдення, самозаборона, самоідентифікація, самонародження, самоозначення, самоокреслення, самопоневолення, самореалізація, самоформування*. Зазначимо, що на сьогодні в «Українському орфографічному словнику» [11], опублікованому 2009 р., у реєстрі вже є *самоапробація, самоідентифікація, самонародження, самоокреслення, самореалізація, самоформування*. А пізніше, іменники *самоідентифікація, самореалізація* знайшли своє місце в реєстрі тлумачного «Словника в 11 томах. Додаткового тому» (далі – Словник-додаток). Стосовно композитів-прикметників професор відзначала, що питома основа **само-** «легко поєднується з прикметниками, здебільшого віддієслівного походження, оминаючи стадію мотивації дієслівно-іменниковими словосполученнями та їхнього згортання в слово. Інакше, такі слова утворюють за аналогією. У цих випадках основоскладання зближується з афіксацією: *самозроджений, самонадійливий, самопроникний, самостимульований*» [5, с. 86].

В іншій статті «Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови», опублікованій 2008 р., Н. Ф. Клименко писала про активізацію творення дієслів з основою **само-**: *самоліквідуватися, самоототожнюватися, самознищуватися, саморозпускатися, самостратифікуватися* [4, с. 57]. Тут також зазначимо, що слова *самоліквідуватися* і *самознищуватися* фіксовано вже в «Українському орфографічному словнику». У цій розвідці увагу професора привернув стилістичний бік композитів, їхня розмовність, експресивна забарвленість: *самовименшення, самоімітаторство, самонакручування, самоошукування, самоанголізація* [Там само, с. 55]. Вона писала: «У композитах-дієіменниках оцінку виражають основи, що характеризують <...> індивідуальну поведінку людини: *самовигорання, самовтеча, самозвеличення, самозникання, самонеповага, самообльовування, самоошукування, самопрезентація, саморозвінчання, саморуїнація, самостримування*» [Там само, с. 57].

Дослідження словотвірних структур лексики текстів окремих діячів української літератури й культури дає підстави твердити про активність вживання складних слів, у яких наявний компонент **само-**. Так, Л. П. Кислюк, аналізуючи на матеріалі «Словника поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори)», укладеного Л. В. Оліфіренка, за критерієм продуктивності словотвірні моделі в ідіолекті поета, виявила, що з-поміж

авторських новотворів суттєво кількісно переважають моделі складних слів із першою основою **само-**. Їх у реєстрі 72 одиниці: 62 іменники, 6 дієприкметників і 4 дієслова [2, с. 158 – 159]. Серед словотвірних моделей, за якими утворено ці одиниці, найактивнішою була словотвірна модель «**само-** + віддієслівний іменник на **-ння**». Менш активними були моделі: «**само-** + безсуфіксний віддієслівний іменник», «**само-** + безсуфіксний іменник», «**само-** + віддієслівний іменник на **-ття**», «**само-** + суфіксальний іменник на позначення особи», «**само-** + віддієслівна усічена основа» [Там само, с. 159].

Вивчення лексики мови творчості літературного критика, публіциста, громадського діяча І. М. Дзюби своєю чергою показує активне використання автором лексичних одиниць із першим компонентом **само-**. Розгляньмо низку таких композитів щодо наявності у словниковому складі української літературної мови, фіксованого тлумачення значення, стилістичного забарвлення.

У творчості І.М. Дзюби використано складні слова з основою **само-**, що, поперше, вже були відомі з тлумачного «Словника української мови» в 11 т. (далі – СУМ IX), по-друге, знайшли своє місце в реєстрі словника-дodatка, по-третє, зафіксовані в «Українському орфографічному словнику», по-четверте, наявні в електронних ресурсах мережі Інтернет, по-п'яте, деякі з них можна розглядати як авторські утворення.

Так, у СУМі зафіксовано такі іменники, прикметники, дієприкметники, на які натрапляємо в працях І. М. Дзюби: *самоаналіз, самовдоволеність, самовдосконалення, самовираження, самовиявлення, самозаперечення, самозахист, самознищення, самоіронія, самокартання, самокритичність, самомобілізація, самонавчання, самообман, самообмеження, самооборона, самоосуд, самооцінка, самопізнання, самопосвята, самопочування, самопочуття, самоприниження, самореклама, саморозвиток, самоспалення, самоствердження, самоусвідомлення, самохвальство; самогонний, самодостатній, саможертвований, самокритичний; самовдоволений, самозваний, самозречений*. Проте в СУМі у словникових статтях на іменники *самознищення, самомобілізація, самоосуд, самоствердження* бракує ілюстративного лексикографічного параметра. Наведемо ілюстрації з авторських праць, які засвідчують реальне функціонування цих іменників у мові: *Інопланетянин пише звіт про своє перебування на Землі. З подивом, непорозуміло: виявляється, головна турбота, головне заняття землян – погіршити умови свого життя.. і вкоротити свого віку як в індивідуальному порядку – за допомогою куріння, пиятики, хуліганських дебошів тощо, – так і колективно, глобально – війни, війни, війни... Бідний інопланетянин ніяк не може зрозуміти цієї зятятості, але щиро захоплюється надзвичайною винахідливістю людства у мистецтві **самознищення**...* (ДзСР, с. 262); *Зі свого боку, й багато хто із старших побачив у молодих свою «рідню по духу», немовби впізнав свою власну молодість, а гіркі докори з їхнього боку, хай і не завжди справедливі, стали свого роду стимулом до **самообілізації*** (ДзСР, с. 512); *Себе він [оповідач з роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»] не відділяє від громади, яку критикує, але до себе все-таки не такий суворий, – це теж наша українська традиція: ховати своє «Я» за «МІ», топити одне в другому – це пом'якшує **самоосуд*** (ДзП, с. 74);

У «Берестечку» [Ліни Костенко] Богдан Хмельницький переживає долю України так, як це відповідає людині його вдачі й діячеві його формату, – але водночас і так, що його переживання й думки суголосні нам.. Тут і геополітична пастка...; і історична запізненість національного **самоствердження**, але водночас і його неминучість (ДзП, с. 53).

Деякі авторські ілюстрації засвідчують, що складне слово вжито в розширеному значенні порівняно з тим тлумаченням, з яким воно подано в СУМі: У свою чергу такий наш стан заважатиме нашому гармонійному входженню в культурний світ, де панують поважні критерії та суворі вимоги, підриватиме довіру до нас та до нашої здатності на адекватну **самооцінку** (ДзУП, с. 244); Є прямо протилежний підхід, зумовлений гостро дискомфортним **самопочуттям** інших суспільних груп: використовуючи всю потугу держави (насправді малопотужної!), рішуче змінити реальну ситуацію в бік забезпечення українській мові належного їй доміантного місця в усіх сферах суспільного життя (ДзУП, с. 150); Ліна Костенко твереза й сувора у судженнях про співвітчизників, часом немилосердно гостра, але водночас відкидає історичний шлейф приниження і **самоприниження**, обстоює гідність свого народу, його – в принципі – рівнозначність з іншими (ДзП, с. 66); Обговорено стан самоусвідомлення української нації та причини неадекватного бачення її світовою спільнотою: колоніальна залежність, перебування в тіні російської великодержавності, недостатня енергія національно-культурного **самоствердження** за умов експансії дужчих сусідів (ДзП, с. 65). Пор.: слово **самооцінка** фіксовано зі значенням «оцінка самого себе, своїх достоїнств і недоліків» (СУМ ІХ, с. 41); **самопочуття** – «загальний фізичний та моральний стан людини, який залежить від її здоров'я і настрою в даний момент» (Там само, с. 43); **самоприниження** – зі значенням «приниження самого себе, применшення своїх заслуг, достоїнств і знань» (Там само), **самоствердження** – зі значенням «ствердження себе, своєї особистості, визнання своєї цінності, значимості своєї особи» (Там само, с. 46). Розширення семантичного обсягу цих іменників відбувається за рахунок зміни диференційного компонента «себе», «самого себе», «своєї (своїх)». Спостерігаємо відхід від особистісного, конкретного «я» до узагальненого об'єкта. З'являється багато «я» – «ми» («нас»), «нація», «співвітчизники», «народ», «суспільні групи».

У словниковій статті на дієприкметник **самозречений** так само відсутній ілюстративний параметр. Це слово зафіксовано зі значенням «сповнений самозречення (у 1 знач.)» (Там само, с. 37) (у 1 значенні іменник **самозречення** називає поняття «зречення, добровільна відмова від особистих благ в ім'я кого-, чого-небудь» (Там само, с. 37). У текстах І. М. Дзюби натрапляємо на слово **самозречений** в образному вживанні: «Гени» таки грали в довгої лози, хоч їх уже і не впізнати. Вся історія мистецтва – картина цієї гри. Облагородженої духом. Упродовж тисячоліть. Винахідливої, заповзятливої, часом радісної, а часом (можже, навіть частіше) **самозреченої** і жертвовної (ДзП, с. 25).

Слово **самогонний** у СУМі зафіксовано лише в прямому номінативному значенні «прикм. до **самогон**; // признач. для виготовлення самогону» (СУМ ІХ, с. 33). У поданому нижче фрагменті тексту І. М. Дзюба образно обіграє це слово,

явно використовує із жартівливим відтінком: *Під старість баба Марія пристрастилася до самогонки й домашнього винця.. Пояснювала винувато, що без горілки вже не могла б так працювати, як раніше. А працювала люто, з якимось «самогонним» вогнем* (ДзСР, с. 381).

У тлумачному словнику-додатку розроблені статті з такими іменниками, прикметниками, дієсловами, дієприкметниками, які використані у творчості І. М. Дзюби: *самовиправдання, самовипробування, самовідновлення, самовідтворення, самодостатність, самоздійснення, самозосередження, самоідентифікація, самоїдство, самонастроювання, самореабілітація, самореалізація, саморе-презентація, самотворення, самоцінність; самоцінний; самоорганізовуватися; самопроголошений*. Більшість композитів у текстах І. М. Дзюби реалізують ті значення, що фіксовані в словнику. Пор., наприклад: *Перемога над собою. Над власною слабкістю («Ненавиджу я слабкості свої. / І скільки їх. Я зіткана з печалі»)*. [цитуює Ліну Костенко «Отак, як зроду, потаємно, з тилу...» – І. С.] *Таке уміння самовідновлення відроджує віру, помножує силу. Будує майбутнє* (ДзП, с. 35); ...*Сергієві [Параджанова] інвективи проти вірмен. Вони мене завжди шокували, аж поки не зрозумів, що це такий дивний спосіб самоідентифікації – від неможливості свого вірменства* (ДзСР, с. 263); *Ліна Костенко немовби вивершила оцю тенденцію української поезії до досягнення світу Скіфії як самодостатнього й самоцінного, оборонивши його від інтелектуалізованих геополітичних спекуляцій та агресивної суб'єктивної міфологізації* (ДзП, с. 57). Але деякі слова, як засвідчують текстові фрагменти, набувають інших значень. Так, іменник *самозосередження*, супроводжуваний стилістичною ремаркою *висок[e]*, має значення «центр якоїсь структури», що підтверджується відповідною ілюстрацією (Словник-додаток, с. 367). А в цитаті публіциста: *Наші нарікання на шалений темп життя, що не залишає місця спокійному самозосередженню, не такі вже й нові чи оригінальні* (ДзСР, с. 198) слово *самозосередження* реалізує стилістично нейтральне пряме номінативне значення «зосередження самого себе на своїх думках, переживаннях, справах».

У словнику-додатку є стаття на композит *самоходка*, супроводжуваний ремаркою *розм[овне]*, що означає «у мові військовиків – самовільний відхід за межі військової частини» (Словник-додаток, с. 373). А в тексті мемуарів «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (у записниках 50-х рр.) І. М. Дзюби знаходимо слово *самоходки* (у множині), також належне до розмовного стилю, з контекстуальним значенням «курчата, що самі можуть ходити»: *Самоходки (курчата, які вже самі ходять)* (ДзСР, с. 165).

А такі слова, як *самовтішання, самоконцентрація, самопідтримання, саморозуміння; самостверджуватися*, на які натрапляємо в текстах І. М. Дзюби, ввійшли до реєстру «Українського орфографічного словника», із поданням тих лексикографічних параметрів, які відповідають реєстраційному словникові.

Звернемо увагу на іменники *самовтішання* і *самовтішення*. Слово *самовтішання* є похідним від дієслова-композита недоконаного виду *самовтішуватися*, слово *самовтішення* – похідним від дієслова-композита доконаного виду *самовтішитися*. Обидва дієслова на сьогодні, як свідчать тексти сучасної української

мови, є не дуже поширеними у використанні. Поки що лише іменник *самовтішення* розроблено в тлумачному словнику-додатку (Словник-додаток, с. 365), проте його немає в реєстрі «Українського орфографічного словника». Натомість слово *самовтішання* фіксовано в останньому названому словникові. На композит *самовтішання* натрапляємо в такому фрагменті тексту: *...Людина хоче обдурити смерть і придумує тисячі способів залишити по собі пам'ять, бодай ілюзорну. Це самообман. Але тільки завдяки цій вселюдській енергії самообману і самовтішання* *намножувалася культура* (ДзСР, с. 193).

Так само зі словами *самовипробовування* і *самовипробування*. *Самовипробовування* – іменник, утворений від дієслова недоконаного виду *самовипробувати*, а *самовіпробування* – іменник, утворений від двовидового дієслова *самовіпробувати*. Але якщо віддієслівний іменник *самовипробування* вже опрацьовано відповідно до лексикографічних параметрів тлумачного словника (Словник-додаток, с. 364), то іменник *самовипробовування*, відсутній у реєстрах розглянутих словників, але на який натрапляємо (щоправда нечисленними поки що є такі вживання) в текстах електронних ресурсів мережі Інтернет, чекає на таке розроблення. Наведемо цитату з тексту І. М. Дзюби для демонстрації реального функціонування цього іменника: *...І все-таки, хоч як багато часу і творчої сили віддано прозі, хоч скільки ще триватиме це добровільне самовипробовування*, – *Ліна Костенко не зреклася своєї поетичної Музи: власне, поетична Муза не відпускає її* (ДзП, с. 78 – 79). Бачимо поширену тенденцію до творення спочатку іменників від дієслів доконаного виду, що підтверджується більшою кількістю вживань у літературній мові, порівняно з творенням іменників від дієслів недоконаного виду, «шлях» яких до словникового складу сучасної української мови буває довшим.

Іменники *самоозначення*, *самопокара*, дієприкметник *самозачарований* з текстів І. М. Дзюби, відсутні в реєстрі «Українського орфографічного словника», фіксовано в реєстрі «Великого зведеного орфографічного словника сучасної української лексики» [1]. Іменники *самоозначення* і *самопокара*, функціонуючи в текстових ілюстраціях: *Кілька поезій інтимного характеру дуже делікатно, обережно і часом непрямо.. окреслюють «контурний» малюнок кохання, за яким угадується.. неминуча суперечливість душевного самоозначення в колізіях вибору і чекання того, хто поза вибором* (ДзП, с. 12), – *А я знаю, для чого йому [філософові] потрібно, щоб я, лжець, карався своєю лжою. Щоб зміцнити позиції його «істини» серед людства. Бо вони нікудишнієкі. І в моїй самопокарі – їхня єдина підтримка* (ДзСР, с. 234), реалізують прямі номінативні значення «визначення власних душевних прагнень, стремлінь, поривань» і відповідно «покарання самого себе». Дієприкметник *самозачарований* І. М. Дзюба вживає не в прямому значенні «зачарований самим собою», а в образному: *І тут інтуїція разом з етичним чуттям дають поштовх поетичному прозрінню, поетичному баченню недобаченого оком людської пам'яті чи оком самозачарованого прогресу* (ДзП, с. 22).

Не фіксованими в обраних для розгляду словниках, проте використовуваними в текстах електронних ресурсів мережі Інтернет є чимало композитів, на які

також натрапляємо в працях І. М. Дзюби: самовиродження, самозображення, самокоригування, самомарнування, самонастановлення, самооголення, самооздоровлення, самоорієнтація, самоототожнення, самопародійність, самоперевищення, саморозгортання, саморозтрата, самосарказм, самотимулювання, самотояння, самоукраїнізація; самоповторювальний; самоототожнюватися; самовиниклий, самоповсталий, самотимульований.

Напр.: *Поступово в його [Богдана Хмельницького] роздумах, самокартаннях і мареннях вимальовується ширша картина стану України – розшарпаної хижими сусідами...; не схильної до впорядкованості й одностайності, врожайної на чвари й розбрат...; не забезпеченої високим **самозображенням** у Слові світової міри..* (ДзП, с. 52); *Однак суспільний механізм має великі резерви **самооздоровлення**, і сьогодні ми можемо бачити перші ознаки одужання. Українська держава існує, і конструктивні політичні, культурні сили мають змогу добиватися позитивних змін у всіх сферах життя суспільства* (ДзУП, с. 136 – 137); *До певної міри він [В.Я. П'янов, заступник головного редактора ж. «Вітчизна»] вплинув і на мою [І.М. Дзюби] «самоукраїнізацію» – зрештою, знаю, що не тільки на мою* (ДзСР, с. 483); *І метафорична образність у неї [Ліни Костенко] без «придумки», якась ніби **самовиникла** – за всієї, часом, несподіваності: «Влетіла вість, як ворон у фойє»* (ДзП, с. 81).

Деякі складні слова з основою **само-** можна вважати авторськими утвореннями, принаймні на сьогодні ми не знайшли використання цих композитів в інших доступних текстових джерелах: самороз'ятрювання, самосилкування; самонароджуванний, а також складне слово з часткою **не-** *несамозакінченість* (пор. іменник-композит з часткою **не-** *несамоцінність*, наведений Н. Ф. Клименко у статті «Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови» [5, с. 89]). Наведемо контексти, що засвідчують використання таких лексичних одиниць: *Потенціал негачії в публіцистиці, літературі, мистецтві зростає уже не так порядком адекватності життю, як порядком самотимулювання і **самороз'ятрювання**, свого роду стахановського руху за «чорноту», втрачаючи раціональні підстави* (ДзУП, с. 247 – 248); *Так, він [N.] постійно «робив над собою зусилля», але це було не зовнішнє силкування, стимульоване зовнішньою метою, зовні нав'язане розумові, а внутрішнє, із внутрішньої потреби, «**самосилкування**» душі, саморух* (ДзСР, с. 492 – 493); *Національна революція 1917 – 1920 років, а по-своєму – й доба українізації потужно збагатили палітру **самонароджуваної** української національної еліти, але знаємо, коли, як і чому вона була винищена* (ДзПМ, с. 9); *...Минуло багато й багато десятиліть. Картина «науки про літературу» до невпізнанності змінилася.. Сьогодні.. проблема «**несамозакінченості**» Потебні не є ні такою актуальною, ні такою драматичною, – оскільки вчення Потебні навіть його прихильники розглядають не як самодостатнє..., а в контексті всього наступного розвитку літературної теорії в світі (власне, в західному світі)* (ДзКЛ, с. 647 – 648). Із наведених текстових фрагментів бачимо авторське образне вживання іменника-композита *самороз'ятрювання*, дієприкметника-композита *самонароджуванний*.

Таким чином, розгляд використання складних слів з питомою основою **само-** у творчості І. М. Дзюби дає змогу стверджувати, що публіцист послуговувався як відомими, фіксованими в словниковому складі сучасної української літературної мови лексичними одиницями, так і поширеними в традиційних (паперових) і електронних джерелах, але поки що не фіксованими в словниках сучасної української літературної мови з великим охопленням лексики. Варто зазначити, що метою нашої розвідки не було проаналізувати абсолютно всі складні слова з основою **само-**, тому ми не говоримо про кількісні підрахунки вживання обраних складних слів у текстах І. М. Дзюби, а лише показуємо, що є слова, які варті розпрацювання у відповідних лексикографічних джерелах і які мають підтвердження реального функціонування в мові – це цитатний матеріал. Спостереження над фразовим оточенням розгляданих композитів дозволяє зіставити фіксоване в словнику тлумачення значення і контекстуальне значення того самого слова. Особливість авторського вживання слів виявляємо стосовно змістового навантаження, стилістичного (образного) забарвлення. На загал творення складних слів з основою **само-** не втрачає чинника активності, а самі такі композити-іменники, композити-прикметники, композити-дієслова, композити-дієприкметники мають неабиякий функціонально-стилістичний потенціал.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.
2. Кислюк Л. П. Активні словотвірні моделі в ідіолекті Василя Стуса // *Культура слова*. – 2012. – Вип. 77. – С. 157 – 162.
3. Клименко Н. Ф. Вибрані праці / Упор. Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 728 с.
4. Клименко Н. Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови // Клименко Н. Ф. Вибрані праці / Упор. Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 54 – 66.
5. Клименко Н. Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // *Українська мова*. – 2003. – № 3 – 4. – С. 83 – 105.
6. Клименко Н. Ф. Складне слово // *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид. зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 625.
7. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 252 с.
8. Клименко Н. Ф. Точна і приблизна кількість як домінантна ознака семантики композитних прикметників у новогрецькій та українській мовах // *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: Збірник наукових доповідей*. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 20 – 32.
9. Клименко Н. Ф. Як народжується слово. – 2-ге вид., доповн., переробл. – К.: Академперіодика, 2017. – 252 с.
10. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
11. Український орфографічний словник : понад 175 тис. слів / уклали: В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Складенка. – Вид. 9-е, переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- ДзКЛ – Дзюба І. З криниці літ: тритомовик. — К.: Обереги; Гелікон, 2001. — Т. II. — 848 с.
- ДзП – Дзюба І. Є поети для епох. — К.: Либідь, 2011. — 208 с.
- ДзПМ – Дзюба І. Порнократія на марші [Текст]: статті, фейлетони, памфлети. — К.: Смолоскип, 2007. — 96 с.
- ДзСР – Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Вступ. ст. М. Г. Жулинського. — К.: Криниця, 2008. — 928 с.
- ДзУП – Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети / Вступ. слово М. В. Поповича. — К.: Україна, 2006. — 848 с.
- Словник-додаток – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2 кн. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. — Кн. 2. М – Я. — 576 с.
- СУМ IX – Словник української мови: в 11 т. — К.: Наукова думка, 1978. — Т. IX. — 916 с.

Samoilova Iryna

Compound words with the item self-

The article discusses compound words with the foundation of self- on the material of Dziuba's texts. Composites analysis allows you to talk about the existence of several groups: 1) already known in explanatory dictionaries; 2) fixed in spelling dictionaries; 3) explicit in traditional and electronic sources, but exist outside the registers of dictionaries of modern Ukrainian literary language; 4) which can be considered as author's formations. The real functioning of composites in Dziuba's texts is demonstrated.

Keywords: *compound words with the item self-, composites, Dziuba's texts.*

Марія В. Скаб
(Чернівці, Україна)

«Непохитний олов'яний солдатик»

Я познайомилася з Ніною Федорівною в далекому 1984 році, коли стала аспіранткою світлої пам'яті Марії Михайлівни Пешак, яка тоді керувала групою українців у складі відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О. О. Потебні. У 603 кімнаті, куди мене «прописали», працювало четверо науковців: двоє старших – Марія Михайлівна Пешак та Ніна Федорівна Клименко і двоє молодих – Євгенія Карпіловська та Галина Ярун.

Не можу забути першого враження про Ніну Федорівну: красуня з надзвичайно пишною й гарною косою і витонченим овалом обличчя, мудра, ерудована і дуже привітна (коли я підходила до неї, вона обов'язково вставала, навіть якщо це була дуже коротка розмова). Саме Н. Ф. Клименко чи не найтонше розуміла, як тяжко мені було залишити в Полтаві чоловіка та трирічну донечку і як хотілося з кимось про них поговорити, щоб не так мучила ностальгія; навзаєм Ніна Федорівна охоче розповідала про своїх двох чудових донечок – Оксану та Надійку.

Пам'ятаю нашу поїздку до Москви на конференцію з проблем Машинного фонду, як ми стояли на Червоній площі о 12 годині ночі і слухали бій курантів.

Ставши кандидатами наук, ми з чоловіком повернулися до alma-mater – Чернівецького університету, а нові турботи початку 90-х років дещо послабили інтенсивність контактів із київськими колегами. Ми згадували роки аспірантури, майже родинне спілкування з нашими наставниками й друзями як казковий сон, що, на жаль, минув. Саме тому дещо несподіваною і дуже приємною була неочікувано тепла зустріч у Чернівцях з Ніною Федорівною, яку запросили для читання циклу лекцій. Однією з найпам'ятніших подій того періоду для усієї нашої родини стала зустріч з Ніною Федорівною в нас удома, багатогодинна щира розмова, у якій спогади химерно переплелися з обговоренням тогочасних реалій та мріями. Наша бібліотека того вечора збагатилася ще однією книгою Ніни Федорівни із теплим дарчим надписом.

Потім склалося так, що я довгий час не була в Києві, і коли знову змогла приїхати, то вже знала, що Ніна Федорівна хворіє. Вона дуже схудла, але здавалося зовсім не змінилася – психологічно це був такий «непохитний олов'яний солдатик». Ми зустрілися так, ніби тільки вчора бачилися – дуже щиро і дуже тепло (так буває звичайно між справжніми друзями).

Мені було тоді надзвичайно приємно і щемно, що Ніна Федорівна похвалила мою монографію і навіть виступила на захисті неофіційним опонентом.

Нам із чоловіком пощастило взяти участь у велелюдному зібранні у КНУ імені Тараса Шевченка з нагоди ювілею Ніни Федорівни, і ми вкотре були вражені глибиною та різнобічністю її дослідницьких зацікавлень, міжнародних і міжлюдських контактів.

І звичайно, коли ми дізналися, що Ніна Федорівна відійшла у засвіти, я не могла не приїхати попрощатися, і вкотре переконалася в тому, як багато ця скромна мила жінка важила для людей з усієї України, які з'їхалося попрощатися з непересічною особистістю – надзвичайно чесною, принциповою, ерудованою і водночас дуже простою, щирою, привітною, яка завжди готова прийти на допомогу.

Вічна їй пам'ять!

УДК 811.161.2'373

Наталія В. Сніжко

(Київ, Україна)

Гармонія українського світосприймання та лексикографування

Стаття присвячена актуальним проблемам сучасної лексикографії, основою розвитку якої є інтегральні лексикографічні системи, започатковані у відділі структурно-математичної лінгвістики під керівництвом Н. Ф. Клименко. Наголошено на вагомості системно-структурних досліджень для гармонійного розвитку української лексикографії та українського світосприймання, укладання словників нового типу, моделювання мовних та концептуальних картин світу, зіставного вивчення лексичного складу мов.

Ключові слова: *Н. Ф. Клименко, системно-структурні дослідження, зіставна лексикологія, лексикографія, ідеографічний словник, словник мови творчої особистості, мовна картина світу, концептуальна картина світу.*

Українська лексикографія є вагомим засобом відтворення національної свідомості народу, закономірностей розвитку мови й суспільства, а також адекватного моделювання мовної та концептуальної картин світу. У багатотомних тлумачних словниках особливості українського світосприймання постають в усій гамі свого вияву: специфічній структурі лексико-семантичних полів або ідеографічних груп, яскравих, емоційно насичених синонімічних рядах та національно значущих моделях полісемії, аксіологічно важливих фразеологічних одиниць, системі термінологічних сполучень слів, які відображають потужний науковий потенціал нації тощо.

Рівень розвитку національної свідомості і рівень національної лексикографії перебувають у взаємній залежності. Піднесення рівня лексикографії забезпечує удержавлення української мови та зміцнення суверенітету України. Лексикографічні праці, у першу чергу академічні тлумачні словники, укладені на основі

різножанрових текстових матеріалів (художніх, публіцистичних, наукових, науково-популярних та ін.), відтворюють гармонію взаємодії усіх сфер мисленнєвої діяльності нації й увиразнюють ментальні особливості українців, культуру українського народу. Тому особливої ваги упродовж останніх десятиліть набуває різноаспектне систематизування словникового складу мови, спрямоване на всеохопне лексикографічне представлення результатів пізнавальної діяльності соціуму [1; 7].

У кінці XX століття методологія системно-структурного дослідження лексичного складу мови, представлена монографічними та лексикографічними працями провідних українських лінгвістів Н. Ф. Клименко, В. С. Перебийніс, М. М. Пещак, Є. А. Карпіловської, М. П. Муравицької, Н. П. Дарчук та ін., сприяла об'єктивному увиразненню гармонії українського світосприймання та лексикографування. Було створено методику формалізованого аналізу семантики, написано проспект «Українського семантичного словника», осмислено й поглиблено теорію і практику українського тезаурусотворення, укладено «Частотний словник сучасної української художньої прози», закладено основи корпусних лінгвістичних досліджень.

На початку XXI століття структуралісти актуалізують нові напрями сучасних макронаукових досліджень, які пов'язані з системним вивчення оновленого лексичного складу та формуванням корпусу української мови. У низці неологічних та неографічних праць колектив структуралістів визначає тенденції та закономірності постання нових українських слів та неозапозичень, характеризує продуктивні способи словотворення, систематизує нову лексику у словниках різних типів.

2013 року постає новий тип інтегрального словника – «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник», у якому на прикладі 4 тисяч нових та актуалізованих слів представлено методологію системного опису лексичного складу мови в єдності парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних відношень слів. Така методологія інтегрального опису лексики забезпечує моделювання мовної й концептуальної картин світу в динамічному аспекті, виявляє провідні ідеї мовомислення новітнього часу. Систематизований матеріал відтворює активні словотвірні ресурси, різножанрові цитати увиразнюють функціонування нової лексики у сучасній українській мові. Отже, досягнуто найвищого рівня інтегрального представлення лексики у словнику. Це закономірний успіх колективу структуралістів, які упродовж багатьох років під керівництвом Н. Ф. Клименко натхненно працювали над морфемно-словотвірним фондом української мови, який поступово переріс у багатофункціональну лексикографічну систему, здатну забезпечити сучасні системні дослідження розвитку мови і суспільства.

На початку XXI століття досвід комплексної параметризації лексики Н. Ф. Клименко застосовує для активного розвитку сучасних зіставних досліджень. Ніна Федорівна створює ефективну методику зіставного вивчення лексичного складу мов на основі лексикографічних праць різних типів. Лексичний склад української мови Н. Ф. Клименко порівнює з лексиконами інших слов'янських мов та

новогрецької мови. Результати застосування наукового напрямку зіставних досліджень викладено у низці праць, які представлені у новій монографії структуралістів «Українська мова в контексті сучасної славістики», оприлюдненій у вигляді електронної книги 2019 р. [8].

За матеріалами лексиконів зіставляюваних мов Н. Ф. Клименко моделює глобальні фрагменти мовних картин світу, виявляє міжмовні паралелі та з'ясовує характерологічні особливості мовного відтворення певних концептуальних домінант. У статті «Базові концепти і дериваційний потенціал належних їм слів» Н. Ф. Клименко аналізує особливості концептуалізації водного простору у східнослов'янських мовах та новогрецькій мові і виявляє спільні моделі метафоризації. «Метафора, що лежить в основі переносних значень аналізованих слів, – зазначає дослідниця, – дозволяє порівнювати назви явищ природи, здатних до бурхливого розвитку, з найменуваннями інших явищ у плані кількісного виміру чи інтенсивності прояву деяких ознак. Такими є іменники, що називають водні простори (укр. *море, океан, ріка, потік*, рос. *море, океан, река, поток* і, відповідно, грецькі *η θάλασσα*, то *πέλαγος*, о *πόντος*, о *ωκεανός*, о *ποταμός*, о *χεΐμαρρος*) та стихійні явища, пов'язані з водою (укр. *дощ, злива, буря, шторм, повінь, хвиля*, рос. *дождь, ливень, буря, шторм, наводнение*, грец. *η βροχή, η καταγίδα, ο καταγισμός* ‘шквал’, *η θύελλα* ‘буря з сильним вітром і дощем’, *η τρικυμία, η φουρτούνα* ‘буря-шторм на морі’, *η πλημμύρα*, то *κύμα*)» [8, с. 160]. У східнослов'янських мовах, зауважує Н. Ф. Клименко, з більшою активністю в переносних значеннях кількості використовується іменник *море*, ніж *океан*. Натомість у новогрецькій у порівняннях частіше використовується іменник о *ωκεανός*: ~ *γνώσεων* ‘океан знань’, ~ *σοφίας* ‘океан мудрості’. Відповідником українського фразеологічного сполучення *крапля в морі*, рос. *капля в море*, у грецькій є *η σταγόνα στον ωκεανό*, отож, *крапля в океані* [8, с. 161].

Цікаві міжмовні паралелі та характерологічні явища на рівні фразеологічних значень описує Н. Ф. Клименко у статті «Новогрецько-українські паралелі у фразеологічному полі виразників розумової діяльності», яка вміщена у збірнику наукових праць «Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті» [4]. Н. Ф. Клименко з'ясовує, що у зіставляюваних мовах синонімічний ряд з домінантою *дурний* значно довший за синонімічний ряд з домінантою *розумний*. В обох мовах існують фразеологічні одиниці з компонентом *курка* на позначення розумово обмежених людей. «Багато семантичних і структурних паралелізмів, – зазначає Н. Ф. Клименко, – виявлено серед тих ідіом з іменником *голова*, що формують поведінкові характеристики людини на ґрунті її психічного, фізичного та інших станів» [4, с. 82]. Дослідниця увиразнює образну основу прикметниково-іменникового фразеологізму *куряча голова* (про некімтливу, неуважну, неповоротку людину), порівнює семантику фразеологічних одиниць *крівля поїхала (дах поїхав)*, *клепка випала*, *з головою поринути (зануритися)* в що-небудь (роботу, навчання і т. ін.) у зіставляюваних мовах та под. [4, с. 82]. Отже, здійснюється комплексний мовно-концептуальний аналіз певного фрагмента картини світу, й особливості української мови постають у контексті інших мов світу.

У статті «Словотвірна і фразеологічна параметризація категорії часу» Н. Ф. Клименко подає результати глибокого комплексного зіставного аналізу категорії часу у східнослов'янських і новогрецькій мовах [8]. Зіставному вивченню категорії простору дослідниця присвячує працю «Простір як відстань у вимірах фразеологізмів сучасної української та новогрецької мов» [8].

Поняттєву категорію демінутивності Н. Ф. Клименко розглядає через співвідношення з категоріями якості, кількості та градуальності, які в мові реалізуються різними граматичними, словотворчими, лексико-словотворчими, лексичними та фразеологічними засобами [8]. «У кожній мові, – зазначає Н. Ф. Клименко, – виявляється свій «репертуар» цих засобів, як і набір способів мовного впорядкування смислових компонентів-семантичних варіантів категорії демінутивності. У різних мовах ця категорія має словотворчі засоби вираження реального або усвідомлюваного зменшення розміру предметів, імен, кількісної міри виявлення динамічних ознак (у межах дієслів) та статичних ознак (у прикметників, прислівників): укр. *пес* – *песик*, рос. *пёс* – *пёсик*, грец. *ο σκύλος* – то *σκυλάκι*; *жовтий* – *жовтуватий*, *желтый* – *желтоватый*, *κίτρινος* – *κίτρινωπός*. До компонента реального зменшення додається компонент усвідомленого через почуття значення малого вияву міри, його оцінки, пор.: *малий* – *малюсінкий*, *чёрный* – *чёрнёхонький*, *λίγο* – *λίγούλάκι*, *мало* – *малуvато*, *мало* – *маловато*. У словах з емотивно-експресивною семантикою на зразок іменників: укр. *матуся*, *матусенька*, *татусь*, рос. *мамочка*, *мамулька*, *папочка*, грец. *η μαννούλα*, *η μαννούλιτσα*, *η μαννίτσα*, то *μαννάκι* значення малого розміру не марковане. Їх тому і визначають здавна у грецькій граматичній теорії терміном *υποκοριστικά* (пестливі) на відміну від явища *σμικρυντικά* (виявлюване зменшення – демінутивність)» [8, с. 214].

Особливо важливими для сучасних інтегральних досліджень розвитку мови і суспільства, а також для укладання словників різних типів постають результати досліджень Н. Ф. Клименко щодо явищ термінологізації та детермінологізації на межі XX–XXI століть. Цьому потужному науковому напрямку сучасних досліджень присвячено праці «Термінування і детермінування лексики в сучасних українській, російській та новогрецькій мовах» та «Семантичне словотворення в терміносистемі інформатики (на матеріалі східнослов'янських та новогрецької мов)», представлені у монографії «Українська мова в контексті сучасної славістики» [8]. Глобальність та діапазон наукових пошуків Н. Ф. Клименко вражає, спонукає до наслідування, викликає море вдячності української філологічної спільноти. Як дбайливий, творчий і далекоглядний науковець Н. Ф. Клименко на багато років наперед забезпечила гармонію наукового пізнання, визначила перспективні напрями вивчення національних та універсальних мовних закономірностей.

Теоретичні узагальнення макронаукового спрямування та практичні здобутки Н. Ф. Клименко знаходять широке застосування у сучасному лексикографічному процесі. Якісне формування сучасних словників можливе лише на основі комплексного осмислення структури і функціонування мовної системи, з'ясування закономірностей сучасного її наповнення новою й актуалізованою лексикою.

«Словник мови творчої особистості», над яким працюють нині сучасні академічні лексикографи, є тією творчою лабораторією, яка відображає активну

мовотворчіть письменників, складні процеси оновлення лексичного складу мови, тенденції лексикографічного пошуку нових форм для всеохопного представлення сучасних лексико-фразеологічних надбань.

Укладачі нового тлумачного словника мови творчої особистості використовують низку лексикографічних маркерів для позначення системно-структурних та функціонально-стилістичних особливостей нової лексики. Основним критерієм визначення новизни слова чи значення постає реєстр одинадцятитомного тлумачного Словника української мови (1970–1980 рр.). Кожне нове слово або значення знаходить належне йому місце у системі мовно-виражальних засобів.

Для нових слів з прямим номінативним значенням використовуємо звичайні описові формули тлумачення, які розкривають суть нового поняття:

згармонізувати, -ую, -уєш, *док.* Досягти злагоди, гармонії у чому-небудь. *Згармонізувати життя – це має бути найвищою метою сучасного людства. Якщо це усвідомимо, якщо цього будемо прагнути всі – тільки тоді врятуємось* (О. Гончар, Щоденники, 1985, т. 3, с. 43).

знедухóвлення, -я, *с.* Втрата духовності, перевага матеріальних потреб над духовними цінностями; бездуховність. *Бо чому ж запанувало всюди оце дике, стихійне, антитворяще, звідки таке падіння моралі, таке знедухóвлення життя, державне занедбання культури? Наші державці ніяк не хочуть втямити, що без культури повноцінної держави не збудувати* (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, с. 496).

довженкознáвство, -а, *с.* Дослідження творчості О.П. Довженка, українського письменника, кінорежисера ХХ ст. *«Українська газета» опублікувала «Двоє вночі» і моє пояснення до твору. Читачі мислячі назвали це новим словом у довженкознавстві* (О. Гончар, Щоденники, 1994, т. 3, с. 549).

антиінтелектуáльний, -а, -е. Позбавлений розуму, логічного мислення; прот. інтелектуальний. *Тип з його антиінтелектуальною, розбухлою від пиятик пикою, а не одухотворений поет, співець краси, співець України стає рекламним знаком епохи!..* (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, с. 479).

антиру́хівський, -а, -е. Спрямований проти партії «Народний Рух України» або її учасників. *Триває цькування Руху. «Радянка» опублікувала ще одну статтю, зокрема про антирухівський мітинг на стадіоні, як обурені кияни свистом зустріли Яворівського і п'ять хвилин не давали йому говорити* (О. Гончар, Щоденники, 1989, т. 3, с. 255).

епохáльно. Присл. до епохáльний; надзвичайно важливо. *Тривають дзвінки про «Чорний Яр». Моргун із Полтави: – Епохально! Так і треба: по мордам їх (сміється). – Нічого ж не лишається – тільки мордою натовкти... (Сміємось обидва)* (О. Гончар, Щоденники, 1985, т. 3, с. 78).

петриківський, -а, -е. Прикм. до Петриківка – місце народних промислів в Україні, яке славиться декоративними розписами (з переважанням рослинно-квіткових орнаментів) глиняних та дерев'яних виробів. *І все це разом із сувенірами, з пакунками косівської кераміки та петриківськими шкатулками дивним чином таки вмістилось у її двох напхом напханих валізах...* (О. Гончар, Корида, 1986, с. 118).

учитель-краєзнавець, ~я-~я, ч. Учитель, який займається краєзнавством, поширює знання про історію, географію, економіку, етнографію рідного краю. *Разом із тернівціанським учителем-краєзнавцем та головою сільради побував грузин на місці Іванової хати і, стоячи серед колосистих хлібів, добрим словом спом'янув того, хто колись тут в часи найлихіші давав прихисток людям* (О. Гончар, Ода тій хаті, що в снігах, 1987, с. 25).

Лексикографування нової емоційно-оцінної лексики здійснюємо за допомогою системи функціонально-стилістичних ремарок, напр. *зневажл.*, *ірон.-зневажл.* та ін.:

плюндрáč, -á, ч., *зневажл.* Той, хто плюндрує, завдає шкоди, нівечить, ламає, псує. *Чи не ті це плюндрачі, що люттю мовоненависників винищували всюди українське слово, фальшиво розбазікуючи, що «самі українці, мовляв, не хочуть у школах рідної їм української мови»?* (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, с. 109).

чорнітель, -я, ч., *зневажл.* Той, хто ганьбить когось, знеславлює; глумитель. *І цей плюгавий Шамота, цей чорнітель, обер-шельмувальник нашої літератури, який стільки шкоди їй завдав, сьогодні одержує премію за... найкращу критичну роботу* (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, с. 225).

жéвжик-кореспондéнт, ~а-~а, ч., *ірон.-зневажл.* Молодий, недосвідчений журналіст. *Ось телепередача вечірня. Цех. Робітниця, літня жінка, в темнім робочім халаті. До неї звертається жевжик-кореспондент, як водиться, на «общепонятном»...* (О. Гончар, Щоденники, 1984, т. 3, с. 35).

перéвертень-безбáтченко, ~тня-~а, ч., *зневажл.* Зрадник, батькопродавець. *В Україні в нас було нищителів завжди більше, ніж будь-де. І які вони агресивні, оці туполобі перевертні-безбатченки... Але ж і їх треба приборкувати!* (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, с. 114).

зрáдник-братопродáвець, ~а-~я, ч., *зневажл.* Той, хто зрадив рідних. *Весь хутір уже гомонить про те, що базу їхню розкрито й пограбовано і що зрадник-братопродавець не дуже й криється, за віщо йому дісталася в нагороду бочка смальцю – іудина премія окупаційних часів* (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, с. 84).

домáшненький, -а, -е, *ірон.-зневажл.* Зменш.-пестл. до домашній; свій. *Чомусь особливо багато українських шкіл позакривано в 70-х роках... Хто ж це позакривав? Із-за якого моря прийшли ці нищителі? А чи не ті вони, домашненькі, хто повиганяв українську мову з установ, із різних нарад, із пленумів ЦК та урочистих вечорів?* (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, с. 109).

держимóрдиха, -и, ж., *зневажл.* Жін. до держимórда. *Тепер Естонія – мерційно цькувати її. І виступають наші печерські держиморди та держимордихи, звичайно ж, від імені всіх українців! Сором і ганьба. І як нам після цього дивитись у вічі естонцям?..* (О. Гончар, Щоденники, 1988, т. 3, с. 213).

У словнику мови творчої особистості основну частину лексику складають слова з виразною емотивно-оцінною конотацією. Вражає кількість влучних образних висловів у творах Олеся Гончара, зокрема у його тритомних «Щоденниках» та збірці творів «Далекі вогнища» [2; 3]. Образне вживання слів, афористичні вислови, перифрази, метафоричне перенесення значення, оксюморон та інші

художньо-образні засоби письменник застосовує з метою влучного відтворення особливостей епохи тоталітарного й посттоталітарного часу. «Щоденники» письменника охоплюють значний хронологічний період (1943–1995 рр.), тому у них зосереджена лексика, яка ще не опрацьована загальномовними тлумачними словниками і якої так бракує для об'єктивного відтворення реалій життя – *сталінської імперії, епохи гулагів, войовничого безбожництва, голодомору, розгулу валуєвщини, розгулу аморальності, чорнобильського горя* тощо.

На основі «Щоденників» Олеся Гончара вводимо до реєстру Словника мови творчої особистості назви тих подій та явищ, які мали позитивний чи негативний вплив на розвиток України. Виявляємо особливу частоту вживання автором перифрастичної назви Радянського Союзу – *імперія зла: Імперія зла, а хіба ні? Після кривавого терору в Прибалтиці одразу ж спрямовано терор – цього разу економічний – проти мільйонів замордованих дефіцитами людей, проти всіх народів країни...* (О. Гончар, Щоденники, 1991, т. 3, с. 340); *І 30-кілометрова зона – це ж суцільна брехня, насправді радіація поширилась на 800 км щонайменше!.. І тут мешкають мільйони людей без ліків, без належного харчування. Справді – імперія зла, зла і брехні!* (О. Гончар, Щоденники, 1991, т. 3, с. 382); *Імперія північних хижаків взяла собі на озброєння лише ханську підступність, войовничу агресивність, звичку жити розбоєм...* (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, с. 497); *Кати самі добре знали, що винищують людей безневинних. Винищували ж тому, що перед ними була нація обдарованих, волелюбних людей і тим особливо небезпечна для сталінської імперії* (О. Гончар, Щоденники, 1994, т. 3, с. 540); *«Імперія зла» – влучно назвав її [Росію] інший президент США. І хоч є в ній чимало людських людей, правлять нею хижакі. Так було в минулому, так і зараз. Про це всі маємо пам'ятати. Про це нагадує Чечня. Відповідальність перед людством зобов'язує нас не забувати, з ким маємо справу* (О. Гончар, Щоденники, 1995, т. 3, с. 567).

З імперською політикою пов'язує Олесь Гончар існування п'ятої колони. У «Щоденниках» письменник глибоко розкриває суть цього поняття: *П'ята колона – вона існує. Раніш нашу землю иматували імперії, зараз декому хочеться, щоб ми самі розтерзали себе. В східних регіонах мільйони знедуховлених, позбавлених чуття національної гідності. І вони не винуваті, їх від коліски вчили відступництву від мови, від нації, вчили науки безликості* (О. Гончар, Щоденники, 1990, т. 3, с. 283–284); *Ситуація дуже серйозна. Користуючись політичним інфантилізмом широких мас населення (надто ж на Сході), при озлобленості людей, змучених економічною кризою, явно формується п'ята колона; вона, ця чорна колона, неодмінно порозуміється з відкритими шовіністами з колишньої КПУ, скористається сліпотою амбітної рухівської «опозиції» і зробить усе, щоб у червні повалити нинішнього Президента й змінити на імперський лад політичний курс, тобто ліквідувати незалежність України* (О. Гончар, Щоденники, 1994, т. 3, с. 521); *Невже прийде до влади потенційний відступник, холуй Москви, який візьметься зі своєю п'ятою колоною за ліквідацію української державності? Де той Демблок? Де та жалюгідна Координаційна рада? Де подівались вчорашні трибунні крикуни, «лідери нації»?* (О. Гончар, Щоденники, 1994, т. 3, с. 532).

Олесь Гончар глибоко аналізує особливості розвитку Східної України. Її відродження й гармонійне існування у складі єдиної й неподільної України письменник мислить у зв'язку з образом духовного євшан-зілля: *Відродити їх! Вдихнути в них євшан-зілля духу українського, дати відчувати біоструми гідності, честі – і вони, я певен, прокинуться, стануть людьми. Адже в них не згасла мужність* (О. Гончар, Щоденники, 1990, т. 3, с. 284); *Розбудити східні регіони! Дати мільйонам отих окрадених, оболванених в епоху тоталітаризму людей ковток свободи, урок національної гідності, дати відчувати пахощі духовного євшан-зілля, і вони прозріють, вони стануть людьми!* (О. Гончар, Щоденники, 1990, т. 3, с. 301).

Утвердження національної гідності, піднесення патріотизму – провідні ідеї щоденникових записів письменника. Кожне нове слово чи стійке сполучення слів, створені письменником у щоденниковому дискурсі, зігріті його безмежною любов'ю до України і людства. Більшість із них у новому тлумачному словникові супроводжуємо комплексом функціонально-стилістичних ознак, зокрема ремарками *переносне* та *образне*. Це індивідуально-авторське осмислення поняттєвої основи новітнього українського відродження, підґрунтям якого є вселюдські засади гуманізму:

віквіт*: **віквіт душі**, *перен.* Результат одухотвореної творчої праці та осмислення людиною краси й гармонії Божого світу. | *Образно.* *Ніщо не має значення. Ніщо, крім того, що було творчістю, виквітом душі. Та ще має значення оцей веселий голос синички, що озивається за вікном, віщує весну* (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, с. 86).

му́зика*: **му́зика життя**, *перен.* Звуки, які символізують вічність досконалого Божого світу. | *Образно.* *У Кончі цвітуть садки. Озвалися солов'ї. Знов слухаю музику життя! Який щедрий дарунок долі...* (О. Гончар, Щоденники, т. 3, с. 235).

мо́ва*: **мо́ва душі**, *перен.* Всезагальна любов; мова серця. | *Образно.* *Крім мов окремих, національних, ще є мова вселюдська – мова серця, мова душі* (О. Гончар, Щоденники, 1973, т. 2, с. 136).

по́вінь*: **по́вінь життя**, *перен.* Повносиле життя, наповнене красою. | *Образно.* *Дивної краси архітектура хмар! Тут вирує повінь життя* (О. Гончар, Щоденники, 1963, т. 1, 136).

блакіть*: **свята́ блакіть не́ба**, *уроч.* Місцеперебування Бога на небі. | *Образно.* *Чому такі гарні діти в колясках? Може, що бачать весь час над собою небо, його святу блакіть* (О. Гончар, Щоденники, 1973, т. 2, с. 156).

сфе́ра*: **голубі небесні сфе́ри**, *перен.* Небесний простір. | *Образно.* *В одну мить всі оті гори завітли б, і перевтомлені ми, піднявшись із брудних своїх окопищ, як ангели, полинули б у голубі небесні сфери, щоб там, опинившись у недосяжності, після всіх безсонних ночей нарешті виспатись на білих пуховиках хмар!* (О. Гончар, Плацдарм, 1987, с. 96).

діаде́ма*: **діаде́ма синіх хмар**, *перен.* Хмари, які за красою та способом розташування нагадують корону або вінець. | *Образно.* *А за Дніпром, над тією Переяславищиною – діадема синіх хмар з пасмами синіх дощів аж до землі* (О. Гончар, Щоденники, 1973, т. 2, с. 150).

пісня*: *найспівучіша пісня, уроч., поет.* Перифрастична назва видатного українського поета ХХ ст. П.Г. Тичини. | Образно. *Павло Тичина з його геніальною інтуїцією, чистотою й ніжністю – найспівучіша пісня нашої літератури ХХ віку* (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, с. 228).

храм*: *храм вічності, перен., уроч.* Бібліотека. | Образно. *Цей стародавній університет, що вважається світилицем науки, ця славетна бібліотека неподалік океану, що її іноді називають храмом вічності, вогнищем людської мислі, вони існували мовби самі по собі...* (О. Гончар, На землі Камоєнса, 1985, с. 225).

Поряд з утвердженням прадавніх істин, які супроводжуємо ремарками *поет., уроч.*, зі «Щоденників» Олеся Гончара постає значна кількість образних висловів з негативною конотацією. Їх позначаємо ремаркою *зневажл.*:

склеротічний*: *склеротічне царство бюрократії, перен., зневажл.* Країна у стані духовного і матеріального занепаду. || Застійні явища, спричинені бюрократичною системою. | Образно. *Не раз уже склеротичні царства бюрократії приходили на зміну молодості суспільства. Але тоді були барикади, в піднятій руці була каменюка, а зараз може бути ядерна бомба...* (О. Гончар, Щоденники, 1966, т. 1, 401).

мурло*: *ошкірене мурло тоталітаризму, перен., зневажл.* Сталінська система тоталітаризму, яка характеризується повним і жорстоким пануванням держави над усіма сторонами життя суспільства, відсутністю демократичних свобод і прав людини. | Образно. *І з присмерків хаосу, з кошмарниц азійської різанини проглядає, чигаючи, вичікуючи, налите злобою, ошкірене мурло тоталітаризму. Воно ще готове загнати свої ікла демократії в горло* (О. Гончар, Щоденники, 1990, т. 3, с. 279).

Неолексикон та система нових образних виразів Олеся Гончара стосуються вагомих мовних і суспільних проблем. За концептуальними домінантами мовотворчості письменника формуємо концептуальну картину світу, за його мовними засобами – мовну картину світу другої половини ХХ ст. [5–7]. Індивідуально-авторська мовотворчість відображає всезагальні мовні тенденції й українську ментальність.

Отже, новий тлумачний словник сучасних академічних лексикографів постає на засадах комплексного аналізу індивідуально-авторського мовотворчого процесу. У ньому представлена та частина українського лексикону, яка характеризує особливості нового українського світосприймання. Нові слова та стійкі сполучення слів відтворюють переосмислення багатьох явищ життя. Система структурних та функціонально-стилістичних позначок увиразнює емотивні й аксіологічні аспекти сучасного українського мовомислення. Новий словник є вагомим внеском в скарбницю об'єктивних знань про історію розвитку українського народу в полікультурному середовищі. Він забезпечить моделювання мовної й концептуальної картин світу, відтворить провідні ідеї українського світосприймання ХХ–ХХІ століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; відпов. ред. Є. А. Карпіловська. – К.: ТОВ «КММ», 2013. – 410 с.
2. Гончар О.Т. Далекі вогнища: Нові твори. – К.: Рад. письменник, 1987. – 287 с.
3. Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х т. – К.: Веселка, 2008. – Т. 1–3.
4. Клименко Н. Ф. Новогорецько-українські паралелі у фразеологічному полі виразників розумової діяльності // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Відп. ред. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 74–85.
5. Сніжко Н. В. Концептуальні домінанти мовосвіту Олеся Гончара // Культура слова. – вип. 88. – К., 2018. – С. 164–173.
6. Сніжко Н. В. Олесь Гончар: концептосфера «Україна і світ» // Національна ідентичність в мові і культурі: зб. наук. праць / за заг. ред. А. Г. Гудманяна, О. Г. Шостак. – К.: Талком, 2018. – С. 174–181.
7. Сніжко Н. В. Український мовосвіт XVIII–XXI століття: проблеми інтегрального лексикографічного моделювання // Система і структура східнослов'янських мов: зб. наук. праць / за ред. Ю. В. Кравцової. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. – вип. 12. – С. 73–84.
8. Українська мова в контексті сучасної славістики: Монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк; Відпов. ред. Є. А. Карпіловська. – К., 2019. – 660 с. (електронне видання).

Snizhko Natalia

Harmony of Ukrainian world perception and lexicography

The article is devoted to the actual problems of modern lexicography, the basis of which development are integral lexicographic systems, started in the department of structural and mathematical linguistics under the direction of N. F. Klymenko. The importance of systemic and structural studies for harmonious development of Ukrainian lexicography and Ukrainian worldview, compilation of new type dictionaries, modeling of linguistic and conceptual pictures of the world, comparative study of lexical composition of languages is emphasized.

Keywords: *N. F. Klymenko, systemic and structural studies, comparative lexicology, lexicography, ideographic dictionary, creative personality language dictionary, linguistic picture of the world, conceptual picture of the world.*

УДК 811.161.1-2'246.2

Світлана О. Соколова

(Київ, Україна)

Вплив середовища на мовну поведінку білінгва

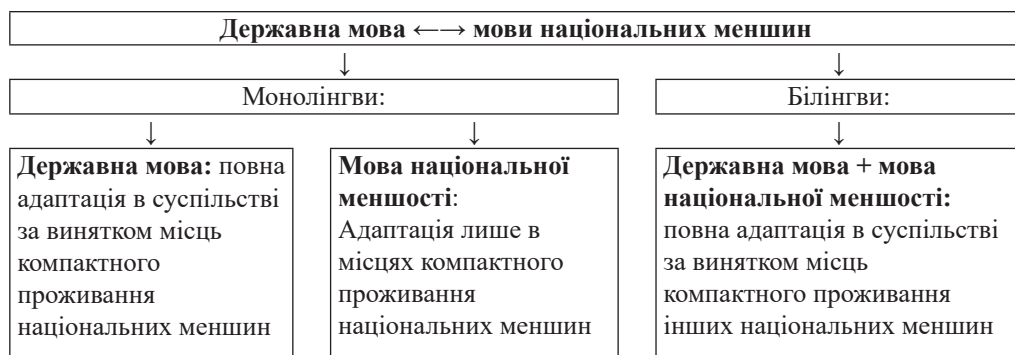
У статті схарактеризовано особливості прояву індивідуального та соціального білінгвізму в Україні з використанням даних статистично достовірного соціолінгвістичного опитування, здійсненого 2017 р. в межах міжнародного наукового проекту, які порівняно з даними опитування 2006. З'ясовано особливості мовної поведінки, які полягають у виборі мови спілкування в конкретній комунікативній ситуації як для спільноти загалом, так і для окремих груп мовців, сформованих за переважною мовою повсякденного спілкування. Встановлено, що практично всі обстежені є білінгвами, які щонайменше споживають інформацію обома мовами. Спостережено позитивну динаміку у використанні української мови за 11 років між опитуваннями в усіх обстежених сферах і в усіх групах мовців.

Ключові слова: білінгвізм, мовна поведінка, державна мова, мова повсякденного спілкування, українськомовні, російськомовні.

Білінгвізм як здатність спілкуватися більш ніж однією мовою відомий людству з давніх часів, він може бути притаманний як окремій особі, так і певним спільнотам. З того часу, як У. Вайнрайх запровадив цей термін і дав його визначення як практики паралельного використання двох мов [3, с. 22], поняття неодноразово зазнавало наукового опису як у теоретичному, так і в практичному плані [1; 2; 7, с. 31 – 32; 11, с. 88]. В умовах України, коли взаємодія мов і розподіл функцій між ними нерідко стають предметом політичних спекуляцій і маніпуляцій, дуже важливо, з одного боку, чітко визначити основні поняття, пов'язані з білінгвізмом, а з іншого – об'єктивно проаналізувати факти із залученням статистично достовірних даних. Щодо білінгвізму в Україні найчастіше випадково або навмисно сплутують факти, які стосуються білінгвізму індивідуального як властивості особистості, що проявляється в її спілкуванні з монолінгвами та іншими білінгвами

[13, с. 11], та соціального, який апелює до співіснування в суспільстві двох або більше мов, що їх використовують індивіди або групи, і не завжди передбачає, що всі члени суспільства білінгвальні [12, с. 16]. Тоді під гаслом захисту соціального білінгвізму нерідко проповідують право (чи навіть обов'язок) для українськомовних бути білінгвами, а для російськомовних – використовувати в усіх сферах російську мову, тобто фактично бути монолінгвами.

Коли в суспільстві членами білінгвальної пари є державна мова і мова (мови) національних меншин (див. рис. 1), білінгви (міноритарно-мажоритарні і мажоритарно-міноритарні) перебувають у кращому становищі порівняно з монолінгвами, оскільки можуть спілкуватися як із більшістю, так і з меншістю в суспільстві. Монолінгви зі знанням державної мови адаптовані в суспільстві загалом, але обмежені в спілкуванні з меншістю, монолінгви зі знанням лише міноритарної мови можуть комунікувати лише в своїй мініспільноті.

Рис. 1. Володіння державною мовою і мовами національних меншин

В Україні від 1989 р. державною є українська мова [4], тож вона за визначенням має бути мажоритарною, якою як другою володіють представники національних меншин, та рідною і повнофункціональною для етнічних українців. Утім, реальна ситуація не така однозначна, оскільки насправді функціонування української мови в окремих регіонах наближається до рівня міноритарної [9; 10]. Процеси русифікації, які відповідали мовній політиці тоталітарної держави, достатньо описані в науковій літературі [5], але їхня інерційна дія відчувається й зараз, після проголошення української мови державною. Українській мові доводиться відвойовувати свої позиції в комунікативно потужнішій і близькоспорідненій російській (див. рис. 2), яка, з одного боку, тривалий час фактично була «першою державною» (офіційно – «мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР») і навіть єдиною державною (у Російській імперії), а з іншого – досі має підтримку як усередині країни (з боку певних політичних сил і частини електорату), так і зовні – завдяки активному просуванню ідеї «русского мира» з боку Російської держави.

Рис. 2. Трансформація мовної структури українського суспільства

Саме тому дуже важливо визначити механізм процесів, що відбуваються зараз, зокрема ретельно простежити рух від масової диглосії українців з обмеженням функцій української мови через повноцінний білінгвізм до функціонального переважання української. Крім соціальних, є й психологічні причини, які ускладнюють процеси зміни статусних відношень в Україні, а саме: російськомовні звички до того, що монолінгвізм не створює їм незручностей в соціалізації, а навіть мінімальне знання української внаслідок достатньої близькості мовних систем забезпечує адекватне спілкування з українськомовними; українськомовні здебільшого насправді двомовні, тому за необхідності можуть переходити на російську, багато хто з них за звичкою не бачить у цьому проблеми [8].

За даними масового опитування¹, 49 % українців визнали себе білінгвами, 45 % не визнали, 6 % утрималися від відповіді. Повною мірою збалансований (координативний, симетричний) індивідуальний білінгвізм – це більшою мірою теоретична абстракція, аніж реальна характеристика мовця, оскільки абсолютно однакове володіння двома або більше мовами трапляється досить рідко і зазвичай супроводжується розподілом функціонального навантаження між мовами (мікро-/макросоціум, родина / робота, різні покоління та ін.). В українському суспільстві функціональне розмежування мов стосується як індивідуального, так і соціального білінгвізму. Крім того, теоретичний розподіл мовців за типами білінгвізму (координативний / субординативний) не завжди може бути легко здійснений практично – як стосовно окремої особи, так і стосовно певної спільноти. Самооцінка інформантів, наприклад, під час анкетування, може бути досить суб'єктивною і не збігатися з реальним станом речей, відображаючи радше мовні преференції та

¹ Загалом опитано 2007 респондентів, представлено всі області України, об'єднані в 5 регіонів, різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів. Детальніше параметри опитування подано у статті [10]. Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трilaterального проекту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Bi- та мультілінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етнолінгвістичні конфлікти і контактні ситуації в пострадянських Україні та Росії) AZ № 90217. Проект виконували при Гісенському університеті ім. Юстуса Лібіга, Національній Академії наук України та Казанському (Приволзькому) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016 – 2019 рр.

мовні настанови, аніж мовну компетенцію. Для об'єктивного оцінювання мовної компетенції необхідне індивідуальне спостереження за мовцем у різних комунікативних ситуаціях. Проте за пасивного спостереження неможливо дати кількісну оцінку явища, оскільки спостереження складно типізувати, тому під час опитування усе ж доводиться покладатися на самооцінку інформантів. Найважче під час анкетування оцінити реальний тип двомовності респондента, але якщо він сам вказує на те, що надає перевагу одній з мов, то його досить впевнено можна зарахувати до субординативних білінгвів. Мовну поведінку зазвичай визначають не лише власні преференції індивіда, вона великою мірою залежить від оточення.

Ситуація з функціонуванням мов в Україні динамічна, змінюється й ставлення мовців до неї. Опитування дало змогу отримати конкретні дані стосовно розподілу функціонального навантаження між мовами, мовних уподобань і мовної поведінки громадян на певному часовому зрізі, а подібність методики до тієї, яку було використано 11-ма роками раніше [6], уможливило порівняння результатів.

Одне із запитань анкети передбачало самооцінку респондентів за мовою повсякденного спілкування. На українську вказали близько 46 %, на російську – близько 33 %, 21 % зазначив, що спілкується обома мовами рівною мірою. В опитуванні 2006 р. відповіді були розподілені інакше: українська мова – 35 % (ще 3 % вказали, що у повсякденні спілкуються суржи́ком), російська – 40 %, обидві – 20 %.

Відповіді тих самих респондентів на запитання щодо мови спілкування у конкретних ситуаціях засвідчили, що більшість з них обирає мову залежно від обставин спілкування, нерідко поступаючись власними мовними преференціями. Далі проаналізовано відповіді респондентів на комплекс запитань, об'єднаних формулюванням (*Якою мовою...?*) із запропонованими варіантами відповідей: *переважно українською, українською і російською, переважно російською*. Усього в анкеті представлено 27 ситуацій, щодо кожної респондент мав відповісти окремо. Відповіді проаналізовано для всього масиву даних і для кожної групи мовців (групи виокремлено за переважною мовою повсякденного спілкування). Дані порівнювали з даними опитування 2006 р.

До першого блоку зараховано запитання, які стосуються **сфери приватного спілкування і мови освіти** (табл. 1). Саме тут інформанти найбільшою мірою реалізують власні мовні преференції.

Частота використання української мови в цій сфері варіює від 41 % (із друзями) до понад 55 % (середня освіта), решта відповідей розподілені між опціями «обома мовами» і «переважно російською» або більш-менш симетрично (мова бабусь/дідусів, спілкування з друзями), або з істотним переважанням двомовності (побажання для дітей – понад третина проти трохи більше 10 % російської мови), або з незначним переважанням російської мови (мова батьків, домашнє спілкування). У попередньому опитуванні використання української мови варіювало від 1/3 (спілкування з друзями, побажання для дітей) до близько 40 %. Найбільший показник використання російської мови в 2017 р. – для запитання про мову власної середньої освіти (близько 1/3), щоправда, так само і для української (55 %). Динаміка використання української мови в сфері освіти – 15 %, у сфері побажань для дітей

вона ще вища – 16 – 17 %, зворотна динаміка стосовно бажаності російської мови – 11 – 14 %. У сімейному спілкуванні акцент змістився з переважання російської мови (41 % у 2006 р. проти 38 % української) на переважання української (46 % у 2017 р. проти 31 % російської). Змінилися й дані про переважну мову середньої освіти (2006 р. російська 42 %, 2017 р. українська 55 %).

Таблиця 1. **Зміна параметрів приватного спілкування і освіти
(2017 і 2006 рр., %)**

Якою мовою:	Рік опитування	Переважно українською	Українською і російською	Переважно російською
між собою звичайно спілкуються/ спілкувалися Ваші бабусі і дідусі?	2017	52	22	24
	2006	41	19	32
між собою звичайно спілкуються/ спілкувалися Ваші батьки?	2017	49	22	28
	2006	38	20	36
Ви звичайно спілкуєтесь вдома з родиною?	2017	46	21	31
	2006	38	16	41
Ви одержали середню освіту?	2017	55	11	33
	2006	40	16	42
Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?	2017	51	32	11
	2006	35	36	25
Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) говорили?	2017	49	37	12
	2006	32	43	23
Ви звичайно спілкуєтесь із друзями?	2017	41	27	31
	2006	33	25	38

На *ситуаційний вибір мови спілкування* найбільше впливає мова співрозмовника (табл. 2), цей чинник спрацьовує в 63 % випадків спілкування з українськомовними і майже в 48 % – з російськомовними.

Дотримуються власного мовного коду і спілкуються за принципом «кожен своєю мовою» майже 29 % у розмові з російськомовними и 17 % – з українськомовними. Близько 1/5 вагаються, обираючи мову в обох змодельованих ситуаціях. Порівняно з 2006 р. на 14 % збільшилася готовність переходити на українську і на 5 % – на російську, відповідно зменшилися показники мовної стійкості за збереження частоти відповіді «українською і російською». Найвищий відсоток ініціювання спілкування українською мовою – у державних установах (52 %), це навіть більше показника власного повсякденного спілкування, ймовірно, за рахунок тих, хто зазвичай спілкується обома мовами, водночас відсоток тих, хто спілкується в держустановах російською (26 %) нижче відсотка російськомовних у

побуті (2006 р. ці цифри практично збігалися). Це означає, що перебування в державній установі спонукає до спілкування українською мовою, щоправда, чиновники не завжди виправдовують очікування як українсько-, так і російськомовних громадян, і кількість відповідей чиновників обома мовами перевищує кількість аналогічних звернень на понад 8 %. Продавці в магазинах теж далеко не завжди використовують мову покупців. Практично не впливає на мову спілкування вік незнайомого співрозмовника.

Таблиця 2. Мовні особливості спілкування поза приватною сферою (2017 р., %)

Якою мовою:	Переважно українською	Українською і російською	Переважно російською
Ви звичайно говорите в присутності українськомовних?	63	18	17
Ви звичайно говорите в присутності російськомовних?	29	23	48
Ви звичайно спілкуєтесь на роботі (у навчальному закладі)?	41	25	27
Ви звичайно звертаєтесь до продавців у магазинах?	45	21	34
- і Вам звичайно відповідають?	36	34	29
Ви звичайно звертаєтесь до чиновників у державних установах?	52	19	26
- і Вам звичайно відповідають?	49	27	21

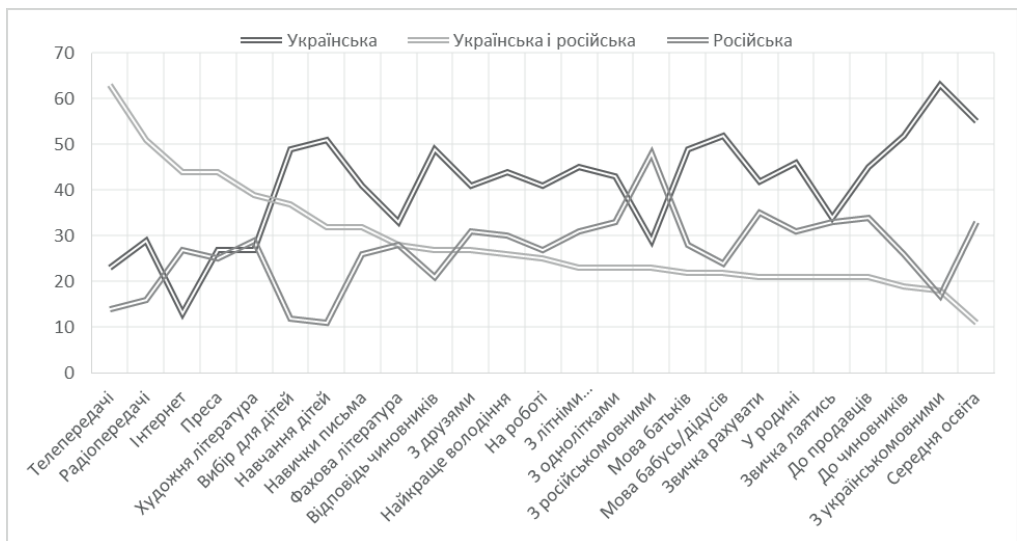
В інформаційній сфері (табл. 3) спостерігаємо найвищий показник двомовності (40 – 60 %, порівняно з 2006 р. він навіть дещо збільшився), крім читання фахової літератури, де дані розподілені між трьома опціями приблизно пропорційно.

Окрім двомовності, у сфері телебачення і радіо респонденти частіше обирають українськомовний контент, аніж російськомовний, і ситуація суттєво змінилася порівняно з 2006 р. на користь української мови. Художню літературу і пресу двома мовами читають близько 40 %, решта майже порівну обирають одну з мов. 2006 р. близько 40 % читали переважно російською мовою художню і фахову літературу, які понад третина тепер читає переважно українською. Найнижчий рівень використання української мови для пошуку матеріалів в Інтернеті (близько 13 %), 44 % використовують обидві мови і понад третина – лише російську, що зумовлено недостатнім розвитком українського сегменту Інтернету, близько 16 % взагалі не відповіли на це запитання.

Таблиця 3. Використання мов для отримання інформації (2006 і 2017 рр., %)

Джерело інформації	Рік опитування	Переважно українською	Українською і російською	Переважно російською
Фахова література	2017	33	28	28
	2006	23	25	41
Художня література	2017	27	39	29
	2006	17	37	40
Радіопередачі	2017	29	51	16
	2006	23	43	30
Телепередачі	2017	23	63	14
	2006	18	54	27

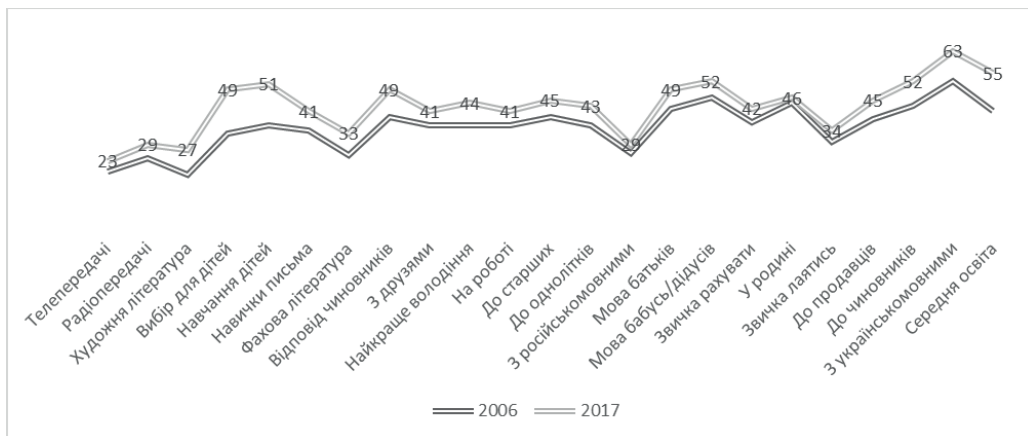
Загальний графік (Рис. 3), на якому *сфери вживання мов розташовані за принципом зменшення ступеня двомовності*, свідчить, що найвищий ступінь двомовності – в інформаційній сфері, найнижчий – в освіті.

Рис. 3. Графічне зображення використання мов залежно від ситуації (одномірний розподіл – 2017, %).

Найбільша кількість показників – у межах 20 – 40 %. Зменшення ступеня двомовності супроводжується нерівномірним збільшенням використання однієї з мов – в одних випадках збільшується реальне використання української (чи прагнення її використовувати – залежно від формулювання запитання), в інших – російської, тому криві, які відповідають певній мові, періодично зближуються (і навіть перетинаються), демонструючи однакові або близькі показники (будь-яке читання, звичка сваритися, навички рахування), розташовані майже паралельно зі стабільним переважанням української мови на 10 – 15 % (теле- і радіопередачі,

спілкування з друзями і на роботі, будь-яке ініціювання спілкування, більшість навичок); в окремих сферах українська мова переважає суттєво (побажання для дітей, спілкування в держустановах і з українськомовними, спілкування попередніх поколінь, власна середня освіта); російська мова переважає лише в Інтернеті і під час спілкування з російськомовними.

За 11 років між опитуваннями *загальні закономірності використання української мови* в різних сферах загалом збереглися (Рис. 4), але загалом показники збільшилися приблизно на 4 – 7 %. Помітно суттєвіше зростання бажаності української мови для дітей (на понад 15 %), використання для спілкування з чиновниками та українськомовними (на близько 10 %), але практично не змінився показник спілкування з російськомовними (мовна стійкість) і деякі навички.

Рис. 4. Динаміка українськомовного спілкування (одномірний розподіл, 2006 і 2017 рр., %).

Для російськомовного спілкування показники варіюють від 11 % до третини. Найрідше інформанти обирали виключно російську мову в таких сферах, як теле- та радіопередачі, навчання і спілкування дітей, спілкування з українськомовними і чиновниками. Російську мову найчастіше обирали для побутового спілкування, читання, спілкування з російськомовними. 2006 р. розподіл частоти вживання російської мови за сферами мав приблизно таку саму конфігурацію, але цифри були на 8 – 12 % вищими. Найменшою мірою змінилася частота спілкування російською мовою з російськомовними (зменшилася лише на 6 %), найбільшою – перегляду теле- (на 13 %) та прослуховування радіопередач (на 14 %), зменшилася частота переважання навичок письма російською мовою над українською (на 14 %) та навчання дітей виключно російською мовою (теж на 14 %).

Звісно, мовна поведінка великою мірою залежить від власних мовних пререференцій людини, тому цікаво порівняти, як відповідають на ті самі запитання мовці, які самі себе визначили як таких, що послуговуються переважно українською, переважно російською або рівною мірою обома мовами.

Опитані українськомовні практично стовідсотково відчують себе українцями і називають рідною українську мову [8]. Вони спілкуються українською в

особистій і офіційній сферах, ініціюють спілкування українською тощо, проте в культурно-інформаційній сфері їм нерідко доводиться вдаватися до двомовності (40 – 60 %, майже на рівні спільноти загалом). Те, що понад 80 % українськомовних при цьому вважають, що мовна ситуація відповідає їхнім культурно-інформаційним потребам, свідчить, по-перше, що всі вони – українсько-російські білінгви, здатні сприймати інформацію російською мовою, а по-друге – що багато хто з них не бачить великої проблеми у своєму вимушеному білінгвізмі (точніше диглосії), оскільки має доступ зокрема й до українськомовного культурного продукту і не обмежений у приватному спілкуванні й освіті рідною мовою. Можна припустити, що така позиція великою мірою зумовлена звичкою до практики диглосії в минулому, коли російська мова була престижнішою, повнофункційною, з нею пов'язували перспективи кар'єрного зростання в багатьох сферах і можливість виходу на загальнодержавний рівень, внаслідок чого переважав саме українсько-російський білінгвізм. Тому багато українськомовних сприймають позитивну динаміку функціонування української мови як реальну можливість задоволення власних культурно-інформаційних потреб.

Серед *респондентів, які зарахували себе до російськомовних* у повсякденному спілкуванні, 71 % вважають себе українцями за національністю, 24 % – росіянами, 21 % назвали рідною мовою українську, 49 % – російську і 29 % вважають рідними дві мови. Російську мову вони справді використовують у більшості сфер, незважаючи на те, що майже 20 % вчилися українською і, за їхнім власним твердженням, однаково володіють обома мовами. 24 % розмовляють українською з українськомовними, ще 27 % – обома мовами, майже половина хоче двомовності для дітей, а дехто навіть і того, щоб діти вчилися (19 %) і спілкувалися (15 %) лише українською. Найактивніша сфера поширення двомовності для них – також культурно-інформаційна, але вони менше задоволені ситуацією порівняно з українськомовними. Ймовірно, це також зумовлено історичним досвідом, а саме – підсвідомим бажанням залишатися одномовними або асиметричними білінгвами з мінімальною потребою в українській мові (супротив російсько-українській двомовності), оскільки реальні дані щодо споживання ними двомовного інформаційного продукту суттєво не відрізняються від відповідних даних для українськомовних. Отже, певною перешкодою на шляху перерозподілу суспільних функцій між українською і російською мовами на користь української є інертність мовної поведінки громадян-білінгвів з домінантними як російською, так і українською мовами.

Серед *«двомовних» за власним визначенням* найбільша кількість тих, хто не зміг однозначно визначитись з рідною мовою – 34 %, 58 % вважають рідною українську, 5 % – російську мову. Близько $\frac{3}{4}$ високо оцінили свою компетенцію в українській і стільки ж у російській мовах, однак це не означає, що в кожного інформанта знання мов на однаковому рівні. Представники цієї групи найбільш лабільні у ситуаційному виборі мови спілкування, їхні показники двомовного спілкування значно перевищують середні, передусім у спілкуванні з друзями і на роботі, у разі ініціюванні ними спілкування тощо.

Отже, самооцінка інформантів за мовою повсякденного спілкування переважно підтверджується даними про використання ними мов у різних комунікативних ситуаціях. Ситуаційне варіювання виявляємо як на рівні усього масиву даних, так і для кожного типу мовної поведінки окремо. Рівень двомовності у більшості сфер становить на загал 16 – 25 %, для отримання інформації зростає до 40 – 50 %, в освіті він найнижчий, а в побажаннях для дітей – понад третина; дані щодо білінгвізму за 11 років змінилися несуттєво.

Спостережено загальну позитивну динаміку у використанні української мови (зростання на 10 – 15 %), найпомітнішу через побажання для дітей, у спілкуванні з чиновниками, з українськомовними, в освіті. У цих самих сферах зменшилося використання російської мови, у більшості ситуацій воно сягає близько 30 %, найактивніше – у спілкуванні з російськомовними (48 %).

Українськомовні намагаються в більшості ситуацій залишатися в зоні власного комфорту і переходять на російську або вдаються до двомовності переважно в інформаційній сфері або спілкуючись з російськомовними. Російськомовні стабільно використовують російську в повсякденному спілкуванні (у родині, на роботі, в магазині, на вулиці, з друзями), частково для отримання інформації, проте лише близько 30 % з них пов'язують виключно з російською мовою майбутнє своїх дітей, а половина самі повністю або частково переходять на українську мову, спілкуючись з українськомовними, незважаючи на те, що понад 75 % з них навчалися російською мовою. Білінгвізм «двомовних» має яскраво виражену ситуаційну конфігурацію; лише 60 % з них справді тяжіють до координативного білінгвізму і стабільно використовують обидві мови в повсякденному спілкуванні, решта приблизно порівну надає перевагу одній з мов; третина пов'язує майбутнє своїх дітей лише з українською мовою (ймовірно, зокрема й тому, що самі походять з українськомовних родин).

Усі наведені кількісні дані мають цінність як орієнтовні і мають бути перевірені шляхом безпосереднього спостереження за мовною практикою, особливо це стосується відповідей «українською і російською мовами», оскільки тут не відображено баланс у використанні мов. Також вкрай необхідні локальні соціолінгвістичні дослідження в кожному з регіонів України, оскільки мовна поведінка великою мірою залежить не лише від власних настанов мовця, але й від середовища, в якому він здійснює свою мовну діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Львів, 2007. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com> (доступ 09.03.2017).
2. Брицин В.М. Двомовність // *Енциклопедія Українська мова*. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. К: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 136.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. – Киев: Вища школа, 1979. – 263 с.

4. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (доступ: 1.09.2017).
5. Масенко Л. (ред.). Українська мова у XX сторіччі: історія лінгводидактики. – К.: Вид-ва «КМ Академія», 2005. – 399 с.
6. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К.: Вид-ва «Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.
7. Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред.: докт. филол. наук В. Ю. Михальченко. – М., 2006. – 312 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.iling-ran.ru/library/sociolingva/slovar/sociolinguistics_dictionary.pdf (доступ: 1.09.2017).
8. Соколова С. Мовна поведінка українськомовних українців: ситуаційні особливості // На сторожі слова: збірник наукових праць на пошану професора Василя Грещука. Івано-Франківськ: Прикарпатський НУ, 2019. – С. 353 – 365.
9. Соколова С. Українська мова як державна: теорія і практика // IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. Збірник наукових статей / Гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2018. – С. 131 – 145.
10. Соколова С., Залізняк Г. Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики // Українська мова. – № 2. – 2018. – С. 3 – 19.
11. Язык и общество. Энциклопедия. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2016. – 872 с.
12. Blanc, M. H. A. Bilingualism, Societal // Concise Encyclopedia of Sociolinguistics / Ed. Rajend Mesthrie, University of Cape Town, South Africa, Consulting Editor R.E. Asher, 2001. P. 16 – 22.
13. Grosjean, F. Bilingualism, Individual // Concise Encyclopedia of Sociolinguistics / Ed. Rajend Mesthrie, University of Cape Town, South Africa, Consulting Editor R.E. Asher, 2001. P. 10 – 16.

Sokolova Svitlana

The impact of environment on the linguistic behavior of bilingual's

The article under consideration describes the features of individual and social bilingualism in Ukraine, using statistically reliable data from a sociolinguistic survey, which was held in 2017 within the international research project that compared to the survey in 2006. The peculiarities of linguistic behavior were found out, the main point of which were to choose the language of communication in a particular communicative situation, for the community in general and for specific groups of speakers, formed by predominant language of everyday communication. It turned out that almost all the participants who took place in the survey were bilinguals, who at least consume information in both languages. Positive dynamics in the use of Ukrainian language over 11 years is observed between surveys in all spheres, investigated as well as in all groups of speakers.

Keywords: *bilingualism, linguistic behavior, state language, everyday language, Ukrainian speaking, Russian speaking*

УДК 811.161.2'33

Василь Ф. Старко

(Львів, Україна)

Розв'язання комп'ютернолінгвістичних завдань засобами гурту r2u

---

У статті показано, як вільнодоступними засобами, що їх розробив гурт r2u, можна розв'язувати різні дослідницькі завдання щодо української мови: реалізація повнотекстового пошуку; лематизація та граматичне тегування текстів, зокрема з метою створення корпусів; контроль і оцінювання якості тексту; дослідження частотних характеристик текстів; виявлення й вивчення нових слів у мові. Описано роботу цих засобів, наведено приклади їх успішного застосування, вказано на можливі шляхи розвитку й вдосконалення.

Ключові слова: комп'ютерна лінгвістика, автоматичне опрацювання природної мови, корпус, електронний словник, r2u, BECUM, LanguageTool.

Розроблення засобів у галузі комп'ютерної лінгвістики залишається гостроактуальним для української мови [5], [6]. Гурт r2u працює в галузі комп'ютерної лінгвістики для української мови з 2007 року [11] й розвиває такі ресурси й засоби: словникові вебсайти r2u.org.ua й e2u.org.ua, Великий електронний словник української мови (BECUM) [3], [4], засіб перевіряння орфографії, граматики й стилю «Правописник LanguageTool» [9] та Браунський український корпус (БРУК) [2], [13]. У процесі роботи створено низку допоміжних засобів, що виявилися корисними для різних комп'ютернолінгвістичних застосувань. В статті розглянуто функціонал й використання таких утиліт.

Перш ніж перейти до викладу матеріалу, ми хотіли б засвідчити свій глибокий інтелектуальний і просто людський борг перед Ніною Федорівною Клименко. Фундаментальний «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» [8] за її редакцією став настільною книгою учасників гурту r2u, які розробляють BECUM, а докладний аналіз процесів і моделей утворення нової лексики

у монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» [7], а також у словнику нової лексики [1], допоміг вдосконалити засіб «Правописник».

Описані нижче утиліти постали під час роботи над ВЕСУМ-ом і «Правописником», і для розуміння специфіки утиліт важливо усвідомлювати суть цих засобів. В основі своєї ВЕСУМ – це словник словозміни української мови для комп'ютерного застосування. Його будову докладніше розглянуто деінде [10], тому тут ми обмежимося короткою характеристикою.

Словник удоступнено для використання в машиночитній формі [4], а через вебінтерфейс [3] можна побачити парадигми до заданої лема або ж знайти всі парадигми, в яких трапляється шукана словоформа. Сам словник складається зі списків лем із кодами словозміни, за якими генеруються всі словоформи до кожної лема. Наприклад, лема *структура* має код /n10.p1, за яким генеруються всі форми однини як для іменника першої відміни (ключ n10) і відповідні форми множини (ключ p1). Набір супутніх програмових засобів дає змогу згенерувати всі словоформи до всіх лем у словнику [4]). На виході користувач отримує кілька файлів: 1) словник у візуальному форматі для перегляду й аналізу, наприклад,

```
структура noun:inanim:f:v_naz
структури noun:inanim:f:v_rod
структурі noun:inanim:f:v_dav
структуру noun:inanim:f:v_zna
структурою noun:inanim:f:v_oru
...
```

2) словник у табличному форматі (словоформа / лема / граматичні ознаки) для використання в програмному забезпеченні:

```
структура структура noun:inanim:f:v_naz
структури структура noun:inanim:f:v_rod
структурі структура noun:inanim:f:v_dav
структуру структура noun:inanim:f:v_zna
структурою структура noun:inanim:f:v_oru
...
```

3) список усіх згенерованих словоформ; 4) список усіх словоформ, правильних з погляду правопису; 5) список усіх лем словника. До кожної словоформи ставиться у відповідність лема та набір граматичних ознак. У повищому прикладі це іменник (noun), неістота (inanim), жіночий рід (f) та відмінки: називний (v_naz), родовий (v_rod) тощо. Окрім цього, у словнику подано додаткові теги, які не є суто граматичними, приміром, slang (сленгізм), rare (рідковживане слово) тощо (див. повний тегсет словника [14]).

ВЕСУМ вміщує також nereкомендовані слова (покручі) з варіантами заміни, наприклад,

адаптуючий /adj :&adjp:actv:imperf #> що адаптує | адаптувальний | адаптаційний | пристосувальний,

де після символу #> подано варіанти заміни для лема *адаптуючий*. Загалом словник містить понад 7 тисяч лем із варіантами заміни.

ВЕСУМ працює в напрямку не лише генерування, а й розпізнавання. З табличного формату словника (пункт 2 вище) генерується словник у форматі *morfologik*, що використовується в «Правописнику». У цьому форматі закодовано послідовності *словоформа/лема/теги*, за якими відбувається розпізнавання слів у тексті. Приміром, якщо в тексті трапиться словоформа *структурою*, то їй буде поставлено у відповідність лему *структура* й набір граматичних тегів *poun:inanim:f:v_oru*. Розпізнавання проводиться на основі скінчених автоматів (англ. *finite-state automata*) з використанням спеціального компактного формату зберігання даних, що забезпечує високу швидкодію. Чимало слів, не внесених до ВЕСУМ-а, як-от лексем із частотними формантами на кшталт *бізнес-*, *веб-* тощо, розпізнає модуль динамічного тегування. У поточній версії 4.6.1 ВЕСУМ налічує понад 386 тис. лем, із яких генерується понад 5 млн словоформ. Члени гурту g2u постійно поповнюють реєстр, додаючи слова, що з'явилися недавно, а також лексеми, що давно побутують у мові, однак із якихось причин не зафіксовані в орфографічних і тлумачних словниках.

ВЕСУМ є осердям українського модуля перевіряння орфографії, граматики й стилю «Правописник» [9] на платформі *languagetool.org*, який містить понад 650 правил різних типів: орфографічні, граматичні, стилістичні й пунктуаційні помилки, мовні покручі, логічні хиби. Низку складних правил, як-от узгодження іменника й залежного від нього прикметника в роді, числі й відмінку, зреалізовано мовою Java. Однак перш ніж спрацювувать будь-які з цих правил, «Правописник» розпізнає слова в тексті, зводить їх до лем і присвоює їм ланцюжки граматичних ознак. «Правописник» спирається на чинний правопис і враховує оновлення 2019 року.

Працюючи над описаними вище засобами, провідний програміст гурту g2u А. Рисін розробив низку утиліт, що можуть здобутися на значно ширше використання й уже були успішно застосовані в низці масштабних проєктів. Усі утиліти, які ми поділяємо на основні та допоміжні і які розміщені в окремій частині репозиторію гурту [16], почергово розглянуто нижче.

1.1. Утиліта розбиття тексту *TokenizeText*. Синтаксис команди: *groovy TokenizeText.groovy -w -u -i <input_file> -o <output_file>*. Утиліта аналізує текст і записує результат у виходовий файл з такими опціями: розбиває текст на речення (ключ -s), на токени (ключ -w, всі токени, тобто словоформи й пунктуаційні знаки, розділено вертикальними рисками), на слова (ключ -u). Приклад речення і його токенизації з ключами -u та -w: *Розгляньмо задачу, яку складно розв'язати іншими методами*.

-u: Розгляньмо задачу яку складно розв'язати іншими методами

-w: Розгляньмо| задачу|,| яку| |складно| |розв'язати| |іншими| |методами|.|\n|

1.2. Утиліта лематизації тексту *LemmatizeText*. Синтаксис команди: *groovy LemmatizeText.groovy -w -u -i <input_file> -o <output_file>*. Утиліта аналізує текст, розбиває його на токени, ставить у відповідність кожному (відомому) слову лему й записує пролематизований текст у виходовий файл. Ключ -f дає змогу зберігати тільки першу лему з кількох омонімічних, а решту відкидати. В майбутньому планується залишати тільки найчастотнішу з омонімічних лем. Приклад: *Тема*

трудової еміграції у сприйнятті широкого загалу пов'язана з міфами та стереотипами. Пролематизоване речення: тема трудовий еміграція у сприйняття широкий загал пов'язаний з міф та стереотип.

1.3. Утиліта аналізу тексту TagText. Синтаксис команди: `groovy TagText.groovy -i <input_file> -o <output_file>`. Утиліта аналізує текст, розбиває його на речення й лексеми, проставляє теги до лексем, проводить зняття омонімії (наразі найпростішої). Низка ключів дають змогу керувати виходом: `-f` лишає тільки першу лему (за абеткою); `-l` видає одну лексему на рядок у формат `txt`; `-x` дає вивід у форматі `xml`; `-s` створює файл зі статистикою омонімії; `-u` створює файл зі статистикою невідомих слів; `-w` створює файл із частотами словоформ; `-z` створює файл із частотами лем. Приклад із ключем `-l`: на вхід даємо файл із реченням *Для досягнення поставленої мети необхідна тісна співпраця*. й на виході отримуємо:

```
<S>
Для[для/prep]
досягнення[досягнення/noun:inanim:n:v_naz,досягнення/noun:inanim:n:v_rod,досягнення/noun:inanim:n:v_zna,досягнення/noun:inanim:p:v_naz,досягнення/noun:inanim:p:v_zna]
поставленої[поставлений/adj:f:v_rod:&adjp:pasv:perf]
мети[мета/noun:inanim:f:v_rod,мета/noun:inanim:p:v_naz,мета/noun:inanim:p:v_zna]
необхідна[необхідний/adj:f:v_kly:compb,необхідний/adj:f:v_naz:compb]
тісна[тісний/adj:f:v_kly:compb,тісний/adj:f:v_naz:compb]
співпраця[співпраця/noun:inanim:f:v_naz]
.[</S>]
<P/>
```

2.1. Допоміжна утиліта конвертації в текст ExtractText. Синтаксис команди: `ExtractText.groovy [<src_dir> [<txt_dir>]]` (типово: `pdf/` та `txt/`). Утиліта видобуває тексти з різних форматів (`pdf`, `djvu`, `fb2`, `epub`, `doc`, `dox`, `rtf`) у теці `<src_dir>` і зберігає їх у директорію `<txt_dir>`, а також відсіює файли, в яких визначено два стовпчики в теку `<txt_dir>/multicol/`.

2.2. Допоміжна утиліта очищення тексту CleanText. Синтаксис команди: `CleanText.groovy [<txt_dir>] {-wc <min_word_limit>}`. Утиліта зчитує всі файли `.txt` у вказаній директорії, відбирає файли з українським текстом (можна виставити мінімальну кількість українських слів у тексті, наразі встановлено 80) і зберігає їх у теку `<txt_dir>/good/`. Важливо, що перед цим утиліта виправляє типові проблеми, як-от некоректні кодування, мішанину латиниці й кирилиці, нетипові апострофи (мінєє на прямий `), а також вилучає м'які дефіси та об'єднує слова, розірвані між рядками, використовуючи для цього словник словозміни.

2.3. Допоміжна утиліта оцінювання якості тексту EvaluateText. Синтаксис команди: `EvaluateText [<txt_dir>]`. Утиліта зчитує всі файли `.txt` у вказаній теці, генерує файли `*.err.txt` для кожного з описом помилок, що їх виявляє «Правописник» (деякі правила при цьому вимкнено), а також генерує файл `<txt_dir>/err/ratings.txt` зі статистикою й рейтингом для кожного файлу. Нижче наведено частину таблиці із `ratings.txt` для законодавчих текстів:

Коефі- цієнт, %	Помилки всього	Унікальних помилки	Слів всього	Назва файлу
10.08	85	38	788	law_2011-07-22_357-2010-п.txt
0.22	21	19	9427	law_2012-07-17_270-2009-п.txt
0.14	3	2	2143	law_2016-06-08_373-2016-п.txt

Таблиця 1. Статистика помилок і рейтинг текстів.

У таблиці подано назву кожного файлу, кількість слів у ньому, загальну кількість помилок, кількість унікальних (не повторених) помилок і рейтинговий коефіцієнт, який визначається відношенням показників другого стовпчика до кількості слів у тексті. За коефіцієнтами можна швидко вибрати найякісніші тексти з найменшою кількістю помилок. За допомогою цієї утиліти ми змогли в напів-автоматичному режимі швидко й ефективно відібрати тексти з найменшою кількістю помилок для корпусу БрУК. Цей засіб можна застосувати для вивчення й порівняння якості текстів у різних ЗМІ, якості редагування перекладів тощо. Дві інші допоміжні утиліти (конвертації та очищення тексту) будуть незамінними для кожного дослідника, який прагне створити українськомовний текстовий масив із різного роду джерел для своїх цілей, адже вони автоматизують великий обсяг рутинних операцій.

Що стосується основних утиліт, то токенизатор і лематизатор дають змогу перетворити український текст у форму, придатну, зокрема, для побудови векторів слів. За допомогою саме цих засобів гурт lang-uk створив і виклав для звантаження векторні представлення (англ. word embeddings) українських слів на матеріалі великого корпусу (665 млн токенів) та кількох підкорпусів [17].

Тегувальник (утиліта TagText) дає змогу реалізувати повнотекстовий пошук за заданою лемою, що підтверджено його застосуванням до великих масивів даних. Розробки гурту g2u лягли в основу реалізації повнотекстового пошуку в українській Вікіпедії: 2017 року на основі ВЕСУМ-а у форматі morfologik (з дещо оптимізованим і зміненим наповненням) створено український модуль в пошуковому двигуні Lucene/ElasticSearch і переіндексовано базу пошуку. Такий пошук можна забезпечити для будь-якої колекції текстів українською мовою для потреб і дослідників, і користувачів.

Найповніше можливості описаних засобів гурту g2u використовують розробники українських корпусів, адже тут потрібні не лише токени й лемми, а й граматичні ознаки. Сьогодні хороший корпусний менеджер (програма користування корпусом) повинен давати змогу здійснювати пошук за широким діапазоном ознак у різноманітних комбінаціях. Для цього корпус повинен бути докладно параметризованим [12] і мати морфологічну анотацію з чітко структурованими ланцюжками граматичних ознак. Прикладом успішної реалізації обох вимог є Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) [15]. У версії 4 корпус містить понад 25 тис. текстів більше ніж 3800 авторів, має обсяг понад 300 млн слів й охоплює 200-річний період. За сприяння гурту g2u і з використанням його системи морфологічного аналізу розробники ГРАК-а проанотували всі

тексти корпусу, зокрема написані за давнішими правописами. Утиліті g2u при-своїли кожній (відомій) словоформі в корпусі відповідну лему й ланцюжок гра-матичних ознак. Як наслідок, користувачі можуть формулювати гнучкі й складні запити мовою CQL (англ. corpus query language ‘мова корпусних запитів’) з ви-користанням граматичних тегів у корпусному менеджері NoSketchEngine. Напри-клад, на запит [tag=”verb.*”] []{0,2} [tag=”noun.*v_dav.*”] within < s/> !containing [tag=”prep.*”] буде видано всі контексти, де в одному реченні (within < s/>) після дієслова (verb) у межах трьох позицій стоїть іменник (noun) у давальному від-мінку (v_dav), а між дієсловом і цим іменником немає прийменника (prep). На за-пит “інтернет-.*” з автоматичним атрибутом word (словоформа) буде знайдено всі словоформи, що починаються на *інтернет-* (замалим 3 тис. контекстів). Очеви-дно, що такі пошукові спроможності відкривають широкі можливості досліджен-ня граматичної структури речень, сполучуваності й загалом слововжитку, а також морфологічної структури слів. Інші розробники можуть так само проанотувати свої українські корпуси утилітою TagText і в такий спосіб розв’язати задачу мор-фологічного аналізу.

Ця утиліта має кілька опцій, що надаються до використання в дослідженнях. Наприклад, однією командою можна згенерувати частотний словник автора: про-анотувати утилітою TagText текстовий файл із його творами, застосувавши ключ -z, і тоді на виході отримаємо частотний словник. Ключ -s видає статистику омо-німії у вхідному файлі, а отже дає змогу дослідити омонімічні характеристики тексту. Використавши ключ -u, отримуємо в окремому файлі список невідомих слів і частотність їх вживання в опрацьованому тексті. Такі списки зазвичай міс-ять чимало хибних написань, проте водночас дають змогу максимально ефек-тивно виявити слова, не зафіксовані у ВЕСУМ-і. В такий спосіб, на матеріалі спеціально дібраних текстових масивів, гурт g2u поповнює словник новими укра-їнськими словами, що їх годі знайти в інших словниках. Цей інструментарій буде корисним для дослідників нової лексики української мови.

Отже, гурт g2u удоступнив дослідницькій спільноті набір гнучких інструмен-тів для автоматичного й напівавтоматичного опрацювання текстів українською мовою, який дає змогу досліджувати їхні граматичні, частотні та якісні характе-ристики, а також виявляти й вивчати нову лексику. Цими засобами можна здій-снити токенізацію, лематизацію й граматичне тегування текстів; приготувати тексти для укладання корпусів й створення векторних моделей слів; реалізувати повнотекстовий пошук українською мовою; перевірити тексти на предмет поши-рених помилок різних типів; швидко оцінити якість великої кількості текстів і відібрати тексти з найменшою кількістю помилок. У майбутньому перед гуртом g2u стоїть завдання зняття омонімії та застосування статистичних даних і методів машинного навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Активні ресурси сучасної української номінації : Ідеографічний словник нової лек-сики / [Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко та ін.]; відп. ред. Є.А. Карпілов-ська. – К. : ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.

2. Браунський український корпус. [Електронний ресурс], режим доступу: <https://github.com/brown-uk/corpus>
3. Вебінтерфейс Великого електронного словника української мови (ВЕСУМ). [Електронний ресурс], режим доступу: <https://r2u.org.ua/vesum/>
4. Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ). [Електронний ресурс], режим доступу: https://github.com/brown-uk/dict_uk
5. Дарчук Н.П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання тексту): підручник / Н.П. Дарчук. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. – 351 с.
6. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика: Підручник / Є.А. Карпіловська. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 188 с.
7. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
8. Критська В.І. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 слів / В.І. Критська, Т.І. Недозим, Л.В. Орлова, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Н.Ф. Клименко. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.
9. Програма перевірки граматики, стилю та орфографії «Правописник». [Електронний ресурс], режим доступу: <https://languagetool.org/uk/>
10. Старко В. Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ) як засіб NLP для української мови / В. Старко, А. Рисін (у друці).
11. Старко В. Комп'ютерні лінгвістичні проекти гурту r2u: стан та застосування / В. Старко // Українська мова. – 2017. – Вип. 3. – С. 86–100.
12. Старко В. Параметризація корпусу як спосіб підвищити його репрезентативність та збалансованість / В. Старко, Н. Чейлитко // Українське мовознавство. – Вип. 43. – К., 2013. – С. 87–94.
13. Старко В. Формування Браунського корпусу української мови / В. Старко // Мовні і концептуальні картини світу. – 2014. – Вип. 48. – С. 415–421.
14. Терсет ВЕСУМ-а. [Електронний ресурс], режим доступу: https://github.com/brown-uk/dict_uk/blob/master/doc/tags.txt
15. Шведова М. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, М. Крук, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк. – Київ, Осло, Єна: 2017–2019. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://uacorporus.org/>.
16. LanguageTool API NLP UK. [Електронний ресурс], режим доступу: https://github.com/brown-uk/nlp_uk
17. Lang-uk. Word Embeddings. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://lang.org.ua/uk/models/#anchor4>

Starko Vasyli

Solving computational linguistic problems using tools developed by the r2u team.

The article shows how a series of tools developed by the r2u team can be used to solve a variety of research problems regarding the Ukrainian language: implementation of full-text search; lemmatization and POS tagging, particularly as part of corpus construction; text quality control and evaluation; word frequency studies; identification and study of new words in the language. The author describes how these tools work, provides examples of their successful application, and outlines ways for possible further development and improvement.

Keywords: computational linguistics, natural language processing, corpus, electronic dictionary, r2u, VESUM, LanguageTool.

Алла А. Таран
(Черкаси, Україна)

Динаміка семантичної структури слова як спосіб оновлення лексикону

У статті проаналізовано динамічні процеси, активні в сучасному українському лексиконі, з'ясовано, що семантичні інновації вносять нові штрихи до української мовної картини світу, розкривають несподівані змістові зв'язки, які лаконічно концентрують актуальні, соціально значущі думки. Простежено динаміку семантичної структури на прикладі відносних прикметників, які набувають якісного, оцінного значення, переважно негативного, у суспільно-політичному лексиконі.

Ключові слова: семантичні зміни, суспільно-політичний лексикон, семантична інновація, лексичне значення, оцінне значення.

Лексичне значення – це складна динамічна структура, у якій зафіксовано різні аспекти мисленнєвого відображення названих об'єктів. Про неоднорідність лексичної семантики свідчать сформульовані О. О. Потебнею поняття «найближчого» значення, загальновідомого, спільного для всіх мовців, і «найбільш дальнього» значення, особистісного, яке охоплює, зокрема, емотивно-оцінні ознаки [9, с. 19–20]. Саме тому лексичне значення семантичних інновацій, на нашу думку, багатогранне утворення, складовими якого є гетерогенні мінімальні смислові елементи – денотативні, конотативні, ймовірні семи, ієрархічно організована сукупність яких утворює семантичну структуру словоформи – структуру семеми [8, с. 116].

Співвідносні з ознаками денотата семи кваліфікують як денотативні; експресивні, оцінні, образні й стилістичні – як конотативні. Складовими ієрархічно впорядкованої семеми є конотативний і денотативний макрокомпоненти: ядро, або інтенсіонал (архісема + обов'язкові диференційні семи) та периферія, або

імплікаціонал (вторинні диференційні семи, зазвичай імпліцитні, пов'язані з ймовірними денотативними ознаками).

Очевидно, що конотативність є мисленнєво-мовленнєва сфера, яка визначається особливостями системи мови, традиціями вживання слова, багатьма суб'єктивними чинниками сприйняття й інтерпретації уявлення, що виникає в нашій свідомості і формується в процесі неологізації. Структурування семем дає змогу з'ясувати динамічні процеси семантики слів, пов'язані з метафоризацією, метонімізацією, набуттям контекстуально зумовлених і okazіональних змістів.

Динаміка семантичної структури слова зумовлена змінами рангового статусу сем, їх доцентровими й відцентровими переміщеннями, редукцією або актуалізацією, тобто пов'язана зі змінами семного складу слова не лише в кількісному, а й у якісному аспектах. Унаслідок семної динаміки лексеми зазнають внутрішньослівних еволюційних змін. Ці зміни семантичної структури слова є семантичними інноваціями, що пов'язані зі зміною інтенціоналу або імплікаціоналу чи взаємодією обох цих структурних частин семантики слів.

Коріння семантичних змін варто шукати в законах функціонування мови й людського мислення. Серед особливостей мислення, що стимулюють не лише варіантність мови, а й семантичні зміни, особливе значення мають оперування розпливчастими поняттями й прагматична субстанційність мислення, що спонукає мовця руйнувати усталені й будувати нові динамічні асоціативні зв'язки [3, с. 369]. До внутрішніх причин зараховують змінюваність мовного знака. Слушною щодо цього є думка С. Карцевського: «Означуване (звучання) й позначуване (функція) постійно повзають по «похилій площині реальності». Кожне «виходить» із рамок, визначених для нього його партнером: означуване прагне виконувати інші функції, аніж його власні; позначуване прагне власного вираження іншими засобами, ніж його власний знак. Вони асиметричні: хоч і парні (*accouplés*), але перебувають у стані нестійкої рівноваги. Саме завдяки цьому асиметричному дуалізму структури знаків лінгвістична система може еволюціонувати: «адекватна» позиція знака постійно переміщається внаслідок пристосування до вимог конкретної ситуації [6 с. 89–90].

Асиметрична двоплановість слова, що, з одного боку, об'єднує її з формально близькими словами, а з іншого, – із семантичним простором мови, дала змогу Д. М. Шмельову розглядати семантичну структуру слова як відображення особливого виду відношень, які він назвав епідигматичними [14 с. 225]. Епідигматика (синтагматично-парадигматична зв'язаність знаків як асоціативно-дериваційний аспект пам'яті) зумовлює динаміку семантичної структури і відповідно її похідність. Саме тому словесні знаки відносно легко розвивають багатозначність. «Мова збагачується разом з розвитком ідей, – зауважував В.В. Виноградов, – і та сама зовнішня оболонка слова обростає пагонами нових значень і смислів» [2, с. 8]. Думка вченого демонструє традиційний підхід до лексичної полісемії, в основі якого – членування позамовного змісту на окремі значення, виділені, як правило, інтуїтивно. Моделювання лексичної полісемії здійснюється в термінах лексико-семантичного варіювання слова. Лексико-семантичний варіант (ЛСВ)

слова як елементарна лексична одиниця – це сукупність граматичних форм одного слова, співвідносних з одним із його значень.

Аналіз ЛСВ можливий, наприклад, у парадигматичному аспекті, коли зацентовано на інваріантності семантики, у синтагматичному, якщо простежують контексти його вживання, у психолінгвістичному, коли аналізують ситуації використання тих чи тих понять носіями мови. Н. Ф. Клименко, досліджуючи процеси термінування й детермінування в українському загальному й професійному лексиконі, наголошувала на тому, що семантичні зміни віддзеркалюють зміни в мовній свідомості українців, в ідеологічних і наукових парадигмах, соціальних і мовних стереотипах українського суспільства [5, с. 35].

На сьогодні переосмислення суспільно-політичного лексикону вимагає поглибленого вивчення способів і засобів категоризації слів у мові та виявлення тенденцій нової стратифікації лексики, активізації мовних засобів її здійснення. Аналіз суспільно-політичного лексикону виявляє активізацію відносних прикметників у ролі спеціальних конкретизаторів, коли в них з'являються компоненти переносних, якісних, значень. Таким, наприклад, став прикметник *пластиліновий*. Через російське й польське посередництво лексему *пластилін* запозичено з німецької або італійської мови; іт. *plastilina* вважають утвореним з основи *plastic* «пластичний» і лат. *lino* «намазую, покриваю» [4, Т. 4 с. 429]. За академічним тлумачним «Словником української мови в 11 т. (далі – СУМ) це «в'язка маса для ліплення, виготовлена з глини, воску, жирів та різних барвників», а *пластиліновий* – відносний прикметник зі значенням «зроблений з пластиліну» [СУМ VI, с. 565]. Фіксуємо вживання в переносному значенні іменника *пластилін*: *Під впливом харизми Тимошенко навіть критично налаштовані європейські депутати перетворювалися на пластилін* (ГПУ, 29.01.2008). У сполученні з лексемами, що позначають сучасний політичний стан, актуалізація семи «пластичний» впливає на появу в прикметника оцінного значення «який піддається впливу; слабовольний, безвольний», напр.: *Мені, безумовно, шкода цього пластилінового народу, з якого згряя авантюристів, що захопила владу ще в жовтні 1917-го, ліпить і досі собі на догоду потішні фігурки* (Микола Рябчук, Поступ, 26.08.2004); *Так, в Москві сьогодні свято. Політику їхнього лідера визнали пластилінові політики Європи* (УП, 25.06.2019); *Свідомість українців пластилінова. Її можна формувати через війну, реформи* (ГПУ, 28.02.2018); *А наша влада – пластилінова урядова команда, яка робить те, що велить «Газпром»* (ГПУ, 28.12.2010); *Я розумію, що з «пластилінового Януковича» можна ліпити все що завгодно, тут творчість нічим не обмежена, його діагноз очевидний, - це деменція* (ГПУ, 30.04.2010); *Михальчишин розповів, як «пластиліновий авторитаризм» Януковича перетворює опозицію на декоративну рослину* (ГПУ, 06.04.2013).

Нове значення прикметника *пластиліновий* сприяло й словотворенню на його основі. Власне новим виявився прислівник *пластиліново* й абстрактний іменник *пластилінність* від можливого, утім не зафіксованого в словниках прикметника *пластилінний*: *Щоправда, Януковичу доводиться ще й пластиліново посміхатися* (УП, 18.01.2010); *Де україномовні демонструють ознаки слабкості та пластилінності* (УТ, 07.02.2018).

Формування нового, негативного, оцінного значення завдяки сполученню з найменуваннями нових понять і реалій суспільного життя демонструє й семантика іменника **паркет** та похідного відносного прикметника **паркетний**. Лексема **паркет** – журналістський професіоналізм у новому спеціальному значенні «подання журналістами тих самих прес-релізів, які вони одержують від органів влади, поліції, прокуратури тощо», напр.: *«Джінса» і «паркет» проти стандартів; «Паркет» по-закарпатськи* (заголовки статей); *Велика кількість «паркету» – висвітлення діяльності органів центральної та місцевої влади на центральних і регіональних телеканалах* (<https://detector.media>. 06.06.2017). Значення цього іменника успадковує похідний прикметник **паркетний**: *Більшість каналів подають це коротким «паркетним» повідомленням із єдиним синхронном Акімової, тобто без жодного балансу думок* (УТ, 23.04.2012); *«Паркетні» новини та лояльність до влади замість стандартів* (УТ, 15.06.2017); *«Паркетні танці» обласних державних телекомпаній* (Детектор, 14.10.2015); *За свідченнями журналістів, концерт у Лондоні вразив діаспору більше, ніж «паркетні» заходи «Днів України»* (УП, 21.10.2013);

Крім того, додалося термінологічне військове значення «не пристосований до суворих умов, який звик до парадного, світського життя», синонімічне до тиливих пацюків, тих, хто відсиджувався коло начальства: *Вище керівництво – паркетні генерали, які 25 років зростали без бойового досвіду* (ГПУ, 30.08.2018); *Хай він майор буде – але якщо він грамотний, то його треба вже в Генеральний штаб вводити, а не якогось паркетного товстопузика тримати біля себе* (ГПУ, 09.10.2017); *Гроші хочуть використати на паркетний транспорт, який буде працювати не на передовій, а між лікувальними установами* (УП, 06.03.2018). Прикладом виразного метафоричного переосмислення лексеми **паркетний** є словосполучка в контексті: *Аваков: Звання генерала – не розмінна монета на паркетно-штабному ярмарку марнотратства* (ГПУ, 17.08.2016). Такі метафори тиснуть на свідомість читача, змушують подумати: автор перебільшує чи обурюється.

Як оцінний знак можна інтерпретувати вживання необов'язкових лапок для виділення слів у переносному значенні. Як слушно зауважує Б. С. Шварцкопф, по-перше, це виділення в тексті слів та виразів з переносним значенням, по-друге, виділення слів і словосполук, що виражають ставлення того, хто пише, до змісту – поняття чи реалії (іронію, негативну оцінку, неточність або приблизність номінації, певну умовність і новизну, оригінальність, не загальну відомість, узвичаєність!), по-третє, виділення в тексті слів або виразів як спосіб оцінки вжитих мовцем мовних засобів [13, с. 61].

Простежуємо соціальні чинники й у формуванні нового значення прикметника **тефлоновий**, що оцінює політика, який уникає критики та зберігає своє становище й гарну репутацію в політикумі, незважаючи на недоліки у своїй діяльності. Це значення зафіксовано в Кембриджському словнику англійської мови з таким прикладом його вживання в тексті: *Teflon Prezident survived the crisis with his reputation intact* «Тефлоновий президент пережив кризу, зберігши недоторканною свою репутацію». Новий, метафоричний, ЛСВ «стійкість до зовнішніх

впливів, здатність до виживання» розглядуваного прикметника виявляє прямий мотиваційний зв'язок з вихідним прямим ЛСВ цього слова «стос. до тефлону, зроблений з нього» [ВТССУМ, с. 1244], пор. *тефлон* (хім. термін) – «високомолекулярна пластична речовина (штучна смола), що відзначається найбільшою стійкістю щодо дії концентрованих кислот, лугів і розчинників» [СУМ, X, с. 103]. У новому метафоричному значенні спершу відносний прикметник *тефлоновий* набуває якісно-оцінного значення, змінює свій граматичний статус. Спеціалізоване значення прикметника ще не фіксують українські нормативні загальнономовні словники, але лексема досить активна в сучасній українській загальній мовній практиці, пор. такі контексти її вживання: *З 2014 року реальні доходи громадян РФ зменшуються і підтримка влади вже не «тефлонова», бо купувати електорат немає за що* (ДТ, 29.07.2019); *Тефлоновий канцлер* (УТ, 01.04.2015); *Тефлоновий Трамп, або Чому довгий язик не шкодить президенту США* (УТ, 23.05.2017); *Син Ріццито Віто, відомий також як монреальський «тефлоновий дон», в 2004 році був арештований, а потім екстрадований до США і засуджений за вбивство* (УТ, 11.11.2010); *Експерт розповіла, чому Зеленського називали «тефловим кандидатом»* (Стопкор, 29.05.2019); *А Зеленський – тефловий, із нього як із гуски вода* (Гордон, 15.03.2019); *Тефловий Зеленський* (заголовок); *Він то вже знає, що Зеленський тефловий до компромату, яким би вмотивованим він не був* (УП, 19.04.2019). Як бачимо, проблема тефлових політиків – не поодиноким явищем у світовому просторі. Проте найбільше «вжився» цей неосемантизм у позначеннях реалій сьогодення Російської Федерації, наприклад, словосполучка *тефловий рейтинг* була популярна серед журналістів і соціологів у 2003 – 2006 рр. і позначала рейтинг В. Путіна як надзвичайно високий і не здатний до спаду, навіть коли такий спад був очікуваним. Синтагматична активність прикметника розгортає семантичне поле трансформаційних вимірів за його участю явищ суспільного життя сучасної Росії, напр.: *«Тефловий Путін»: Радіо Свобода нагадує про 21 скандальну справу путінської влади* (Радіо «Свобода», 09.08.2019); *Рейтинг Путіна – кінець «тефлової ери»?* (Голос Америки, 11.04.2019).

Яскравим прикладом формування переносного значення є іменник *маніпуляція*, що набув нового спеціального значення в політичному дискурсі. Пересічні носії мови можуть і не здогадуватися про походження цього слова: воно походить від латинського *manipulus* – «жменя», що від *manus* «рука» і *pleo* «наповнюю» та має пряме значення «складна дія над чимось» і переносне «махінація» [ЕСУМ III, с. 383]. У «Словнику іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука це слово зафіксовано з поясненням «1) рухи руки чи обох рук для виконання певного завдання (напр., у роботі телеграфним ключем). 2) будь-яка складна дія. 3) переносно – шахрайська витівка» [10, с. 368]. Зі змінами його зафіксовано в пізнішому «Сучасному словнику іншомовних слів» О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк: «1. Рух руки або рук, пов'язаний з виконанням певного завдання, напр. М. лікаря; 2) демонстрування фокусів, яке ґрунтується переважно на вправності рук, умінні відвернути увагу глядачів від того, що має бути від них приховане; 3) перен. Махінації, шахрайські витівки, напр. М. з цінними паперами» [12, с. 433].

Оскільки маніпуляція – це не фізичний вплив на людину, об'єктом його є психологічні структури, то й нове переносне значення – «програмування думок і прагнень мас, їхніх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечити таку їхню поведінку, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпулювання». Лексема *маніпуляція* розширює сфери використання за рахунок збільшення обсягу семантики, для якої характерний вищий ступінь узагальнення, напр.: *маніпуляції в темах, маніпуляції фактами, маніпуляції влади з виборами, тиск та маніпуляції, договорянки та маніпуляції* або *Кличко звинувачує Богдана в маніпуляціях* (УТ, 09.09.2019); *Уряд хоче вдвічі знизити обсяг маніпуляцій, фейків та російського контенту* (УТ, 30.09.2019).

Зміни в денотативному компоненті значення лексеми *маніпуляція* полягають у втраті кількох диференційних сем і появи сем «суспільно-політичний», «психологічний». Влучно результат розвитку нового значення цієї лексеми визначила Оксана Забужко: *Маніпулятор натискає на кнопки не сильних наших сторін, а слабких. Він користує з гріхів наших. Я ненавиджу людей, які використовують слабкості. Вони знають, що роблять. Але ті, що ведуться на маніпуляції, відмовляються від раціональності. Вони ведуться на дію підсвідомих імпульсів. Саме це називається кризою раціоналізму, яка існує в наш час* (ГПУ, 19.09.2019).

Отже, семантичні інновації переконливо доводять, що життя слова не обмежується первісним змістом. Уже зафіксовані значення створюють передумови для формування нового значення, «готують» нові контексти його вживання. Загалом семантичний розвиток мови зумовлений прагненням мовця до різноманітності й виразності висловлення думки. На прикладі семантичних інновацій спостерігаємо нове впорядкування семантичного простору української мови, нову категоризацію лексики на рівні взаємозв'язку лінгво- та соціодинаміки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Бусел]. – [3-є вид]. – К. : Ірпінськ: ВТФ «Перун», 2004. – 1736 с.
2. Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования / Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 5 – 33.
3. Гак В. Г. Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
4. Етимологічний словник української мови : У 7-и т. / [редкол. : О. С. Мельничук (головний ред.) та ін.]. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1982. – 630 с.; Т. 4. – К. : Наукова думка, 2003. – 656 с.
5. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Вплив суспільних змін на розвиток української мови : Монографія / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 444 с.
6. Карцевский С. О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 2. – Москва, 1965. – С. 85 – 90.
7. Клименко Н. Ф. Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI ст. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 212 с.
8. Новиков Л. А. Семантика русского языка: Учебное пособ. – Москва: Высшая школа, 1982. – 272 с.

9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Вып. 1 – 2. – Москва: Полу-ектов, 1858. – 536 с.
10. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1974. – 775 с.
11. Словник української мови : В 11-и т. / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
12. Сучасний словник іншомовних слів / [укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 790 с.
13. Шварцкопф Б.С. Внимание: кавычки! // Русская речь. – 1967. – № 4. – С.60 – 64.
14. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

Taran Alla

The dynamics of the semantic structure of the word as a source of renewing the lexicon

The article analyzes the dynamic processes which are active in the modern Ukrainian vocabulary, reveals that semantic innovations which bring new touches to the Ukrainian linguistic picture of the world, uncovers unexpected semantic connections that concisely concentrate current, socially meaningful thoughts. The dynamics of the semantic structure by the example of relative adjectives, which acquire the value, mostly negative, in the socio-political lexicon are traced.

Keywords: semantic changes, socio-political lexicon, semantic innovation, lexical meaning, evaluative value.

УДК 811'44.161.2:373.374

Оксана М. Тищенко

(Київ, Україна)

Дві зауваги про добір первинних джерел до текстової бази лексикографа

У статті наголошено на двох аспектах добору первинних джерел до текстової бази для електронної картотеки: а) на якості первинних джерел – відповідності авторському задумові – основному тексту; б) на природі первинних джерел, де актуалізуємо поняття «жива мова» й окреслюємо методологічні засади долучення живої мови до лексикографічного електронного знадобу як знаряддя та джерела створення словників.

Ключові слова: *лексикографія, лексикографічний знадіб, лексична картотека, мовне джерело, первинне мовне джерело, основний текст, жива мова.*

Питання джерел мовного матеріалу, надійність яких є однією з основних передумов успішного створення кожної лексикографічної праці, є одним із базових на всіх етапах розвитку академічної лексикографічної теорії та практики в Україні¹. Сучасне словникарство активно переходить у площину цифрових технологій, що дають можливість швидше, ретельніше, глибше опрацьовувати великі масиви мовної інформації, зокрема джерельної, у різних аспектах². Конгломерат технічних можливостей та мовознавчих потреб і запитів стимулюють розвиток мовних ресурсів у цифровому просторі – це електронні бібліотеки, словники, конкорданси, мовні корпуси та ін. Одним із результатів такого процесу закономірно має стати *відкрита й динамічна комп'ютерна мовознавча система, призначена для*

¹ Див. праці Б.К. Галаса, І.С. Гнатюк, С.І. Головащука, П.Ю. Гриценка, А.А. Москаленко, Л.С. Паламарчука, М.М. Пилинського, Л.М. Полюги та ін.

² Про це йдеться в дослідженнях Є.А. Карпіловської, В.І. Перебийніс, В.М. Сорокіна, Н.П. Дарчук, О.М. Демської-Кульчицької, О.Л. Перевозчикової, В.О. Січкаренка, О.М. Тищенко та ін.

накопичування, упорядковування, лексикографічного багатопараметрового опису й зберігання лексико-ілюстративного матеріалу як основи створення словників нового покоління різних типів [18]. Такий лексикографічний електронний знадіб має бути зібранням не лише слів та словосполук з контекстами їх уживання (картотечна база), а й супровідних джерел різного типу (джерельна база), які забезпечать верифікацію таких матеріалів.

Лінгвістичне джерело – це одиниця безпосереднього (інструментально-фізичного) чи опосередкованого (графічного) засвідчення мови чи її елементів, обсяг і зміст якої визначено можливостями та потребами спілкування, а також способом фіксування [1: 5]. Відомо, що для створення загальномовних словників використовують два види джерел. *Первинні* джерела – художні твори, газети, часописи, щоденники, спогади, епістолярій тощо, – це факти мовної діяльності, що склалися об'єктивно. *Вторинні* джерела – словники, енциклопедії, індекси та ін., – створено внаслідок фахового опрацювання первинних джерел, осмислення лінгвістами й енциклопедистами тих чи тих мовних даних відповідно до мети дослідження [1; 8; 14]. Наголосимо на двох аспектах добору *первинних джерел* до електронної текстової бази лексикографічного знадобу.

ПЕРШИЙ полягає в актуальній проблемі відповідності тексту певного видання авторському оригіналу, авторському задуму – основному тексту. Тут ми стикаємося з проблемою технічних та ідеологічних купюр, редакторських правок унаслідок доведення у відповідність з ідеологічними настановами, правописом певної доби тощо, які віддаляють дослідника від основного тексту автора. Окреслену проблему М. Гончарук називає сьогодні особливо актуальною: напр., у текстології Панаса Мирного, коли деякі твори протягом тривалого часу друковано у спотвореному, сфальсифікованому вигляді, що призводить до дезорієнтації читача і значних зміщень у науковому їх вивченні [3]. П.Ю. Гриценко наголошує, що варіант написаного автором тексту є найбільш «надійною вихідною інформаційною базою для вивчення ідіолекту» [4: 17], оскільки аналіз тексту, віддаленого від авторського задуму, неминуче спричиняє неточності оцінок та неповноту опису мовних рис творів письменника [Там само: 20 – 21]. Т.В. Цимбалюк-Скопненко зауважує, що тільки на початку ХХІ ст. звернення в українській філологічній традиції до рукописів дає змогу без купюр лексикографічно описати творчість деяких класиків. Так, напр., із порівняння рукопису вірша Т.Г. Шевченка «За байраком байрак» та його сучасного канонічного варіанта впливають розбіжності: поет уживає слова *сивий*, а не *сивий* (Н. в. одн., чол. р.), *християн*, а не *християн* (Р. в. мн.); у рукописному варіанті вірша «Мені однаково, чи буду» є рядки: «*Та не однаково мені Як Україну злиє люде Присплять гадюки, і в огні Вдову окраденну збудять*», натомість канонічний текст подає в цих рядках одиниці *злїї* замість *злиє*, *лукавії* замість *гадюки*, *її* замість *вдову* [21: 78 – 79]. З огляду на це Т. В. Цимбалюк-Скопненко ставить питання про адекватність відбиття у «Словнику мови Шевченка» (1964) власне Шевченкової мови і порушує проблему розуміння канонічності тексту й адекватного лексикографічного опису мови: «тільки повнота аналізу всіх варіантів твору дає змогу уникнути суб'єктивізму у визначенні параметрів ідіостилію письменника» [Там само: 79 – 80].

Динаміку таких діахронних правок бачимо і в матеріалах, що їх у 20–30-х рр. ХХ ст. добирали мовознавці для створення словників – в Архівній картотеці³, коли доповнення чи викреслення в цитаті картки засвідчене паспортизацією новішого видання твору [17; 18]. Напр., у цитаті зі збірки І.Я. Франка сполучник *й* виправлено на *і*: *Сам лицемірствує з собою, Хто людським горем ~~й~~ і журбою Турбується з самохвальбою. Франко. Давнє й нове, 41* [додано:] *т. XI, стор. 322*; у цитаті з твору Марка Вовчка слово *чималенька* виправлене на *якчималенька* – правку, як і в попередньому випадку, супроводжує новіша паспортизація цитати за виданням 1956 р.; у тексті М.М. Коцюбинського *очи* виправлено на *очі, ручка* – на *рука* за виданням 1959 р.

Безумовно, встановлення основного тексту кожного твору обраного кола авторів може бути тривалим і складним процесом. М. Гончарук вважає, що розв'язання цієї проблеми має базуватися на широкому і всебічному вивченні всіх аспектів творчої історії та історії тексту кожного художнього твору [3]. Також відомо, що цифрові копії паперових видань хибують численними помилками, купюрами тощо, а отже, наукове дослідження та словник, побудовані на спотвореному тексті, не можна вважати коректними й адекватними реальному їхньому об'єкту й завданням сучасного українського мовознавства.

Таким чином, електронну базу текстів насамперед треба створювати з копій тих видань, що найбільше відповідають авторському задумові – автентичних (найчастіше це останні прижиттєві видання автора, часто ним зредаговані або, принаймні, схвалені, хоч є й певні винятки) у форматі DjVu із функцією пошуку. Такий формат буде приступним для цифрового опрацювання і забезпечить візуальний зв'язок з оригіналом для максимально точного відтворення та аналізу тексту.

ДРУГИЙ аспект добору первинних джерел до електронної бази текстів полягає в актуалізації поняття «жива мова», практику введення зразків якої вважаємо необхідним відновити, зокрема для виявлення й лексикографічного опису лексичних, словотвірних та фразеологічних інновацій у найдинамічнішому сегменті мовного вжитку – живому мовленні. Це потребуватиме розпрацювання методики й інструментарію накопичення й анотування зразків живої мови як одного з різновидів первинних джерел електронної бази даних лексикографічного знадобу.

Жива мова⁴ – це різновид усної літературної мови, який обслуговує повсякденне побутове спілкування й виконує активні комунікативну та когнітивну функції.

³ Лексико-ілюстративні матеріали Комісії для складання Словника живої української мови 1918–1937 рр., які лягли в основу «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (1924–1933), а також, імовірно, інших загальномовних словників того часу.

⁴ У сучасному мовознавстві активно використовують терміни *жива мова* і *живе мовлення*, проте як у термінологічних словниках, так і в науковій мовознавчій літературі немає їх чіткого визначення, зокрема й у парадигмі сучасних лінгвістичних знань [7]. Утім, варто зазначити, що як певною мірою синоніми до цих термінів уживають терміни *усна мова*, *розмовна мова* (*мовлення*), *усна публічна мова* (*мовлення*) (див. відповідні статті в енциклопедії «Українська мова»: Д. Х. Баранника «Усна мова», С. Я. Єрмоленко «Усна публічна мова» та «Розмовна мова»). Пор. також із поняттям *усна літературна мова* в дослідженні С. П. Бирик, *мова реальна, жива* на противагу *синтетичній мові* Г. С. Сковороди у Ю. В. Шевельова, *мова з уст народу, народна мова* у Б. Д. Грінченка та ін.

Відомо, що джерелом літературної мови є насамперед художня література, тексти художнього мовлення, красного письменства, «мова, оброблена майстрами слова», тобто письменниками. Однак дедалі більше сучасна українська літературна мова оновлює свою літературну норму під впливом мови ЗМІ, повсякденної розмовної комунікації, зокрема й репрезентованої в інтернеті – наприклад, специфічна мова інтернет-спілкування, що поєднує риси усної та писемної, розмовної та книжної [20]. Жива мова є джерелом порушення літературної норми і, разом із тим, джерелом її оновлення, оскільки «мовленнєві помилки» стають основою вироблення нових комунікативно-прагматичних норм [6; 22].

Деякі явища живої мови, пов'язані передусім з усним характером її реалізації, не завжди входять до мови художньої літератури⁵. Тому живу мову в її природному вигляді вивчають насамперед у записі (аудіо- або графічна копія) або у відтвореній митцем чи дослідником формі (осмислена версія, опрацювання на противагу копіюванню). Як уже зазначено, до цих двох форм активно долучається й мова електронного письмового спілкування, що є не копією, а безпосереднім графічним втіленням живої мови.

Для формування цього складника текстової бази лексикографічного електронного знадобу – зразків живої мови – треба уважно й вдумливо вивчити досвід збирання таких зразків, який упродовж XIX – XX ст. накопичила українська лексикографія. Українські словникарі до п. п. XX ст. активно використовували польові записи, напр., 40-х років XIX ст. – Я. Михайловського, М. Шушка, Булгакова, Ольхова з різних регіонів України; записи А.Ю. Кримського з Київщини, С.Д. Носа – з Чернігівщини тощо (матеріали «Словаря російсько-українського» М. Уманця та А. Спілки 1893 – 1898 рр.); матеріали М. Уманця й громади з різних куточків «Української, Галицької, Угорської Русі», зібрані з кінця 50-х – на початку 60-х років XIX ст. Це були й індивідуальні картотеки, і колективні, зібрані як фахівцями, так і всіма охочими [5; 10]. Така практика – залучення широкого загалу до призбирування лексичного матеріалу до словників – побутувала й на початку 20-х рр. XX ст. (хоч і не завжди була продуктивною). 1925 р. мовознавці Інституту української наукової мови розпочинають систематичне лексичне дослідження народної мови в усіх районах України, «широко використовуючи своїх численних кореспондентів на місцях і виготовивши для них спеціальну «Інструкцію до записування слів з народніх уст». Наслідком цієї праці передбачалися місцеві словники [5].

Однак зразки живої мови були важливим матеріалом не лише для дослідження діалектів. Яскраво й потужно польові записи використовували члени Комісії для складання Словника живої української мови під час укладання загальнономовного «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (1924 – 1933) – першого українського словника, орієнтованого на нормативний літературний стандарт. Ю.В. Поздрань встановила, що за кількістю цитування

⁵ Про статус живої мови як об'єкта лінгвістики дискутували В. Матезіус, І.Я. Франко, Л.В. Щерба, А.Ю. Кримський, П.Й. Горещкий, Л.С. Паламарчук, М.М. Пилинський, В.В. Жайворонко, Т.А. Космеда, А.М. Нелюба, В.В. Німчук, С.Я. Єрмоленко та ін.

після художньої літератури (66,5 %) друге місце посідають *матеріали польових записів* – 15,15 % [14: 139]⁶. Таку тенденцію виявлено й у раніше створеному «Словарі української мови» за ред. Б.Д. Грінченка, оскільки сам лексикограф уважав, що слова, записані «від народу», дуже цінні. Однак на першому місці все-таки була лексика з друкованих видань, адже *польові записи*, на думку Б.Д. Грінченка, часто дають лише один випадок вживання слова і не можуть бути перевірені чи доповнені іншими джерелами [15: 22]. А.Ю. Кримський, будучи послідовником лексикографічних традицій Б.Д. Грінченка, стверджував: «Тямущі люди знають, що простонародня селянська українська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі одтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народніми словами або зворотами – треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати» [9: 26].

Укладачі «Російсько-українського словника» (1924 – 1933) дуже відповідально, системно добирали лексику для української частини реєстру й залучали матеріал, зібраний з території майже всіх сучасних областей України⁷, а також на деяких територіях сучасної Російської Федерації, Республіки Білорусь, Румунії та Угорщини, які вважаються етнічними українськими землями і на початку ХХ ст. входили до складу України [14].

Опертя на живу мову в академічному лексикографічному процесі в Україні головню завершилося в п. п. ХХ ст.⁸. З одного боку, це збіглося з періодом згорнення українізації і загалом національно-культурного відродження, з іншого – синхронізувалося зі світовою лексикографічною академічною практикою «трьох фіксацій»: введення лексичної одиниці до словника має бути ілюстроване не менше ніж трьома письмовими фіксаціями в різних авторів, із різностильових видань (перев. паперових), із різних регіонів країни або з діаспори. Проте пізніше іспанський лінгвіст Х. Касарес, означуючи традиційні характеристики «Офіційного словника», так званого «Словника авторитетів» іспанської мови, який укладала іспанська Академія наук, ще в середині ХХ ст. зауважив, що довелося відмовитися від принципу трьох покликань, оскільки той гальмував процес введення до

⁶ Третю групу за кількістю покликань у словнику становлять етнографічні матеріали (з опублікованих збірок) – 7,78 %, а четверту – фольклорні матеріали – 3,62 %, що теж підтверджує опертя обговорюваного академічного словника на народну мовну основу [14: 139 – 144]. Менше було використано матеріалів із періодики, наукової та офіційно-ділової, релігійної літератури, історичних грамот, літописів (разом – менше 4%) [Там само: 145 – 149], хоча в передмові А.Ю. Кримський і наголошував на прагненні укладачів словника показати функціонування української мови не лише в побуті народу, а й у сфері освіти, культури та державного управління. Очевидно, далися взнаки дуже непрості умови здійснення політики «коренізації», а згодом і її згорнення. Українська живомовна сфера набула статусу етнографічної, побутової, сільської.

⁷ А саме: Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Луганської, Львівської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської областей.

⁸ Від середини ХХ ст. практику звернення до живомовної стихії насамперед використовували для діалектологічних студій.

словника актуальних нових слів, що було розцінено суспільством як «невігластво і повільність Академії» [6: 30].

Частково принцип опертя на живу мову було повернуто й до української загальномовної лексикографії, зокрема, про це говорив Л.С. Паламарчук у праці «Відбиття фактів усного мовлення сучасною лексикографією» [12; 13]. Одним із інструментів вивчення живомовної стихії було анкетування, звернене, зокрема, до пересічних носіїв мови, напр., із пропозицією обрати той чи той варіант із низки уживаних: лексичний (*черевики – ботинки, цукерок (цукерка) – конфета, конвалія – ландиш* тощо), граматичний (*центра(у), футбола(у)*), словотвірний (*рубка – рубання* та ін.), акцентуаційний (*завжди – завжди, корови – корови́* (наз. відм. множини) тощо), синтаксичний (*три чверті на п'яту – без чверті п'ята – за чверть (буде) п'ята – чотири години 45 хвилин* – інші способи вираження), правописний (*панцер – панцир*) [11].

Сьогодні така практика – активне звернення до пересічних мовців як джерела мовної інформації – повертається переважно в стихійній інтернет-лексикографії, напр., автори (чи то модератори) онлайн-словників закликають користувачів мережі долучитися до поповнення лексичного матеріалу⁹ [2; 16].

Неврахування фактів живомовної стихії (зокрема, зафіксованих у низці словників к. XIX – п. п. XX ст.) часом давало підстави робити висновки про статус того чи того слова як «слова *індивідуального* вжитку з творів видатних майстрів літератури» [курсив наш – О.Т.], завдяки яким уже відома й поширена в мові одиниця нібито «відразу ж стає надбанням усіх загальномовних словників», як-от «тичининське *дужний*», про яке згадує Л.С. Паламарчук у процесі створення «Словника української мови» в 11 т. [13: 7]. Зазначимо, що це слово в тому самому значенні (*дужний* «який має вигляд, форму дуги»: «*Мисль напориста перекинулась, повисла в формі дужного моста*» (Павло Тичина, 1957, I: 163)¹⁰, але з подеколи відмінним наголошуванням зафіксовано в таких загальномовних працях, як «Російсько-український академічний словник» (1924 – 1933) – *дужний*, *дужний*, *дужний*, «Російсько-український словник» (1930) – *дужний*, «Словник українсько-російський» (1927) – *дужний*, «Словарь української мови» (1909) – *дужний*, «Словарь російсько-український» (1893 – 1898) – *дужний* (у двох останніх, зокрема, наведено численні джерела вживання в живій мові). Чому ж мовознавець називає його авторським новотвором? Це слово, як і багато інших мовних одиниць та явищ, зазнало насильницького «забуття» внаслідок репресивних заходів 20-х рр. XX ст., заборони словникової продукції того часу і тривалого орієнтування українського мовознавства у бік, протилежний від живомовних народних джерел.

⁹ Хоч така форма укладання словника є динамічною і якнайоперативніше відбиває мовні зміни, зазначимо, що досвід укладання «Словаря...» Б. Д. Грінченка переконливо довів необхідність редагування таких матеріалів фахівцем-словником, який вивершить народний, аматорський словник до рівня наукового, академічного, відповідно до здобутків лексикографічної теорії і практики українського та світового мовознавства.

¹⁰ Цит. за «Словник української мови» в 11 т. К., 1970–1980. II. С. 433.

Отже, для достовірного й якомога повнішого лексикографічного опису української мови треба враховувати, відповідно, достовірність та повноту первинних мовних джерел, залучених для створення лексико-ілюстративної бази словника-ря, зокрема, відповідність авторському задумові та відбиття фактів живомовної стихії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова О.И. О предмете лингвистического источниковедения. *Языки и топонимия Алтая*. Барнаул, 1981. С. 83 – 89.
2. Голев Н. Д. «Викилексия» – народный интернет-словарь: инновационный лексикографический проект. *Вопросы лексикографии*. 2014. С. 31 – 67.
3. Гончарук М. Проблема основного тексту прозових творів Панаса Мирного 1870-х років. *Літературне джерелознавство. Текстологія*. Київ, 2007. Т. 3. 479 с.
4. Гриценко П.Ю. Ідіолект і текст. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*. Збірник наукових праць. Київ, 2007. С. 16 – 43.
5. Записки історично-філологічного відділу. Київ, 1926. Кн. VII – VIII (1926).
6. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. Москва, 1958.
7. Космеда Т.А. Статус поняття «живе мовлення» в парадигмах сучасного мовознавства і традиційної лінгвістики. *Лінгвістичні дослідження*. 2014. Вип. 37. С. 179 – 184.
8. Котков С.И. О предмете лингвистического источниковедения. *Источниковедение и история русского языка*. Москва, 1964. С. 5.
9. Кримський А.Ю. Украинская грамматика для учеников і высших классов гімназій і семінарій Придніпровья. Москва, 1907. Вип. 1. Т. 1.
10. Кульчицька Т.Ю. Українська лексикографія XIII – XX ст.: Бібліографічний покажчик. Львів, 1999.
11. Паламарчук Л. С. Анкета. *Мовознавство*. 1967. № 2. С. 81; № 4. С. 87.
12. Паламарчук Л.С. Відбиття фактів усного мовлення сучасною лексикографією. *Українське усне літературне мовлення*. Київ, 1967. С. 84 – 93.
13. Паламарчук Л.С. Про принципи добору лексичного інвентаря для загальномовного словника. *Мовознавство*. 1973. № 3. С. 3 – 11.
14. Поздрань Ю.В. «Російсько-український словник» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті. Вінниця, 2018.
15. Російсько-український академічний словник: Т. I – III. Київ, 1924 – 1933. URL: <http://r2u.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
16. Словотвір. URL: <http://slovotvir.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
17. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. II. Лексична картотека: Мікро- і макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 57 – 78.
18. Тищенко О.М. Електронна лексична картотека: шлях створення інструментарію сучасного словникаря. *Українська мова*. 2019. №2.
19. Тищенко О.М. Знадіб сучасного лексикографа: історія однієї назви. *Термінологічний вісник*. Київ, 2019. Вип. 5. С. 334–340.
20. Тищенко О.М. Стиль мови Інтернет-спілкування в Національному корпусі української мови. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*. Збірник наукових праць, присвяч. 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко. Київ, 2007. С. 362 – 367.

21. Цимбалюк-Скопненко Т.В. Джерельна база авторської лексикографії: теоретичний і практичний вимір *Лексикографічний бюлетень*. Збірник наукових праць. Київ, 2015. Вип. 24. С. 77 – 82.

22. Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград, 1974. С. 24 – 39.

Tyshchenko Oksana

***Two comments on the selection of primary sources
to the text base of the lexical card index***

The article outlines the basics of selecting primary sources for the text base of the lexicographic electronic tools - the workplace of the lexicographer. The two aspects of the text database are emphasized as the basis of the electronic lexical card index: the quality of the primary sources - the correspondence with the author's conception, the correspondence of the original source, etc.; the nature of primary sources, where we update the notion of «living language», methodological foundations and methodical tools for its inclusion in the creation of dictionaries.

Key words: *lexicography, lexicographic tools, lexical card index, linguistic source. initial language source, basic text, live language.*

Марія Ю. Федурко
(Дрогобич, Україна)

У вінок вдячності учителеві

---

*Я дерево, я сніг, я все, що я люблю,
І, може, це і є моя найвища сутність*
Ліна Костенко

Якось так повелося в моєму сповненому втрат житті, що доля дарувала на шляху людей, які допомагали всі її удари стійко зносити. У їхньому колі найяскравіше зоріє постать Ніни Федорівни Клименко – великого Вченого, Учителя, Людини.

Ніна Федорівна була навдивовижу шляхетною людиною, уміла порадити й розрадити, хоч і в її житті не все було просто й гладко. Навпаки: було багато праці, випробувань і втрат. Але ніколи не скаржилася, навіть коли біль – душевний чи фізичний – пік найнестерпніше. Усе долала і йшла вперед, зігріваючи усіх, кого любила, ласкавим усміхом своїх очей.

Кожна хвилина спілкування з Ніною Федорівною була для мене наукою. Як бути відповідальною у всякій дорученій справі та слугувати прикладом для інших. Як сердечно ставитися до своїх рідних і близьких, допомагати їм та щиро підтримувати всі їхні добрі починання. Як до щему любити своїх дітей, але й бути вимогливою до них. Як тішитися найбільшим дарунком долі – своїми хлоп'ятами-онучатами, радіти за їхні успіхи й перемоги, бути ровесницею в їхніх забавах і водночас непомітно уму-розуму навчати.

Та найперше Ніна Федорівна була для мене взірцем служіння її величності Науці. Не йти проти наукових фактів, бути переконливою й неупередженою у своїх твердженнях, не лінуватися в пізнанні світу рідної мови й у жодному разі не допустити, щоб слово, перефразовуючи Лінокостенківське, стало «псевдонімом думки».

Тож хай святиться у віках ім'я Ваше, дорога Ніно Федорівно! Хай легко і світло ведеться Вам у садах Божих! Хай промінь Вашої любові із засвітів не перестає зігрівати усіх, до кого Ви були прихильні!

УДК 81'342'366

Морфонологічна проблематика в лінгвістиці сьогодення (90-і роки XX – XXI ст.)

У статті йдеться про сучасний стан морфонології як науки про закономірності формування зовнішнього вигляду кореневих і службових морфем і його видозміну в актах словозміни та словотворення. Показано, що в добу антропозорієнтованої лінгвістики морфонологічні студії не втратили своєї актуальності, вони засвідчують стійкий інтерес учених до відповідних явищ флективних і нефлективних мов, розбудову зіставного і функціонального аспектів морфонології.

Ключові слова: морфонологія, морфема, морфонологічні перетворення, альтернація, нарощення, усічення.

В епоху розквіту когнітивно-дискурсивних студій, до якої, власне, і належить досліджуваний період, мали б, здавалося, канути в Лету усі зацікавлення формальним планом мови. До них належать і ті, що перебувають у компетенції морфонології – науки, що вивчає зв'язки морфології та фонетики, фонологічну структуру морфем різного типу, її видозміну у складі словозмінних і словотвірних форм, використання фонологічних відмінностей у морфологічних цілях [26, с. 17; 27, с. 115]. Наведена дефініція пояснює разом із тим, чому морфонологія як наука постанала в межах структурно-семантичної парадигми, хоч інтерес до явищ, окреслюваних нині терміном «морфонологічні», сформувався задовго до її утвердження – на це вказують праці давньоіндійських та арабських граматистів [27, с. 9]

Своїм оглядом хочемо переконати зацікавленого читача в супротивному: морфонологічна проблематика ще себе не вичерпала, учені [5; 11] продемонстрували її перспективність і в контексті нових лінгвістичних підходів. Зазначене підтверджують також статті, дисертації, книги морфонологічного спрямування, що з'явилася в українському та зарубіжному мовознавстві на перетині XX–XXI ст. Вони спрямовані на розв'язання завдань, сформульованих засновником морфонології М. С. Трубецьким та уточнених і розширених його однодумцями й послідовниками (Г. Аронсоном, Т. В. Булигіною, Й. Вахеком, Д. Вортом, В. Дресслером, О. В. Ісаченком, В. Б. Касевичем, К. Ковалик, П. П. Кострубою, М. В. Кравченко, О. С. Кубряковою, Є. Куриловичем, Т. Лайтнером, Р. Ляковським, Ю. Г. Панкратом, Е. Станкевичем, О. О. Реформатським, М. Халле, В. Г. Чургановою, Р. Якобсоном та ін.). До їхнього кола належить і Н. Ф. Клименко, адже на її працю про аглютинативні риси в українському словотворенні [20] посилається кожен з дослідників не тільки сучасного українського словотворення, а й морфонології.

Усі прореферовані нами праці згрупуємо та схарактеризуємо в контексті їхніх провідних проблем для встановлення дослідницьких тенденцій у цій ділянці сучасної лінгвістики. Перша з них у окресленні М. С. Трубецького виглядає так:

«теорія фонологічної структури морфем», тобто виділення й опис типів фонологічної будови морфем різних класів тієї чи тієї мови [27, с. 116]. Її складно віднести до активно розроблюваних. А на думку дослідника І. Б. Іткіна, вона навіть не є повноцінним розділом морфології, попри те що «вивчення особливостей звукового вигляду морфем різних граматичних класів ... корисні й необхідні як для опису граматики досліджуваної мови, так і для морфологічної типології» [19, с. 24]. Однак противники такої думки є, і особливості фонологічної будови морфем різних мов досліджуються. За приклад наведемо дисертаційну працю Діуфа Аліу про морфологію російських префіксів і суфіксів [17]. Її актуальність автор умотивовує необхідністю виявити особливості фонологічної структури некореневих морфем (усього 253 одиниці) як для економного орфографічного, орфоепічного й акцентного їх представлення, так і для упорядкування опису властивих їм морфологічних чергувань [17, с. 4]. Щоправда, автор не деталізує, які самі фонематичні компоненти регулярно взаємодіють один з одним у межах цих одиниць, лиш обмежується групуванням афіксів за схемами фонематичного їх упорядкування (С, СС, Г, ГС, ГСС, СГС – для префіксів; Г, С, СС, ССС, ГС, ГСС, ГССС, ГСГ, ГСГС, ГСГСС, СГС, СГСС, ГСГСС, ГСГСС, ГССГС, ГСССГ, СГСССС, СГСГСГ, СГССС – для суфіксів), як це зробила, скажімо, К. Ковалик у дослідженнях із польської морфології [36, с. 615–625]. Елементи такого опису містять розвідки А. Г. Антипова [7], І. М. Демешко [15; 16], Л. М. Омарової [22], А. С. Аврутіної [3], М. Д. Люблінської [21] та ін. Так, зокрема, Л. М. Омарова, описуючи структуру слова і складу в аварській мові та спостережувані в них перетворення у процесах словозміни, доходить такого висновку: «На наш погляд, в дагестанських мовах, зокрема й у аварській, коренева морфема історично була односкладовою і складалася здебільшого з трьох звуків. Ці кореневі морфеми-слова були зазвичай закритими і є такими досі. Наприклад: *хер* ‘трава’, *руз* ‘сова’, *хур* ‘поле’, *рук* ‘будинок’, *рукь* ‘ярмо’, *чед* ‘хліб’ тощо. Окрім того, в аварській літературній мові трапляються односкладові слова з двох звуків та з приголосним у препозиції. Цей складотип (приголосний + голосний) виявляємо в лексемах *бо* ‘військо’, *би* ‘кров’, *ци* ‘ведмідь’ тощо» [22, 7]. Важливим у контексті обговорюваної проблеми є й таке спостереження дослідниці: «В аварській літературній мові найпоширенішим типом складу з 3 звуків є «приголосний + голосний + приголосний» (СГС). В утворенні слів цього взірця беруть участь усі 5 голосних аварської мови, тобто *a*, *i*, *o*, *y*, *e*: САС, СІС, СОС, СУС, СЕС, хоч і з відмінним ступенем активності» [22, 7]. Вагому для подальших типологічних узагальнень інформацію містить і дисертація про морфологію ненецької мови, у якій практично неможливий збіг приголосних фонем у анлауті (*школа* – *кола*), а також збіг голосних і суфікси з голосною морфемою в ініціалі [22]. У нашій монографії, а також у праці, виконаній у співавторстві з Г. В. Пристай, питання фонологічного складу морфем – як кореневих / оснóвних, так і афіксальних – розглянуто в окремих розділах; афікси, окрім того, проаналізовано в контексті акцентних характеристик [28, с. 84–108; 29, 6–56; 30, 48–51].

Ще одна проблема сучасної морфології, теж визначена М. С. Трубецьким, – це «теорія звукових чергувань, що виконують морфологічну функцію» [27,

с. 116], по-іншому, теорія альтернацій. Сучасні дослідники зосереджуються на висвітленні насамперед її різноманітних аспектів. Вони акцентують на актуальності розмежування морфонології словозміни та словотворення [26, с. 29; 28, с. 34]; виявляють властиві різним мовам типи морфонологічних перетворень у кожному з зазначених розділів [12; 14; 16; 25; 31]; обґрунтовують їхній системний характер [10]; формулюють морфонологічні правила та виводять моделі морфонологічного маркування словозмінних і словотвірних форм, парадигм, гнізд [1; 6; 8; 18, 19; 21; 22; 28; 30; 34].

Суттєво, що в окресленні обсягу морфонологічних перетворень поміж ученими й далі немає згоди: одні зараховують до них усі зміни в плані вираження морфем (точніше, морфів відповідних морфем), з усіканням, нарощенням, накладанням і альтернацією наголосу включно [2, с. 5–15; 28, с. 50]. Другі обмежують його альтернаціями голосних і / чи приголосних фонем, наприклад, [3; 37; 40] не виявляючи, однак, єдності у визначенні об'єкта аналізу: тільки морфологічно зумовлені чергування – чергування, зумовлені і фонетично, і морфологічно [19].

Прикметно, що до виведення чи підтвердження морфонологічних закономірностей словозміни і/або словотворення учені долучають сьогодні й діалектний матеріал. У цьому плані доволі детально проаналізовано діалекти італійської мови – див., для прикладу, працю М. Майдена [37]. У ній здійснено критичний огляд наявних підходів до трактування й аналізу морфонологічних фактів, від М. Крушевського і Я. Бодуена де Куртене починаючи, виокремлено й описано альтернаційні ряди, засвідчені в італійських діалектних словозмінних формах (*e, o* // *i, u*; *ε, џ* // */jε, je; e, wɔ, wo, o, a* // */jε, je*), обґрунтовано специфіку діалектного їх розподілу. Про проблеми італійської діалектної метафонії (тобто чергування кореневих, рідше суфіксальних голосних як засоби, здебільшого допоміжні, творення граматичних форм і маркери граматичних категорій) ідеться також у збірнику наукових праць від 2016 р. [32]. Він містить багатий емпіричний матеріал не тільки для оновленого опису метафонічних закономірностей, а й для вирішення тих проблем, які ставить метафонія перед різними (морфо)фонологічними теоріями, наприклад, про роль морфосинтаксу в типології метафонії, локус метафонії в граматиці тощо.

Специфіку та проблеми російської діалектної морфонології розглянуто у численних розвідках О. Г. Антипова. На матеріалі діалектних похідних автор виводить моделі їхнього морфонологічного маркування, окреслює призначення аломорфії обох компонентів словотвірної структури – кореня (основи) та суфікса, засвідчує розвиток мотиваційних функцій їхньої звукової форми; розглядає аломорфне варіювання суфікса в системі засобів семантичної категоризації похідного та диференціації семантичних структур багатозначних дериватів [4–7].

Стаття Н. І. Даніліної [13] засвідчує інтерес учених до діахронного аспекту морфонології. Схарактеризувавши особливості морфонологічних явищ у системах праслов'янського імені та дієслова і простеживши їхні рефлексії в сучасних слов'янських мовах, авторка робить висновок про актуальність розподілу цих останніх на три групи: 1) болгарська; 2) російська, польська (в імені також українська); 3) чеська, лужицька (в дієслові також українська). Дослідниця переконливо

доводить відмінність шляхів розвитку слов'янської іменної та дієслівної морфології та перелічує провідні особливості кожної еволюційної групи. У розрізі діяхронних студій виконане й дослідження Н. П. Русаченко про лінійні модифікації основ у словозмінних парадигмах дієслова староукраїнської мови XVIII ст. Авторка наголошує на важливості їхнього врахування за аналізу морфологічних фактів, розкриває їхню природу, особливості вияву, ступінь регулярності, функційну значущість [24]. І хоч не з кожною авторською кваліфікацією можна погодитися (у формах на взірць *пропадетъ, уплетемо, викрадено* усічення сегмента *с* немає, адже фонеми /d/, /m/ в дієслівних коренях – це результати дисиміляції як фонетичного явища), проте розвідки такого плану належить визнати вагомими для розвитку морфонологічної теорії та практики.

Суттєво, що теоретичні проблеми морфології продовжують бути на порядку денному сучасних лінгвістичних студій. Ґрунтовно вони представлені в монографіях К. Ковалик [34], М. Майдена [37], В. П. Русак [25], С. М. Толстої [26], у відповідному розділі праці М. В. Панова [23]. Своєрідну модель вивчення морфологічних фактів запропонували у своїй статті В. Піреллі та С. Федеріці – через застосування феномена морфологічної парадигми, в основі якої – поняття вивідності однієї морфологічної структури з іншої – конкретно представленої у якійсь із словозмінних / словотвірних форм певного слова чи абстрагованої. Вони не тільки теоретично обґрунтували її, а й апробували з застосуванням комп'ютера, що суттєво підвищило достовірність отриманих результатів [38]. Важливою для розбудови морфологічної теорії вважаємо і працю Ф. Планка, де феномени аглютинації та фузії розглянуто в контексті лінгвістичної типології і зроблено висновок про не випадковий характер переплетення аглютинативних і фузійних рис у різних типах мов [39].

До слова, М. С. Трубецької свою програмову статтю «Gedanken über Morphologie» (1931 р.) завершив рядками про особливу значущість цієї науки для глибинного осягнення мови та створення новітньої типології мов, позаяк уважав останню важливою ділянкою мовознавства, пор.: «Зі встановленням мовних типів із морфологічних позицій, ймовірно, відкриється можливість створити раціональну типологічну класифікацію мов земної кулі» [27, с. 119]. Однак мусило пройти майже півстоліття, щоб дослідники перейнялися питаннями зіставного дослідження морфологічних явищ (насамперед на матеріалі споріднених мов – слов'янських і германських), яке найбільшою мірою готує ґрунт для типологічних узагальнень (С. Б. Бернштейн, Д. С. Ворт, І. І. Ковалик, К. Ковалик, О. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац, Т. В. Попова, Е. Станкевич та ін.).

Однією з перших морфологічних розвідок, у якій використано й проаналізовано матеріал генетично неблизьких, навіть різних мов (російської, іспанської, англійської, нівхської), стала дисертаційна праця А. М. Беспаленка [9]. Проте не тільки згадане становить її визначальну рису. У ній виявлено також збіги й розбіжності в змістових відношеннях між кореневими аломорфами російської мови та інших мов, «глибину» проникнення кореневих чергувань у план змісту слова, позаяк автор виходить із думки, що «кожне поняття і кожен його відтінок мають свій зовнішній вияв» (М. В. Крушевский). Зауважимо, що з'ясування функцій

морфологічних перетворень становить провідну рису сучасних морфологічних студій. Ще одна важлива їхня характеристика – зіставне дослідження морфологічних явищ на матеріалі не тільки одноструктурних і / чи споріднених мов [14], але й неспоріднених і / чи різноструктурних [8]. Особливо наголосимо на докторській дисертації Н. І. Даніліної, основний результат якої – створення синхронної та діахронної типології морфологічних систем і установа співвідношень між ними [14].

Цікавий напрямок синхронного дослідження морфології окреслений у статті А. О. Бондаревич – опанування дошкільниками морфологічних альтернатив. Автор зосереджується на встановленні чинників, що впливають на засвоєння цих явищ дітьми: ступінь засвоєння фонем, що становлять субстрат чергувань; складнощі у вимові деяких фонемних комбінацій у словоформах з відповідним типом чергування; потенціал для супергенералізації певного чергування; ступінь опанування наявних морфологічних правил; відмінність між референційними й експресивними дітьми в засвоєнні чергувань [10].

Отже, на основі викладеного маємо підстави стверджувати, що морфологія як наука і в ХХІ столітті має своїх дослідників і своїх зацікавлених реципієнтів. Вона не тільки поглиблює й деталізує традиційні ділянки й напрями дослідження, але й започатковує нові аспекти розгляду морфологічних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуллина Г. Р. Проблемы морфологии башкирского языка / Г. Р. Абдуллина. – Уфа, 2001. – 185 с.
2. Абдуллина Г. Р. Усечение производящей основы как регулярное морфологическое явление в словообразовательной системе башкирского языка / Г. Р. Абдуллина // Вестник Томского университета. Филология. – 2014. – 2 (28). – С. 5–15.
3. Аврутина А. С. О специфике морфологии как особой подсистемы языка (на материале турецкого языка) / А. С. Аврутина // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2013. – № 4. – Серия 13. – С. 12–17.
4. Антипов А. Г. Морфологическая категоризация словообразовательной формы : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / А. Г. Антипов. – Кемерово, 2002. – 38 с.
5. Антипов А. Г. Морфологическая структура производного слова и её мотивационные функции / А. Г. Антипов // Вестник Томского университета. Филология 2008. – № 2(3). – С. 5–13.
6. Антипов А. Г. Морфологические модели русского словообразования (на материале метаязыковой фантазии коммуникантов / А. Г. Антипов // Вестник Кемеровского университета. 2010. – № 2 (42). – С. 89–93.
7. Антипов А. Г. Формантная подсистема деривационной морфемики русских говоров в морфологическом аспекте / А. Г. Антипов // Вестник Томского университета. Филология. – 2015. – № 5 (37). – С. 26–35.
8. Баширова Н. З. Морфологические процессы, сопровождающие словообразование в английском и татарском языках : автореф. дис. на соискание учен. степени к-та филол. наук : специальность 10.02.19 «Теория языкознания» / Н. З. Баширова – Казань, 1994. – 17 с.

9. Беспаленко А. М. Значимость морфонологических явлений в корне слова при отглагольном словообразовании : дис. на соискание учен. степени к-та филол. наук : 10.02.19 / Беспаленко Анатолий Михайлович. – К., 1984. – 306 с.
10. Бондаревич А. А. Освоение детьми морфонологических чередований [Электронный ресурс] / А. А. Бондаревич – Режим доступа : https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/152/bondarevich_152_97_101.pdf.
11. Булыгина Т. В. «Народная этимология»: морфология и картина мира / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев // Славянские этюды : Сборник к юбилею С. М. Толстой. – М. : ИНДРИК, 1999. – С. 103–115.
12. Гордей Н. Н. Системность морфонологических модификаций субстантивной основы в словоизменительных парадигмах (на материале белорусского языка) [Электронный ресурс] / Н. Н. Гордей // Режим доступа : http://philology.bsu.by/publications/Карпчтения_сборник2008.
13. Данилина Н. И. Славянская морфология: эволюция системы // Н. И. Данилина // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2011. – № 3 (19). – С. 67–76.
14. Данилина Н. И. Морфонологические системы в синхронии и диахронии (на материале неблизкородственных языков) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : специальность 10.02.19 «Теория языка» / Н. И. Данилина. – Саратов, 2012. – 38 с.
15. Демешко І. М. Валентність суфіксів -сць, -ок в українській мові : автореф. на здобуття наук. ступеня к-та філол. наук : спеціальність 10.02.01 «Українська мова» / І. М. Демешко. – Одеса, 1996. – 16 с.
16. Демешко І. М. Морфологія словотвірних гнізд із нечленованими питомими вершинними дієсловами другого морфонологічного типу в сучасній українській мові / І. М. Демешко // Дослідження з лексикології і граматики української мови, 2011. – Вип. 12. – С. 62–71.
17. Диуф Алиу. Морфология русских префиксов и суффиксов : автореф. дис. на соискание уч. степени к-та филол. наук : специальность 10.02.01 «Русский язык» / Диуф Алиу. – М., 2011. – 22 с.
18. Зализняк А. А. Морфонологические модели Луц – Лучинь и Лук – Лукинъ в славянских языках / А. А. Зализняк // Studia Slavica : К 80-летию Самуила Борисовича Бернштейна. – М. : Ин-ут славяноведения и балканистики, 1991. – С. 153–161.
19. Иткин И. Б. Русская морфология / И. Б. Иткин. – М. : Гнозис, 2007. – 272 с.
20. Клименко Н. Ф. Аглютинативність в українському словотворенні / Н. Ф. Клименко // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 96–104.
21. Люблинская М. Д. Морфология глагола ненецкого языка : автореф. дис. на соискание учен. степени к-та филол. наук : специальность 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации» / М. Д. Люблинская. – Санкт-Петербург, 1993. – 20 с.
22. Омарова Л. М. Морфология аварского литературного языка : дис. на соискание учен. степени к-та филол. наук : специальность 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации : кавказские языки» / Л. М. Омарова. – Махачкала, 2010. – 25 с.
23. Панов М. В. Морфология // М. В. Панов. Позиционная морфология русского языка. – М. : Школа «ЯРК», 1999. – С. 24–55.
24. Русаченко Н. П. Аугментація та елізія у словозмінних парадигмах дієслова староукраїнської мови XVIII ст. / Н. П. Русаченко // Studia Philologica. – 2013. – С. 43–48.

25. Русак В. П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В. П. Русак. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 316 с.
26. Толстая С. М. Морфонология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – Москва : Издательство «Индрик», 1999. – 320 с.
27. Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии / Н. С. Трубецкой // Пражский лингвистический кружок. Сб. статей. – М. : Прогресс, 1987. – С. 115–119.
28. Федурко М. Морфонологія відіменникового словотворення / Марія Федурко. – Київ-Дрогобич: Вимір, 2003. – 271 с.
29. Федурко М. Морфонологія відприкметникового словотворення: монографія / Марія Юліанівна Федурко, Галина Василівна Пристай. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2013. – 196 с.
30. Федурко М. Ю. Морфонологическая структура производящей основы в аспекте типологии / М. Ю. Федурко. – Балтийский гуманитарный журнал. – 2013. – № 4 (5). – С. 48–51.
31. Хвясцько С. Г. Марфалагічныя сродкі адсубтантыўнай дэрывацыі назоўнікаў з суфіксам -СТВ- / С. Г. Хвясцько // Веснік ГрДУ імя Янкі Купалы. Сер. 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2014. – № 1(171). – С. 32–43.
32. Approaches to metaphony in the languages of Italy / Edited by Francesc Torres-Tamarit, Kathrin Linke, Marc van Oostendorp. – Berlin : de Gruyter. – 382 s.
33. Kiparsky P. Allomorphy or morphophonology? / Paul Kiparsky // Rejandra Singh (ed.): Trubetzkoy's Orphan. Proceedings of the Montreal Roundtable 'Morphophonology: Contemporary Responses'. – Amsterdam: John Benjamins, 1996. – P. 13–31.
34. Kowalik K. Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny / Krystyna Kowalik. – Kraków : Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1997. – 189 s.
35. Kowalik K. Morfonologia w klasyfikacji polskich tematów imiennych (a niektóre fakty języka czeskiego i słowackiego) / Krystyna Kowalik // Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłóś, red. H. Wróbel. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – S. 117–124.
36. Kowalik K. Uwagi o typologii segmentów afiksalnych w świetle ich budowy morfonologicznej // Językoznawstwo historyczne i typologiczne. W stulecie urodzin profesora Tadeusza Milewskiego / red. L. Bednarczuk, W. Smoczyński, M. Wojtyła-Świerżowska. Rozprawy Wydziału Filologicznego, LXXVI. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2008. – S. 615–625.
37. Maiden M. Interactive morphonology : metaphony in Italy / Martin Maiden. – London & New York: Routledge, 1991. – 295 p.
38. Pirrell V. Derivational paradigms in Morphonology / Proceedings of the 15th conference on Computational linguistics / Vito Pirrell, Federici Stefano. – Kyoto, Japan, 1994. – Volume 1. – P. 234–240.
39. Plank F. Split morphology: How agglutination and flexion mix / Frans Plank // Linguistic Typology. – 1999. – Volume 3. – P. 279–340.
40. Zdziebko S. Modelling morpho-phonology: consonant replacements in Polish / Sławomir Zdziebko // Studies in Polish Linguistics. – 2012. – № 7. – С. 129–164.

Fedurko Maria

Morphonological problems in current linguistics (90s of XX - XXI centuries)

The article deals with the current state of morphonology as a science, which studies the laws of formation of appearance of root and service morphemes and its modification in acts of word-changing and word-formation. It has been shown that in the days of anthroposoriented linguistics, morphological studies have not lost their relevance, they indicate a stable interest of scientists in the relevant phenomena of inflected and non-inflected languages, the development of comparative and functional aspects of morphonology.

Keywords: *morphonology, morpheme, morphonological transformations, alternative, extensions, truncation.*

УДК 81'367.625

Валентина М. Фурса

(Київ, Україна)

Ієрархія керованих форм дієслів руху / переміщення в українській літературній мові

У статті на засадах валентності проаналізовано типовий набір валентно зумовлених керованих компонентів, залежних від дієслів руху / переміщення, запропоновано ієрархію керованих відмінкових та прийменниково-відмінкових форм цих дієслів, визначено основні морфологічні засоби вираження керованих компонентів та їхні морфологічні варіанти. Наголошено на відмінностях традиційного витлумачення граматичного керування та витлумачення, запропонованого дослідниками новітньої лінгвоукраїністики.

Ключові слова: дієслівне керування, валентність дієслова, дієслова руху / переміщення, керований іменник, об'єкт, адресат, інструменталь, локатив, відмінкова форма, прийменниково-відмінкова форма.

В українській традиційній граматиці дієслівне керування кваліфікують як такий тип синтаксичного зв'язку між дієсловом і залежним від нього іменником чи займенником, за якого дієслово зі значенням дії, процесу чи стану вимагає від залежного (керованого) слова певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми [1, с. 3; 20, с. 67].

Інший підхід до розуміння поняття «керування» запропонував І. Р. Вихованець [2, с. 36 – 39; 3, с. 25], поглибивши та уточнивши міркування своїх попередників, зокрема О. О. Потебні [18, с. 120], І. І. Слинька [19, с. 36 – 42], М. Ф. Кобилянської [12, с. 36 – 42] та інших дослідників. Його відмінність полягає в тому, що керування витлумачено як «форму (спосіб) підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками» [2, с. 37], тобто семантичним підґрунтям керування слугує семантико-синтаксична валентність. Саме валентність «точно

окреслює межі керування, зараховуючи до нього тільки ті залежні компоненти, яких вимагає лексико-граматична природа опорного слова» [3, с. 78].

У сучасній функційній граматиці переважно виділяють такі семантико-синтаксичні функції керованих компонентів: об'єкта, адресата, інструменталія та локатива [2; 3; 6; 8; 10; 14; 15; 16]. Основним із-поміж них є, звичайно, об'єктне значення. Тип значення визначає силу керування, яке може бути сильним, напівсильним, напівслабким та слабким. Сильним керуванням пов'язаний із дієсловом залежний від нього іменниковий компонент на позначення об'єкта дії, а також об'єкта стану, об'єкта процесу, напівсильним – іменниковий залежний компонент, що називає адресата дії, напівслабким – залежний іменниковий компонент, що конкретизує різні параметри локатива, слабким – залежний іменниковий компонент з інструментальним значенням [3, с. 79 – 82].

У позиції керованого може вживатися різна кількість іменникових компонентів із конкретно-предметними (непредикатними) значеннями. У кожного дієслова свій набір залежних іменників, або своя валентна рамка, що зумовлено його лексичним значенням та належністю до певного семантичного типу предиката. Проте найбільшу кількість залежних іменників з різними семантичними функціями значеннєво передбачають дієслова руху / переміщення. До того ж, дієслова цієї лексико-семантичної групи мають свій типовий набір керованих компонентів, у межах якого спостерігаємо варіантність вираження керованих форм. Такі граматичні форми керованих слів виявляють національну специфіку мови, закономірності сполучуваності слів, адже синтаксис становить «найяскравішу, своєрідну й колоритну частину індивідуальності всякої мови, даючи змогу найкраще висловлювати найтонші почуття, найгостріше обточувати думку» [7, с. 205]. Зважаючи на це, у пропонованій статті ставимо за мету – запропонувати ієрархію валентно зумовлених керованих відмінкових та прийменниково-відмінкових форм, залежних від дієслів руху / переміщення, визначити основні засоби вираження цих форм та їхні морфологічні варіанти. Аналізуючи цю проблему, спиратимемося на найновіші дослідження українських граматистів, свої спостереження за виявами граматичного керування під час укладання «Словника дієслівного керування» [13]. Наголосимо, що в українському мовознавстві, зокрема в монографії «Теоретична морфологія української мови», зроблено першу спробу розподілити основні лексико-семантичні групи дієслів між шістьма валентними класами [6, с. 269 – 272], яку укладено в праці «Граматика сучасної української мови. Морфологія» [9, с. 454 – 466]. Крім того, було представлено також лексико-семантичну типологію дієслівного керування в українській літературній мові [21, с. 120 – 131].

Дієслова руху / переміщення об'єднують дві підгрупи: 1) дієслова зі значенням односпрямованого та різноспрямованого руху, утворені від ядерних лексем *бігати*, *бігти*, *блукати*, *бродити*, *йти*, *їздити*, *їхати*, *лазити*, *летіти*, *лізти*, *літати*, *плавати*, *пливати*, *повзати*, *повзти*, *ходити*, пор.: *вибігати*, *вбігти*, *вибігти*, *увійти*, *вийти*, *зайти*, *залізти*, *перелізти*, *перейти*, *заповзти*, *переповзати*, *заходити* та ін.; 2) дієслова зі значенням односпрямованого та різноспрямованого переміщення, з-поміж яких ядерні безпрефіксні лексеми *везти*, *вести*, *водити*,

везити, гнати, доставляти, експортувати, імпортувати, котити, нести, носити, сунути, транспортувати, тягати, тягти та їхні префіксальні деривати відвезти, завезти, звезти, навезти, перевезти, повезти, відвозити, перевозити, загнати, завести, переводити, закотити, перенести та ін. Перші означають, що породжувачем і виконавцем дії є особа, другі вказують на те, що під впливом особи предмет зазнає локативних змін.

Дієслова переміщення семантично передбачають найбільшу кількість залежних іменників – у типових виявах шість. Основним, значеннєво зумовленим цими дієсловами є керований іменниковий компонент, що має обов'язковий вияв у мовленні, із семантичною функцією власне-об'єкта дії (за іншою термінологією – прямий об'єкт [19, с. 22; 4, с. 10; 17, с. 43]) – предмет або істота, на які безпосередньо спрямовано дію, репрезентовану дієсловом. Спеціалізованим морфологічним засобом вираження власне-об'єкта дії слугує знахідний безприйменниковий, напр.: *Невеликий **тягар** звичайно **носять** просто в руках, як, наприклад, **відро** з водою, **гличик**, **кошик** тощо; **тяжчі речі** **носять** на плечах (**коромисло** з відрами), а ще **тяжчі** – найчастіше на спині (**мішки**, **цеглу**, **барила** з чим-небудь)* (Ф. Вовк); ...***возить*** [Степан] *по всьох усях **полуніці**, **огірки**, **яблука**, **помідори*** (Є. Гуцало); *Раз увечері зимою У одній свитині Іде боса титарівна І несе дитину* (Т. Шевченко); *Доводилося **транспортувати** всілякі **сипучі вантажі**, **везити курей** і навіть **циркових коней**, а таких **пасажирів** – вперше* (Л. Тендюк). Морфологічним варіантом керованої форми знахідного відмінка, що збігається з називним відмінком (перша форма), для іменників чоловічого роду другої відміни – назв неістот, які називають чітко окреслені предмети, є форма із закінченням -а, спільна з родовим відмінком і відома як «друга форма знахідного відмінка», або «другий знахідний відмінок» [5, с. 102], пор.: *Бредучи по пояс у воді, я **тягнув плуг**, підсікаючи й виорюючи зарості* (М. Дочинець); *Коник слабкий, ледве **тягне плуга** по м'якому картоплищі* (Ф. Потушняк); *Тітка ... починає оповідати, як чу-мак волами **віз лист** у Харків* (Ю. Герасименко); *Він [сержант] давно вже **носив** у кишені **листа** до рідних* (О. Довженко); *Маркевич ніяк не міг зрозуміти – як це одні дорослі люди цілком серйозно можуть **ганяти м'яч**, а інші дорослі люди можуть цілком серйозно **перейматись** долею цього м'яча* (Ю. Щербак); *Хлопчаки ... неподалік від краєзнавчого музею **ганяють м'яча*** (Р. Федорів). І. Р. Вихованець наголошував, що наявність двох форм знахідного відмінка іменників чоловічого роду однини від назв неістот у функції об'єкта дії є «однією зі специфічних рис синтаксису сучасної української мови» [9, с. 96].

Морфологічним варіантом керованої форми знахідного відмінка множини для іменників – назв неосіб, що збігається з формою родового відмінка, слугує друга форма, спільна з формою називного відмінка, пор.: *Молода дівчина лозиною **гнала корів**, і вони ліниво брели, відмахуючись від лозини хвостами* (С. Тельнюк); *Дві послушниці **гнали корови** на пашу* (М. Коцюбинський); *Пробігали повз нього [Чмеля] **парубки** і **козаки**, **тягли клунки** і **лантухи** збіжжя, **гнали воли** і **коні**, **хортів** та **овець*** (З. Тулуб); *Мав [Іван] уже **гнати вівці** до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх* (М. Коцюбинський); *А згодом вона [Ганнуся] **заганяла***

гусей (І. Савка); *Димки курилися з коминів, сердешна жінка заганяла гуси і свині в хлів* (Ю. Косач).

Префіксальні дієслова переміщення вимагають не тільки керованої форми знахідного безприйменникового власне-об'єкта дії, а й власне-об'єкта дії у формі родового партитивного, який вказує на те, що предмет лише в певній своїй частині підлягає дії, напр.: *А потім [Рима] принесла ще борошина, яєць, яблук* (Артем Чех); *Вернувся він [батько] на четвертий день, привіз крупи, вершків, борошина* (О. Бердник); [Марія Яківна:] *Часом ми самі нічого не мали, а він [прадід] посилав мене занести молока якійсь хворій дитині* (Вал. Шевчук).

У заперечних конструкціях керований іменниковий компонент із семантичною функцією власне-об'єкта дії, якого вимагають дієслова переміщення, може мати дві форми вираження – форму родового та форму знахідного відмінка, проте керована форма безприйменникового родового домінує в цих реченнях, пор.: *Дров до лісу ніхто не носить* (Укр. присл.); *Андрій ніколи не хотів тягати важких речей* (Л. Денисенко) і *У ліс дрова не возять, у колодязь води не ллють* (Укр. присл.); ...*викликала [Олена] таксі, щоб не тягнути речі в руках* (Н. Тисовська).

Безпрефіксні дієслова руху семантично не зумовлюють керованого іменникового компонента із функцією власне-об'єкта дії, тоді як префіксальні можуть прогнозувати залежний іменник у формі знахідного безприйменникового, який кваліфікуємо як керований компонент із синкретичним об'єктно-просторовим значенням, пор.: *Княжич ... непомітно залишив Гору, перейшов міст і попрямував до Почайни* (С. Скляренко); *Карета скоро перейшла вулицю і повернула на поле* (Б. Лепкий); *Увійшов [Матвій] у воду й переплив озеро* (Г. Пагутяк).

Як дієслова переміщення, так і дієслова руху семантично передбачають ще один керований іменник із функцією об'єкта дії, що є факультативним і має такі значеннєві різновиди, як об'єкт обмеження та просторовий об'єкт. Зокрема, об'єкт обмеження, виражений прийменниково-відмінковою формою *за* + орудний, зумовлюють дієслова різноспрямованого переміщення та різноспрямованого руху, напр.: *Крім того, треба було носити за лікарем та сестрами скриньку з бинтами, ватою, йодом та іншими медикаментами* (Ю. Смолич); *Однолітки хвостом бігали за Грициком, ловили кожне його слово* (В. Рутківський). Якщо ж такий керований іменниковий компонент детермінують дієслова односпрямованого переміщення та дієслова односпрямованого руху, то прийменниково-відмінкова форма реалізує семантику шляху руху, ускладнену об'єктним відтінком, пор.: *Їдуть і незчисленні валки, обози, тягнуть за возами корови, у возах свині, кури, збіжжся* (Д. Гуменна); *Голопузі, худенькі діти, захоплено поглядаючи на блискучу Зірку Героя, бігли за підводою* (О. Бердник); *Я їхав за жовтою машиною з відкидним верхом* (В. Гранецька). Синкретичне об'єктно-просторове значення виражають також прийменниково-відмінкові форми *до* + родовий, *від* + родовий, якщо об'єктну функцію виконують іменники – назви осіб, пор.: ...*коли Пилипа тяжко поранило, вони [хлопці] вночі занесли його до сестри* (В. Шкляр); *Василина, тамуючи подих, підійшла до божниці, відшукала за темною іконою божої матері мерехтливу квіточку, принесла до бабусі* (О. Бердник); *Одного разу ... пан Фальбовський запримітив позаду за собою одного із своїх слуг, зупинив його і дізнався,*

що слуга **везе від своєї пані** Мазені листа (М. Костомаров); Пам'ятаю, як батько з старшим братом [лантухи з борошном] **тягали від мірошника** (Ю. Щербак).

Дієслова переміщення семантично детермінують керований іменниковий компонент із функцією адресата дії. Керовані форми на позначення адресатного значення називають особою або іншу істоту, на користь або на шкоду якої відбувається дія. Дієслова руху значеннєво не зумовлюють керованих іменникових компонентів із функцією адресата дії. Специалізованим морфологічним засобом вираження цього значення є давальний безприйменниковий, а його морфологічними варіантами – прийменниково-відмінкові форми *для* + *родовий* та *до* + *родовий*, напр.: **Везе Марко Катерині** сукна дорогого, **а батькові** шитий пояс (Т. Шевченко); **Люська носила бабі** молоко й булки (Є. Гуцало); **По рихлому снігу сюди били дорогу кінні стяги і санні валки, що везли припаси для людей і коней** (В. Малик); **Люди виносили для партизанів їжу й напої** (Р. Колісник); **...до дружини козак віз усе своє добро одним конем** (О. Середюк); «Укрспецтрансгаз» **транспортуює зріджений газ у спеціальних газових цистернах від заводів-виробників до споживачів в Україні та за кордоном** (Укр. тиждень, 25.01.2008). У позиції адресата дії можуть також функціонувати й іменники – назви неживих предметів, що можливі лише за умови метафоризації, персоніфікації понять, проте морфологічними засобами вираження цього значення переважно слугують керовані форми давального безприйменникового та прийменниково-відмінкова форма *для* + *родовий*, пор.: **Відрізали** [господарі] **довкола того пирога «ріжки» і несли худобі** (Україна молода, 13.01.2006); **Відбирали, й ти не мав права везти родині того куска хліба, якщо б кому й приходилося дістати** (Свідчення очевидців Голоду); **Часами зустрічали вони невеличкі групи вояків, що йшли в напрямі фронту, часами під'їздили полеві кухні, що везли для війська теплий обід** (Мирослав Ірчан); **Ти віддавав кошик з їжею, яку ніс для своєї великої родини** (Л. Нестеренко-Ланько).

Як дієслова переміщення, так і дієслова руху семантично прогнозують керовані іменникові компоненти із функцією динамічних локативів, серед яких локатив – вихідний пункт руху / переміщення, локатив – кінцевий пункт руху / переміщення та локатив – шлях руху / переміщення. Характерною особливістю цих керованих компонентів є те, що їхніми морфологічними засобами вираження слугують прийменниково-відмінкові форми, де прийменники позначають різну локалізацію вихідного, кінцевого пункту руху / переміщення, шляху руху / переміщення, а відмінкова форма виражає супровідне значення спрямування. Тільки форма орудного безприйменникового може виконувати функцію шляху руху / переміщення.

Основним морфологічним виразником вихідного пункту руху / переміщення слугують прийменниково-відмінкові форми родового: *з* / *із* / *зі* + *родовий*, *від* / *од* + *родовий*, *з-за* + *родовий*, *з-поза* + *родовий*, *з-під* + *родовий*, *з-понад* + *родовий*, *з-перед* + *родовий*, напр.: **Йшли корови із діброви, а овечки – з поля** (Укр. нар. пісня); **Од Києва по трасі він** [Іван Кирилович] **їхав комфортабельним автобусом** (В. Дрозд); **...бабусі узвозом від храму несли в сніжнопаперових кульках свічки** (Є. Пашковський); **Везуть греки тобі з-за моря**

свої плоди (П. Загребельний); *Одні тачками возили з-під кручі* вогку глину, висипали її під самий берег річки на довгу купу, інші рискалями вирівнювали ту купу (І. Білик).

Семантику кінцевого пункту руху / переміщення виражають прийменникові форми знахідного та родового відмінків: *до* + родовий, *у* / *в* + знахідний, *на* + знахідний, *за* / *поза* + знахідний, *під* / *піді* + знахідний, *між* / *межи* + знахідний, *поміж* / *помежи* + знахідний, *перед* + знахідний та ін., напр.: *І батько бере Володька на руки, несе до хати* (У. Самчук); *Він [чоловік] ...саджав між того добра шестилітню Марію і їхав на луки* (В. Дрозд); *Везуть Марусю за далекі гони, за сиве море* тої ковили (Л. Костенко); *...несподівано випав невеликий клаптик паперу й... залетів під лавку* (М. Старицький); *Я заліз між якісь мокрі колоди і сів* (Н. Кибальчич).

Морфологічними виразниками шляху руху / переміщення слугують орудний безприйменниковий та прийменниково-відмінкові форми *по* + місцевий, *через* (крізь) + знахідний, *у* / *в* + знахідний, *повз* + знахідний, *між* / *поміж* + орудний, *мимо* + родовий, *уздовж* / *вздовж* + знахідний та ін., напр.: *Людочку вели [прикордонники] спочатку пероном, тоді мостом через усі платформи, тоді вулицею до приміщення вокзалу, потім довгими лабіринтами вокзальної будівлі* (Н. Доляк); *Пливе човен по Дунаю* Один за водою (Т. Шевченко); *Звечора дівчата ...воду повз їхній двір носили* (В. Дрозд); *Рибалки тягнуть уздовж берега широку сіть* (В. Рутківський); *Ми їхали з-за Дніпра, через Дарницю, повз Березняки, мимо Видубицького монастиря* (В. Нестайко). Зазначимо, що одні з керованих форм є основними, а інші – периферійними: для дієслів односпрямованого руху / переміщення на зразок *бігти*, *йти*, *їхати*, *летіти*, *лізти*, *пливти*, *везти*, *вести*, *нести*, *тягти* та ін. основною є форма орудного безприйменникового, а для дієслів різноспрямованого руху / переміщення на зразок *бігати*, *їздити*, *літати*, *лазити*, *плавати*, *возити*, *носити*, *тягати*, *ходити* та ін. основною слугує прийменникова форма місцевого відмінка.

Безпрефіксні дієслова різноспрямованого руху та дієслова різноспрямованого переміщення зумовлюють, крім названих, ще й такі прийменниково-відмінкові форми вираження шляху руху / переміщення, як *навколо* (довкола, *круг*, *кругом*) + родовий, *біля* (*коло*) + родовий, пор.: *Почали бігати* [дяк із хлопцем] *кругом стола* (С. Васильченко); *Старий мій знову зажурився, Ходив довгенько коло хати* (Т. Шевченко); *Посередині козацького укріплення майоріла височенна хоругва, яку зимівчани носили навколо церкви* (Д. Білий).

Значеннєво детермінованим як дієсловами руху, так і дієсловами переміщення є керований іменниковий компонент із функцією засобу дії, що називає істоти, механізми і допоміжні матеріали і за допомогою якого реалізують рух, переміщення. Основною керованою формою вираження інструменталія є орудний безприйменниковий, напр.: *І несуть, і везуть мажарами та гарбами і овочі, і борошно, і виноград* (З. Тулуб); *Попереду їхав конем великий київський князь* (І. Білик); *Люди йшли, їхали автобусами, автами, возами, мопедами і велосипедами* (Г. Тарасюк). Функціональними еквівалентами форми орудного безприйменникового слугують прийменниково-відмінкові форми *на* + місцевий та

у / в + місцевий. До того ж, прийменники *на* і *в* (у) зумовлюють певну семантичну маркованість: відтінки значення 'перебувати зверху якогось предмета' або 'перебувати всередині якогось предмета', пор.: **На коні їде, а коня шука** (Укр. присл.); **На одному здоровому возі везли згорнуті дороги намети та килими** (І. Нечуй-Левицький); ...**несуть люди воду у відрах, у великих кухлях, глечиках** для вмивання, **в бляшаних коритах** (В. Винниченко); ...**спустив** [Шурик] **кошеня в мішечку** униз (В. Нестайко). Наголосимо, що прийменниково-відмінкові форми у функції засобу руху / переміщення можуть конкурувати із формою орудного безприйменникового, що іноді вможливорює їх взаємозаміну, пор.: *Тепер дітей до школи за шість кілометрів возили на конях* (Л. Пономаренко) і *Устим ... вдень возив кіньми молоко на молочарню* (Гр. Тютюнник).

Отже, дієслова руху та дієслова переміщення в українській літературній мові неоднорідні за кількісним складом своїх типових керованих іменникових компонентів, що спричинено неоднаковою їхньою валентністю. Дієслова переміщення семантично передбачають максимальну кількість керованих іменникових компонентів. У типових виявах ці дієслова можуть зумовлювати шість основних керованих іменникових компонентів, а дієслова руху переважно налічують чотири керовані компоненти. Спільними для дієслів руху та для дієслів переміщення є керовані іменникові компоненти із семантичними функціями вихідного пункту руху / переміщення, кінцевого пункту руху / переміщення, шляху руху / переміщення та засобу руху / переміщення, інші керовані компоненти із семантичними функціями власне-об'єкта дії та адресата дії характерні переважно для дієслів переміщення.

Морфологічними виразниками керованих іменникових компонентів слугують різні відмінкові та прийменниково-відмінкові форми, одні з яких є основними, спеціалізованими засобами, а інші – периферійними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування). Безпосереднє (безприйменникове) керування. – К. : Рад. школа, 1959. – 35 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник]. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.
5. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.
6. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К. : Університет. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
7. Гладкий М. Проблема культури українського слова // Життя й революція. – 1927. – № 2. – Т. I. – С. 200 – 208.

8. Городенська К. Г. Керовані другорядні члени речення і валентність предиката // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 260 – 263.

9. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 752 с.

10. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

11. Кобилянська М. Ф. Дієслівне керування в українській мові : [навч. посіб.]. – Чернівці, 1975. – 32 с.

12. Кобилянська М. Ф. Керування як тип підрядного зв'язку в українській мові : [навч. посіб.]. – Чернівці, 1978. – 52 с.

13. Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. – К. : Либідь, 2016. – 656 с.

14. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. – Луцьк : Волинський нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. – 464 с.

15. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : РВР «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2004. – 394 с.

16. Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників. – Луцьк : РВР «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2006. – 184 с.

17. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [навч. посіб.]. – К. : Вища школа, 1986. – 176 с.

18. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1 – 2. – 536 с.

19. Слинько І. І. Історія об'єктних зворотів української мови : [навч. посіб.]. – Чернівці, 1969. – 108 с.

20. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.

21. Фурса В. М. Лексико-семантична типологія дієслівного керування в українській літературній мові // Українська мова. – 2017. – № 3. – С. 120 – 131.

Fursa Valentyna

Hierarchy of governed forms of movement / moving in the Ukrainian literary language

In the article on the basis of valence a typical set of valence-driven governed components dependent on verbs of movement / moving is analyzed, a hierarchy of governed case and prepositional-case forms of these verbs is proposed, the main morphological means of their expression and their morphological variants are determined. The differences between the traditional interpretation of grammatical government and the interpretation offered by the researchers of the latest Ukrainian linguistics are emphasized.

Keywords: verbal government, valence of the verb, verbs of movement / moving, governed noun, object, addressee, instrumental, locative, case form, prepositional-case form.

Тетяна В. Цимбалюк-Скопненко

(Київ, Україна)

Незамкнені структури фразеологічних одиниць як об'єкт фразеографічного опису

У статті досліджено явище фразеологізмів із незамкненою та замкненою структурою в українській мові, окреслено релевантні особливості цих зворотів. На матеріалі різних фразеографічних кодексів української мови показано підходи укладачів до способів опису цих зворотів, констатовано, що найліпше методи опису розгляданих фразеологічних одиниць обґрунтовано й реалізовано в межах академічної практики. Виявлено, що природа цих зворотів мало вивчена в українській фразеологічній школі, хоч теоретичне осягнення проблеми розпочалося ще в другій половині ХХ ст.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологізми незамкненої структури, фразеологізми замкненої структури, фразеологічний словник.

У сучасній лінгвістиці утвердилося розуміння, що фразеологізми (фраземи, фразеологічні одиниці (далі – ФО)) володіють певним набором розпізнавальних ознак, нерелевантних для одиниць інших мовних рівнів. Серед згаданих ознак найчастіше виокремлюють такі характеристики: 1) ФО мають своє специфічне (фразеологічне) значення, яке з'явилося внаслідок метафоричного перенаповнення новою якістю плану змісту вільного словосполучення, що поступово втратило «вільну сполучуваність» своїх компонентів і набуло різного ступеня непорушності структури; 2) фразеологічне значення не можна вивести, спираючись на механічну суму значень окремих складників, які утворили ФО, тобто таке значення не має нічого спільного зі значеннями окремих складників фразеологізмів; 3) складники ФО належать до фразеологічного рівня мови, тільки за формою можуть збігатися з окремими лексемами, а отже, їх не можна розглядати за допомогою методів дослідження лексичного рівня та говорити про їхнє лексичне

значення. Будь-яке словосполучення утворюють слова, що мають лексичне значення, а компоненти ФО тільки генетично пов'язані з лексемами, але в плані змісту з ними вже не пов'язані; 4) значення ФО не може реалізуватися окремо від його граматичних особливостей (ФО поєднуювані зі словами в реченні, вступають у граматичні зв'язки з лексемами, словосполученнями тощо); 5) ФО мають постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів.

Ці постулати набули у фразеології аксіоматичного забарвлення.

Фразеологізм, маючи цілісну семантику, функціонує як окреме слово (у синтаксичному розумінні) та виконує функції тих чи тих членів речення, не змінюючи змісту та структури цієї основної синтаксичної одиниці. З погляду функціонування ФО в реченні, науковці виокремлюють два їхні розряди: *фразеологізми замкненої та фразеологізми незамкненої структур*.

Фразеологізми замкненої структури – найчисленніші серед фонду досліджуваних зворотів, вони «вводяться в речення як цілком самостійні, закінчені та завершені у структурному і смислового плані одиниці, які у своїй структурі не мають компонента, який би варіювався залежно від мовленнєвої ситуації» [1, с. 78]. Наприклад, ФО *з'їсти живцем* «прискіпуватись до когось постійними доріканнями, лайкою допікати когось» [СФУМ, с. 282], *каші не зварити* «не домовишся, не дійдеш згоди, взаєморозуміння з кимсь» [СФУМ, с. 258], *загубити вік* «змарнувати кращі роки життя, зробити їх безрадісними, нещасливими» [СФУМ, с. 242] вільно входять до структури речення, і для їхнього розуміння не треба додаткових лексичних засобів, варто лише знати фразеологічне значення цих одиниць (пор.: – *В кінці вересня маю платити до банку. Як не заплачу, то з'їдять мене живцем!* (М. Коцюбинський); – *Ні, з вами каші не зварити!* – промовив голосно панич, закриваючи книжку (Панас Мирний); *Тимоше, друже! Не загуби свого віку веселого, а ще гірш чужого...* (Марко Вовчок)). Іншими словами, якщо замість ФО із замкненою структурою в реченні використати їхнє тлумачення, то структура самого речення не зазнає жодних змін.

Фразеологізми незамкненої структури семантично та композиційно несамостворені, мають відкриті зовнішні зв'язки, у «кожному конкретному вживанні виступають структурною основою фраземи й обов'язково доповнюються певними, довільно введеними в речення членами» [1, с. 78]. Якщо для актуалізації ФО замкненої структури основною є семантична залежність від контексту, то для актуалізації незамкнених ФО, які тісніше пов'язані з контекстом, – лексико-граматична. У реченні незамкнені ФО вживані в ролі предикативів і виступають показником певного стану, безпосередньо пов'язаного з істотою. В. М. Білоноженко підкреслює, що основними структурно-змістовими компонентами речення з ФО незамкненої структури є «предикативність і наявність суб'єкта як носія предикативної ознаки» [1, с. 80]. Прикладами цього типу ФО можуть бути такі одиниці, як: *кров ударила в лице кому* «хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження і т. ін.» [СФУМ, с. 315], *куряча п'ям'ять у кого* «хто-небудь швидко щось забуває» [СФУМ, с. 483], *аж ребра світяться в кого* «хто-небудь дуже худий» [СФУМ, с. 596]. (*Мені кров ударила в лице... – Як*

то – ганьба?... – ледве прорік я дрижачим голосом. – Ба, а що ж, – честь? – підхопив Олекса (І. Франко); То чого ти з курячою пам'яттю поліз у поети? ... То ти думаєш, що й у мене **куряча пам'ять**? (О. Гай-Головко); У того коня **аж ребра світяться**, а він його батогом цвितить. Бачить, що не помагає, бо соха за пень зачепилась, – пішов у дубняк по добру ломаку (Легенди Полісся)). Як бачимо з наведених ілюстрацій, ФО незамкненої структури вимагають спеціального поширювача кому, у кого (кров ударила в лице к о м у **мені**; куряча пам'ять у к о г о у **мене**; аж ребра світяться в к о г о у **коня**). Словами-поширювачами можуть виступати також додаткові елементи-словоформи від кого (напр.: ... **мені** віддай Галицьке князівство, як колись обіцяв. Й від бунтівників **і сліду не зостанеться** (Р. Іваничук)); з кого (напр.: Розумна дитина зараз розібрала, що тепер з матері **хоч мотузки крути** (Грицько Григоренко)); по кому (напр.: Вернули діти на селище, а по зозулі **й місце застигло** (С. Ковалів)); чий (напр.: **кістки ваші травною поростуть**, а ви його [добра] не діждетесь (С. Васильченко)); чийх (напр.: Він добре знав, що воно [земство] його **рук не втече** (Панас Мирний)) тощо.

Перш ніж перейти до особливостей тлумачення ФО незамкненої структури, треба підкреслити таку релевантну особливість цих зворотів на тлі другого порівнюваного фразеологізму (ФО замкненої структури): якщо до елементів речення із замкненими ФО входять тільки власне сама фразеологізована основа та незалежні від неї члени речення, то в реченнях із ФО незамкненої структури виокремлюють ще з у м о в л е н и й член, який з'являється в реченні для остаточного оформлення ФО в певному контексті [див.: 1, с. 78, 41; 4, с. 6]. Наприклад, у реченні ... **веселі хлопці, весь вечір такі анекдоти розповідали, що в мене аж сльози виступили од сміху**... (Г. Флобер) [ФПМЛ, с. 434] конструкт **аж сльози виступають од сміху** «хто-небудь дуже сильно сміється» – власне фразеологізм, в мене – зумовлений член, **веселі хлопці, весь вечір такі анекдоти розповідали, що** – незалежні від ФО члени речення, які не пов'язані ні з самою ФО, ні із зумовленим членом. Саме зумовлений член допомагає правильно витлумачити ФО, хоча він і не входить до її складу (йому не властиві такі обов'язкові ознаки фразеологізму, як переосмисленість та відтворюваність). Зумовлений член – це самостійний член речення, функціонує лише в певному контексті й легко вступає в синтаксичні зв'язки з іншими елементами основної синтаксичної одиниці. Зазвичай він виконує роль додатка (напр.: [Фауст:] **Чи сяє день поману женучи, – // Мара** мене **обмарює** вночі (Гете) [ФПМЛ, с. 238]) або означення (напр.: **Я вільний, князю, хоч руки мої зв'язані, – відказав Митуса. ... Мій Болохівський край ти сплюндрував, батьків моїх житла позбавив, то вбити можеш і мене** (Р. Іваничук)). Отже, ФО незамкненої структури можна вважати лише тоді завершеними комунікативними одиницями, коли вони поєднані в реченні із зумовленими елементами, які не входять до складу самого фразеологізму.

Під час тлумачення ФО із незамкненою структурою у фразеографічних кодексах необхідно враховувати те, що їхня особлива ознака – цілковитий незбіг між цілісним значенням фразеологізму та граматичним оформленням ФО в реченні. Це зумовлено тим, що фразеологізм – це не тільки самодостатня одиниця з властивим їй цілісним значенням, він завжди пов'язаний із незалежними від

ФО членами речення. Наприклад, у реченні *Одарка аж жахнулася: то сонце показувало, як матеріне **серце обливається кров'ю** від жалоців* (Панас Мирний) ФО незамкненої структури *серце обливається кров'ю* має безпосередній зв'язок із зумовленим членом *материне*, без нього ФО не може мати свого остаточного оформлення. У наведеному прикладі ФО *серце обливається кров'ю* вжито з установленим для неї значенням «хто-небудь дуже переживає, страждає, непокоїться», а характер її граматичного зв'язку із зумовленим членом *материне* (який виник унаслідок функціонального перетворення відношень між цією ФО та зумовленим членом) визначений колишньою семантичною незалежністю компонентів цього фразеологізму, тобто зв'язками з іншими елементами речення. Можна констатувати, що невідповідність між семантикою ФО та граматичним оформленням ФО у реченні, – релевантна структурно-функціональна ознака ФО з незамкненою структурою.

Варто наголосити, що відомі випадки, коли та сама ФО також може мати й незамкнену, і замкнену структуру (це зумовлено різною природою зворотів, які неоднаково реалізують свою залежність у реченні: бувають ФО цілковито незалежні від інших членів речення, а в деяких умовах фразеологізми регулюють за допомогою зв'язків компонентний склад основної синтаксичної одиниці). Наприклад, у реченні *Коли в тебе **довгий язик**, то вкоротять, коли короткий – витягнуть. Правди ніхто не любить!* (О. Ільченко) ужито ФО з незамкненою структурою *довгий язик* зі значенням «хто-небудь дуже балакучий, любить багато говорити», а в реченні *Отож не плещи казна-чого, бо за **довгий язик** щоб Сибіру ще не одвідав!* (С. Васильченко) – ФО із замкненою структурою зі значенням «балаклявість, невміння мовчати, стримуватися». У синтаксичній одиниці *Я впевнений, пане Рембрандте, ця картина поверне Вам колишню славу. У мене **легка рука**, пане художнику!* (Т. Альохіна) ФО із незамкненою структурою *легка рука* означає «хто-небудь приносить успіх комусь у будь-якій справі», а в реченні *Про її **легку руку** ходили вже легенди, і хворі хотіли оперуватися тільки в неї* (П. Панч) ФО із замкненою структурою *легка рука* має значення «професійна майстерність». Потрібно пам'ятати, що функціонування в замкнених / незамкнених структурах ФО може розмежовувати їхні значення (відтінки). Наприклад, у реченнях *Зразу **впадали в очі** його великі засмаглі руки і пронизливий погляд чорних, як вуглики, очей* (Ю. Логвин) і *Чорнява та проворна Соломія вже давненько **впала** йому в **очі*** (І. Нечуй-Левицький) ФО *впадати в очі* має зовсім різні значення. У першому реченні – «хто-небудь щось бачить, звертає увагу на когось», у другому – «подобатися кому-небудь». Отже, під час тлумачення ФО у словниках треба звертати увагу на особливості функціонування ФО у реченні, на їхню семантичну та структурну самостійність / несамостійність.

У фразеографічній практиці виокремлюють субстантивні (іменникові), ад'єктивні (прикметникові), дієслівні, адвербіальні (прислівникові), вигуківі фразеологічні одиниці, а також ФО, що виражають прокльони, клятви та ін. Усі вони виконують різні функції в реченні й потребують відповідного тлумачення: субстантивні ФО тлумачать іменниковим описовим зворотом, ад'єктивні – описовим атрибутивним зворотом із прикметником або дієприкметником,

дієслівні – описовим дієслівним зворотом в інфінітивній формі того виду, у якому стоїть певний фразеологізм, адвербіальні – прислівниками або прислівниковими описовими зворотами, а також прийменниково-іменниковими конструкціями обставинного типу, вигуківі – усталеними описовими формулами. Такі постулати загальноприйняті в українській академічній фразеографічній школі, що почала теоретично їх обґрунтовувати ще на початку 80-х рр. XX ст. (детальніше див.: 3, с. 30 – 49). Проте під час укладання словників на особливу увагу заслуговують ад’єктивні та дієслівні ФО, оскільки саме вони можуть мати й незамкнену, і замкнену структуру. У прикметникових ФО, що мають незамкнену структуру, синтаксичний зв’язок одного з компонентів виходить за межі ФО, тому вони мають особливу формулу тлумачення, у якій обов’язково зазначено носія ознаки та відображено керування (див.: 3 с. 38). Наприклад, у реченні *І про Полотуху, й про головного інженера, і про сусіда свого товстопикого... Про всіх є що писати, в усіх **рильце в пушку*** (А. Дімаров) фразеологізм *рильце в пушку* з керуванням у кого має значення «хто-небудь причетний до чогось осудливого, ганебного» (виокремлену ФО в жодному разі не можна тлумачити за допомогою формули «причетний до чогось осудливого, ганебного»). У дефініціях дієслівних описових зворотів, що мають незамкнену структуру, обов’язково має бути підмет *хто-небудь* чи *хтось* або додаток *кого-небудь*, *кому-небудь* чи *когось*, *комусь*. Наприклад, ФО *і через губу не плюне* в реченні *Збоку дивлячись, подумавш, що філософ бог зна який пан, – і **через губу не плюне***; а в класі, то й на колінах стоїть, і не знати, що з ним уряд витворює (А. Свидницький) варто тлумачити «хто-небудь дуже зарозумілий, гордовитий, пихатий». Отже, під час фразеографічного опрацювання ад’єктивних і дієслівних незамкнених ФО (особливо під час їхнього тлумачення) варто звертати увагу не тільки на невідповідність змісту та форми цих конструкцій, а й на зумовлений член речення, «лексикографічний пошук еквівалентних фразеологічних дефініцій» спрямовувати також «на таку побудову форми тлумачення, в якій знайшло б своє місце переоформлення структури цих незамкнених конструкцій і зміна їх синтаксичної функції в будові речення» [2, с. 43 – 44].

В українській фразеографії до виходу у світ Фразеологічного словника української мови (1993) (далі – ФСУМ) питання тлумачення незамкнених конструкцій не було ні теоретично, ні практично розроблене. Через це в багатьох фразеографічних кодексах способи тлумачення незамкнених ФО мають розбалансовану й майже анархічну форму, що внеможливило правильне тлумачення матеріалу, залученого до опису. Тільки в небагатьох випадках фразеографи інтуїтивно використовували розроблену пізніше у ФСУМі формулу тлумачення незамкнених структур¹. Наприклад, *душа (серце) **розривається [на шматки, на куски]***. Хтось страждає, мучиться від чого-небудь, переживає за когось [Ол., с. 53]; *кішка **по серцю шкребе*** кого, в ролі прис. Комусь тривожно, тоскно, сумно (*А самого теж, мабуть, кішка по серцю шкребе...* (А. Дімаров) [Уд., с. 268]; *гірко на **серці*** кому,

¹ У залучених до аналізу прикладах з різних словників збережено всі орфографічні, структурні й технічні особливості оформлення тексту для того, щоб показати специфіку залучених видань. Через це розглядані частини можуть мати різне оформлення (ремаркування, скорочення, дефініції та ін.).

у кого. Комусь дуже прикро, досадно. (*Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці...* (Панас Мирний) (СУМ, т. 9, с. 141)) тощо.

Загалом можна виокремити кілька найосновніших типів тлумачення фразеологічних зворотів, якими до розроблення теорії й практики незамкнених структур послуговувалися словникарі:

1) Використання формули «Про...»: *дрож проймає (обгортає, пронизує)*. Про охоплення людського тіла судорожним тремтінням [Ол., с. 52]; *мухи в носі грають*. Про гордовиту, задикувату людину (*Сей Бассі ... гордий трохи, та се, байка – Грають мухи в носі, бач* (І. Франко) [Бат., с. 96]; *душа вискочить*. Про сильний переляк, раптові переживання (*Душа, душа з мене вискочить* (Мокрієв) [Уд., с. 182]).

Пор.: *дрож проймає* кого. Хто-небудь тремтить від холоду, страху, хвилювання, нервового напруження і т. ін. [СФУМ, с. 220]; *мухи в носі грають* у кого, *жарт*. Хтось гордовитий, пихатий, задикуватий і т. ін. [СФУМ, с. 413]; *душі віскочить*. Хто-небудь дуже перелякався².

2) Описове (розгорнуте) тлумачення: *губи в молоці* в кого, в ролі присл. Виражає зневажливе ставлення до когось з молодих людей (*А ви, ви звідки, молодці? У вас ще губи в молоці* (О. Олесь) [Уд., с. 153]; *довбнею не доб'єш*. Ствердження фізичної моці людини, в силі котрої хтось сумнівається. (Вживається найчастіше у виразі: «ще й...») – *Я... Може, скоро й помру. – Тебе ще й довбнею не доб'єш* (І. Тобілевич) [Бат., с. 43].

Пор.: *губи в молоці* у кого, *жарт*. Хтось дуже молодий, недосвідчений [СФУМ, с. 220]; *довбнею не доб'єш*, кого, *ірон*. Хто-небудь має міцне здоров'я; живучий [СФУМ, с. 209].

3) Тлумачення за допомогою дієслова: *дух вийшов*. Помер (хто). *Дух твій вийде, ані писне!* (О. Олесь) [Бат., с. 47]; *Бог прибрав*. Помер (хто) *Батька йеньку Бог прибрав...* (І. Манжура) [Бат., с. 13]; *грець візьме* (кого, що). Пропаде, загине (хтось, щось). ... *йй здалося, буцім чоловіка грець візьме...* (О. Ільченко) [Бат., с. 34].

Пор.: *дух вийшов* з кого, *жарт*. Хто-небудь помер, загинув [СФУМ, с. 223]; *Бог прибрів*. Хто-небудь помер, загинув; *грець візьме*. Хто-небудь пропаде, загине.

4) Тлумачення за допомогою дієслівних формул: *й за вухом не свербить* кому, в ролі прис. Бути байдужим, безтурботним; не звертати ніякої уваги. *Хомі й за вухом не свербить* (Глібов) [Уд., с. 255]; *терпець увірвався*. Прийшов кінець терпінню. *Народ терпить, а як терпець увірветься – хай тоді не просять – не помилюють* (С. Васильченко) [Бат., с. 177]; *голими руками не взяти* кого, в ролі прис. Не вдасться опанувати чим-небудь, захопити що-небудь, приборкати кого-небудь без великих зусиль, без напруженої праці. ... *Панька голими руками не візьмеш* (Микитенко) [Уд., с. 143].

² Дефініції ФО, якщо біля них не подано покликання на фразеографічний чи інший лінгвістичний кодекс, належать авторові статті.

Пор.: *й за вухом не свербіть кому, у кого*. Кому-небудь байдуже, однаково, нема діла до чогось; хтось не турбується ні про що [СФУМ, с. 630]; *терпéць увірв́ався кому, в кого і без додатка*. Хтось не може більше витримувати чого-небудь, остаточно втратив спокій, душевну рівновагу [СФУМ, с. 709]; *гóблими рука́ми не в́зяти*. Хто-небудь надзвичайно спритний, хитрий, досвідчений [СФУМ, с. 108].

5) Тлумачення за допомогою прикметникових формул: *не всі дома*. Придуркуватий, несповна розуму. ... *батько кажуть, коли ще він і не бреше, що в мене не усі дома* (Г. Квітка-Основ'яненко) [Бат., с. 110]; *мішком з-за рогу вдарено*. Дурний, несповна розуму; приголомшений. *Нарешті всі чомусь зійшлися на тій думці, що його «мішком з-за рогу вдарено», і перестали звертати на нього увагу* (Г. Тютюнник) [Бат., с. 93]; *душа з лопуцька* в кого, в ролі означ., прис. Гірший за інших. *А що ж по-твоєму, в мене душа з лопуцька?* (Гончар) [Уд., с. 182].

Пор.: *не всі дóма у кого*. Хто-небудь дурний, недоумкуватий [СФУМ, с. 131]; *мішкóм з-за рóгу вдáрено кого*. Хто-небудь дурнуватий, недоумкуватий, з великими дивацтвами [СФУМ, с. 55]; *душá з лопу́цька*. Хто-небудь несміливий, неприциповий.

Наведені приклади показують, що в деяких випадках укладачі, хоч до кінця й не усвідомлювали специфіки природи незамкнених і замкнених конструкцій, усе ж робили крок уперед під час тлумачення цих ФО, що видно з використання після тлумачення в дужках компонентів *хто, хтось, щось*.

Фразеологічний словник української мови (1993) можна вважати зразком тлумачення аналізованих ФО. Проте, на превеликий жаль, фразеографи, які укладають помітні словники в наш час, навіть після виходу у світ цього визначного академічного кодексу й далі не завжди можуть правильно пояснити значення ФО, що мають незамкнену структуру. Наприклад: *дісталоя на горіхи*. Бути покараним. *Їм вже дісталоя на горіхи...* (Місяць над майданом, с. 63) [ФТБХ, с. 116]; *жаль душить за горло*. Засмутитися з якогось приводу. *За тим плачем мене й застукала мама. – чого ти ревеши? А мене жаль душить за горло. – Щастя, мое щастя....* (Горохове чудо, с. 128) [ФТБХ, с. 190]; *гулі в голові*. Бути дивакуватим, думати про інше. *– Що, кролику – запитала його. – Знаю, ти не доторкнешся ні до полину, ні до березини – тобі гулі в голові* (Коляда, с. 122) [ФТБХ, с. 132] *душа в н'єти пішла*. Злякатися. *Заг. Єк вздріла людину, то міні душа в н'єти пішла* (Киселиці Пут.) [ФПЧ, с. 85]; *порахувати зуби* кому. Побити. *На вісілю Василь Іванишин напивси і порахував зуби тестеві* (Банилів Вижн.) [ФПЧ, с. 188]; *рильце в пушку* у кого, чие. Про причетність когось до чогось ганебного, осудливого, злочинного. *Заст., Вижн. Мовчи, бо у самої рильце в пушку* (Кадубівці Заст.) [ФПЧ, с. 188]. Виокремлені фразеологізми варто тлумачити за допомогою розроблених та апробованих уже формул: *дісталоя на горіхи* – хто-небудь буде покараний; *жаль душить за горло* – хто-небудь дуже засмучений; *гулі в голові* – хто-небудь дивакуватий; *порахувати зуби* – кого-небудь дуже побили; *душа в н'єти пішла* – хто-небудь дуже злякався; *рильце в пушку* – хто-небудь причетний до чогось ганебного, осудливого, злочинного тощо.

У деяких виданнях укладачі ті самі за структурою й типом незамкнені ФО тлумачать по-різному через те, що спираються на різну практику. Наприклад, укладачі «Фразеології творів Бориса Харчука» (2012), коли використовують дефініцію, запозичену з ФСУМу, подають її правильно, так, як має бути відповідно до розробленої фразеографічної формули, а якщо ж пояснюють певну одиницю без урахування інших академічних праць, пропонують власне тлумачення, то у вокабулах з'являються дефініції, які не варто застосовувати для опису незамкнених фразеологічних структур.

Українська фразеографічна школа пройшла тривалий шлях, під час подолання якого науковці досліджували різні аспекти фразеологічної теорії й практики, а втім ще багато питань у цих царинах потребують глибшого теоретичного й практичного висвітлення, це, зокрема, стосується й порушеної в статті проблематики. Незважаючи на загальне окреслення проблеми, запропоновану академічну практику фразеографічного опису замкнених / незамкнених структур ФО, у лінгвістиці мало праць, присвячених аналізованим зворотам. Природа фразеологізмів із замкненими / незамкненими структурами складна й потребує пильної уваги дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – Київ : Наукова думка, 1989. – 156 с.
2. Білоноженко В. М. Незамкнені фразеологічні структури та їх лексикографічна інтерпретація // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 41 – 44.
3. Проспект фразеологічного словника української мови. – Київ : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, 1983. – 91 с.
4. Шавкунова О. В. Особенности структуры и функционирования незамкнутых предикативных фразеологических единиц : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 16 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- Уд.** – Г. М. Удовиченко. Фразеологічний словник української мови. – Київ : Вища школа, 1984. – т. 1. – 304 с.
- Бат.** – Н. О. Батюк. Фразеологічний словник. – Харків : Комуніст, 1966. – 224 с.
- Ол.** – І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Харків : Прапор, 1977. – 462 с.
- СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови. – / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 1104 с.
- СУМ** – Словник української мови: в 11 томах т. – Київ. : Наукова думка, 1978. – т. 9. – 916 с.
- ФПМЛ** – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2002. – 735 с.
- ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.
- ФТБХ** – Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник / Гол. ред. Панцьо С. Є. – Тернопіль : Джура, 2012. – 748 с.

ФПЧ – Словник фразеологізмів та паремій Чернівецьчини: матеріали до словника фразеологізмів та паремій Чернівецьчини / уклад. Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. – Чернівці : Чернівецький нац. Ун-т імені Юрія Федьковича, 2017. – 352 с.

Tsybaliuk-Skopnenko Tetyana

Non-closed structures of idiom units as object of the phraseographic description

In the article are investigated the phenomenon of idiom with non-closed and closed structure in the Ukrainian language, the relevant features of these expressions are outlined. The material of various phraseographic corpuses of the Ukrainian language shows the approaches of the compilers to the methods of describing these expressions, it is stated that the best methods for describing the phraseological units under consideration are substantiated and implemented within the limits of academic practice. It is revealed that the nature of these expressions has been poorly studied at the Ukrainian phraseological school, although theoretical understanding of the problem began in the second half of the twentieth century.

Keywords: idiom, idiom of a non-closed structure, idiom of a closed structure, phraseological dictionary.

Друковані праці Н.Ф. Клименко. Хронологічний показчик¹

1961

1. Співєць українського народу (стаття про Т.Шевченка) // Грецький журнал *Πυρρός* («Смолоскип»). – 1961. – № 2. – С. 38-39.
Реферати: О.Пономарів. // Вісник КДУ. – 1962. – № 3. – С. 13-14.
Рец.: Т.Чернишова // Літературна Україна. – 1966. – березень.

1963

2. Леся Українка // Кіпрський журнал *Νέα εποχή* («Нова епоха»). – 1963. – № 56. – С. 53-56.

1967

3. Об изучении словообразовательных отношений в украинском языке // Автоматизація інформаційних робіт і питання математичної лінгвістики: Збірник. – К.: Ін-т кібернетики АН УРСР, 1967. – № 1. – С. 96-109.

1968

4. Про закономірності сполучуваності афіксів сучасної української мови // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 28-32.
5. Про невикористані можливості словотвору української мови // Мовознавчі студії: Збірник. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 10-20.
6. Структурна характеристика слова // Методи структурного дослідження мови: Збірник. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 27-38.

1969

7. Аналіз утворення слів типу *заріччя, узбережжя* за аплікативною моделлю // Питання словотвору східнослов'янських мов: Мат. міжвузів. республ. наук. конференції. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 37-39.

---

¹ У межах кожного року праці подано за абеткою.

8. Вивчення словотвору на основі аплікативної породжуючої моделі // Проблеми і методи структурної лінгвістики: Збірник. Вип. II. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 52-64.
9. Семінар із структурної лінгвістики (V, 1969, Івано-Франківськ) // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 8. – С. 94.
10. Частотний словник сучасної української художньої прози / Пробний зошит. – К.: Наук. думка, 1969. – 218 с. (укладач разом з В.С. Перебийніс та ін.).

1970

11. Розмежування лексичних омонімів за допомогою словотворчих засобів // Питання структурної лексикології: Збірник. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 120-127.
12. Система афіксального словотворення сучасної української мови // Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1970. – 22 с.
13. Структурно-типологічне зіставлення словотворчих систем української і новогрецької літературних мов на основі АПМ // Структурно-математичне моделювання. Тези Всесоюз. конф. – К.: КДУ ім. Шевченка, 1970. – Ч. I. – С. 61-62.

1972

14. Глибина слова сучасної української мови // Структурні рівні мови і методи їх дослідження: Збірник. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 23-29.
- Реферати:* Л.Гольденберг «Проблеми мовознавства у дослідженнях 1972-73 р.» // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 92.
15. Парадигма прикметників // Розд. проспекту «Структурная грамматика современного украинского языка». – К.: Наук. думка, 1972. – С. 18-23.
16. Породження слова з морфем // Розд. проспекту «Структурная грамматика современного украинского языка». – К.: Наук. думка, 1972. – С. 68-82.
17. *Рец.:* Греція бореться [Рец. на кн. А. Білецького, Т. Чернишової «Правда за ґратами»] // Всесвіт. – 1972. – № 8. – С. 204-205.
18. *Рец. на кн.:* G. Klaus. Sprache der Politik. – Berlin: Veb Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1971. – 294 с. // Мовознавство. – 1972. – № 5. – С. 87-91.

1973

19. *Рец. на кн.:* Latviesu Valodas Biesuma Vardnica, 3 sejums – Dailliteratura. Idala. Riga, «Tinatne», 1972. – 1152 с. // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 87-89 (співатор – Орлова Л.В.).
20. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 188 с.
- Рец.:* K. Kowalik. Rocznik Slawistyczny. – 1980. – Т. XL. – Cz. 2. – S. 106-115.
21. Структурные уровни языка и методы их изучения // Общественные науки в СССР. Языкознание. – М., 1973. – № 2. – С. 40-41.
22. Типологическое изучение глаголов современного украинского и новогреческого языков // Математическая лингвистика: Збірник. – К., 1973. – Вип. 1.
- Реферати:* Л.Гольденберг «Проблеми мовознавства у дослідженнях 1972-73рр.» // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 92.

1974

23. Леонід Глібов: Зібр. творів. – Т. 1-2. – Підготовка тексту і коментарів. – К.: Наук. думка, 1974 (співавтори – Мишанич О.В., Гончарук М.Л.).

Рец.: В. Поважна. – Рад. літературознавство. – 1975. – № 3.

24. Словотворчі моделі сучасної української художньої прози // Структура мови і статистика мовлення: Збірник. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 102-112.

25. Сложные глаголы в новогреческом и украинском языках // Структурная и математическая лингвистика: Сборник. – К., 1974. – Вып. 2. – С. 54-62.

1975

26. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5-34.

1976

27. Акцентуаційні властивості прикметникових суфіксів у сучасній українській мові // Структурная и математическая лингвистика: Сборник. – К., 1976. – Вып. 4.

28. *Рец. на кн.*: Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbativ. Bratislava: Veda, 1974. – 237 с. // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 91-94.

1977

29. Складні іменники із значенням абстрактної дії // Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 20-28.

1978

30. Парадигмы словоизменения прилагательных в современном украинском языке // Структурная и математическая лингвистика: Сборник. – К., 1978. – Вып. 6. – С. 25-33.

31. Синтаксичні дериватами в сучасній російській та українській мовах // Українське мовознавство. – 1978. – Вып. 6. – С. 39-49.

1979

32. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 314-403.

Рец.: О.Тихонов, О.Лукашанець, С.Карабекова. – Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 91-94.

33. Сполучуваність ознак змінних прикметників у межах слова // Морфемна структура слова. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 47-60.

Рец.: J. Bosak. – Jazykovedný časopis. – 1982. – № 2. – S. 193-195.

34. Способи класифікації словозмінних парадигм // Морфемна структура слова. – К.: Наук. думка, 1979. – С.14-25.

Рец.: З.М.Волоцкая. – Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 89-91.

35. Структурні властивості словозмінних основ прикметників // Морфемна структура слова. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 66-163.

Рец.: К.Kowalik. Rocznik Slawistyczny. – 1983. – Т. XLIII. – Cz. 1. – S. 74-81.

36. Типологічне вивчення словотворчих систем у синхронічному аспекті (на матеріалі української, російської, новогрецької мов) // Нариси з контрастивної лінгвістики. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 65-75.

Рец.: В.Левицький. Нариси з контрастивної лінгвістики. – Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 87-89.

1981

37. Взаимодействие словообразовательных, лексических и грамматических значений // Теоретические основы дериватологии: Тезисы Всесоюз. конференции. – Пермь, 1981. – С. 31-32.

38. О функциональном подходе к объяснению словообразовательных явлений // Структурная и математическая лингвистика: Сборник. – К., 1981. – Вып. 9. – С. 35-42.

39. Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2-х томах. – К.: Наук. думка, 1981. – 856 с. (укладач разом з В.С.Перебийніс та ін.).

1982

40. Взаємозв'язки словотвірної і лексичної семантики слів // Мовознавство. – 1982. – № 3. – С. 38-45.

Реферати: ж. Language and Language Behavior. Abstracts. – July 1984. – Vol.18. – No 2. – P. 422-423.

41. Потенциальные и реализованные слова // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 129-146.

Рец.: А.Т.Кривоносов. – Вопр. языкознания. – 1982. – № 4. – С. 145-148.

42. Складні слова та проблема їх гніздування // Українське мовознавство. – 1982. – Вип. 10. – С. 66-72.

43. Структура лексико-семантичного поля // Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 99-194.

44. Язык как единство реализованного и потенциального // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 85-101.

1983

45. Кількісно-оцінні складні прикметники в сучасній українській мові // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 3. – С. 38-42.

46. Про вивчення семантики словотворчих одиниць // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 86-102.

1984

47. Словообразовательная структура и семантика сложных слов в современном украинском языке: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1984. – 54 с.

48. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 251 с.

Реферати: Н.Т.Шелихова. Общественные науки в СССР. Языкознание. – Сер. 6. – 1985. – № 3. – С. 113-116.

Рец.: М.Р.Прыгодзіч. – Веснік Беларус. ун-та. Серия 4. Філологія, журналістыка, педагогіка, псіхалогія. – Мінськ, 1985. – № 2. – С. 76-77.

А.Д.Зверев. – Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 71-74.

З.С.Сікорська. – Українська мова і література в школі. – 1985. – № 5. – С. 75-78.

Ж.П.Соколовская. – Филологические науки. – 1985. – № 5. – С. 59-61.

J.Bosak. Slavica slovaca. – 1987. – Roč. 22. – № 1. – С. 85-87.

1985

49. Динамические процессы в синхронной словообразовательной системе, связанные с формированием сложных слов // Деривация и история языка. Тези Всесоюз. конференції – Пермь, 1985. – С. 21-23.

1986

50. Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними // Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 67-93.

51. Місце композитних прикметників у формуванні лексико-семантичного поля // Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 54-66.

52. Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики // Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 94-120.

53. Основные принципы словообразовательного группирования сложных слов // Системные исследования по семантике. – Кировоград, 1986. – Депон. в ІНІОН АН СРСР № 27010 від 3.10.1986.

54. Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників // Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 121-127.

55. Роль антонімії у формуванні семантичних полів // Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 25-53.

56. Словотвір: теорія і практика [Рец. на кн.: А.Н.Тихонов. Словообразовательный словарь русского языка: в 2 т. – М.: Рус. яз., 1985. – Т. 1-2.] // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 76-78 (співавтори –Л.С.Паламарчук, Л.О.Родніна).

1987

57. Автоматизированный анализ морфемной структуры слова // Вторая Всесоюз. конференция по проблемам создания машинного фонда русского языка. – М., 1987. – С. 126-127 (співавтори – Є.А.Карпіловська, Г.М.Ярун).

58. Изучение семантики сложного слова // Методы изучения лексики языка. – Чернівцький ун-т. – Депон. в ІНІОН АН СРСР. № 31140 від 11.09.1987.

59. Проблеми функціональної граматики. [Рец. на кн.: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. – Warszawa, 1984. – 560 s. // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 72-73.

1988

60. Автоматизований аналіз мови: проблеми і пошуки // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 3-10.
61. Зона словообразовательного гнезда и принципы ее автоматизированного построения // Продуктивность, частотность и валентность деривационных моделей. – Владивосток, 1988. – С. 51-56 (співавтор – Є.А.Карпіловська).
62. Мовознавство і комп'ютеризація // Під прапором ленінізму. – 1988. – № 17.
63. Парадигмы прилагательных с первой адъективной основой // Словообразовательные и словосочетательные гнезда. – Владивосток, 1988.

1989

64. Морфемно-словообразовательный фонд современного украинского языка: принципы организации и перспективы использования // 3-я Всесоюз. конференция по машинному фонду русского языка. – М., 1989. – С. 153-154 (співавтори – Є.А.Карпіловська, Л.І.Комарова, Т.І.Недозим, Т.В.Іванова).

1990

65. Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. – К.: Либідь, 1990. – Вип. 17. – С. 96-104.
66. Использование ЭВМ при изучении морфемной и словообразовательной структуры слова // Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 85-108.
67. Машинные словари морфемно-словообразовательного фонда украинского языка // Актуальные проблемы компьютерной лингвистики. Тезисы Всесоюз. конференции. – Тарту, 1990. – С. 74-76 (співавтори – Є.А.Карпіловська, Л.І.Комарова).
68. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50 (співавтори – Є.А.Карпіловська, Л.І.Комарова, Т.В.Іванова, Т.І.Недозим).
69. Принципы семантизации слов в существующих словарях. // Украинский семантический словарь: Проспект / М.М.Пещак, Н.Ф.Клименко, Е.А.Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 7-99.
- Рец.: Андрищенко В.М. // Вопр. языкознания. – 1993. – № 4. – С. 143-145.
70. Построение тезауруса с помощью ЭВМ // Украинский семантический словарь: Проспект / М.М.Пещак, Н.Ф.Клименко, Е.А.Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 81-89.
71. Основные свойства автоматических словарей // Украинский семантический словарь: Проспект / М.М.Пещак, Н.Ф.Клименко, Е.А.Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 89-99.
72. Словарь морфем украинского языка // Проблемы дериватологии и дериватографии. – Владивосток, 1990. – С. 36-39.
73. Функциональные и семантические корреляции единиц в подсистеме сложных слов // Функциональные и семантические корреляции языковых единиц: Тез. Всесоюз. конференції. – К., 1990.

1991

74. Анализатор омонимии // Проблемы создания машинных фондов национальных языков: Тез. конференції. – К., 1991.
75. Закони будови морфемної структури слова // Словотвірна і семантична структура української лексики: Тези конференції. – Л., 1991. – С. 11-14.
76. Машинний фонд мови як основа нового етапу розвитку мовознавства // Українська мова і сучасність. – К.: Либідь, 1991.
77. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10-21 (співавтор – Є.А.Карпіловська).
78. Морфемно-словотвірний фонд української мови та його функції в машинному фонді мови // Проблеми українізації комп'ютерів. Тези Міжнарод. конференції. – Л., 1991.
79. Симметрия и асимметрия в морфемной структуре слова // Проблемы изучения структуры слова. – Владивосток, 1991. – С. 41-47.
80. Словообразовательные гнезда слов как объект типологического изучения // Актуальные проблемы русского словообразования: Мат. XV республ. науч.-практ. конференции. – Самарканд, 1991. – Ч. II. – С. 81-83.
81. Як народжується слово. – К.: Рад. школа, 1991. – 288 с.

1992

82. Закономерности строения морфемных и словообразовательных структур слова как проявление взаимодействия языковых подсистем // 1-а Міжнародна конференція з проблем квантитативної лінгвістики. – М., 1992.
83. Морфеміка – обов'язковий компонент граматики сучасної української мови // Методологічні проблеми вивчення граматики у школах і вузах. Тези конференції. – Полтава, 1992.
84. Проблеми омографії та омонімії при автоматичному укладанні морфемних словників // Проблеми українізації комп'ютерів. Тези 2-ої Міжнарод. конференції. – Л., 1992.
85. Проблеми систематизації науково-технічної термінології та її лексикографічна параметризація // Українська науково-технічна термінологія. Тези 1-ої Міжнарод. конференції. – Л., 1992.

1993

86. Автоматизація досліджень з української мови і проблеми мовної синергетики // Проблеми українізації комп'ютерів. Тези доповідей конференції. Львів, 1993. – С. 60-61.
87. Взаємодія функціональних стилів літературної мови і вплив її на словотвірну систему // Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Тернопіль, 1993. – С. 64-66.
88. Залежність між морфемною будовою слова і змісторозрізнявальними функціями голосових характеристик морфем // Мат. Міжнарод. наук. конференції «Семантика мови і тексту». – Ч. I. – Ів.-Фр., 1993. – С. 126-127.
89. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: Довіра, 1993. – С. 199-215.
90. Проблеми омографії та омонімії при автоматичному укладанні морфемних словників // Проблеми українізації комп'ютерів. – К., 1993. – С. 65-69.

91. Симметрия и асимметрия в морфемных структурах слов современного украинского языка // Морфология и морфемография: Сборник научных трудов. – Владивосток, 1993. – С. 44-45.

92. Складні випадки словотворення // И.Р. Выхованец, Е.А. Карпиловская, Н.Ф. Клименко. Изучаем украинский язык: Расширенный курс. – К.: Либідь, 1993. – Вид. 1-е. – С. 104-152.

1994

93. Автоматизація досліджень з української мови і проблеми мовної синергетики // Проблеми українізації комп'ютерів. Мат. 3-ї міжнарод. конференції. К., 1994. – С. 45-47.

94. Виміри притягальної сили коренів у морфемній підсистемі мови // Словотвір як вияв динаміки мови: Збірник. – Л., 1994. – Ч. 1. – С. 102-104.

95. Рівновага в морфемній підсистемі мови // Проблеми функціональної граматики української мови: Збірник. – Донецьк, 1994.

96. About Equilibrium in the Morphemic Subsystem of Language // Gualico-94 / Moscow. – 2-а міжнарод. конф. з квантитативної лінгвістики. – М., 1994. – С. 184-185.

97. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Application // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol. 1. – № 2. – P. 113-131 (співавтор – Є.А. Карпиловська).

1995

98. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників // Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 3-10 (співавтор – В.М. Русанівський).

99. Двоїстість одиниць морфемної підсистеми мови як ознака її плинної рівноваги // Актуальні проблеми українського словотвору: Мат. III наук. читань, присвячених пам'яті проф. Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 6-8.

100. Лінгвістичні продукти машинного «Морфемно-словотвірного фонду української мови» як об'єкт теоретичного вивчення мови. – УкрСофт-1995. – Львів, 1995. – С. 157-161.

101. Словотвірний потенціал грецизмів у сучасній українській мові // Доп. міжнарод. конф. «Греція – Україна». – Афіни, 1995. – С. 7-9.

1996

102. А.О. Білецький – поліглот, учений, педагог: Післямова до кн.: А.О. Білецький. Про мову та мовознавство. – К.: АртЕк, 1996. – С. 216-222.

103. Мовні питання перекладу книги Хр. Яннараса «Нарис вступу до філософії» // Мат. міжнарод. конференції «Україна – Греція». – Маріуполь, 1996.

104. Морфеміка і словотворення як частини категорійної граматики української мови // Доповіді III Міжнарод. конгресу Міжнарод. асоціації українців. – Х., 1996.

105. Морфотактика основ у сучасній українській мові // Деривационные процессы в русском и украинском языках. – Херсон, 1996. – Вип. 2. – С. 3-13.

106. Нові підходи до укладання комп'ютерних словників // Мовознавство. – 1996. – № 4-5. – С. 11-15.

107. Складні випадки словотворення // И.Р. Выхованец, Е.А. Карпиловская, Н.Ф. Клименко. Изучаем украинский язык: Расширенный курс. – К.: Либідь, 1996. – Вид. 2-е. – С. 104-152.

108. Словотвірний потенціал твірних як критерій типологічного опису мов // Матеріали міжнарод. конференції «Актуальні питання сучасної філології». – К., 1996.

109. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові // Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті: Збірник Чернівецького ун-ту. – Чернівці, 1996. – С. 72-79 (співавтор – Н.В.Скибицька).

110. Створення російсько-українського словника з електроенергетики // Мат. IV міжнарод. конференції «Проблеми вдосконалення української науково-технічної термінології». – Л., 1996 (співавтори – С.Я. Меженний, Л.Г. Нижник).

111. Шоу запозичених слів // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 4 (співавтор – Н.В. Скибицька).

112. The potential of Greek loanwords in the process of wordconstruction in Modern Ukrainian Language // Мат. міжнарод. конференції «Греція-Україна». – Афіни, 1996. – С. 17-21.

1997

113. Мовна синергетика як теорія систем із саморегулюванням і як складник комп'ютерної лінгвістики // Українське мовознавство. – 1997. – Вип. 21. – С. 4-9.

114. Він любив Грецію давню і сучасну // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 9-13.

115. Об изучении новогреческого языка в Украине // Вісник Салонікського ун-ту. – 1997. – № 5. – С. 16-19 (співавтор – М.А. Араджіоні).

116. Правопис і унормування реєстру словників // Тези наук. конференції з проблем сучасного українського правопису і термінології 12-13 грудня 1997 р. – К., 1997. – С. 56-58.

117. Про вивчення новогрецької мови в Україні // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 28-32.

118. Тенденції мовного розвитку в сучасному українському газетному стилі // Мат. Всеукр. наук.-практ. конференції, присвяченої 115-й річниці з дня народження І.І. Огієнка. – К., 1997.

119. Функціонально-парадигматический аспект морфемной подсистемы языка // Матеріали наук.-практ. конференції «Принципы и методы функционально-семантического описания языка: итоги, направления, перспективы». – М., Сімферополь, 1997. – С. 31-32.

120. Час усталювати державний статус української мови // Мат. наук.-практ. конференції «Українська мова як засіб консолідації нації». – Рівне, 1997.

121. Час усталювати державний статус української мови та її норми // Рівненський обласний часопис «Дзвін». – № 22(66) від 30.05.97. – С. 4.

122. Эллинистика в Киевском национальном университете им. Т.Г. Шевченко // Проблемы греческой культуры: Междунар. науч.-практ. конференция (15-21 сентября 1996, Крым). – Симферополь, 1997. – С. 24-28.

1998

123. Елліністка з Божої ласки (до 70-річчя від дня народження Т.М. Чернишової) // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 7-21.

124. Лексические, синтаксические и фразеологические параллелизмы в новогреческом и восточнославянских языках // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1998. – Вип. II. – С. 44-60.

125. Морфеми української мови // Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К.: Ін-т мовознавства НАН України, 1998. – С. 5-100.

Рец.: Л. Полюга. Рецензії // Дивослово. – 1999. – № 9. – С. 52.

М. Білоус. Нові посібники з морфеміки української мови // Вісник Львівського ун-ту. – Серія філол., 2000. – Вип. 29. – С. 314-317.

А.А. Кретов. Словообразовательная морфемика: сегодня и завтра // Филологические записки. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. – Вып. 15. – С. 272-277.

126. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – Доповіді укр. делегації на XII Міжнарод. з'їзді славістів у Кракові (серп.-верес. 1998 р.). – С. 117-133 (співавтор – Є.А. Карпіловська).

127. Основи морфеміки сучасної української мови: Навч. посібник для студентів філол. факультетів університетів та педінститутів. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.

Рец.: Т. Гаврилова, Г. Мартинова. Про морфеміку та словотворення ґрунтовно й доступно // Українська мова та література. – 2000. – Ч. 42 (202), листопад. – С. 12.

128. Основоцентричне бачення словотвору [Рец. на кн. В.В. Грещука «Український відприкметниковий словотвір»] // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 67-69.

129. Передмова // Обернений частотний словник сучасної української художньої прози. – К.: Спалах, 1998. – С. 3-10.

130. Передмова // Словник афіксальних морфем української мови. – К.: Ін-т мовознавства НАН України, 1998. – С. 4-41 (співавтор – Є.А. Карпіловська).

131. Префіксальна частина // Словник афіксальних морфем української мови. – К.: Ін-т мовознавства НАН України, 1998. – С. 12-65 (співавтор – Т.І. Недозим).

Рец.: Грещук В. // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 70-73.

Грещук В. Морфемний словник нового типу // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 86-88.

132. Українська мова в стані оновлення // Opera slavica. Slavistické rozhledy, Брно. – Роқ. VIII. – 1998. – № 2. – С. 21-29.

1999

133. Вічне відлуння Григорія Кочура // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К.: ПРАЙМ компанія, 1999. – Вип. III – С. 33-36.

134. Елліністка Тетяна Чернишова // Грецький тижневик «Αγγελόφορος». – березень 1999. – С. 3.

135. Лексические, синтаксические и фразеологические параллелизмы в новогреческом и восточнославянских языках // Восточноукраинский лингвистический сборник: Сборник науч. трудов. – Донецк: Донеччина, 1999. – Вып. 5. – С. 194-219.

136. Паремические параллелизмы в новогреческом и украинском языках // Восточнославянский лингвистический сборник. – Донецк, 1999. – № 5. – С. 194-219.

137. Практичний курс новогрецької мови // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1999. – Вип. 3. – Додаток. – С. 1-44 (співавтори – О.Д. Пономарів і Є.К. Чернухін).

138. Словотвірні паралелізми в сучасних українській та новогрецькій мовах // Матеріали конф. «Україна – Греція». – Маріуполь, 1999. – С. 168-170.

139. Український правопис (проект найновішої редакції). – К., 1999. – 333 с. (Член авторського колективу).

2000

140. До вершин мовознавчої науки: Післямова до кн. К.М. Тищенко «Метатеорія мовознавства». – К.: Основи, 2000. – 350 с. – С. 207-307.

141. Мовні питання грецької меншини в Україні // Мат. Міжнар. наук. конференції «Державність укр. мови і мовний досвід країн світу». – К., 2000.

142. Неологізми та okazіоналізми в сучасному українському науково-технічному стилі // Українське мовознавство. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський ун-т», 2000. – Вип. 22. – С. 21-25.

143. Основи морфеміки сучасної української мови : Навч. посібник для студентів філол. факультетів університетів та педінститутів. – К.: Вид-во «1 вересня», 2000. – 159 с. – Вид. 2-е.

144. Основи морфеміки сучасної української мови // Українська мова та література . – 2000. – число 29-32. – 95 с.

145. Словотвірні паралелізми в сучасній українській та новогрецькій мовах (на матеріалі похідних дієслів) // Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна «Іноземна філологія на межі тисячоліть». – Х., 2000.

146. Спільні запозичення з турецької в сучасній українській та новогрецькій мовах // Мат. конференції «Наукова спадщина Ю.О. Жлуктенка та сучасне мовознавство». – К., 2000.

147-273. Статті в: Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана. – К., 2000. – 1-е вид. – 752 с.

Розділ: «Морфонологія»:

- 147. Акцентуація морфеми. – С. 16-17;
- 148. Інтерференція морфем. – С. 226;
- 149. Морфемний шов. – С. 345-346;
- 150. Морфонема. – С. 348-349,
- 151. Морфонологія. – С. 349-351;
- 152. Морфофонемне правило. – С. 351-352;
- 153. Накладання морфем див. Інтерференція морфем. – С. 401;
- 154. Нарощення морфем. – С. 371-372;
- 155. Усічення. – С. 690;
- 156. Фонемна структура морфеми. – С. 699-700;

Розділ: «Морфеміка»:

- 157. Активність морфеми див. Морфеми активність – С. 14;
- 158. Аломорф. – С. 19;
- 159. Афікс. – С. 37;
- 160. Афіксоїд. – С. 38;
- 161. Довжина слова. – С. 147;
- 162. Інтерфікс. – С. 209-210;
- 163. Інфікс. – С. 211;
- 164. Конфікс. – С. 253;
- 165. Ланцюжок морфем див. Морфем ланцюжок. – С. 268;

166. Монема. – С. 340;
167. Морф. – С. 341;
168. Морфема. – С. 342-343;
169. Морфема нульова. – С. 343;
170. Морфеми активність. – С. 343;
171. Морфеми позиція див. Позиція морфеми. – С. 343;
172. Морфеми функція – С. 343-344;
173. Морфеміка. – С. 344;
174. Морфем ланцюжок. – С. 341-342;
175. Морфемна будова слова. – С. 344-345;
176. Морфемний склад слова див. Морфемна будова слова. – С. 344-345;
177. Морфемний словник. – С. 345;
178. Морфотактика. – С. 351;
179. Нульова морфема див. Морфема нульова. – С. 343;
180. Основи подільність. – С. 413;
181. Позиція морфеми. – С. 464;
182. Постфікс. – С. 472;
183. Префікс. – С. 483-484;
184. Субморф. – С. 612;
185. Суфікс. – С. 618-619;
186. Суфіксоїд див. Афіксоїд. – С. 619;
187. Уніфікс. – С. 689;
188. Формант. – С. 706-707;
189. Фузія. – С. 714;

Розділ: «Словотворення»:

190. Аббревіатура. – С. 7;
191. Аббревіація. – С. 7;
192. Акронім. – С. 13;
193. Апокопа. – С. 30;
194. Афіксальне словотворення. – С. 37;
195. Безафіксне словотворення. – С. 42-43;
196. Відіменникові утворення. – С. 69-70;
197. Відіменні утворення. – С. 70;
198. Відприслівникові утворення. – С. 77;
199. Гібридне слово. – С. 89;
200. Декомпозиція. – С. 124;
201. Декореляція. – С. 124;
202. Депрефіксація. – С. 126;
203. Дериваційне правило. – С. 128;
204. Дериваційний словник див. Словотвірний словник. – С. 128;
205. Деривація див. Словотворення. – С. 128;
206. Десуфіксація. – С. 129;
207. Збільшувальні утворення. – С. 183-184;
208. Зворотна деривація. – С. 185;
209. Зменшувальні утворення. – С. 189-190;
210. Зрошення. – С. 195;

211. Калька. – С. 227-228;
212. Катойконім. – С. 230 (співавтор – В.О. Горпинич);
213. Композит. – С. 243-244;
214. Композиція основ. – С. 244-245;
215. Конверсія словотвірна. – С. 246-247;
216. Корінь. – С. 254-255;
217. Морфологічний спосіб творення див. Спосіб словотворення. – С. 346;
218. Мотивація. – С. 352-353;
219. Моція. – С. 354;
220. Назви виконавців дії. – С. 360-361;
221. Назви дій. – С. 361-362;
222. Назви діячів. – С. 362;
223. Назви жителів див. Катойконім. – С. 362 (співавтор – В.О. Горпинич);
224. Назви за належністю. – С. 362-363;
225. Назви за подібністю. – С. 363;
226. Назви за фахом. – С. 363-364;
227. Назви знарядь. – С. 364-365;
228. Назви малят. – С. 365;
229. Назви місця. – С. 365-366;
230. Назви населених пунктів див. Ойконім. – С. 366 (співавтор – В.О. Горпинич);
231. Назви носіїв ознак. – С. 366;
232. Назви осіб. – С. 366-367;
233. Назви результатів дії. – С. 367-368;
234. Назви речовин. – С. 368;
235. Назви суб'єктивної оцінки. – С. 368-369;
236. Назви чинності див. Назви дій. – С. 369;
237. Ойконім. – С. 399-400 (співавтор – В.О. Горпинич);
238. Основа (словотвірна). – С. 412-413;
239. Основи подільність. – С. 413;
240. Основоскладання. – С. 413;
241. Перифраз. – С. 435;
242. Потенційне слово. – С. 473-474;
243. Похідність. – С. 474;
244. Продуктивність. – С. 496;
245. Синкопа 2. – С. 538;
246. Складне слово. – С. 555-556;
247. Словоскладання. – С. 569;
248. Словотвір. – С. 570-571;
249. Словотвірна категорія. – С. 571;
250. Словотвірна модель. – С. 571-572;
251. Словотвірна парадигма. – С. 572;
252. Словотвірна система. – С. 572;
253. Словотвірна структура слова. – С. 572-573;
254. Словотвірне гніздо. – С. 573;
255. Словотвірне значення. – С. 573-574;
256. Словотвірний ланцюжок. – С. 574;
257. Словотвірний словник. – С. 574-575;

- 258. Словотвірний тип. – С. 575;
- 259. Словотворення. – С. 575-578;
- 260. Словотворчий потенціал слова. – С. 578;
- 261. Споріднені слова. – С. 588;
- 262. Спосіб словотворення. – С. 589;
- 263. Твірне слово. – С. 626-627;
- 264. Телескопія. – С. 628;
- 265. Універбація. – С. 688;
- 266. Уніфікс. – С. 689;
- 267. Юктапозит. – С. 742;

Розділ «Структурна, прикладна та математична лінгвістика»

- 268. Машинний переклад. – С. 303-304;

Персоналії:

- 269. Вихованець І.Р. – С. 67;
- 270. Карпіловська Є.А. – С. 229;
- 271. Перебийніс В.С. – С. 427;
- 272. Пономарів О.Д. – С. 467;
- 273. Скороходько Е.Ф. – С. 560.

2001

- 274. Аббревіація // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2001. – Т. І. – С. 40.
- 275. Категорія роду іменника в сучасній українській та новогрецькій мовах // Наукова спадщина проф. С.В. Семчинського і сучасна філологія. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський ун-т», 2001. – Ч. І. – С. 532-538.
- 276. Синтаксичні потенції частин мови та їхній вплив на реалізацію словотвірних категоріальних значень (на матеріалі сучасної української та новогрецької мов) // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 167-172.
- 277. Спільні історичні запозичення з турецької в сучасній українській та новогрецькій мовах // Вісник Львів. у-ту «Іноземна філологія». – Л., 2001. – Вип. 112. – С. 11-25
- 278. Христос Яннарас. Неперервна філософія «Αδιάρρηκτη φιλοσοφία». Нариси вступу до філософії / Пер. з новогрецької. – К.: Основи, 2001. – 314 с. (співавтор – А.М. Чердаклі).

2002

- 279. Взаємозв'язок співвідносних різнорівневих одиниць як критерій зіставлення мов (на матеріалі української та новогрецької мов) // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 28-37.
- 280. Запозичення у мовних картинах світу // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. – К.: КНУ, 2002. – Вип. 1.
- 281. Зооніми в мовних картинах світу // Вісник КНУ «Іноземна філологія». – К., 2003. – Вип. 34-36. – С. 8-12.

282. Интернационализмы турецкого происхождения в новогреческом и восточнославянских языках // Мат. VI Крымской междунар. конф. «Греция и Крым: тысячелетия сотрудничества». – Симферополь: Изд-во Таврич. ун-та, 2002. – С. 5-6.

283. К.М. Тищенко. Учений-поліглот // ж. «Східний Світ». К., 2002. – № 2. – С. 201-202.

284. Лексика грецького походження як джерело словотворення в сучасній українській мові (Λέξεις ελληνικής καταγωγής ως πηγή σχηματισμού λέξεων στη σημερινή ουκρανική γλώσσα) // Мат. Міжнар. наук. конференції «Вплив грецької мови на становлення мов світу». – Іракліон, 2002 («Η συμβολή της ελληνικής γλώσσας στο παγκόσμιο γίγνεσθαι». – Ηράκλειο, 2002). – С. 17-19.

285. Неологізми в сучасній українській та новогрецькій мовах // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 14-17.

286. Словотвірна мотивація, регулярні, виражені й нарощені словотвірні значення (в типологічному аспекті) // Вісник КНУ «Іноземна філологія», 2002. – Вип. 32-33. – С. 35-39.

287. Формально-граматична і семантична структура категорії роду іменника в новогрецькій та східнослов'янських мовах // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2002. – Вип. 9. – С. 15-31.

288. Формотворення і словотворення прикметника у сучасній українській та новогрецькій мовах // Мовні та концептуальні картини світу. – К.: «Прайс-М», 2002. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 194-203.

2003

289. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 96-111. – Доповіді укр. делегації на XIII Міжнародний з'їзд славістів в Любляні (Словенія) (співавтори – Є.А. Карпіловська, Л.І. Даниленко).

290. Етнокультурний компонент у мовних картинах світу (на матеріалі сучасної української та новогрецької мов) // Мова і культура. – К., 2003. – Вип. 9. – Т. III/1. – С. 213-219.

291. Закони конструювання морфемних структур слова // Збірка праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Л., 2003. – С. 79-82.

292. Конверсія в українській, російській, німецькій та новогрецькій мовах // Теоретична і прикладна лінгвістика. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 58-65.

293. Конверсія в сучасній українській та новогрецькій мовах // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 402-410.

294. Концепт «море» у сучасній українській та новогрецькій мовах // Мова і культура. – К., 2003. – Вип. 6. – Т. V/2. – С. 232-240.

295. М. Тріандафілідис. «Мала граматика новогрецької мови» / Пер. з новогрецької. – Ін-т новогрецьких студій. – К., Салоніки, 2003. – 262 с. (співавтор – О.Д. Пономарів).

296. Назви осіб у сучасній українській періодиці // Українське мовознавство. – К., 2003. – Вип. 25. – С. 20-24.

297. Неологізування в українській мові в часи глобалізації // Доп. V Міжнар. конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 38-44.

298. Новогрецько-український словник: Близько 22000 слів: Літери П-О. // К.: Проміт, 2003. – 350 с. (співавтори – О.Д. Пономарів та Є.К. Чернухін).

299. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – К., 2003. – № 3-4. – С. 83-105.

300. Тюркізми в українській та новогрецькій мовах // Записки Історико-філол. товариства Андрія Білецького. – К., 2003. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 33-52.

2004

301. Бумі-Папа Р. // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2004. – Т. 3. – С. 588-589.

302. Григорій Кочур та Андрій Білецький (переклади грецької поезії) // Григорій Кочур і український переклад. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 280 с.

303. Елліністичні студії в Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка // Наукові записки КНУ ім. Шевченка, Ін-т філології. – К., 2004. – Т. XIII. – С. 227-233.

304. Макаронізми в сучасній українській літературній мові // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – № 9.

305. Назви приблизної міри в новогрецькій та сучасній українській мовах // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 208-213.

306. Новотворення чи мавпування// Урок української. – 2004. – № 10. – С. 23-26.

307. Словотвірний потенціал слів – виразників концепту «море» у сучасній українській та новогрецькій мовах // Вісник КНУ «Іноземна філологія». – К., 2004. – № 37-38. – С. 34-37.

308. Словотвірно-лексичні значення зв'язки слів, що належать одному концепту // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – Вип. 11. – Кн. 1. – С. 196-201.

309. Тут навіть згаслі мови – як тепла долоня понад віки (про унікальний музей зі статусом навчального) // Урок української. – 2004. – № 3 (61). – С. 37-41.

310. Унікальний світ впорядкованої мовної стихії // Щорічник «Україна». Наука і культура. – К., 2004. – Вип. 32. – С. 141-149.

311. Частиномовна належність неологізмів – композитів та юкстапозитів у сучасній українській мові // Українське мовознавство. – К., 2004. – № 31. – С. 26-31.

312-439. Статті в: Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана. – К., 2004. – 2-е видання, виправлене і доповнене. – 824 с.

Розділ: «Морфонологія»:

312. Акцентуація морфеми. – С. 17-18;

313. Інтерференція морфем. – С. 226;

314. Морфемний шов. – С. 375;

315. Морфонема. – С. 378-379;

316. Морфонологія. – С. 379-381;

317. Морфофонемне правило. – С. 381-382;

318. Накладання морфем див. Інтерференція морфем. – С. 401;

319. Нарощення морфем. – С. 403;

320. Усічення. – С. 750-751;

321. Фонемна структура морфеми. – С. 761-762;

Розділ: «Морфеміка»:

322. Активність морфеми див. Морфеми активність – С. 14;

323. Аломорф. – С. 19;

324. Афікс. – С. 37-38;

- 325. Афіксоїд. – С. 38-39;
- 326. Довжина слова. – С. 159;
- 327. Інтерфікс. – С. 226;
- 328. Інфікс. – С. 228;
- 329. Конфікс. – С. 273;
- 330. Ланцюжок морфем див. Морфем ланцюжок. – С. 290;
- 331. Монема. – С. 370;
- 332. Морф. – С. 371;
- 333. Морфема. – С. 371-373;
- 334. Морфема нульова. – С. 373;
- 335. Морфемна активність. – С. 373;
- 336. Морфемна позиція див. Позиція морфем. – С. 373;
- 337. Морфемна функція. – С. 373;
- 338. Морфеміка. – С. 374;
- 339. Морфем ланцюжок. – С. 371;
- 340. Морфемна будова слова. – С. 374-375;
- 341. Морфемний склад слова див. Морфемна будова слова. – С. 375;
- 342. Морфемний словник. – С. 375;
- 343. Морфотактика. – С. 381;
- 344. Нульова морфема див. Морфема нульова. – С. 321;
- 345. Основи подільності. – С. 446-447;
- 346. Позиція морфем. – С. 501;
- 347. Постфікс. – С. 509;
- 348. Префікс. – С. 520-521;
- 349. Субморф. – С. 661;
- 350. Суфікс. – С. 669-670;
- 351. Суфіксоїд див. Афіксоїд. – С. 671;
- 352. Уніфікс. – С. 750;
- 353. Формант. – С. 769;
- 354. Фузія. – С. 776-777;

Розділ: «Словотворення»:

- 355. Аббревіатура. – С. 7;
- 356. Аббревіація. – С. 7;
- 357. Акронім. – С. 13;
- 358. Апокопа. – С. 31;
- 359. Афіксальне словотворення. – С. 38;
- 360. Безафіксне словотворення. – С. 44;
- 361. Відіменникові утворення. – С. 73-75;
- 362. Відіменні утворення. – С. 75;
- 363. Відприслівникові утворення. – С. 81-82;
- 364. Гібридне слово. – С. 98;
- 365. Декомпозиція. – С. 138;
- 366. Декореляція. – С. 138;
- 367. Депрефіксація. – С. 140;
- 368. Дериватологія див. Словотвір. – С. 142;
- 369. Дериваційне правило. – С. 142-143;

370. Дери́ваційний словник див. Словотві́рний словник. – С. 143;
371. Дери́вація див. Словотворення. – С. 143;
372. Десуфі́кація. – С. 144;
373. Збі́льшувальні утворення. – С. 207;
374. Зворотна дери́вація. – С. 209;
375. Зменшувальні утворення. – С. 214;
376. Зро́щення. – С. 219;
377. Ка́лька. – С. 254;
378. Като́йконі́м. – С. 257 (спі́вавтор – В.О.Горпини́ч);
379. Ко́мпозит. – С. 273-274;
380. Ко́мпози́ція осно́в. – С. 274;
381. Ко́нверсія́ словотві́рна. – С. 276-277;
382. Ко́рінь. – С. 287;
383. Мо́рфологі́чний спо́сіб творе́ння див. Спо́сіб словотворе́ння. – С. 371;
384. Мо́тивація́. – С. 382-383;
385. Мо́ція. – С. 384;
386. На́зви ви́конавців ді́ї. – С. 391-392;
387. На́зви ді́й. – С. 392-393;
388. На́зви ді́ячів. – С. 393;
389. На́зви жи́телів див. Като́йконі́м. – С. 393 (спі́вавтор – В.О.Горпини́ч);
390. На́зви за на́лежні́стю. – С. 393-394;
391. На́зви за по́дібні́стю. – С. 394;
392. На́зви за фа́хом. – С. 394-395;
393. На́зви зна́рядь. – С. 395-396;
394. На́зви ма́лят. – С. 396;
395. На́зви мі́сця. – С. 396-397;
396. На́зви на́селених пу́нктів див. Ойко́ні́м. – С. 397 (спі́вавтор – В.О.Горпини́ч);
397. На́зви но́сіїв озна́к. – С. 397-398;
398. На́зви о́сіб. – С. 398-399;
399. На́зви ре́зультатів ді́ї. – С. 399;
400. На́зви речови́н. – С. 399-400;
401. На́зви суб'є́ктивної оці́нки. – С. 400;
402. Ойко́ні́м. – С. 431-432 (спі́вавтор – В.О.Горпини́ч);
403. Ока́зіоналі́зми. – С. 451-452; (з доповненнями, спі́вавтор – Л.О. Пу́стові́т);
404. Осно́ва (словотві́рна). – С. 446;
405. Осно́ви по́дільні́сть. – С. 446-447;
406. Осно́воскла́дання. – С. 447;
407. Пе́рифраз. – С. 471;
408. По́тенційне сло́во. – С. 511;
409. По́хідні́сть. – С. 511;
410. Про́дуктивні́сть. – С. 534;
411. Синко́па 2. – С. 584;
412. Скла́дне сло́во. – С. 602;
413. Сло́воскла́дання. – С. 616-617;
414. Сло́вотві́р. – С. 618;
415. Сло́вотві́рна катего́рія. – С. 618-619;
416. Сло́вотві́рна моде́ль. – С. 619;

- 417. Словотвірна парадигма. – С. 619;
- 418. Словотвірна система. – С. 619-620;
- 419. Словотвірна структура слова. – С. 620;
- 420. Словотвірне гніздо. – С. 620-621;
- 421. Словотвірне значення. – С. 621;
- 422. Словотвірний ланцюжок. – С. 621;
- 423. Словотвірний словник. – С. 621-622;
- 424. Словотвірний тип. – С. 622-623;
- 425. Словотворення. – С. 623-625;
- 426. Словотворчий потенціал слова. – С. 625;
- 427. Споріднені слова. – С. 635;
- 428. Спосіб словотворення. – С. 636-637;
- 429. Твірне слово. – С. 679;
- 430. Телескопія. – С. 680;
- 431. Універбація. – С. 749;
- 432. Уніфікс. – С. 750;
- 433. Юктапозит. – С. 810;

Розділ «Структурна, прикладна та математична лінгвістика»

- 434. Машинний переклад. – С. 331;

Персоналії:

- 435. Вихованець І.Р. – С. 70;
- 436. Карпіловська Є.А. – С. 246;
- 437. Перебийніс В.С. – С. 463;
- 438. Пономарів О.Д. – С. 504;
- 439. Скороходько Е.Ф. – С. 606;

2005

- 440. Відділ структурно-математичної лінгвістики // Історія Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (до 70-річчя з дня заснування). – К.: Наук. думка, 2005. – С. 297-314.
- 441. Гібридизація слів як прояв аналогії в словотворенні // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2005. – Вип. 13.
- 442. Грецькі основи в процесах словотворення сучасної української мови // Граматика слова і граматика мови. – Донецьк, 2005. – С. 254-268.
- 443. Кількість у вимірах великого і малого (на матеріалі сучасної української та новогрецької мов) // Збірник до 70-річчя Р.П. Зорівчак. – Л., 2005. – С. 240-251.
- 444. Назви приблизної кількості у новогрецькій та сучасній українській мові // Вісник КНУ «Іноземна філологія». – К., 2005. – № 39. – С. 7-10.
- 445. Новогрецька література в українських перекладах: Антологія. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2005. – 240 с. (упорядкування, укладання разом з О.Д. Пономаревим).
- 446. Новогрецько-український словник: Близько 22000 слів. Літери ПО. – К.: Укр. енциклопедія, 2005. – 350 с. (співавтори – О.Д. Пономарів та Є.К. Чернухін). – Вид. 2-е (доповнене і перероблене).

447. Передмова // Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 3-8. – Серія «Словники України».

448. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови – К.: Наук. думка, 2005. – 264 с. – Серія «Словники України» (співавтори – Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк).

2006

449. Аспектологія дієслова в контексті «Українсько-новогрецького словника» // Мат. конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження проф. І.В. Шаровольського. – К., 2006.

450. Місце словотвору у функціонально-категорійній граматиці мови // Функцыянальныя аспекты словаўтварэння: Дакл. IX Міжнар. навук. канф. Камісії па славянскому словаўтварэнню пры Міжнар. камітэце славістаў (Мінск, 9-14 кастрычніка 2006 г.). – Мінск: ВТАА «Права і эканоміка, 2006. – С. 109-114.

451. Обрії творчого пошуку професора А.О.Білецького // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2006. – Вип. 18. – Кн. 1. – С. 208-211.

452. Талант, помножений на працю (до 70-річчя Р.П. Зорівчак) // Всесвіт. – 2006. – № 5-6. – С. 195-196.

453. Прикметники сучасної української мови з модальними значеннями // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2006. – Вип. 14.

2007

454. Грецька мова // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2007. – Т. 3. – С. 289.

455. Елліністи України // Розвиток еллінізму в Україні у XVIII-XXI ст. – 36. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції. – Маріуполь: Вид-во Маріупольського держ. гуманітарного університету, 2007. – С. 347-351.

456. Закоханий в античність // Записки Історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 2007. – Вип. 4. – Кн. 2.

457. Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних // Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung / Herausg. von Hanna Burkhardt und Alicja Nagórko. – Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 2007. – S. 257-268.

458. Неологізми в семантичних полях ад'єктивної лексики // І.І. Ковалик та актуальні проблеми словотвору. Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XV-XVIII. – С. 466-469.

459. Реклама як джерело запозичень у сучасній українській мові // Мовознавство. – Кн. 5. – Мат. VI Міжнар. конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., Донецьк, 2007. – С. 114-119.

460. Центри духовного тяжіння: про родину Білецьких та Алексіу в контексті українсько-грецьких дружніх зв'язків // Мовні та концептуальні картини світу. – К., 2007. – Вип. 23. – Ч. 1. – С. 319-331.

461-590. Статті в: Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана. – К., 2007. – 3-є видання, виправлене і доповнене. – 847 с.

Розділ: «Морфонологія»:

- 461. Акцентуація морфеми. – С. 17-18;
- 462. Інтерференція морфем. – С. 234-235;
- 463. Морфемний шов. – С. 394;
- 464. Морфонема. – С. 397;
- 465. Морфонологія. – С. 397-399;
- 466. Морфонема правило. – С. 400;
- 467. Накладання морфем див. Інтерференція морфем. – С. 419;
- 468. Нарощення морфем. – С. 421;
- 469. Усічення. – С. 777-778;
- 470. Фонемна структура морфеми. – С. 792;

Розділ: «Морфеміка»:

- 471. Активність морфеми див. Морфеми активність – С. 14;
- 472. Аломорф. – С. 19;
- 473. Афікс. – С. 37-38;
- 474. Афіксоїд. – С. 38-39;
- 475. Довжина слова. – С. 164-165;
- 476. Інтерфікс. – С. 235;
- 477. Інфікс. – С. 236;
- 478. Конфікс. – С. 285;
- 479. Ланцюжок морфем див. Морфем ланцюжок. – С. 303;
- 480. Монема. – С. 388;
- 481. Морф. – С. 389-390;
- 482. Морфема. – С. 390-391;
- 483. Морфема нульова. – С. 391-392;
- 484. Морфеми активність. – С. 392;
- 485. Морфеми позиція див. Позиція морфеми. – С. 392;
- 486. Морфеми функція – С. 392;
- 487. Морфеміка. – С. 392;
- 488. Морфем ланцюжок. – С. 390;
- 489. Морфемна будова слова. – С. 392-393;
- 490. Морфемний склад слова див. Морфемна будова слова. – С. 393;
- 491. Морфемний словник. – С. 393-394;
- 492. Морфотактика. – С. 399-400;
- 493. Нульова морфема див. Морфема нульова. – С. 440;
- 494. Основи подільність. – С. 466;
- 495. Позиція морфеми. – С. 523;
- 496. Постфікс. – С. 531;
- 497. Префікс. – С. 542-543;
- 498. Субморф. – С. 685;
- 499. Суфікс. – С. 694-695;
- 500. Суфіксоїд див. Афіксоїд. – С. 695;
- 501. Уніфікс. – С. 777;
- 502. Формант. – С. 799;
- 503. Фузія. – С. 807;

Розділ: «Словотворення»:

- 504. Аббревіатура. – С. 7;
- 505. Аббревіація. – С. 7;
- 506. Акронім. – С. 13;
- 507. Апокопа. – С. 30-31;
- 508. Афіксальне словотворення. – С. 38;
- 509. Безафіксне словотворення. – С. 43-44;
- 510. Відіменникові утворення. – С. 72-73;
- 511. Відіменні утворення. – С. 74;
- 512. Відприслівникові утворення. – С. 80-81;
- 513. Гібридне слово. – С. 96;
- 514. Декомпозиція. – С. 134;
- 515. Декореляція. – С. 134;
- 516. Депрефіксація. – С. 135;
- 517. Дериватологія див. Словотвір. – С. 138;
- 518. Дери́ваційне правило. – С. 138;
- 519. Дери́ваційний словник див. Словотвірний словник. – С. 138;
- 520. Дери́вація див. Словотворення. – С. 138;
- 521. Десуфіксація. – С. 139;
- 522. Збільшувальні утворення. – С. 199;
- 523. Зворотна дери́вація. – С. 201;
- 524. Зменшувальні утворення. – С. 205-206;
- 525. Зрощення. – С. 211;
- 526. Калька. – С. 245;
- 527. Катойконім. – С. 247-248 (співавтор – В.О.Горпинич);
- 528. Композит. – С. 262-264;
- 529. Композиція основ. – С. 264;
- 530. Конверсія словотвірна. – С. 265-266;
- 531. Корінь. – С. 275;
- 532. Морфологічний спосіб творення див. Спосіб словотворення. – С. 395;
- 533. Мотивація. – С. 401;
- 534. Моція. – С. 402-403;
- 535. Назви виконавців дії. – С. 410;
- 536. Назви дій. – С. 410-411;
- 537. Назви діячів. – С. 411-412;
- 538. Назви жителів див. Катойконім. – С. 412 (співавтор – В.О.Горпинич);
- 539. Назви за належністю. – С. 412;
- 540. Назви за подібністю. – С. 412-413;
- 541. Назви за фахом. – С. 413;
- 542. Назви знарядь. – С. 413-414;
- 543. Назви малят. – С. 414;
- 544. Назви місця. – С. 414-415;
- 545. Назви населених пунктів див. Ойконім. – С. 415 (співавтор – В.О.Горпинич);
- 546. Назви носіїв ознак. – С. 415-416;
- 547. Назви осіб. – С. 416-417;
- 548. Назви результатів дії. – С. 417;
- 549. Назви речовин. – С. 417-418;

- 550. Назви суб'єктивної оцінки. – С. 418;
- 551. Ойконім. – С. 450-451 (співавтор – В.О.Горпинич);
- 552. Оказіоналізми. – С. 432-433 (з доповненнями, співавтор – Л.О. Пустовіт);
- 553. Основа (словотвірна). – С. 465-466;
- 554. Основи подільність. – С. 466;
- 555. Основоскладання. – С. 466;
- 556. Перифраз. – С. 492;
- 557. Потенційне слово. – С. 532-533;
- 558. Похідність. – С. 533;
- 559. Продуктивність. – С. 556;
- 560. Синкопа 2. – С. 606;
- 561. Складне слово. – С. 625;
- 562. Словоскладання. – С. 639-640;
- 563. Словотвір. – С. 641;
- 564. Словотвірна категорія. – С. 641-642;
- 565. Словотвірна модель. – С. 642;
- 566. Словотвірна парадигма. – С. 642;
- 567. Словотвірна система. – С. 642;
- 568. Словотвірна структура слова. – С. 643;
- 569. Словотвірне гніздо. – С. 643-644;
- 570. Словотвірне значення. – С. 644;
- 571. Словотвірний ланцюжок. – С. 644;
- 572. Словотвірний словник. – С. 644-645;
- 573. Словотвірний тип. – С. 645-646;
- 574. Словотворення. – С. 646-648;
- 575. Словотворчий потенціал слова. – С. 648;
- 576. Споріднені слова. – С. 658-659;
- 577. Спосіб словотворення. – С. 659-660;
- 578. Твірне слово. – С. 704;
- 579. Телескопія. – С. 705;
- 580. Універбація. – С. 776;
- 581. Уніфікс. – С. 777;
- 582. Юктапозит. – С. 842;

Розділ «Структурна, прикладна та математична лінгвістика»

- 583. Машинний переклад. – С. 347;

Персоналії:

- 584. Бацевич Ф.С. – С. 43;
- 585. Вихованець І.Р. – С. 71-72;
- 586. Єрмоленко С.С. – С. 187;
- 587. Карпіловська Є.А. – С. 256;
- 588. Перебийніс В.С. – С. 483;
- 589. Пономарів О.Д. – С. 526;
- 590. Скороходько Е.Ф. – С. 629;
- 591. Федурко М.Ю. – С. 783;
- 592. Черниш Т.О. – С. 824.

2008

593. Давні перспективи української елліністики та її нові завдання // Україна – Греція: В зрізі епох. К., 2008.

594. Диференційні та інтеграційні процеси в лексичі і словотворенні сучасної української мови // Мовознавство. – 2008. – № 2-3. – С. 136-148. – Доповіді укр. делегації на XIV Міжнародний з'їзд славістів в Охриді (Македонія).

595. Диференційні та інтеграційні процеси в лексичі і словотворенні сучасної української мови // Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов: Збірник доповідей тематичного блоку на XIV Міжнародному з'їзді славістів (10-16 вересня 2008 р., Охрид, Македонія). – К.: Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського, 2008. – С. 69-100.

596. Диференційні та інтеграційні процеси в лексичі і словотворенні сучасної української мови // Слов'янські обрії: Зб. наук. праць. НАНУ, Український комітет славістів, НБУ ім. В.І. Вернадського. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 286-307.

597. Запозичені основи як виразники кількісних та інших параметричних вимірів у сучасній українській мові // Мовні та концептуальні картини світу. – К.: КНУ, 2008. – Вип. 24. – Ч. 2. – С. 51-57.

598. З комп'ютером – до глибин мови (з нагоди 80-річчя Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України) // Світогляд. Науково-популярний журнал НАНУ. – 2010. – №4. – С.74-80.

599. Новогрецька література: Антологія. Українські переклади. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. – 2008. – 344 с. (співукладачі О.Д. Пономарів і С.Є. Перепльотчикова). – Бібліотека Української Літературної Енциклопедії: світове письмо.

600. Роль словотворення в сучасній українській номінації // Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 134-227.

601. Рец.: Waszakowa Krystyna // Rocznik slawistyczny. Revue slavistique. – T. LVIII. – Warszawa. – 2009. – S. 192-198.

602. Семантичне ад'єктивне поле зі значенням кількості та інших параметричних вимірів у сучасній українській мові // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 3-25.

603. Українсько-грецька лексикографія: досвід і перспективи // Українське мовознавство. – К.: КНУ, 2008. – Вип. 38. – С. 96-102.

604. Українсько-новогрецький словник: 40 тис. слів. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2008. – 536 с. (співавтори – О.Д. Пономарів, А.О. Савенко).

2009

605. Національно-мовні особливості запозичень у часи глобалізації // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: Вид-во КНУ, 2009. – Вип. 25. – Ч. 2. – С. 49-56.

606. Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков) // Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich / Red. naukowy Elena Koriakowcewa. – Siedlce: W-ctwo Akademii Podlaskiej. – 2009. – С. 99-108.

607. Словообразовательные средства интеллектуализации современного украинского языка // Междунар. науч. симпозиум «Славянские языки и культуры в современном мире»: Труды и материалы. – М.: МАКС Пресс, 2009. – С. 109-110.

608. Словотвірна параметризація лексичної семантики слова // Словообразуване и лексикология. Доклади от Десета международна конференция на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите. – София, 1-6 октомври 2007 г. / Съставители Василка Радева, Цветанка Аврамова, Юлия Балтова. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2009. – С. 19-28.

609. Термінування і детермінування в процесах інтелектуалізації сучасної української мови // *Studia Linguistica*. – Вип. III. – К.: Вид-во КНУ, 2009. – С. 100-108.

610. Точна і приблизна кількість як домінантна ознака семантики композитних прикметників у новогрецькій та українській мовах // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: Зб доповідей на Міжнар. наук. читаннях, присвячених 70-річчю від дня народження Н.Ф.Клименко. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 20-32.

2010

611. Взаємозв'язок співвідносних різнорівневих одиниць як критерій зіставлення мов // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 192-198.

612. Внутрішній синтаксис композитних слів у зв'язках із зовнішнім синтаксисом словосполучень-мотиваторів: зіставний аспект // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики. Збірник наукових праць на пошану чл.-кор. НАНУ І.Р. Вихованця. – Донецьк: Ноулідж, 2010. – С. 123-140.

613. Дієслівне основоскладання в контрастивному висвітленні // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25-28 травня 2010 р., Київ). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 120-132.

614. Дієслівне основоскладання у новогрецькій та українській мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 268-339.

615. Елліністика // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 22-29.

616. Запозичення у мовних картинах світу // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 384-387.

617. Зооніми в різних мовних картинах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 353-362.

618. Іменникове основоскладання в зіставному аспекті // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 216-267.

619. Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 161-168.

620. Конверсія у новогрецькій та українській мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 199-208.

621. Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков) // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 388-395.

622. Неологізми в різних стилях сучасної української та новогрецької мов // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 344-352.

623. Основоскладання у процесах лексичної та синтаксичної деривації (зіставний аспект) // Слово а словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова. – София: ЕМАС, 2010. – С. 223-235.

624. Ословлення концепту MORE в новогрецькій та українській мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 497-521.

625. Родова категоризація іменників у новогрецькій та сучасній українській мовах // *Studia Linguistica*. – Vol. IV. – К.: Вид-во КНУ, 2010. – С. 11-23.

626. Родова категоризація іменників у новогрецькій та сучасній українській мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 139-154.

627. Словообразовательные средства интеллектуализации современного украинского языка // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование: Доклады XI Международной научной конференции Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов / Под ред. Е. В. Петрухиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – С. 127-136.

628. Словотвірна мотивація, регулярні, виражені й «нарощені» словотвірні значення (в типологічному аспекті) // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 209-215.

629. Словотвірні паралелізми в сучасній українській та новогрецькій мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 183-191.

630. Спільні історичні запозичення з турецької мови в українській та новогрецькій // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 363-383.

631. Способы глагольного действия в новогреческом и современном украинском языках // Греция и Кипр: язык, культура, страны, народы / Материалы международной научно-практической конференции эллинистов памяти М. Л. Рытовой. – М.: МГИМО–Университет, 2010. – С. 19-30.

632. Типологія і характерологія категорії кількості в новогрецькій та сучасній українській мові // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 522-568.

633. Українсько-грецька лексикографія: досвід і перспективи // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 414-418.

634. Формально-граматична і семантична структура категорії роду іменника в новогрецькій та східнослов'янських мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 120-138.

635. Формотворення і словотворення прикметника у сучасній українській і новогрецькій мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 169-175.

636. Центри духовного тяжіння: про родину Білецьких та Алексіу в контексті українсько-грецьких дружніх зв'язків // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 30-41.

637. Λέξεις ελληνικής καταγωγής ως πηγή σχηματισμού λέξεων στη σημερινή ουκρανική γλώσσα // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 340-343.

2011

638. Легенда української філології // газета «Київський університет». – № 15 (2178), листопад 2011 – С. 5.

639. Лінгвокультурологічні студії як засіб формування успішного міжкультурного спілкування // Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва. – Маріуполь: Гуманітарний ун-т, 2011. – С. 404 – 405.

640. Новогрецько-українські паралелі у фразеологічному полі розумової діяльності // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 74-85.

641. Образний обшир фразеологізмів з компонентом «голова» в українській мовній картині світу // Studia Linguistica, Vol. (1). – К.: Вид-во КНУ, 2011. – С. 9-23.

642. Основоскладення у процесах лексичної та синтаксичної деривації (зіставний аспект) // Слово а словесност. Сб. в чест на доц. д-р Юлия Балтова. – Софія. – ЕМАС, 2010. – С. 223-235.

643. Порівняння як основа творення композитних дієслів (зіставний аспект) // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 33. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 250-258.

644. Тенденції родової категоризації іменників у сучасних українській та новогрецькій мовах // Rocznik Slawistyczny, T. IX, 2011. – С. 71-90.

645. Шляхи пізнання істини у філології (до 100-річчя А.О. Білецького) // Українська мова. – 2011. – № 3. – С. 125-137.

646. У самотності мови – своє коріння // Мова і культура. Науковий журнал. – Вип.14. – Т.І (147). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С.17-26.

2012

647. Земська Олена Андріївна (5.XI.1926.Москва – 22.III.2012.Москва) // Українська мова. – 2012. – №2. – С. 141-143 (співавтор – Карпіловська Є.А.).

648. Його завжди вабила таїна слова // А.О. Білецький. Вибрані праці. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2012, С. 10-20.

649. Калинович М.Я. / Енциклопедія сучасної України. – Т. 12. – К., 2012. – С. 132.

650. Літературна норма і неологізми // Мова і суспільство // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія», Т. 137, Філологічні науки. – К., 2012, С. 53-58.

651. Невтомний мандрівник у світі мов // Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 38 (7). – К.: «Київський університет», 2012. – С. 3-7.

652. Оновлення словотворчих ресурсів як наслідок семантичної інтерференції мов // Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: Зборник радова се четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта, Београд: Филолошки факултет / Главни уредник Рајна Драгићевић, 2012. – С. 131-140.

653. Слово про Вчителя (до 100-річчя А.О.Білецького) // Дивослово. – Ч. 1, 2012. – С. 33-35.

654. Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідорові Сидоровичу Паламарчукові. – К.: КММ, 2012. – С. 80-89. – (Серія «Не все спливає рікою часу...»).

655. Текст як підґрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія) // Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst. Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów / Pod red. Jerzego Sierociuka. – Poznań: Wyd. PTPN, 2012. – S. 83-90.

656. Шляхи пізнання істини у філології (до 100-річчя А.О. Білецького) // Повідомлення української ономастичної комісії. Нова серія. – 2012. – Вип. 1(16). – С. 110-118.

657. Шляхи розвою української елліністики // Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 38. – К.: Київський ун-т, 2012. – С. 3–26.

658. Οι μακροχρόνιες παραδόσεις των ελληνικών σπουδών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο» (Довгорічні традиції елліністичних студій у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка) // журнал Ελληνική διεθνής γλώσσα. (Грецька міжнародна мова). – Αθήνα. – Έτος 23. Τόμος ΙΑ΄. Τεύχος 1 (86), Ιαν.-Μαρτ., 2012. – Σ. 20-26 (співавтор – А.О. Савенко).

659. Οι μακροχρόνιες παραδόσεις των ελληνικών σπουδών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο» (Довгорічні традиції елліністичних студій у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка) // журнал Ελληνική διεθνής γλώσσα (Грецька міжнародна мова). – Αθήνα. – Έτος 23. Τόμος ΙΑ΄. Τεύχος 2 (87), Απρ.-Ιουλ. 2012. — Σ. 116-121 (співавтор – А.О.Савенко).

660. Οι μακροχρόνιες παραδόσεις των ελληνικών σπουδών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο» (у співавторстві з А.О. Савенком) // Ελληνική διεθνής γλώσσα (Грецька міжнародна мова). – Αθήνα. – Έτος 23. Τόμος ΙΑ΄. Τεύχος 3 (88) Ιουλ.-Σεπτ. – 4 (89) Οкт.-Δεκ., 2012. — Σ. 224-226. (співавтор – А.О.Савенко).

2013

661. Адъективная категория темпоральности в сопоставительном плане (на материале новогреческого и восточнославянских языков) // Золотая строфа. Кубанский ун-т. – Кубань, 2013. – С. 9-11.

662. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / співавтори Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. – К.: ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.

663. Базові концепти мови та дериваційний потенціал належних їм слів // Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka. – Bratislava: VEDA, 2013. – S. 27-34.

664. За нею були сила слова і мужність духу (до 85-річчя з дня народження Т.М. Чернишової) // Т.М. Чернишова. Вибрані праці. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 350-363.

665. Класична філологія // Енциклопедія сучасної України. – Т.13. – К., 2013. – С.271-272 (співавтор – Шанін Ю.В.).

666. Клінгер Вітольд-Симеон Павлович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 13. – К., 2013. – С. 335.

667. Кліх Едвард // Енциклопедія сучасної України. – Т. 13. – К., 2013. – С. 344.

668. Лексико-словотвірні категорії складних прикметників у новогрецькій та українській мовах (зіставний аспект) // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 43, частина 3. – К.: Вид-во Київського університету, 2013. – С. 3 – 12.

669. Наукове кредо і творче довголіття В.С.Перебийніс (до 90-річчя з дня народження) // Українська мова. – 2013. – № 4. – С. 163-172 (співавтор – Карпіловська Є.А.).

670. На пошану К.М. Тищенка: 50 років досліджень і викладання мов // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. Вип. 59. – 2013. – С. 3-10.

671. Неоелліністичні студії в Україні // Неперервна філологія: класичні, візантологічні та неоелліністичні студії в Україні ХХ ст. – Львів: Львівська політехніка, 2013. – С. 59-96.

672. Нові типи словників сучасної української мови // Лексикографічний бюлетень. – 2013. – № 47. – С. 63-79 (співавтор – Карпіловська Є.А.).

673. Основоскладання у процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з німецькою та новогрецькою) // Слов'янські обрії. – Вип. 6. – Ч. 1. – Мовознавство. – К., 2013. – С. 260-281.

674. Основосложение в процессах номинации современных восточнославянских языков (в сопоставлении с новогреческим и немецким) // Международны з'езд славистаў. Тэзісы дакладаў. Т. 1. – Мовазнаўства. – Мінск, 2013. – С. 206-207.

675. Суфіксальний спосіб і транспозиція в творенні прислівників і прикметників з часовими ознаками // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. – Вип. 23. – 2013. – С. 191-206.

2014

676. Προοπτικές νεοελληνικών γλωσσολογικών και μεταφραστικών σπουδών στην Ουκρανία // Стиль і переклад. – Вип. 1(1). – 2014. – С. 20-38 (співавтор – А.О. Савенко). (авторський переклад)

677. Етимологічні пояснення як засіб семантизації термінів у сучасних українських спеціальних словниках // Studia Linguistica. – Вип. УІІІ. – 2014. – С. 13-19.

678. Наукове кредо і творче довголіття В.С.Перебийніс (до 90-річчя від дня народження) // Укр. мова. – №4. – 2014. – 64-74 (співавтор – Є.А. Карпіловська).

679. Перспективи неоелліністичних лінгвістичних та перекладознавчих студій в Україні // Стиль і переклад. – Вип. 1(1). – 2014. – С. 39-52 (співавтор – А.О. Савенко).

680. Словотвірна і фразеологічна параметризація категорії часу // Српске језук. Студије српске і словенске. – година XIX. – 2014. – Београд. С. 395-409.

681. Українська неоелліністика: шляхи розвою // Неперервна філологія: класичні, візантинологічні та неоелліністичні студії в Україні ХХ століття / Н. Клименко, У. Головач, Л. Павленко, А. Савенко, А. Ясіновський. — Львів: Львівська Політехніки, 2014. – С. 122-209 (співавтор – А.О. Савенко).

682. Фразеологізми – визначники часу: паралелі та відмінності в українській і новогрецькій мовах // Українська мова. – 2014. – № 2. – С.19-34.

2015

683. Взаємозв'язки різнорівневих похідних одиниць як критерії їхнього зіставлення (на матеріалі східнослов'янських та новогрецької мов). Swetlana Mengel (Hg.): Slavische Wortbildung im Vergleich. Theoretische und pragmatische Aspekte. LIT-Verlag Dr. W Hopf, Berlin 2014 (Slavica Varia Halensia, Bd. 12). – S. 338 – 352.

684. Ендогенні та наслідувальні паралелі в поетичному тексті // Стиль і переклад. Вип. 1(2), 2015 – С. 128-155 (новогрецькою мовою), (разом із Савенком А.О.)

685. Категорія демінутивності в ад'єктивах східнослов'янських та новогрецької мов // Manjšalnice v slovanskih jeziki: oblika in vloga. – Марибор (Словенія), 2015. – С. 170 – 183.

686. Правила успішного спілкування, сформульовані у фразеологізмах української, російської та новогрецької мов // Українська мова. – 2015. – № 2. – С. 49-66.

687. Простір як відстань у вимірах фразеологізмів сучасної української та новогрецької мов // Осмь десать: Сборник научных статей к юбилею И.С. Улуханова. – М.: Азбуковник: ЛКСРПС, 2015. – С. 253–261.

688. Словотвірний потенціал терміносистеми інформатики // Видатний український мовознавець і просвітник Ю.О. Жлуктенко (1915-1990). – К.: Логос, 2015. – С. 50-64.

689. Термінування і детермінування лексики інформатики і участь у цих процесах запозичень // Мовні і концептуальні картини світу. – КНУ. – Вип. 55 (частина 2). – 2015. – С. 3 – 11.

2016

690. Активні процеси творення суспільної термінології у сучасній українській мові // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К.: Логос, 2016. – Вип. 37. – С. 43 – 54.

691. Міжмовна комунікація і процеси семантичної інтерференції в добу глобалізації // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2016. – Вип. 64. – Ч. 1. – С. 1 – 19.

692. Новогреческий в сопоставлении с восточнославянскими языками // Актуальные проблемы эллинистики. – Краснодар: КубГУ, 2016. – С.17 – 20.

693. Шевченко в перекладах Я. Рицоса // Шевченківський збірник. – К.: ВГЦ «Київський університет», 2016. – Вип. 1(2). – С. 15 – 27.

2017

694. Вияв категорії демінутивності в науковому стилі // Українська мова. – 2017. – №2. – С. 3 – 13.

695. Демінутиви в українській біологічній термінології // Українська мова. – 2017. – №1. – С. 29 – 41.

696. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові // Вплив суспільних змін на розвиток української мови: монографія / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – С. 122-230.

697. Колокації, терміни та їхня прагматика в суспільно-політичних та науково-публіцистичних текстах // Рідне слово в етнокультурному вимірі. – Дрогобич: Держ. педуніверситет, 2017. – С 87 – 118.

698. Праця на благо української науки // Українська мова. – 2017. – № 2, – С.136-141 (разом із Кислюк Л.).

699. Термінування й детермінування лексики в сучасних українській, російській та новогрецькій мовах // *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej*, red. Zofia Rudnik-Karwatowa, Warszawa: IS PAN, 2017, – S. 27-45.

700. Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI століть: Монографія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго., 2017. – 212 с.

701. Рец.: Селігей П. Наука про живе в дзеркалі термінології // Українська мова. – 2018. – № 1. – С. 135 – 139.

702. Як народжується слово. – 2-ге вид., доповн., переробл. – К.: Академперіодика, 2017. – 252 с.

2018

703. Внутрішньомовна і міжмовна міграція термінів як джерело поповнення лексиконів слов'янських мов // Слов'янські обрії. – К., 2018. – Вип. 9. – С. 94-107. – XVI Міжнародний з'їзд славістів. Доповіді української делегації.

704. Універби в терміносистемах східнослов'янських та новогрецької мов // *Univerbacija / Univerbizacija u slavenskim jezicima . Zbornik radova [Elektronski izvor] / Osamnaesta Međunarodna naučna konferencija Komisije za tvorbu riječi Međunarodnog komiteta slavista Univerbacija / Univerbizacija u slavenskim jezicima*, Sarajevo, 4-7. aprila 2017; urednica Amela Šehović. – El. knjiga. – Sarajevo : Slavistički komitet, 2018. – 495 str. – С. 205-221.

Наукове видання

У ПОШУКАХ ГАРМОНІЇ МОВИ

**До 80-ліття від дня народження
члена-кореспондента Національної академії наук
України, доктора філологічних наук, професора
НІНИ ФЕДОРІВНИ КЛИМЕНКО**

Комп'ютерна верстка: *О.Л. Мумінова*

Підписано до друку 11.12.2019. Формат 70х100/8.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 28. Ум.-друк. арк. 35,75.
Наклад 150 прим. Зам. № 1949

Видавничий дім Дмитра Бураго
ФОП «Бураго Дмитро Сергійович»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 4558 від 05.06.2013 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41